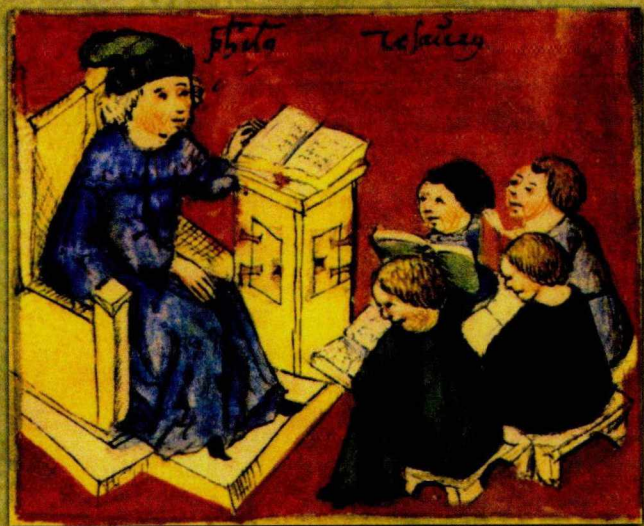

DIXIT ET SALVAVI ANIMAM MEAM

*Tanulmányok
a 65 éves Szegfű László tiszteletére*

Dixit et salvavi animam meam

Szerkesztőbizottság

BALOG ÉVA

DÖBÖR ANDRÁS

JANCSÁK CSABA

KISS GÁBOR FERENC

NYULASSY ÁGNES

ZAKAR PÉTER

DIXIT ET SALVAVI ANIMAM MEAM

Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére

BELVEDERE
Szeged, 2007

A kötet megjelenését támogatták

Csongrád Megyei Önkormányzat
Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány
Szeged MJV Önkormányzata
Szegedért Alapítvány
SZTE Polgáriért Alapítvány

Szerkesztették
JANCSÁK CSABA
KISS GÁBOR FERENC
ZAKAR PÉTER
DÖBÖR ANDRÁS

Borítóterv
MAJZIK ANDREA

ISBN 978-963-9573-34-5

© Szerzők, 2007
© Belvedere Meridionale, 2007

Tartalom

LAUDÁCIÓ	7
T. HORVÁTH ÁGNES: A császárok és a birodalmi katonai vezetők hatalmi erőviszonyainak változásai Róma V. századi történelmében	11
MAKK FERENC: Etelközi magyarok francia forrásban	33
BLAZOVICH LÁSZLÓ: A Dél-Alföld képe	41
RÁCZ LAJOS: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején	57
NYULASSY ÁGNES: Borisz a források tükrében.....	79
KOSZTA LÁSZLÓ: A magyar székeskáptalanok kanonokjai 1200–1350 között	99
KORDÉ ZOLTÁN: A székelyispánok igazságszolgáltatói szerepköre 1467 előtt	133
PETROVICS ISTVÁN: A középkori Szeged egyháztörténete az újabb kutatások fényében	145
PAPP SÁNDOR: „Költ Zildicse hónapban azaz júliusban”. A fordításban fennmaradt vagy nem törökül írt oszmán okmányok dátumaihoz	165
KRUPPA TAMÁS: Ferencesek vagy jezsuiták? Tervek az erdélyi katolicizmus feltámasztására	177
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Bocskai István és a durbanc(s)ok	191
BALOG ERIKA: Adalékok Hódmezővásárhely XVIII. Századi történetéhez ..	205
DÖBÖR ANDRÁS: A magyar nyelv ügye a felvilágosodás- és reformkori magyar sajtóban. A pozsonyi Magyar Hírmondó 1780-as és a Jelenkor 1832-es évfolyamának összehasonlító elemzése.	217
PETRUSÁN GYÖRGY: Kossuth és Bălcescu	237
BÍRÓ CSABA: Véregzés Szőregen és Szegeden 1848. október 15-én	253
ZAKAR PÉTER: Az aradi rendház naplója 1848 tavaszán	265
MÉSZÁROS CSABA–MÉSZÁROS FERENC: A törökszentmiklósi római katolikus egyház rövid története	279
NAGY TAMÁS: A római megegyezés a Déli Vasút felosztásáról	291
ALMÁSI TIBOR: Az 1329. évi „residentia exercitus regis”	121

MARJANUCZ LÁSZLÓ: Makó társadalmának népességi és társadalmi viszonyai a két világháború között	319
ZALAI ANITA: A spanyol baloldal pártjai a Második Köztársaság kikiáltása után	339
KISS GÁBOR FERENC: Rohamkiképzés a Magyar Királyi Honvédségben 1938 – 1941	357
FORRÓ LAJOS: Magyarellenes atrocitások a Délvidéken	369
BABOS LÁSZLÓ: Az iraki-iráni háború rövid története (1980–1988)	383
JANCSÁK CSABA: Az átalakuló magyar tanárképzés és a felsőoktatási hallgatók világának változásai	407
SZÉNÁSI ÉVA: A demokrácia megújításának lehetőségei az ezredfordulón	419
SULYOK HEDVIG: Cégérek és patikák	429
KOVÁTS ZOLTÁN: A magyar népesség fogyási folyamata a XIX. század végétől, következmények	439
SZEGFÜ LÁSZLÓ SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGA (BALOG ÉVA)	457
SZERZŐK FELOLDÁSA	479

Laudáció

Szegfű László tanszékvezető főiskolai tanár életpályája mérföldköhöz érkezett, és eddigi életútja, alkotásai egy pillanatra megálljt parancsolnak neki, hogy rövid számvetés után az elkövetkező évek munkájához erőt meríthessen. E „szent pillanatot” használják ki most barátai, pályatársai, tanítványai és tisztelői, hogy ünnepi tanulmánykötettel előtte tisztelegjenek.

Szegfű László Baján született 1942. október 25-én. Általános és középiskolai tanulmányait is itt végezte, 1961-ben kitűnő eredménnyel érettségizett a III. Béla Gimnáziumban. Az 1961/62-es tanévben Szegedi Tudományegyetem Gyógyszerésztudományi Karára járt, majd 1962-1967 között a JATE Bölcsészettudományi Karára, ahol 1967-ben történelem-olasz szakos középiskolai tanári diplomát szerzett.

Pályakezdőként 1973-ig a JATE Központi Könyvtárának tudományos munkatársa volt, a Folyóirat Osztályon illetve a különgyűjtemények megszervezőjeként és kezelőjeként dolgozott.

Eközben 1969-ben középkori magyar történelemből „summa cum laude” minősítéssel doktori szigorlatot tett.

A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén 1973 augusztusában kapott tanársegédi megbízást, ahol is a ranglétra minden fokozatát megjárva máig dolgozik, 1989-től tanszékvezetői feladatkörben. A tanítás mellett 1974–1977 között az MTA Irodalomtudományi Intézetének aspiránsa volt.

1987-ben védte meg „Baja és birtokosai a középkorban (1323–1526)” című kandidátusi értekezését, fokozatát 1996-ban PhD címmel is megerősítette, és 2000–2003 között elnyerte a Széchenyi Professzori Ösztöndíjat.

Előadásainak magas színvonala és színes, eleven stílusa miatt a hallgatói által mindig is nagy tisztelet és szeretet övezte. Oktatási területe elsősorban a „Középkori magyar történelem”, illetve a „Történelem segédtudományai” és a „Bevezetés a magyar történelem forrásaiba”, továbbá a „Régészet” stúdiumai, de rendszeresen oktatta a „Vallástörténet” illetve a „Bibliai ismeretek” kollégi-

umait is, rendszeresen tartott speciális kollégiumokat kutatási témáiból. Mindezek mellett a mai napig részt vesz a SZTE BK PhD-képzés Medievalisztikai Programtanácsa munkájában és a képzés folyamatában is. Elhivatott oktatóként hallgatók sokaságát nevelte a történeti-kutatói szemléletet művelő, a történelemtanári pályát hivatásnak-küldetésnek valló, és a honismeret-helytörténet iránt elkötelezett pedagógussá.

Első szakmai publikációja 1968-ban jelent meg. Kutatási területei szerteágazók: a magyar őstörténet és annak szellemi hagyatéka, az Árpád-kori magyar történet – ezen belül is Szent Gellért élete és munkássága –, illetve a népi kultúra és deákműveltség kérdése a Mohács előtti Magyarországon. Helytörténeti kutatásai tanulmányokban, illetve monográfia-részletként jelentek meg, például Mezőberény, Baja, Szeged, Röske, Öttömös, Ruzsa, Szatymaz, Üllés középkori története.

Szefű László a heraldika tudományának is jeles művelője. 71 települési és intézménycímert, többek között Csongrád megye és 23 települése címerét tervezte és írta le. A magyar települések címereit közreadó kiadványban a fentiekkel együtt 186 címszó leírását készítette. A szegedi Dóm tér címerrekonstrukciójában mint szakmai tanácsadó működött közre. Tervezte – és megalkotta címerleírását – a József Attila Tudományegyetem, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, és a Szegedi Tudományegyetem címereinek.

A magyar államalapítás millenniumára a Külügy- valamint a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának felkérésére „Magyar jelképek és történelem” címmel 46 tablóból álló kiállítást tervezett, ami 20 nyelven készült el, és közel száz nagyvárosban került bemutatásra.

Különbéle lexikonokban és enciklopédikus kiadványokban közel másfélszáz szócikket tett közzé. Egykori mesterével – dr. Karácsonyi Béla volt könyvtári főigazgatóval – elkészítette az első csanádi püspök, Szent Gellért teológiai értekezésének kritikai kiadását és magyar fordítását.

Önálló monográfiát készített a pogány magyarság ősvallásáról, ami magyar mellett olasz nyelvű kiadást is megélt.

Összességében közel 200 tudományos írása látott napvilágot – ebből könyv, illetve könyv értékű publikáció 12, könyvrészlet 23, szakmai tanulmány 114 –, továbbá recenziók és számos egyéb tudományos ismeretterjesztő, illetve a történet-tanárképzésben használt írás.

Kiterjedt és elismert szakmai tevékenységének köszönhetően számos szakmai szervezetnek is tagja, úgymint a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaságnak, a Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Akadémiai Bizottság Magyar Történeti Munkabizottságának, a Nemzetközi Magyar Filológia Társaságnak, valamint a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportjának, melynek elnöki tisztét is betölti.

Szegfű László munkásságát – a szakmai közéletben való aktív részvétel mellett – végig kíséri a társadalmi szerepvállalás is. Az alapítás óta elnöke a közhasznú szervezetként nyilvántartásba vett Belvedere Meridionale Alapítványnak, továbbá tagja a Kristó Gyula Alapítvány és a Tankönyvmúzeum Alapítvány kuratóriumának.

Több mint másfél évtizede felelős kiadója a hallgatói kezdeményezésre életre hívott történettudományi folyóiratnak, a Belvedere Meridionalenak, illetve a kapcsolódó könyvsorozatoknak (Belvedere Kiskönyvtár, Belvedere Segédkönyvtár, Közlekedéstörténeti Tanulmányok, Szemtanú, Ifjúsági korszakváltás). Vezetésével a Belvedere mindezidáig 51 kötetet jelentetett meg.

Szegfű László klasszikus tudós tanár, aki szakkönyvekben és folyóiratokban közzétett tudományos eredményeit, úgymint oktatói-nevelői meglátásait mindig igyekezett tanítványaival is megosztani, melynek következtében évtizedek óta a Történettudományi Tanszék, és a pedagógusképző kar legnépszerűbb oktatója. A Tanár Úr neve egész hallgatói generációk körében vált fogalommal. A hallgatókkal és kollégáival való szakmai és emberi törődése pedig minden szép szónál hívebben jeleníti meg a legnemesebb emberi értékeket.

E kötetben pályatársai, kollégái és tanítványai tisztelegnek életútja előtt.

A szerkesztők

T. HORVÁTH ÁGNES

A császárok és a birodalmi katonai vezetők hatalmi erőviszonyainak változásai Róma V. századi történelmében

Az V. század történetét mint a pókháló finom és bonyolult szövedéke szövi át meg át a korszak néhány alapvető problémája. Ezek közül mindenképp elsőként kell kiemelnünk a barbárok és a rómaiak viszonyának alakulását. A második fontos kérdés ugyanezen problémával összefüggésben a császári hivatalképesség, aminek törvényben ugyan le nem fektetett, de a politikai élet hallgatólagos szokásjogát követő feltétele a régi római polgárság volt a birodalom hadseregét feltöltő és egyre nagyobb tekintélyre szert tevő barbár katonai arisztokráciával szemben.

A 395-től kettéosztott birodalom központi igazgatásában kettős hatalmi centrum alakult ki. Ez egyfelől császár, aki a birodalmi- és dinasztikus érdekek kifejezője volt, másfelől a *patricius*,¹ aki a szenátori arisztokráciát és a hadsereget képviselte, valamint a közigazgatás, pénzügyek intézésében bírt rendkívüli hatalommal. E két érdekcsoport harca a birodalom további sorsának alakulását meghatározó sarkalatos összetevője volt.

Itt, ezen a ponton tisztáznunk kell a későrómai birodalom katonai igazgatásának egy rendkívül fontos fogalmát. Nem túl pontosan,² a kormányzásban kulcsszerepet játszó katonai hivatalnokokat a szakirodalomban is általában *magister militum*nak³ nevezik, aki a birodalmi hadak főparancsnoka volt. A tisztséget I. Constantinus hozta létre a *comitatenses* alakulatok vezetésére.

---

¹ Jones, 1964. 176–177.

² Az egyes szám használata nem egészen helytálló, mivel kettős hivatalról van szó, helyesebb lenne a *magistri militum*.

³ Demandt, 1970. 533 sqq.

Kezdetben kettőt neveztek ki, a *magister peditumot* a gyalogság, a *magister equitumot* a lovasság élére. Számuk később a birodalom keleti felében háromra, a nyugatiban ötre emelkedett. A IV. század végétől kezdődően a hadseregek haderőnemei kiegyenlítődtek, a birodalmi parancsnokot *magister equitum et peditumnak*, vagy *magister militumnak* nevezték. 395 után a kettéosztott birodalom két részében összesen négy *magister militum* volt. Számuk a későbbiekben tovább nőtt, Keleten a *magister militum per Orientem* és a *magister militum per Thracias*, Nyugaton a *magister equitum per Gallias*, a *magister militum per Illyricum* újonnan létrehozott tisztsége társult a meglevő főparancsnoki karhoz. Rangjuk fokozatosan emelkedett és elérte az eredeti *magistri militum illustrissimi* rangját.⁴ Háborúban egyetlen, ún. *magister utriusque militiae* alá rendelték valamennyi haderőnemet. A *magister militumok*, illetve a *magister utriusque militiae* azonban nem voltak azonosak a „*patriciussal*”,⁵ ami bizonyos esetekben ugyan a katonai főparancsnokok fejének megkülönböztetése is volt a többi *magistrivel*, vagy éppen a *magister utriusque militiae*vel szemben.⁶ A *patricius* 416-tól a mindenkori *magister peditum praesentalis* címe volt.⁷ A *patriciusok* hatásköre ekkor már nem csak katonai, hanem polgári természetű is, rangban a császár után közvetlenül ők következtek, de hatalomban, sok esetben, ténylegesen megelőzték azt. Ők álltak a császári hatalom ellenpólusaként a mindkét birodalom sorsát meghatározó hatalmi harc középpontjában.

A két érdekcsoport ütközésének hátterében a Birodalom Theodosius-dinasztia kihalása utáni berendezkedésének kérdése állt. A dinasztikus gondolat a birodalomban igen erős volt, aki meg kívánta szerezni a hatalmat, az valahogyan be akart kerülni a dinasztiaiba. A Theodosius-dinasztia korában a két birodalomrész közti tényleges összekötő kapocs a két császár volt. A mindvégig ide koncentrálódó szilárd gazdasági hatalmon nyugvó katonai erőfölénnyel is rendelkező keleti rész volt a meghatározó, tőle a támogatást csak

---

⁴ Funkciójukra ld. Zosimus, Hist. nov. II. 33.

⁵ I. Constantinus óta a *patricius* nem örökölhető személyes címmé vált, ami rangban és kiváltságaiban közvetlenül a consulok után következett. v.ö.: Zosimus, Hist. nov. II. 40.; Cassiodorus Variarum VI. 2; Isidorus, Hist. XI. 4.1.3. A mindennapi életben azonban úgy működött, hogy az állam leghatalmasabb közigazgatási, bírói és katonai szereppel bíró, kiváltságolt hivatalnokai voltak.

⁶ v. ö.: Jones, 1964. 176.

⁷ CTh. 15,14,14.

egy, a dinasztiaához tartozó nyugati császár tudta megszerezni. A nyugati uralkodó törvényessége tehát a keleti beleegyezésétől függött. A keletiek ezzel szemben a trónváltáskor nem kérdezték meg a nyugati birodalom császárárt. Ez a hatalmi helyzet határozta meg a két birodalomrész egymáshoz viszonyított politikáját, ami a Keletrómai Birodalom erőteljes védelmében, és a Nyugatrómai Birodalom barbároknak történő kiszolgáltatásában nyilvánult meg. A nyugati császár tekintélye azon állt vagy bukott, hogy egyidejűleg élvezi-e a keleti császár, a szenátori arisztokrácia és a hadsereg támogatását. A keleti császár támogatása a fent vázolt dinasztikus politikán múlt. A második fontos tényező a császári hatalom támogatottságát illetően a szenátori arisztokrácia egyetértése volt, de ennek a csoportnak az érdekei a birodalmon belül területenként eltérőek voltak, így nem beszélhetünk egységes fellépésükről sem. Azt, hogy mennyire támogatták a tényleges császári hatalmat, mindig a pillanatnyi gazdasági-politikai helyzet határozta meg. Komoly problémát jelentett, hogy az itáliai és a provinciális arisztokrácia érdekeit általában nem lehetett közös nevezőre hozva a császári hatalom mögé állítani. Azok a császárok működtek eredményesebben, akik minél többet meg tudnak nyerni maguknak a viszályok megosztotta arisztokrata frakciók közül. Végül a császárnak élveznie kellett a hadsereg támogatását is. A nyugati hadsereg főparancsnoka minden esetben a *patricius*.⁸ Maga a hadsereg, barbarizálódása ellenére is, általában lojális volt a dinasztiaával szemben, de a *patriciusokat* számos más ellenérdek is befolyásolta. Az V. században a hatalom hosszú távú és szilárd birtoklását biztosító valamennyi tényezővel egyetlen nyugati császár sem rendelkezett. Politikájuk lényegévé vált a lavírozás ezen erők között, hogy hatalomra kerüljenek, megtartsák a bíbort, és ugyanakkor eredményesen munkálkodjanak saját hatalmuk biztosításán túl a Birodalom érdekében is.

---

⁸ Flavius Stilicho: 394–408 (385–392: körül magister utriusque militiae (per Tharcias?) 392-393 comes et magister utriusque militiae praesentalis nyugaton) PLRE I. ; Flavius Constantius: 415–421 (később császár 421-ben) In: PLRE II. 321. „Fl. Constantius 17”; Flavius Castinus: 422–425 PLRE II, 269. „Fl. Castinus 2”; Bonifatius: 432 PLRE II, 237. „Bonifatius 3”; Flavius Aëtius: 433–454 (magister militum is) PLRE II, 21. „Fl. Aëtius 7”; Petronius Maximus: 445–455 (455-ben császár) PLRE II, 749. „Petronius Maximus 22”; Ricimer: 457-472 (magister militum is) PLRE II, 942. „Ricimer 2”; Gundobad: 472–473 (magister militum is) PLRE II, 524. „Gundobadus 1”; Odoacer: 476–493 PLRE II, 791. „Odoacer”

Nézzük meg hát ezek után közelebbről az előbb felvázolt politikának konkrét érvényesülését az V. században.

A század nyitányaként a Római Birodalom feletti uralom két fiatal császár⁹ között oszlott meg, akik helyett először került barbár *magister militum* a tényleges hatalomba. A romanizált gall Rufinus talán nem is tekinthető igazán barbárnak, de alacsony származása miatt¹⁰ hatalma sem volt kizárólagos, kénytelen volt folyamatos intrikák árán fenntartani. Még Theodosius alatt tette el láb alól elődjét, majd Arcadius hatalomra kerülése után Eutropius¹¹ *praepositus sacri cubiculival* szemben volt kénytelen állandó vetélkedésben megőrizni. A keleti területeken a császárral szemben álló *patricius* hatalma megosztott volt, ráadásul Eutropiusnak sikerült azt is megakadályozni, hogy Arcadius elvegye Rufinus lányát, s ezáltal befolyása a dinasztikus elvek alapján tovább növekedjék¹².

Az első igazán nagyszabású patriciusa a birodalomnak a vandál származású¹³ Stilicho volt. Már 394-től *comes et magister utriusque militiae praesentalis*, Theodosius bizalmasa, gyermekeinek nevelője volt, aki kapcsolatát a dinasztiaiával Serenának, a császár fogadott lányának feleségül vételével biztosította. Tekintélye vitathatatlan volt, a katonai vezetés tökéletes kisajátításával a hatalmat koncentráltan vette kezébe.¹⁴ Helyzeténél fogva Stilicho számot tartott volna mindkét Theodosius utód feletti gyámkodásra, ami a két birodalomfél viszonyát – érthető módon – kiélezte. Összeütközésük a gót kérdésben csúcsosodott ki, és itt még nem az uralkodók és *patriciusa*ik, hanem a két udvar hatalmasai küzdöttek egymás ellen. A Stilicho hatalmára féltékeny Rufinus barbár politikája hűen tükrözi az összbirodalmi érdekeket félretevő önös hatalmi játszmákat. Lépéseinek bonyolult mozgatórugói általában személyes indítta-

---

⁹ Arcadius 395. január 18. – 408. május 1. és Honorius 395. január 17 – 425. augusztus 25.

¹⁰ Egy aquitaniai cipész fia volt, aki különösen fényes pályát futott be, hogy Suidas által kora egyik legveszélyesebb emberének tartsák: „bathugnomos anthropos kai krupsinos” Suidas, s. v. Rhouphinos. V.ö.: Smith, 1873. „Rufinus”.

¹¹ Peck, 1898. „Eutropius”.

¹² A különleges szépségű Eudoxiát vetette el Arcadiusszal abban bízva, hogy a jövőben császárné támogatása mellé a felesége szépségével elégedett uralkodó háláját is megnyeri. Zosimus, Hist. nov. V. 3.

¹³ Származására nézve csak félbarbár, anyja, Hieronymus szerint római volt. Hier. Ep. 123.17. „semibarbarus”.

¹⁴ Jones, 1964. 174.

tásúak voltak, nem feleltek meg a birodalomnak, és leginkább arra irányultak, hogy Stilichót megakadályozzák a keleti udvar irányításában, vagy befolyásolásában. Egyes nézetek szerint¹⁵ ezen felháborodva Stilicho, akinek politikája szintén nem nélkülözte a személyes érdekérvényesítés vágyát, addig nem nyugodott, amíg el nem tetette őt láb alól, abból a téves hitből kiindulva, hogy halála után a Keletrómai Birodalom politikai elvei megváltoznak, de Eutropius ott folytatta, ahol Rufinus abbahagyta. Eutropius azonban nem rendelkezett a gót kérdést egyedüli megoldásához elegendő katonai erővel és felkészültséggel, politikai manőverei először állásába, majd életébe kerültek¹⁶. Halála után a gót kérdést a Johannes Chrysostomos által feltűzelt¹⁷ constantinopolisi nép oldotta meg. Stilicho, mint a Nyugatrómai Birodalom teljhatalmú generalissimusa győztesen került ki a két birodalomrész hatalmasainak első felvonásából. Nyugat felügyelete ekkor még a patricius kezében volt, de Kelet sem szabadult meg a katonai vezetők uralmától. A protektorait vesztett Arcadius mellett feltűnt Anthemius, a császár új szürke eminenciása.

Stilicho az erő politikáját folytatta, amikor a Nyugatrómai Birodalom határainál megindult barbár népmozgalmak – s nem utolsósorban a rivális másik birodalomfél – ellen jó minőségű, és meglehetősen nagy létszámú hadsereget állított ki, melynek magját már nem a római erők, hanem gót-alán-hun kísérete és foederáltjai jelentették. Ez volt az első példája a nagyszabású egyensúlyozó, barbárt barbárral semlegesítő politikai manőverezésnek. A hatalmat azonban mégsem sikerült megőriznie. A megindult népvándorlás hullámai ellen a birodalom képtelen volt védekezni. Amíg csak egyetlen néppel kellett szembenézni, a barbárokkal együttműködni kész birodalmi körök biztosítani tudták a határok védelmét, a betelepülő barbárok feltöltötték a hadsereget, s részben pótolták a hiányzó munkaerőt is. Az egyszerre több fronton támadó, egyre több anyagi terhet jelentő, s egyre fenyegetőbb barbár invázió azonban megváltoztatta a birodalmi elit barbárokkal szembeni politikáját is. Stilicho hiá-

---

¹⁵ Stilicho és Rufinus összeütközését, főként Claudius költeményére és a korabeli közhangulatra alapozva a korábbi történetírás meglehetősen romantikus színben tüntette fel. „Az erő két oldalának” csillogó hőse, mint Apollón maga volt Stilicho, Rufinusra viszont Pytho szerepét osztották. v.ö.: Bury, 1958. 114. A kérdésre ld. még: Janssen, 2004.

¹⁶ Zosimus, Hist. nov. V. 10., 11, 18. etc.

¹⁷ PG 391 sqq.

ba próbálta újra szorosabbra fűzni kapcsolatát a dinasztíával, az egyre növekvő elégedetlenség és bűnbakkeresés végül is bukásához és halálához vezetett. A szenátori párt elfordult a barbár származású hadvezértől, a császári udvar pedig boldogan szabadult meg a kényelmetlenné vált *patriciustól*. A lépés azonban hibásnak bizonyult. A vezetőjét veszített Nyugatrómai Birodalomban a barbárokkal szemben nem tudtak semmilyen tényleges erőt felvonultatni, a nyugati gótok nemcsak Rómát fosztották ki,¹⁸ de maguk próbálták meg uralkodót is kikiáltani.¹⁹ Ez a kísérlet azonban kísérlet maradt, nagyon gyorsan szembesülniük kellett azzal a ténnyel, hogy nem kerülhetik meg a dinasztikus politika alapelveit. A hatalom irányítása ismét visszakerült a dinasztíához, s válsága egyik mélypontján a római arisztokrácia kénytelen volt új katonai vezetőt keresni a birodalom megtartása érdekében.

Aëtius²⁰ hatalomra kerülésének politikai előzménye Johannes²¹ *primicerius notariorum* ellencsászársága volt, magyarázata pedig az, hogy a kiskorú Valentinianust akarták megakadályozni a trónra kerülésben, akit viszont a dinasztikus politika jegyében Constantinopolis támogatott. A későbbi III. Valentinianus hatalmát természetesen anyja, Galla Placidia képviselte. Aëtius Johannes segítője volt, tehetségét jelzi, hogy ellenzéki létére sikerült elismertetni magát Placidióval. Illyr származású hadvezér volt, de fényes karrierjét hun kapcsolatainak köszönhette.²² Rendkívüli tehetségét, katonai rátermettségét jelzi, hogy több mint húsz éven keresztül volt a Nyugatrómai Birodalom kormányzója. 450-ig vele szemben Galla Placidia, a császár anyja állt, aki mindent megpróbált, hogy gátolja hatalmi befolyásának növekedését, de csak látszateredményeket ért el, aminek magyarázata az, hogy szüksége volt Aëtius katonai tudására és kapcsolataira.

Aëtius mint a császári kormányzattal szembenálló szenátori arisztokrácia fő képviselője kezdetben nagyon jól együtt tudott működni az itáliaiakkal. Ez a jó kapcsolat akkor szakadt meg, amikor megtörte az itáliai szenátori arisztokrácia császári hivatalok feletti monopóliumát, és ezeket a méltóságokat sorra gall

---

¹⁸ 410. augusztus 24-én Alarich szabadrablást engedélyezett a városban.

¹⁹ Priscus Attalus *parefectus Urbit* kiáltották ki császárrá. 410. augusztus.

²⁰ Cura palatii 423/425; comes et magister utriusque militiae per Gallias 425–429; comes et magister utriusque militiae 429–432; comes et magister utriusque militiae praesentalis 433–454; consul 432, 437, 446; patricius 435–454. PLRE II. 21 sqq. „Fl. Aëtius 7”

²¹ Augustus volt nyugaton 423–426-ig. PLRE II. 594–595. „Ioannes 6”

²² Greg. Tur. Hist. franc. II.8.; Philostorgius Hist. Eccl. XII.14.

arisztokraták nyerték el. Politikájának ez a fordulata a külpolitikai viszonyok átalakulásával magyarázható. Az eset háttérében pedig a másik birodalomrész politikai változásai álltak.

A Keletrómai Birodalom élén a II. Theodosiust²³ követő Marcianus²⁴ a keleti patricius, Aspar kreatúrája volt, aki Pulcheriával kötött házasságával okosan biztosította császári hatalmát²⁵, amivel dinasztíához való tartozását legitimizálta. A Birodalom politikáját erősen meghatározó dinasztikus elvek értelmében ebben a birodalomrészben a császár erősebbnek bizonyult *patricius*ánál, belpolitikája hamar megváltozott. Ennek lényege a katonai köröktől való mérsékelt távolodással a szenátori arisztokrácia megnyerése volt, hogy függetlenedni tudjon Aspartól. A katonai kormányzat háttérbe szorításával egyidejűleg feladta korábbi hun politikáját, ami szerint adókkal tartották távol a kellemetlen szomszédot területüktől, s pénzügyi reformjaival is egybecsengő új jelszava így hangzott: „Ellenségem számára nincs aranyam, csak vasam van”. Ez a politikai változás az e helyt most nem vázolandó, a barbárok bonyolult szövetségi politikájának furcsa összejátszása miatt nem a Keletrómai-, hanem a Nyugatrómai Birodalom felé sodorta a hun támadás fő irányát.

Ez a barbár veszély az, ami a Placidia halálával legfőbb irányítónak lett Aëtius addigi belpolitikai irányultságát is megváltoztatta. Szüksége volt a politikáját támogató provinciális arisztokráciára²⁶ és Galliára. Ennek a provinciacsoporthoz Bonifatius bukása után (432) különösen emelkedett az ázsíója, ezért már a 451-et megelőző években is ennek a területnek, akár a birodalom más részeinek elhanyagolása árán is történő védelme határozta meg a Nyugatrómai Birodalom politikáját.²⁷ A hun támadással szemben Aëtius egyetlen ki-

---

²³ (402. január 10.)–408–450. július 28.

²⁴ 450. július 28.–457. január 30.

²⁵ Jones, 1964. 174. Az irodalmi hagyomány szerint ugyan II. Theodosius jelölte császárnak, de minden valószínűség szerint maga Aspar volt az, aki biztosította számára a bíbort, a hadsereg és a szenátori arisztokrácia támogatását, valamint azt, hogy Pulcheria feleségül menjen hozzá. Ez utóbbi, ami szükséges volt a dinasztikus politika miatt, lett aztán Aspar végzetévé.

²⁶ A római senatusra Aëtius nem nagyon számíthatott. Voltak ugyan hívei a szenátori arisztokrácia körében, de ezek részint általában kisebbségben voltak, részint inkább provinciálisok, mint itáliaiak. Főként a galliai nemességre támaszkodhatott. Vö.: Moss, 1973. 720.; Stein, 1959. 337–342.; Oost, 1968. 235–238.

²⁷ vö.: Moss, 1973. 717.

utat látott: szövetkezni a nyugati gótokkal. A Nyugatrómai Birodalom, amely Stilicho halálával egy rövid ideig a gótok ellen fordult, most ismét szövetségesül hívta az addigra Gallia leghatalmasabb barbár népcsoportjává lett nyugati gótokat. Ez a megoldás megfelelt Aëtius addig követett külpolitikájának, a barbárokkal szövetkezve hosszabbítani meg a birodalom létét. Most, hogy a hunokkal felbomlott a jó viszony, egy másik barbár népet kívánt céljainak megnyerni. A catalaunumi siker igazolta Aëtius diplomáciai lépését. Ezután hozzá látott helyzetét egy másik oldalról is megszilárdítani, a dinasztikus politizálás eszközhöz nyúlva fiának császárlányt akart feleségül,²⁸ hogy a háta mögött tudott barbár támogatás és a hadsereg feltétlen hűsége mellé az itáliai szenatori arisztokrácia ingatag támogatása helyett a dinasztiahoz tartozás legitimációját szerezze meg. Az Attila feletti győzelem pillanatában erre minden esélye megvolt. Politikai törekvéseit a császár azonban egyre növekvő ellenszenvvel kísérte. Az uralkodó a vandál szövetséggel kívánta ellensúlyozni Aëtius politikai befolyását és hatalmi igényeit. Aëtius ellenségei pedig minden erejükkel azon voltak, hogy kimozdítsák megingathatatlanak tűnő hatalmi pozíciójából, s arra akarták rávenni a császárt, hogy ölje meg *patriciusát*.

Aëtius 451-es tekintélye Attila 452-es támadásakor összeomlott, a császár ekkor kísérletet tett fölébe kerekedni, és inkább consulnak nevezte ki, mintsem a dinasztiahoz való kapcsolatába beleegyezzen. Kettejük vitája Aëtius megöléséhez vezetett.²⁹ A bekövetkező válság a polgári és katonai arisztokrácia konfliktusát tükrözi és Aëtius katonai mindenhatósága váltotta ki.³⁰ A további politika igyekezett semlegesíteni Aëtius híveit, de kiélezte a konzervatív római, illetve a barbárokkal együttműködni kész körök ellentétét.³¹ Aëtius lényegileg Stilicho egyensúlyozó manővereit folytatta a hunok és a birodalmon belüli, főként galliai gót, frank, burgund és alán népcsoportok között. A római udvar és a barbárok közötti párbeszéd folyamatos fenntartásával személyes tekintélye által biztosított némi stabilitást a birodalom életének ezen az ugyancsak problematikus területén.³² Ennek a politikának egyetlen szépséghibája az volt, hogy alábecsül-

---

²⁸ Prosper, Chron. 483.

²⁹ „bal kezével levágta a jobbát” Procopius, Bell. Vand. 1.4.28.; Sid. carm. 5.305. és 7.359.

³⁰ Ioh. Antioch. Frg. 201,4.

³¹ Cessi, 1917. 185.

³² v.ö.: Brandt, 2006. 83.

te a vandálok erejét, s talán épp ezért nem tudta, vagy nem akarta megakadályozni a császári udvar és Geiserich közeledését.³³ Aëtius halálának közvetlen következménye Valentinianus halála, Gallia és a nyugati gótok nagyobb politikai térnyerése lett.

A konzervatív Constantinopolis-barát párt feje, Petronius Maximus patricius, aki Aëtius volt ellenlábasaként³⁴ egy röpke történelmi pillanatra elfoglalta a trónt,³⁵ bár megkísérelte, de sem katonai, sem dinasztikus legitimációt nem tudott szerezni.³⁶ A római lakosság és a hadsereg idegen zsoldosok kreatúrájának tekintette, ugyanakkor az idegen zsoldosok a birodalomhoz való kötöttségük feloldásának akadályát látták benne.³⁷ Valentinianus özvegye kiengedte a szellemet a palackból, amikor újdonsült férje ellen a vandálokkal szövetségelt, a császárt a vandálok támadása³⁸ miatti népharag szabályosan széttepte, és a barbárok történelmi térnyerésének jegyében az általa *magister militum per Gallias*nak³⁹ kinevezett Avitus⁴⁰ követte a trónon. A császár halálát követő zűrzavarban a nyugati gótok kihasználták a lehetőséget, hogy Rómát befolyásuk alá von-

---

³³ Aëtius megfélemezte Afrika megtartásának és a tenger feletti hatalom fenntartásának feltétlen szükségességéről. A tenger Róma számára stratégiai fontosságú volt a birodalom erőinek átcsoportosításának lehetősége miatt, Afrika gabonája pedig a stabilitást biztosította számára. v.ö.: Moss, 1973. 723.

³⁴ Ioh. Antioch. Frg. 200 sqq.

³⁵ 455. március 27. – 455. július 12.

³⁶ Bár ő maga elvette Licinia Eudoxiát, annak leányát, Placidiát pedig fiához, Palladiushoz erőltette, aki caesar és utódjelöltje lesz. Hydatius, c. 40.; Victor Tonn. Chron. a. 455.; Prosper, Chron. 484.; Evagrius, Hist. eccl. II. 7.2.; Nicephorus Call. His. eccl. 4e XV. 11; Procopius: Bell. vand. I. 4.36.; Ioh. Antioch. Frg. 201,6. és 200.2.; Theophanes. Chron. col. 5947., Katonai kapcsolatteremtéseire ld. Prosper, Chron. 484; Chronica Gallica. Chron. min. I. 663.; Sid. Ep. II. 13,4. sqq.; Zonaras, Epit. hist. 13,25.

³⁷ Cantarelli, 1896. 48.

³⁸ A vandálok azonban másért jöttek, nem volt szükségük Eudoxia hívására. Valentinianus halálát maga Geiserich is kitűnő alkalomnak látta, hogy bekerüljön a Theodosius-dinasztiába. Az ifjabb Eudoxiát ugyanis Hunerichnek ígérték (Clover, 1971. 24.), de egyes források szerint Petronius Maximus felbontatta az eljegyzést hogy fiával, Palladiusszal jegyeztesse el. Ez azonban nem nagyon valószínű. Palladius 455-ben Placidiát vette el, s Geiserich támadásának valódi oka nem Palladius házassága volt, hanem hogy befolyásolja az utódlást, azaz megtörje és visszaszorítsa a gallo-rómaiak és nyugati gótok egyre erősödő befolyását.

³⁹ Sid. carm. VII. 377–378.

⁴⁰ 455. július 9. – 456. május 17.

hatják, ugyanis ekkor Róma vagy Constantinopolis kezére jutott volna a legitimitás alapján, vagy Geiserich, a vandál szerzi meg, aki épp akkor fosztogatta a várost. Ebben a helyzetben Theoderich gyorsan cselekedett, s Avitust tette császárrá,⁴¹ akinek kísérlete a barbárok felhasználására a birodalom egységének helyreállítására követte az Aëtius-féle barbárt barbárral semlegesítő politikát, de helyzete merőben más volt, mert néhány esztendő alatt akkorát fordult a közhangulat, hogy a barbárokkal való együttműködés rendkívül népszerűtlenné lett. Avitus politikája már nem azé a Rómáé, amely hatalmi pozícióból használta fel a barbár erőket, hanem a sok tekintetben a barbároknak kiszolgáltatott, az őt hatalomra juttatók kegyéből uralkodó provinciális arisztokrácia képviselőjéé.⁴² Önálló hatalommal gyakorlatilag alig rendelkezett, de megkérdőjelezhetetlen tekintélye a nyugati gót udvarban mégis azt eredményezte, hogy az őt császárrá tevő barbárok, bár kapcsolatuk a császárral döntően befolyásolta Avitus későbbi sorsának alakulását, mégis hozzáigazították politikájukat az általuk kreált uralkodó és a birodalom érdekeihez.⁴³ Avitus is együttműködött a gótokkal, de igyekezett mindvégig lojális maradni Rómához, s inkább akarta, mint tudta felhasználni őket kormányzata alatt.⁴⁴ Császárt kikiáltani a nyugati gótok ugyan elég erősek voltak, de ahhoz, hogy Itália ügyeibe is beavatkozzanak, mint II. Theoderich bölcsen be is látta, nem rendelkeztek megfelelő katonai erővel.⁴⁵ Ez az egymás iránti kölcsönös lojalitás válik később végzetessé Avitus számára, amikor az őt támogató nyugati gót hatalmi körök képviselői Róma és a tolosai állam érdekében Hispaniában harcolnak, és II. Theoderich ellenében a gót arisztokrácia egy másik érdekcsoportja fogja meghatározni a római-gót politikát. A problémák megoldásának kulcsa ugyanis ekkor került Ricimer *patricius*⁴⁶ kezébe. A nyugati gót király, Wallia, és egy svév hercegnő fiából lett hadvezért

---

⁴¹ Sid. carm. VII. 441–521.

⁴² Petronius halálakor Avitus attól félt, hogy a római események hatására a nyugati gótok felújítják a harcot az arlatei provinciák ellen. Ezt a gót támadást igyekezett volna tárgyalással rendezni, amikor Theoderichhez sietett. A császár halálát követő zűrzavarban II. Theoderich kész volt Avitusszal, mint császárral felújítani a foedust, testőrgárdát adott mellé (Sid. carm. VII. 441–521.), és a concilia VII Provinciárummal augustusnak kiáltotta ki. (Sid. Carm. VII. 522–575, 576–584.; Hydatius, 163.)

⁴³ v.ö.: Thompson, 1982. 163.

⁴⁴ Bayless, 1978. 141.

⁴⁵ v.ö.: Wolfram, 1980. 216.

⁴⁶ v.ö.: Jones, 1964. 176–177.

a vandálok feletti győzelemért tette meg Avitus *magister militum*nak,⁴⁷ maga pedig visszaindult Galliába, ahol újabb barbár problémaként a burgundok jelentkeztek, de nem utolsó sorban azért is, hogy hathatós támogatókat szerezzen a gallo-római arisztokrácia szélesebb köreiből. Ám számításai nem váltak be, a galliai meghatározó politikai körök Marcellinus comes felé orientálódó csoportja számára az Avitus-Theoderich szövetség sokkal rosszabbnak látszott, mint a Ricimer-Majorianus koalíció.⁴⁸ És ez az a történelmi pillanat, amitől kezdve tizenhat éven keresztül a „császárcsináló” lesz a birodalom tényleges ura. Uralma Aëtiusével vetekedett, de az ő hatalma háttérében nem állt ott egy olyan könnyen mozgatható császár, mint Aëtius III. Valentinianusa,⁴⁹ hanem hatalma megőrzésére árnyékcászárok sorát volt kénytelen kreálni. Helyzete sokban hasonlított a Keletrómai Birodalom tényleges uráéhoz, Asparéhoz is, de annak hatalmát nem korlátozták a barbárok, mint Ricimerét Geiserich és II. Theoderich. Családi kapcsolatai ugyan lehetővé tették volna, hogy a római hatalmi köröktől függetlenül kormányozzon,⁵⁰ talán arra is készen állt, hogy a Birodalomtól független barbár államot hozzon létre, de politikai éleslátása arra készítette, hogy ne szakadjon el a császári házhoz lojális itáliai szenátori arisztokráciától. Ettől kezdődően izgalmas sakkjátszma indult a barbár-barát, valamint a barbárokat barbárokkal ellensúlyozó és a barbár-ellenes politikai csoportok között, amit az itáliai, római és provinciális arisztokrácia hatalmi ambíciói színezték tovább.

Ricimer támogatásában bízva a római senatus a gótok által kinevezett, de Itáliában igen népszerűtlen Avitus ellen fordult⁵¹. A Petronius Maximus halálát követő zűrzavarban a senatus nem tudta megtagadni a támogatást Avitustól, de az első adandó alkalommal elfordult tőle, s mivel Kelet is megtagadta *augustus*ként történő elismerését, a római szenátorok elérkezettnek látták az időt császár-választó joguk visszaszerzésére. A senatus mögött természetesen Ricimer munkált. Azt a pillanatot használta ki Avitus megbuktatására, amikor annak gót támogatói távol voltak.⁵² Ricimer ugyanis félt attól, hogy ha Avitusnak valami módon si-

---

⁴⁷ *Consularia Italica. Fasti Vind. Chron. min. I. 304.*

⁴⁸ Max, 1979. 230.

⁴⁹ Jones, 1964. 241

⁵⁰ Heather, 2005. 390.

⁵¹ Gregorius Turonensis. *Hist. Franc. II. 11.*

⁵² Gibbon, 1989. vol. VI. 13.

kerül megnyernie magának az itáliai legitimisták támogatását, nem tud befolyást gyakorolni a barbárokat és az itáliai császárpártiakat egyaránt maga mögött tudó császárra.

Ricimer Avitus helyett Maiorianust választotta, aki a birodalmi egység politikusa és Avitusszal ellentétben a barbárokkal szembeni erős fellépés híve volt. Az interregnum alatt valószínűleg megpróbált Kelettel is tárgyalni, s az együttműködés esélye Marcianus halála után jelentősen megnőtt. 457-ben Rómában és Constantinopolisban egyaránt interregnum volt, s maga a Theodosius-dinasztia is a végét járta, ugyanis Eudoxia és Hunerich házasságával a vandál szövetség, illetve a trónutódlás olyan távlatokat nyitott, amit a Birodalom egyetlen komolyabb politikai irányzata sem támogatott. Keleten és nyugaton egyaránt olyan császárt kellett választani, akit semmi sem kötött a dinasztiahoz.⁵³ A császárválasztás meghatározói a barbár *patricius*ok voltak, a keleti birodalomrészben minden hatalom újra Aspar, a nyugatiban még mindig Ricimer kezében volt. Mindketten folytatták addigi politikájukat, s igyekeztek olyan jelöltet választani, akik bábok lesznek a kezükben. Egyikük választása sem vált be, Leo sokkal erősebb volt, mint hatalomra juttatója, folyamatosan megőrizve önállóságát gyengítette a neki diktálni akaró *patricius* pozícióját,⁵⁴ és utódjai, Zenon és Anastasios alatt a keleti birodalom felszabadult a barbár *patricius*ok hatalma alól. A császári hatalom és a *patricius* összeközlésében itt tehát a *patricius* maradt alul. A császári hatalom megerősödése egyúttal a Keletrómai Birodalom fennmaradását is jelentette.

Egészen más volt a helyzet a Nyugatrómai Birodalomban. A császár és *patricius*ának harca az V. században tovább folytatódott. Ebben része volt a Keletrómai Birodalom politikai változásainak is, ahol Leo fokozatosan önállósodva szakított elődjének minden valószínűség szerint Aspar által diktált politikájával, és nem csak veszélyes példát állított a másik birodalomfél uralkodói elé, hanem a keleti és nyugati birodalomrész császáráként közvetlenül beavatkozott a Nyugatrómai Birodalom ügyeibe is.

Maiorianus nyugati császárrá választásának hátterében az is ott munkált, hogy amikor Leo Ricimert *patricius*nak, *Maiorianust magister militum per Gallias*-

---

⁵³ v.ö.: O'Flynn, 1983. 108.

⁵⁴ Aspar katonai hatalma még mindig akkora volt, hogy Leo nem merte nyíltan letenni, ezért a palotában ölette meg. V.ö.: Jones, 1964. 223.

nak nevezte ki, Ricimert Maiorianusszal váltotta fel a birodalmi katonai vezetésben, s a markomannok ellen sikeresen harcoló hadvezér így számíthatott volna arra is, hogy Leo nyugati *augustus*sá nevezi ki. Maiorianus, mint Licinia Eudoxia pártfogoltja, már III. Valentinianus halálakor is potenciális trónjelöltként jöhetett szóba, jó kapcsolatot ápolt Marcianusszal is. Ricimer választhatott tehát, vagy maga lesz császárrá, vagy hatékonyan közreműködik egy *augustus* megválasztásában. Az Avitus utáni interregnum politikai törekvése Ricimer részéről mind a keleti udvarral, mind a konzervatív római körökkel történő megbékélés volt, ezért úgy döntött, szüksége van egy császárra, hogy megnyerje a származása miatt gyanakvó római szenátorokat, s hogy a bíborról való lemondás látványos demonstrálásával maga mellett tudhassa Keletet is. Ricimer pozíciója megtartása érdekében igyekezett hát szerepet kapni Maiorianus császárrá tételében, hiszen azon ritka pillanat következett be a Birodalom történetében, amikor Constantinopolis és Róma is egyetértett egy császár megválasztásában. Az új uralkodót bábcászárnak szánta, de Maiorianus, aki a Keletrómai Birodalom és a legitim római párt támogatását egyaránt magáénak tudhatta, egy időre maga mögé szorította a Ricimer vezette barbár-római frakciót, amelynek képviselői kegyvesztettek lettek és csendes ellenzékbe vonultak.⁵⁶ Ricimer kénytelen volt egy rövid időre átadni a terepet Maiorianusnak, aki egészen a vandál hadjáratig képes volt annak ellenére is korlátozni *patricius*át, hogy minden ügyet együtt intéztek. A római párt megerősödni látszott, Ricimert Maiorianus a politikából kikapcsolni akarván Szicíliaba küldte a vandálok ellen, minek eredményeként a gall ellenzékiek kiléptek a gót szövetségből,⁵⁷ s a császár nyíltan a Ricimer-ellenes erők oldalára állt. Ezzel felbomlott az a kompromisszum, ami császárrá választásakor létrejött Ricimer és Maiorianus között, a hatalmi harcnak hamarosan el kellett dőlnie. A sikertelen vandál hadjárat adta meg Ricimer számára a Maiorianusszal való szembefordulás okát és lehetőségét. Ez után Maiorianus vezető szerepe formálissá vált, bukása elkerülhetetlenül közeledett. Politi-

---

⁵⁶ Bréhier, 1929. 94. Hivatalos elismerése ugyan nem bizonyítható, de Leo Maiorianus megválasztásakor mindenképpen elfogadta a kialakult status quót.

⁵⁶ Cessi, 1915–1916. 1482.

⁵⁷ A galliai arisztokrácia szövetségre lépett a gótokkal, hogy felhasználhassa katonai erejét Ricimer és Maiorianus ellen. A galliai események képét csak Sidoniustól ismerjük, s ez a kép elég homályos. Valószínűsíthető, hogy Marcellinust akarták Nyugat trónjára ültetni.

kájának lényege különbözött az addig követett irányzatoktól, rómaiként, a barbárokat a nagypolitikából teljesen kikapcsolva, rómaiak által kívánt uralkodni, s ezzel a politikai programmal, bármily csodálatra méltó is, századokat késve már nem tudott komoly támogatókat maga mögé állítani. Két erős egyéniség találkozott, és Ricimer igyekezett az erősebb lenni. Maiorianus ellen fordult, és 461. augusztus 2-án Dertonánál⁵⁸ kivégeztette.⁵⁹ Maiorianus halála a Nyugatrómai Birodalom végleges felbomlásának előjele, közvetlen következménye ugyanis, hogy a nyugati birodalomrészek véglegesen elszakadtak a keletitől és függetlenítik magukat. Ricimer a császár halálakor látszólag a római legitimisták felé közeledett, de csupán azért, hogy megossza ellenlábasa támogatóit. Maiorianus helyére ugyan a római senatus jóváhagyásával ültette Libius Severust,⁶⁰ de elsőrendű célja az volt, hogy felszámolja a római pártot. Az általa választott császár teljesen jelentéktelen, Ricimer azért választotta, hogy elkerülje a hatalom nyílt gyakorlását, a katonai diktatúrát.⁶¹ Leo nem ismerte el, de nem fogadta el a nyugati birodalomrész politikájában akkor kulcsszerepet játszó provinciális arisztokrácia vezető csoportja sem, így sem a Maiorianus által *magister militum per Gallias*nak kinevezett Aegidius, aki a gallo-római-nyugati gót szövetséget vezette, sem a *magister militum Hispania*nak kinevezett Nepotianus, de a Dalmáciába visszakényszerített, de a Kelet támogatásával a háta mögött igen veszélyes Marcellinus sem. A császári hatalom így a belső és külső támogatókat egyaránt nélkülözve csak a katonai diktatúra eszközeivel maradhatott volna fenn. Miután Aegidius nem ismerte el Severust, Ricimer először az aëtiusi politikával igyekezett megbontani a galliai szövetséget, és a nyugati gótoknak akarván kedvezni, a gallo-római párt érdekeit figyelmen kívül hagyva átengedte nekik Narbót. Ekkor Aegidius a római érdekeket hangoztatva Itália elleni támadással fenyegetett, amit Ricimer, hatalmát sikeresen védve, a burgundok felhasználásával akadályozott meg,⁶² de Aegidius annak ellenére, hogy Itália végül nem lett az övé, az Alpok határain túl korlátlan úr maradt. A frankok királyuknak választották, uralmát megőrizte élete végéig, s az halálakor fi-

---

⁵⁸ Stein, 1959. 377-380; Jones, 1964. 241.; Hydatius, c. 40.

⁵⁹ v.ö.: T. Horváth, 1994.

⁶⁰ 461. nov. 19. – 465. aug. 15.

⁶¹ Cessi, 1915–1916. 1489.

⁶² Jones, 1964. 241.

ára, Syagriusra szállt.⁶³ A birodalom megkezdte haláltusáját. A Nyugatrómai Birodalom kulcspozíciójú tartományainak elfordulásával és elvesztésével Ricimer helyzete egyre reménytelenebbé vált, az egyetlen kiút, mint már korábban is, a Kelettel történő tárgyalás volt. Libius Severus 465. augusztus 15-én bekövetkezett halála találgatásokra ad lehetőséget. Ricimer talán a Keletrómai Birodalomnak nem tetsző császár kiiktatásával⁶⁴ akart kedveskedni Leónak az érdekében tett intézkedéseiért cserében. Severus halála mindenesetre megnyitotta a Ricimer és Leo tárgyalásaihoz vezető hosszú és kanyargó ösvényt. A dinasztikus politizálás jegyében így került sor Anthemius⁶⁵ kinevezésére, aki felesége révén Nagy Theodosius dinasztiájához kötődött.⁶⁶ Házassága egykor azt a reményét vetítette előre, hogy Marcianus halála után ő lesz a császár, de a bíbort nem kapta meg. Kikiáltása elmaradásának hátterében még az ambiciózus Aspar féltékenysége állt.⁶⁷ Ricimer és Leo megegyezésekor azonban úgy tűnt, a Nyugatrómai- és a Keletrómai Birodalom összefog általa. Közös tettek kísérletet 468-ban a vandálok legyőzésére,⁶⁸ ami az utolsó összefogási kísérlet volt, s a hadjárat sikertelensége a Kelet és Nyugat együttműködésének eredményességébe vetett hit szertefoszlását is jelentette. Anthemiusszal Rómába jött Marcellinus comes is, akit Leo *patriciusszá* nevezett ki,⁶⁹ és aki Ricimer helyzetét rontva, második *patriciusként* lépett mellé. A hadjárat bukáskor Ricimer első dolga volt, hogy a számára eléggé kényelmetlen, Szicíliában flotta nélkül maradt főparancsnokot, Marcellinust, saját serege tisztjeivel meggyilkoltassa,⁷⁰ hogy ezáltal visszaszerezze az Anthemius kinevezésekor elveszített pozícióit.⁷¹ A keletiek támogatta, s hatalmát korlátozó

---

⁶³ Gibbon, 1898. vol. IV. 26.; 2. Priscus, *Frg. Hist.* 30. 1979. 9–125., *Sid. carm.* V. 553 sqq.

⁶⁴ „Ricimeris fraude... Romae in palatio, veneno premtus.” Cassiodorus, *Chronica*, p. 157.

⁶⁵ 467. ápr. 12. – 472. júl. 11.

⁶⁶ Felesége Aelia Marcia Euphemia, Marcianus császár egyetlen lánya volt.

⁶⁷ v.ö.: Heather, 2005. 393.

⁶⁸ Anthemius akkora sereggel érkezett Itáliába (11000 hajóból álló flotta, 100000 ember), amekkorával soha többé nem fog rendelkezni.

⁶⁹ Teljes címe: comes et magister utriusque militiae et patricius. Marcellinus comes *Chron. a. 468. Chron. min. II. 90.*; Marcellinus comes *Chron. a. 474, 2. Chron. min. II. 91.*

⁷⁰ Ensslin PW-RE XIV 1164 (467); *Consularia Italica* a. 601. *Chron. min. I. 305.*; Marcellinus comes, *Chron. a. 468. Chron. min. II. 90.*; Prokop. *Bell. vand. I. 6. 25.*

⁷¹ v.ö.: Demandt, 1970. 685., aki Ricimer szerepét elemezve Marcellinus meggyilkolásában itt tévesnek minősíti Seeck, 1895–1920. 368.; Stein, 1959. 577.; Sundwall, 1919. 294., Ensslin PW-RE XIV. 1448. egybehangzó véleményét.

két személyből az egyiktől így sikeresen megszabadult, s méltán remélte, hogy mint eddig bármikor, könnyedén megszabadulhat a másiktól is. De erre az időre már Ricimer politikájának minden tartópillére összeomlott. A barbárokkal való politizálása következetlen volt⁷², ami minden ütőkártyát szövetségesei kezébe adott, sem a szenátori arisztokrácia, sem a Keletrómai Birodalom, sem a dinasztikus politika nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Minden, ami ezután következett, elhamarkodott kapkodás csupán. Anthemius Ricimert hibáztatta a fiaskóért. Leo látván, hogy Ricimer a keletiek által küldött császár ellen fog fordulni, rá akarta venni Anthemiust, hogy ezt a lépést megelőzvé, ölesse meg. A *patriciustól* való megszabadulás Nyugatnak azonban két okból sem sikerül. Anthemius támogatottsága ugyanis nem volt erősebb, mint patriciusáé, jobb politikus sem volt, erre a szerepre inkább Maiorianus lett volna alkalmas, de ő is alulmaradt Ricimerrel szemben. A másik ok pedig Kelet balszerencsés választása volt, amikor Olybriust küldte Anthemiushoz a Ricimer megölésére rábeszélő levéllel,⁷³ akit Ricimer, nem kívánván Asparhoz hasonló szerepet játszani, a hatalom megtartása érdekében a császári bíborral vesztegetett meg. Az ő trónra juttatása pedig éles fordulat Ricimer addigi politikájában, kétségbeesett kísérlet arra, hogy a vandál Geiserichhez közeledjen.⁷⁴ Ricimernek kellett egy *augustus*, akit a háttérből mozgat, aki nem váltja ki Kelet ellenérzéseit, olyat tett hát Nyugat trónjára, akit, ha érdekei úgy hozták, bizton el is távolíthatott onnan. Olybriusnak szerencséje lehetett volna, hiszen veszélyes pártfogója hamarosan meghalt, uralkodhatott volna a Keletrómai Birodalom támogatásával, de ő sem sokkal élte túl Ricimert. Ezután a bukás már elkerülhetetlen. Ricimer politikájának következtében sem a római szenátori párt, sem a meghatározó provinciális arisztokrácia, sem Kelet nem tudott komolyan beleszólni az utolsó évek politikájába. Nyugat sorsának irányítása részben a barbár fejedelmek, részben a barbár *magister militumok* kezében maradt, de egyik fél sem tudott már mit kezdeni az ölébe pottyant lehetőséggel. Glycerius⁷⁵, az új nyugati *augustus* középszerű egyéni-

---

⁷² Nincs olyan barbár erő, amire következetesen támaszkodott volna. A pillanatnyi érdekeknek megfelelően használta fel, vagy tagadta meg az együttműködést tőlük.

⁷³ Nicephorus Callistus, Hist. eccl. XV. 27.; Zonaras, Epit. hist. 39.

⁷⁴ O'Flynn, 1983. 108.

⁷⁵ 473. márc. 5. – 474.

ség volt, s egy még középszerűbbnek szolgált eszközéül.⁷⁶ Ricimer unokaöccse, Gundobad burgund herceg ültette a trónra, és éppen ezért, mint barbár kreatúrát, őt Leo nem ismerte el augustusnak, s nyugat trónjára küldte Iulius Nepost,⁷⁷ aki a burgundoktól és a gallo-római arisztokratáktól történő elszakadás jegyében Ecdicius⁷⁸ helyére *patricius*ává nevezte ki Orestest,⁷⁹

Attila egykori titkárát.⁸⁰ Nepos megválasztásának alapja Leo jóindulatán túl itáliai kapcsolatain és dalmáciai hajóhadán nyugodott. De a polgárháborútól kimerült Róma már nem fogadta örömujjongással a Keletről jött *augustust*. Nepos minden igyekezete ellenére sem tudott a birodalom politikáját meghatározó tényezők közül Kelet támogatásán kívül semmilyen tényleges erőt maga mögé állítani, ezért Orestes fellázadt ellene, s fiát kiálttatta ki *augustusszá*.⁸¹ Az új keleti császár, Zenon⁸² semmit sem tudott tenni pártfogoltjáért, hiszen saját trónján sem ült elég biztosan. A megoldás merőben új, a császári hivatalképesség feltételeként kezelt rómaiság elvének feladása, amire ugyan már volt kísérlet,⁸³ de mindeddig nem került sor arra, hogy barbár hadvezér fiát császárrá tették volna. A „császárocskának” nevezett Romulusnak, aki nem volt a római arisztokrácia választottja, és még Kelet sem ismerte el, már kikiáltásakor rövid uralkodás nézett ki. Orestes talán azért nem maga lépett trónra, hogy a császári cím a családban maradjon, s maga ne veszítse el a hadsereg feletti hatalmát. De barbár katonái önmagukban kevésnek bizonyultak a hatalom megtartásához.

---

⁷⁶ Ennodius, Vit. Epih. 343.

⁷⁷ 473. jún. 24. – 475. máj. 9. – 480

⁷⁸ PLRE II. 383-385. „Ecdicius 2” Anthemius nevezte ki, trónra kerülésekor Nepos is megerősítette, hogy elkerülje az azonnali konfliktust. A galliai események hatására azonban jobbnak látja Orestessel lecserélni.

⁷⁹ PLRE II. 811. „Orestes 2”. Kinevezéséhez: Ioh. Antioch. Frg. 209, 2.; Priscus, Frg. 7,8.; Anon. Val. Frg. hist. 38.

⁸⁰ Priscus, Frg. 8.

⁸¹ Romulus Augustulus, 475 október 31–476. szeptember 4. PLRE II. 949–950. „Romulus Augustulus 4”. Császárrá tételéhez ld. Iordanes, Get. 241.; Consularia Italica a. 474 sqq. Chron. min. I. 306-9.

⁸² 474. november – 491. ápr. 9.

⁸³ Aëtius bukásának oka ugyanez volt, a fiának beházasodással kívánta biztosítani a császárságot.

A helyzetet végül a hun és scir⁸⁴ származású Odoacer, Attila másik titkára oldotta meg. Először legyőzte a császára ellen lázadó *patriciust*, majd elfeledkezvén Neposról, maga akarta *patriciusként*, mint az interregnumok régelese kormányozni a birodalmat. Odoacer hatalmi helyzete sokban hasonlított Ricimeréhez Avitus után, de távlati politikájuk merőben különbözött. Ő nem nyugati árnyékcászárt akart maga helyett, hanem a keleti császár névleges uralmát kívánta Itália felett,⁸⁵ ezért kiegyezett a senatussal. A római szenátori rend félt ujjat húzni Odoacerrel, s Nepos visszatértét, annak bosszújától rettegve szintén nem akarta, inkább elvállalta a közvetítő szerepet a keleti császár és a nyugati *patricius* között, aki Romulus önkéntesen lemondó levelével,⁸⁶ és Odoacer *patriciusi* kinevezésének kérelmével egyetemben a császári jelvényeket a római senatus követivel⁸⁷ elküldte Zenonnak⁸⁸, akinek világosan tudtára adta, hogy Nyugaton nincs szükség külön császárra. Zenon elfogadta a kialakult helyzetet,⁸⁹ annak ellenére, hogy Nepos küldöttei ugyanakkor a legitim császár visszahelyezését kérték tőle. A Birodalom, legalábbis látszatra, alkotmányjogilag egyesült. Az Odoacer által veretett pénzekben ismét megjelent a régi rövidítés: SC,⁹⁰ amivel ismét látványosan kapcsolódott a császári politika százados hagyományaihoz.⁹¹ Ismét a *patricius* győzött a nyugati császár és *patriciusa* küzdelmében. De ez a győzelem amolyan pyrrhosi győzelem csupán, hiszen az elmúlt alig száz esztendő alatt a nyugati területek elszakadása olyan méreteket öltött, hogy alig maradt a birodalomból valami, ahol uralkodni lehetett volna.

---

⁸⁴ Apja a hun Edeco (Anon. Val. Frg. hist. 10.45.), anyja valószínűleg scir. (Suida, Lex. K. 693.). A források azonban néha rugnak (Iordanes, Rom. 344.), néha gótnak (Theophanes, Chron. AM 5965.) is nevezték.

⁸⁵ Jones, 1964. 245.; *Patriciusi* kinevezése kétséges, a források nem erősítik meg. v.ö.: Malchus, Frg. Hist. 10.

⁸⁶ „Augustus Orestis filius ... Senatum veteris Romae legationem ad Zenonem mittere coegit ...”. Malchus, Frg. Hist. 3.

⁸⁷ Malchus, Frg. Hist. 3.

⁸⁸ 474. február 9-491. április 9. PLRE II. 1200-1202. „Fl. Zenon 7”

⁸⁹ Candid. Hist. exc. 3. Zenon *patriciusi* kinevezése 476/477-ben meg is érkezett. Malchus, Frg. Hist. 10.

⁹⁰ *senatus consulto*

⁹¹ Brandt, 2006. 87.

Bibliográfia:

- BAYLESS, W. W.: The Peace of 439 A.D.: *Avitus and the Visigoths*. The Ancient World 1(1978) 141-143.
- BRANDT, H.: *Az ókor alkonya*, Corvina, Bp. 2006.
- BRÉHIER, L.: *La crise de l'Empire Romain en 457*. Sisicev Zbornik (Melanges Sisic) Zagreb, 1929.
- BURY, J. B.: *History of the Later Roman Empire*. New York, 1958.
- CANTARELLI, L.: *Annali d'Italia dalla morte di Valentiniano III. alla deposizione di Romolo Augustolo (Anni 455–476) Studi e documenti di storia e diritto*, Roma, XVII(1896)
- CASSIODORUS, Flavius Aurelius. *Chronica*. MGH AA ed. Mommsen, Th. Berlin, 1893.
- CASSIODORUS, Flavius Aurelius. *Variarum libri XII*. In: CC SL 96. 1–499. ed. Fridh, O. J. Turnhout, 1973.
- CESSI, R.: *La crisi imperiale dagli anni 454–455 a l'incursione vandalica a Roma*. Archivio della R. Societa romana di storia patria, 40(1917) 39–123.
- CESSI, R.: *Marcellino e l'opposizione imperiale romana sotto il governo di Maioriano*. Atti d R I Veneto 75,2(1915–1916) 1475–90.
- Chronica Gallica*. ed. Mommsen, Th. Berlin, 1892. MGH AA Chron. min. I.
- CLOVER, M.F.: *Flavius Merobaudes*. A translation and historical commentary. Transactions of amer. Philosophical Soc. N S 61,1(1971) Philadelphia
- Codex Theodosianus. In: *Theodosiani libri XVI cum Const. Sirm. et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*. eds.: Mommsen, Th., Meyer, P.M. et Krüger, P. Berlin, 1905.
- Consularia Italica*. ANONYMUS VALESIANUS Frg. hist. In: MGH AA Chron. Min. I. ed. Mommsen, Th. 1885.
- Consularia Italica*. FASTI VINDOBONENSES. ed. Mommsen, Th. Berlin, 1892. MGH AA Chron. Min. I.
- DEMANDT, A.: „*Magister militum*”. PW-RE, Suppl. XII. Stuttgart, 1970.
- ENNODIUS, VITA EPIHANI. In: MGH AA ed.: Friedrich Vogel, Berlin, 1885.
- Epitome of the Ecclesiastical History of PHILOSTORGIUS*. comp. Photius, Transl. Walford, E. Oxford. London, Bohn, Henry G. York street, Covent Garden. 1855.

- EVAGRIUS, *Historia ecclesiastica*. ed. Bidez, J. – L. Parmentier, The ecclesiastical history of EVAGRIUS with the scholia. London, Methuen, 1898 (repr. 1979)
- GIBBON, E.: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. ed. Bury, J. B. London, 1889.
- GREGORIUS TURONENSIS. *Historia Francorum* ed. Krusch, B. MGH SS rer. Merov. Hannover 1937.
- HEATHER, P.: *The Fall of the Roman Empire*. Pan Books, Oxford, 2005.
- Hieronymi epistulae, ed. I. Hillberg, CSEL 54–56, Wien 1910–18.
- HYDATIUS, Continuatio Chronicorum Hieronymianorum. In: Chron. Min. II. ed. Mommsen, Th. Berlin, Weidmann, 1894.
- IOANNES ANTIOCHEUS. Fragmenta. In: *FHG* ed. Müller, C. Paris, 1885, vol. IV.
- IOHANNES CHRYSOSTOMOS, PG ed. Migne, J.–P. vol. 52. (Paris, 1857–66)
- IORDANES, *De origine actibusque getarum*. MGH AA V.1. ed. Mommsen, Th. Berlin, 1882.
- IORDANES, *De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum*. MGH AA V.1. ed. Mommsen, Th. Berlin, 1882.
- ISIDORUS, *Historia de regibus Gothorum, Vandalorum et Suevorum*. PL vol. 83. ed. J. P. Migne, Paris – 1855.
- JANNSEN, T.: *Stilicho. Das weströmische Reich vom Tode des Theodosius bis zur Ermordung Stilichos (395–408)*. Marburg 2004.
- JONES, A. H. M.: *The Later Roman Empire. A social economic and administrative survey*. vol. I–II. Oxford, 1964.
- JONES, A. H. M. – Martindale J. R. – Morris J.: *The Prosopography of the Later Roman Empire I. A. D. 260–395*. Cambridge, 1971–1980. (PLRE I.)
- MALCHUS, Fragmenta Hist. 10. In: L.R. Cresci, Malco di Filadelfia. Frammenti [Byzantina et neo-hellenica neapolitana 9. Naples, Bibliopolis, 1982] 69–118.
- MARCELLINUS Comes. Chronicon. ed. Mommsen, Th. Chron. Min. II. Berlin, 1894.
- MARTINDALE, J. R.: *The Prosopography of the Later Roman Empire. A. D. 395–527*. Cambridge, 1980. (PLRE II.)
- MAX, G. E.: *Political intrigue during the reigns of the Western Roman Emperors Avitus and Majorian*. Historia 28(1979) 225–237.
- MOSS, J. R.: *The effects of the policies of Aetius on the history of Western Europe*.

- Historia, 22(1973) 711–731.
- NICEPHORUS CALLISTUS XANTHOPULUS, *Historia ecclesiastica* XV. 27. ed. Migne, J. – P. PG vol. 147. Paris, 1857–1866.
- O'FLYNN J. M.: *Generalissimos of the Western Roman Empire*. The University of Allerta Press, 1983.
- OOST, I. S.: *Galla Placidia Augusta*. Chicago, 1968.
- PECK, H. Thurston: *Harpers Dictionary of Classical Antiquities*. New York. Harper and Brothers. 1898.
- PRISCUS. Fragmenta In: *Hist.* F. Bornmann, Prisci Panitae fragmenta. Florence, Le Monnier, 1979.
- PROCOPIUS. *Opera omnia: De bellis libris I-IV: Bellum Persicum. Bellum Vandalicum*. ed.: Haury, J., Wirth, G., K.G. Saur Verlag, 2002.
- PROSPER TIRO. *Epitoma Chronicon*, ed. Mommsen, Th. Berlin, 1892. MGH AA Chron. min. 1.
- SEECK, O.: *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*. Bd. VI. Stuttgart, 1895–1920.
- SIDONIUS. Poems. Letters Book I-II. Transl.: Anderson, W.B. Harvard UP, Cambridge, 1996.
- SMITH, W.: A dictionary of Greek and Roman biography and mythology. London, John Murray, 1873.
- STEIN, E.: *Histoire du Bas-Empire*. tom. I. De l'État Romain à l'État Byzantin (284-476) ed. J. – R. Palanque. Bruxelles, 1959.
- Suida. Lexicon, ed. Adier, A. Leipzig, 1928-38.
- SUNDWALL, J.: *Abhandlungen zur Geschichte des ausgehenden Römertums*, Helsinki, 1919.
- T. HORVÁTH, Á.: Maiorianus császár bukása. In: Szegfű L. – Nagy T. (szerk.) „Nem búcsúzom...” Emlékkönyv Benda Kálmán tiszteletére. Szeged, 1994, Generalia, /Belvedere Meridionale kiskönyvtár 7./ 47–52.
- THEOPHANES. *Chronographia*. ed. Migne, J. P. PG, tom. 108.
- THOMPSON, E. A.: *Romans und Barbarians. The decline of the Western Empire*. Wisconsin, 1982.
- VICTOR TONNENSIS, *Chronica*. ed: Mommsen, Th. Berlin, 1894. MGH AA Chon. Min. II.
- WOLFRAM, H.: *Geschichte der Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechschsten Jahrhunderts*. Entwurf einer historischen Ethnographia. München, 1980.

ZONARAS, Joannis, *Epitomae historiarum* ed.: Th. Büttner–Wobst, Bonn, 1897.

ZOSIMUS, *Historia nova*. II. 33. In: F. Paschoud, Zosime. Histoire nouvelle, vol. 2.1. Paris, Les Belles Lettres, 1979.

MAKK FERENC

Etelközi magyarok francia forrásban

A magyar kalandozásokkal kapcsolatban számos kérdés vetődik fel a hazai és a külföldi történetírásban. Az első probléma mindjárt magával az elnevezéssel függ össze. A 'kalandozás' szó (amelyet egyébként a külföld nem ismer) a reformkor szülötte. Ekkoriban az elődök X. századi katonai portyáit kalandos vállalkozásoknak, amolyan hétvégi fegyveres kirándulásoknak tekintették, holott a valóságban ezek a katonai akciók – miként azt ma látjuk – Európa fejlett vidékeit sújtó zsákmányszerző hadjáratok voltak.

Azután sajtóságos az is, hogy nálunk a kalandozás szó, ill. a kalandozások kora kifejezés csak a magyar történelemmel kapcsolatban használatos, más népek históriájára vonatkozóan nem fordul elő. Pedig a kalandozó hadjáratok nem magyar specialitások. Őseinkhez hasonlóan más népek is kalandoztak, azaz más népek (pl. a germánok, szlávok, hunok, avarok, arabok, normannok, besenyők) is vezettek különböző régiók ellen zsákmányoló hadjáratokat, amelyek éppen olyan dúlással, pusztítással jártak, mint a magyarok fegyveres portyái. Nem véletlen tehát, hogy mialatt Észak-Itália templomaiban gyakran hangzott el a fohász: „A magyarok nyilaitól ments meg, Urunk, minket!”, azon idő alatt Észak-Franciaország normannoktól fenyegetett lakói leggyakrabban azt kérték Istenüktől, hogy: „A normannok haragjától ments meg, Urunk, minket!”.

Míg korábban azt vallották, hogy elődeink kalandozó vállalkozásai csak a honfoglalás után indultak meg, ma már jól ismert az, hogy a magyarok legalább a 830-as évektől kezdődően részt vettek zsákmány- és fogolyszerző katonai hadjáratokon, amelyek teljesen csak 970-ben szűntek meg.

Az írott forrásokban számon tartott első kalandozások egyikéhez, a 862-es hadjáráshoz fűződik jelen írásunk.

A szakemberek előtt jól ismert az, hogy a török 'onogur' szóból származó 'Ungri' népnév, amely a középkorban kiváltképpen használatos volt a magyarok

megjelölésére, már a 862. évi események kapcsán olvasható a franciaországi Szent Bertin kolostor latin nyelvű évkönyvében. Az évkönyv (*Annales Bertiniani*) 862 és 882 közti részét az a Hinkmar írta, aki 845-től 882-es haláláig reimsi érsekként a Nyugati Frank Birodalom (Franciaország) legmagasabb vezető köreihez tartozott. A nemzetközi szakirodalom kiváló történeti műnek tekinti Hinkmar munkáját, amely a tárgyalt korszakra nézve „a legértékesebb kútfőnek” számít. Azaz elsőrendű történeti forrásról van szó. Értékét az is növeli, hogy íróműhelyében az érsek a friss ismeretek birtokában – lehetőség szerint – naponként diktálta a scriptoroknak műve újabb és újabb részleteit.

Írásunk tárgya azon kérdés vizsgálata, hogy vajon a Szent Bertin évkönyvben található Ungri (Vngri) elnevezés a magyarokat jelöli, vagy sem. Másként megfogalmazva: a francia évkönyv forrása-e a korai (IX. századi) magyar történelemnek avagy nem, miután más magyar vonatkozású adata nincs, csak az Ungri népnév?

A Szent Bertin évkönyv a 862-es évnél – egyebek mellett – a következőket írja: „*Dani magnam regni eius [sc. Ludovici regis Germaniæ; kiegészítés: M. F.] partem cede et igni uastantes praedantur. Sed et hostes antea illis populis inexperti qui Vngri uocantur regnum eius depopulantur.*”

Az idézett részlet első mondata természetesen a dánokra utal. A második mondatot, éppen az 'Vngri' (=Ungri) miatt a magyar és a külföldi kutatók túlnyomó többsége Pray György 1761-es állásfoglalása óta a magyarokra vonatkoztatja, és a szöveget úgy értelmezi, hogy 862-ben, amidőn a dánok támadták és pusztították Német Lajos országa (=birodalma, királysága) nagy részét, az ottani népek számára korábban ismeretlen ellenségek, akiket magyaroknak hívnak, ugyancsak pusztították a király országát, Németországot. E szakemberek szerint tehát a részlet második mondatában szereplő Ungri (Vngri) népnév a magyarokat jelöli, s ez a 862-es adat az első eset arra, midőn az Ungri népnév írott, kortárs latin forrásban a magyarok megnevezésére szolgál.

A Szent Bertin kolostor évkönyvének idézett passzusát azonban az elmúlt száz évben három nagy kritikai támadás is érte. 1898-ban Mátyás Flórián, 1987-ben Ungváry Jenő, 1998-ban pedig Róna-Tas András részesítette e szövegrészt komoly, érdemi kritikában. Mindhárom szerző bírálatának lényege az, hogy az Ungri népnévet tartalmazó mondat 862-re nézve nem tekinthető a magyar historia forrásának. Mátyás Flórián a bizonyosság szintjén, Róna-Tas pedig a feltéte-

lezés szintjén úgy látja, hogy a kérdéses mondat utólagos (X. századi) hiteltelen interpolatio (azaz kései betoldás), míg Ungváry Jenő szerint a mondat ugyan eredeti szöveg, tehát nem interpolatio, viszont nem a magyarokra vonatkozik, mivel az Ungri ethnonym ezen a helyen nem a magyarok, hanem egy másik nép (mégpedig egy, a Keleti Frank Birodalomban, vagyis a Német Birodalomban élő pannóniai nép) megjelölésére szolgál.

Tanulmányunkban – terjedelmi korlátok miatt – csak Ungváry Jenő nézetének bírálatára, azaz cáfolatára szorítkozunk, mivel úgy véljük: ha be tudjuk bizonyítani azt, hogy a kérdéses mondat Hinkmartól, a kortárs szerzőtől származó eredeti szöveg, tehát nem utólagos interpolatio, s benne az Ungri népnév 862-re vonatkozóan a magyarok elnevezésére szolgált, akkor ezáltal Mátyás Flórián és Róna-Tas András felfogását is cáfolni fogjuk. 1997-es dátummal jelent meg a Magyar Nyelvben Ungváry Jenő tanulmánya, amely kifejezetten a Szent Bertin Évkönyv kérdéses mondatával foglalkozik. Ungváry azt a kérdést vizsgálta, hogy a *qui Ungri uocantur* mellékmondat a *hostes... inexpertis* (ismeretlen ellenségek), avagy az *illis populis* (azon népek) kifejezésre vonatkozik-e. S valóban, a szöveg értelmezése szempontjából ténylegesen ez az alapvető kérdés! A kétféle értelmezés ugyanis lényegesen eltér egymástól, és jelentősen befolyásolja az Ungri népnév jelentését. Miután Ungváry vizsgálatából kiderült, hogy nyelvtanilag-grammatikailag a relatív mondat mindegyik említett kifejezéssel kapcsolatba hozható, s így a kérdés nyelvtanilag nem dönthető el, ezért tartalmi elemzés révén kísérelte meg a probléma eldöntését. Tartalmi elemzése szerint a dánok pusztításairól tájékoztató mondattal párhuzamba állítható az ismeretlen ellenség dúlásairól szóló mondat. S mivel Ungváry értelmezésében a dánok esetében minden korabeli olvasó számára világos volt, hogy a dánok észak felől támadták a Német Királyságot, ezért úgy véli: nyilvánvalóan az ismeretlen ellenség esetében is a második mondatban az évkönyvíró szintén megadta azt: hol, mely területen támadta és dúlta fel az ismeretlen ellenség a Német Királyság földjét. Ungváry éppen ezért úgy fogalmaz, hogy a kérdéses területet, azaz a támadás helyét az évkönyvíró éppen az Ungri népnévvel, és ezen keresztül az Ungri nevű nép által lakott – a Keleti Frank (=Német) Birodalomhoz tartozó – pannóniai területtel hozta az olvasó tudomására. Szerinte csupán ily módon tekinthető a mondat értékes információnak, egyébként nem. Vagyis Ungváry okfejtésében a *qui Ungri uocantur* mellékmondat az *illis pop-*

ulis kifejezésre vonatkozik, s annak az Ungri nevű pannóniai népnek a megnevezésére szolgál, amelynek földjét – a Német Birodalom részét képező – Pannóniában az Ungri nép számára ismeretlen ellenség feldúlta. E pannóniai nép létezése mellett tanúskodik Ungváry szerint egy 860-as német uralkodói oklevél Wangari (=Ungri?) adata is, amely a mai Burgenland vidékére utal.

Ungváry tehát az Ungri népvét nem a magyarokra, hanem pontos, közelebbi etnikai azonosítás nélkül egy – a birodalomban élő – pannóniai népre vonatkoztatta, és emiatt természetesen a mondat tartalmát sem hozta kapcsolatba a magyarsággal. Ezáltal pedig felfogása szerint a Szent Bertin évkönyv megszűnt a magyar história forrása lenni. Ezt világosan kifejezi a szövegrész általa adott fordítása is: „A dánok az ő [=Lajos király; kiegészítés: M. F.] országa nagy részét öldökléssel és tűzzel pusztítva zsákmányolják. De olyan ellenség is dúlja az ő országát, amelyik ezelőtt azon népek számára, akiket ungroknak neveznek, ismeretlen volt”.

Mi azonban úgy véljük, hogy Ungváry szövegértelmezése teljesen téves. Először is elhibázott és erőltetett az a párhuzam, amit ő a két mondat (ti. a dánok támadása és az ismeretlen ellenség támadása) között felállított. Szerintünk ugyanis a tényleges párhuzam a két mondat között éppen abban van, hogy Hinkmar egyik esetben sem közölte a támadás pontos földrajzi helyét, irányát. Nem közölte ezt az érsek egyszerűen azért, mert nyilvánvalóan ő maga sem tudta. Ennélfogva Ungváry következtetése is téves és erőltetett. Hiszen a messzi távolból ténylegesen honnan tudhatta volna Hinkmar reimsi érsek azt, hogy egy – az Ungváry által feltételezett – birodalmi nép (ti. az ún. pannóniai Ungri nép) számára ki volt 862-ben ismert ellenség, ill. ki volt ismeretlen ellenség? Ezt nyilván csak a feltételezett Ungri nép tudhatta, de Hinkmar nem!

A továbbiakban Hinkmar nyelvhasználat (usus scribendi) vizsgálata révén filológiai érvekkel azt fogjuk bizonyítani, hogy a qui Ungri vocantur mellékmondat a hostes inexpert (=*ismeretlen ellenségek*) kifejezésre vonatkozik (s nem az illis populus kifejezéssel áll közvetlen kapcsolatban). Először is: véleményünk szerint az illis populus esetében a brachylogium (rövidítéses mondat-szerkesztés) egyik megjelenési formájáról lehet beszélni, amely – mint nyelvi-stilisztikai fogás – különben az évkönyv szövegében másutt is megtalálható, tehát jellemző Hinkmar érsek egyéni írói stílusára. Konkrétan ez azt jelenti, hogy a szerző – miután mind az illis populus kifejezés előtti mondatban, mind

pedig az utána következő szövegrészben is – használja a regnum főnevet, emiatt a rövidség kedvéért az illis populus mellett eltekintett a regnum megfelelő alakjának (regni; sing. Gen.) újabb kiírásától, de az valójában oda értendő. Azaz értelmileg arról van tehát szó, hogy a keleti frank területekre zúduló ellenség általában véve a megtámadott német birodalom (regnum) népei számára volt ismeretlen, amely népeket összefoglalóan soha senki sem nevezett Ungri-nak, eszerint viszont a qui Ungri vocantur nem az illis populusra vonatkozik, hanem a hostes inexperti kifejezésre, és így az Ungri név az addig ismeretlen támadó nép jelölésére szolgált.

Másodszor: megerősíti e következtetést a populus szó használata is. Megállapítható ugyanis, hogy Hinkmar érsek a nép jelentésű populus főnév használatában egyértelműen és következetesen járt el. A reimsi főpap a népnevek (pl. Bulgari, Frisii) mellett a populus szót egyes számban használja. Három esetben azonban a populus szó többes számban, ill. többes számú értelemben fordul elő, mégpedig két esetben: amikor vagy a Nyugati Frank, vagy a Keleti Frank Birodalom több népéről beszél a szerző, ami érthető, hiszen etnikailag mindkét frank állam heterogén összetételű, soknemzetségszerű ország volt. Minthogy elemzett mondatunkban a birodalmi eseményekkel kapcsolatban a populus ugyancsak többes számban olvasható (s a többes számra az egész szövegben ez a harmadik példa), nyilvánvaló: ebben a harmadik esetben is a többes szám miatt a populus főnév a Keleti Frank Birodalom több (ill. valamennyi) népére vonatkozik. Viszont a feltételezett pannóniai Ungri nép – ha a valóságban létezett is – csak egy volt a keleti frank állam sok népe közül. Egyetlen birodalmi nép neve pedig nem utalhat a német királyság több (valamennyi) népére! Ebből pedig értelemszerűen megint csak az következik, hogy a szövegben az Ungri népnév nem egy feltételezett birodalmi etnikumot jelöl, hanem az ismeretlen ellenség megnevezése volt.

Harmadszor: a relatív mondatok esetében is következetesen járt el Hinkmar a többértelműség elkerülése és az egyértelműség biztosítása érdekében. Ebből fakad az, hogy a vonatkozó névmás (pl. qui 3) következetesen és rendre a közvetlenül előtte (ill. a hozzá közelebb) levő szóra utal, azzal áll szoros kapcsolatban. A pronomen relativum következetes használata alapján világos, hogy a qui Ungri vocantur mellékmondat a hozzá közelebb álló inexperti (= 'ismeretlenek' értelmű) szóra, s nem a távolabb levő populus (= 'népek' jelentésű) szóra vonatkozik. Ebből pedig ismét csak az következik,

hogy az Ungri népnév a birodalom népei számára a támadó és addig ismeretlen ellenség megnevezésére szolgált.

Hangsúlyoznunk kell: magától értetődően ismeretlen ellenségnek a birodalmi népek számára a birodalomban vagy annak közvetlen közelében élő nép nyilván nem tekinthető, hiszen a birodalomban vagy annak szomszédságában élő népeket jól ismerték. Ismeretlen ellenségként csak a Keleti Frank Királyságtól földrajzilag távolabbi nép jöhet számításba, amely azonban katonai akciói révén képes volt elérni távoli lakhelyéről is a német területeket. E történelmi-földrajzi feltételeknek pedig az ekkor (862-ben) már Etlközben élő magyarság teljes mértékben megfelelt, ráadásul az 'Ungri' népnév a szlávok révén par excellence használatos volt e korban a magyarok jelölésére.

Mindez azt jelenti, hogy a Szent Bertin évkönyv kiállta a kritikák próbáját. Azaz a 862-es évnél szereplő Ungri ethnonym – a következetes nyelvhasználat tanúságai alapján Hinkmar érsek eredeti lejegyzésében – az etelközi házájukból német területek ellen kalandozó hadjáratot vezető magyarságot jelölte. Azaz e forrásban az Ungri ethnonym az etelközi magyarok neve volt, s nem egy pannóniai onogur (Wangari; Ungri?) etnikum elnevezésére szolgált. Ily módon szerintünk is – a hagyományos felfogásnak megfelelően – a francia évkönyv változatlanul a korai magyar történelem hiteles, értékes s egyben a legrégebbi keletkezésű forrásának minősül.

Irodalom

- DEVISSE, J.: *Hincmar. Archevêque de Reims (845–882)*. I-II. Gèneve, 1976.
- GRAT, F. – Vielliard, J. – Clemencet, S.: *Annales de Saint Bertin*. Paris, 1974.
- KIRÁLY P.: A VII-IX. századi Ungarus, Hungar, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger személynevek.
- Magyar Nyelv, (83) 1987. 162–180., 314–331.
- KRISTÓ Gy.: *Hungarian History in the Ninth Century*. Szeged, 1996.
- MAKK F.: *Egy őstörténeti kézikönyv margójára*. Aetas, 1997/2-3. sz. 161–188.
- MAKK F.: *A magyarok Ungri nevéről*. Szolnoki Tudományos Közlemények, I. Szolnok, 1998. 94–101.
- MÁTYÁS F.: Chronológiai bírálat egy honfoglalás előtti magyar hadjáratról.

- Németországban. *Akadémiai Értesítő* (1898) 382–387.
- RÓNA–TAS A.: *Folytassuk a vitát!* Aetas, 1998/2-3. sz. 216–226.
- RÓNA–TAS A.: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1996.
- SCHRÖRS, H.: *Hinkmar, Erzbischof von Reims*. Freiburg, 1884.
- UNGVÁRY J.: „...qui Ungri uocantur.” *Magyar Nyelv*, (93) 1997. 441–446.
- WAITZ, G.: *Annales Bertiniani. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*.
Hannoveræ et Lipsiæ, 1883.

Eredeti megjelenés:

Szent Gellért vértanúságának 950. évfordulóján. Szeged, 1998. Belvedere
Kiskönyvtár 11. 73–83.

BLAZOVICH LÁSZLÓ

A Dél-Alföld képe

A Kárpát-medence közepén elhelyezkedő nagy kiterjedésű, 100 ezer km² nagyságú síkság, az Alföld déli részét nevezzük Dél-Alföldnek. E fogalmat, mivel nem képez más tájegységektől határozottan elkülönülő földrajzi területet, a különböző korokban más és más, kisebb-nagyobb területre vonatkoztatták. Mátyás király 1484-ben kiadott oklevelében alvidéknek nevezte a hegyes felvidékkel szemben. Eme elnevezésben az ország központjából, Budáról kiinduló országszemlélet játszott szerepet. Később inkább egyes részei neveit (Bácska, Bánát, Kunság) emlegették. A második világháború után leginkább a megcsonkított ország három megyéjének: Bácsnak, Békésnek és Csongrádnak a területét értették alatta. Mi a Dél-Alföld északi határának a Körösök vonalát és annak a Dunáig való meghosszabbítását tartjuk. A nyugati és déli szélét a Duna folyó jelöli ki, a keletit pedig a Déli-Kárpátok hegyvonulatai. Amikor Dél-Alföldről beszélünk, ezen tájegységre gondolunk.

A messziről jött idegen szemében az Alföld a korai időktől kezdve egy nagy, lapos, unalmas síkság, amelyre az üresség jellemző, csak az átvonuló seregek és azok vezérei szerették, mert viszonylag könnyen át lehetett jutni rajta. Az előbbi módon látták az első magyarországi földrajzi leírások, „útikönyvek” szerzői: Ransanus és Bonfini, valamint a későbbi korok utazói is. A figyelmes szemlélő és a tájat jól ismerő ember azonban megláthatja és felfedezheti egyes régióinak és azok mikrovilágának szépségeit, a felszín közép- és kisformáinak különbségeit. Észreveszi a folyók menti erdős, ligetes, tavakkal, holtágakkal tarka világot, a végtelen rónát és azt, hogy itt nem tíz és száz méterek, hanem egy-két méter is már jelentős szintkülönbségnek számít, növényzetet, agrokultúrát befolyásoló tényező. Mindez nemcsak az Alföldre, hanem annak egy részére, a Dél-Alföldre is jellemző. Hogy megértsük a felszín változásait, kisformáinak képét, ahhoz vissza kell tekintenünk a földtörténeti harmadkorig, a pleisztocénig, hiszen a

Föld belső és külső geológiai erőinek, valamint az éghajlati hatásoknak a nyoma-
it az antropogén tényezők domborzatot formáló munkája ellenére őrzi a felszín.

A földtörténeti harmadkor miocén időszakában (24 – 17 millió éve) az Alföld, így vidékünk legnagyobb része szárazulat volt, amelyet délnyugat felől lassan előntött a tenger, aminek következtében változatos szigetvilág alakult ki. A miocén kor szarmata emeletének vége felé (12 millió éve) a Kárpát-medence erőteljesen süllyedni kezdett, a környező hegyláncok, a Kárpátok, a Dinaridák és az Alpok pedig emelkedni kezdtek, aminek következtében a szarmata-beltenger elzáródott, és tóvá alakult. A medence további süllyedésével (11,5 – 8 millió éve) a pannóniai időszakban a Pannon-tó egyre kiterjedtebbé vált, ám megindult feltöltődése a hegyek felől, amely hosszú ideig tartott a medence folyamatos süllyedése miatt. Végül a tó feltöltődése a pliocén kor végére (5,5 – 2,5 millió éve) befejeződött, és az Alföld akkumulációs hordalékkúp síksággá alakult. Kiformálódott vízhalózata is, amely azonban jelentősen különbözött a maitól.

A földtörténeti negyedkorban, a holocénban az éghajlati tényezők közül a szél munkája és az antropogén erők, továbbá a növényzet mellett a folyók építő munkája döntő befolyást gyakorolt a felszínre. Mivel a medence egyes területei kisebb-nagyobb mértékben tovább süllyedtek, a folyók hordalékuk lerakása által nagy hordalékkúpokat alakítottak ki. Az általuk lerakott homokos, kavicsos réteg jó vízáteresztő képességével máig lehetővé teszi a hegységek felől érkező vizek felszín alatti áramlását a medence belseje felé és a talajvíz felszín közeli elhelyezkedését, amely a viszonylag csapadékszegény területen az itt élő ember és a növényzet számára sok esetben pótolja az elmaradó vízutánpótlást. Az ezredforduló idején és a későbbi korszakokban ez tette lehetővé, hogy a felszíni vízfolyásoktól távolabb egy-egy föld alatt húzódó érbe találva bővizű kutat ássanak, illetve a hátságokon, löszpuszta réteken csordogáló erek alját, fenekét kimélyítve vizet nyerjenek.

Az Ős-Sárvíz a hordalékkúpját a Mezőföld felől egészen a Bácskáig terjesztette, a Duna ugyanis ekkor a visegrádi kaputól a mai Szeged irányába folyt. Hatalmas hordalékkúpja Kecskemét vidékén, a Homokság területén át Csongrád és Szeged irányába tartott, ott ellaposodva átnyúlt a Tisza mai vonalán. Mivel a hordalékkúpba a Tisza mélyen bevágta medrét, ez lehetővé tette Szeged városának közvetlenül a Tisza-partra építését. A Bánátban ugyancsak a Duna hordalékkúpján helyezkedik el a Duna és a Temes folyók, valamint az egykori

Alibunári és Illancsi mocsár területe között fekvő Deliblát, középkori nevén Makszond homokpuszta.

A Berettyó és a Körösök szintén sok hordalékot raktak le, ám a terület erős süllyedése miatt a folyami kúpjaik meglehetősen alacsonyak maradtak. A Maros hordalékkúpja a Körösök vidékétől az Arankától délre fekvő területekig terpeszkedik, alatta pedig a Bega és a Temes építették ki hordalékkúpjukat. A folyók a hegyekből kilépve és a síkságra érve lerakták durva szemű üledéküket, távolabbra a finomabb szemcséjű homokot, az iszapot és az agyagot szállították. Ez idő tájt a folyók bekalandozták hordalékkúpjukat. Vándorlásuk emlékét őrzi a sok elhagyott meder és fattyúág, mint a Maros esetében a Veker és a Kórógy erek árka, valamint a Szárazér, a főfolyótól délre pedig az Aranka medre. Amikor a folyó irányt változtatott, bejárta hordalékkúpja jelentős részét. A hordalékkúpok mellett, azon helyeken, ahol a süllyedés nagyobb mértékű volt, mocsaras területek (Alibunári, Illancsi mocsarak) alakultak ki.

A Würm jégkorszak elején, 70 ezer évvel ezelőtt új korszak indult a folyók életében. Megkezdődött bevágódásuk hordalékkúpjukba, amelynek következtében megszűnt vándorlásuk, medrüket a továbbiakban csak árterükön belül változtatták. A Duna fokozatosan délre vándorolt, és a korszak végére 20-30 km széles völgyssíkot képezve alakította ki máig létező medervonalát. Hordalékkúpjának további formálásában a szél munkája játszott jelentősebb szerepet. A Tisza ugyancsak ezen időszakban kezdte vándorlását, melynek végére felvette a mai helyzetét. A Würm-korszak utolsó szakaszában bekövetkező lehűlés nyomán a gyér növényzet nem tudta megkötni a homokot, és a szél hatására elindult a futóhomok mozgása, amely a magasabb helyeken, ahol nem képződött löszös takaró, a késő glaciális időszak végéig tarthatott, miközben ugyancsak a szél munkája nyomán egyes magasabb helyeken és az ártereken a hullóporból jelentős löszmennyiség rakódott le.

A holocén korban, 10.200-tól napjainkig a természeti erők hatására az Alföld, és így a Dél-Alföld domborzati formáiban gyökeres változás nem következett be, átalakítást e korban az ember hajtott végre környezete képén, amelynek java része azonban az általunk tárgyalt korszak után következett be. Ezen korban jelent meg viszont az a növénytakaró, amely az intenzív földművelés elterjedéséig jellemezte a tájegységet, amely korábban a sztyeppe, majd

az erdős sztyeppe és az erdős övezet része lett. Ez utóbbi alakításába azonban az ember már beavatkozott környezetformáló munkájával.

Az általunk tárgyalt időszakra tájegységünkön az alábbi domborzati típusok alakultak ki: a futóhomokkal borított hordalékkúp-síkságok közé tartozik a Duna-Tisza közötti homokos hátság, amely Homok, Homokság néven a középkori forrásokban is előfordul, valamint a Deliblati homokpuszta, amelyet a kortársak Makszondnak vagy Makszond homokjának neveztek. A magasabb fekvésű, lösszel fedett síkságok sorába tartozik a Telecska és keleti része, a Zenta és Ada között húzódó Orompartok, valamint a Dunának – a keletre fordulása után – a folyó árterébe futó lejtője. Eme tájformának a Tisza bal oldalára szakadt része a Titeli plató. Az alacsonyabb fekvésű, lösszel fedett síkságok sorában találjuk a Körös-Tisza-Maros köze folyóktól távolabbi belső területeit és a Temes síkságát. A folyóvízi ártéri síkságok a folyók melletti – a főfolyótól sokszor 10-20 km szélességben kiterjedő – területek, amelyeket mára a szabályozási munkálatokkal leszűkítettek és leginkább megváltoztattak, de korszakunkban eredeti állapotukban a településhálózat hangsúlyos részének adtak helyet.

A táj domborzati típusainak számbavételét azért végeztük el, mert a Dél-Alföldre érkező mindenkori népességet, köztük a honfoglaló, majd államalapító magyarságot is ez fogadta, és nagy szerepet játszott településeik és településrendszerek kialakításában. Nemcsak a hegyvidék és az Alföld találkozása mentén keletkeztek például nagyobb települések, amelyek a helyi feladataikon túl közlekedési és piacközpont szerepet töltöttek be, hanem az egyes domborzati típusok találkozásánál is jelentős városok keletkeztek. Szabadka a Homokság és a Telecska egymásba futása mentén keletkezett, Szeged a Duna törmelékkúpjának a Tisza árterébe benyúló löszhátján, Hódmezővásárhely pedig a Tisza ártere és a löszsíkság találkozási vonalán egy tiszameder partján. Mivel korszakunkban a természetföldrajzi tényezők igen fontos szerepet játszottak a települések és a településhálózat kialakulásában, mint a későbbiekben látni fogjuk, más módon alakult a településhálózat képe a folyók mellett, a löszsíkságokon és a homokos területeken.

A földrajzi negyedkorban vidékünkön a felszín alakításában a legnagyobb szerepet az antropogén erő, az ember játszotta. A tudósok példaként a több száz földpiramist, azaz a vaskor nomádjai által emelt kurgánokat (halomsíro-

kat) említik, és hozzáteszik, hogy a magyar állam megalapításával elindult a rendszeres felszínátalakító munka, ami azután különösen nagy lendületet vett a török hódoltság ideje után és a 19. században. Ha közelebb hajolunk a tényekhez, árnyaltabbnak látjuk a képet. Az államalapítás idején és a középkor során az e tájékon élők csak szerény helyi beavatkozásokat hajtottak végre felszínformáló munkájuk során. Mindenekelőtt az árvizekkel szembeni védekezés vagy víznyerés céljából, továbbá a gazdasági tevékenység kapcsán a halastavak és a malmok gátjainak kialakításakor fogtak ásót és lapátot, hogy töltést emeljenek vagy árkot ássanak. E munkák esetlegességét és alkalmi jellegét, valamint ritkaságát példázza: a Körös-Tisza-Maros-közben a középkori forrásokban előforduló 31 tó neve közül csak egy, a Szarvas melletti Ásványtó neve hordozza jelentésében emberi tevékenység nyomát. A malomgátak és hidak karbantartását mint kötelezettséget Corvin János előírta gyulai népei számára az 1496-ban kiadott privilégium levelében, ami számunkra a kor emberének ugyancsak helyi jelentőségű, tájat alakító munkájára utal, hiszen az elhanyagolt malomgátak miatt nagy területet boríthat el a víz. Az utak, hidak karbantartása ugyancsak földmunkával járt, mert nem egy esetben árokásást, töltést és a víz elvezetését jelentette. A középkori ember az efféle munkálatok idejét és módját szemléletéből fakadóan nem írta le, nem örököltte meg, azokra egészen más jellegű források részadataiból lehet következtetni. A folyókon hegymenetben a hajókat vontatták. A lovak és hajtók számára készített „utak” karbantartására például nincsen adatunk, jóllehet enélkül a szállítás, amely természetesen alkalmi volt, nem képzelhető el.

A tájat valóban átformáló vízszabályozási munkálatok a Temesi bánságban kezdődtek meg, és Claudius Florimundus Mercy tábornoknak, a tartomány katonai parancsnokának nevéhez fűződnek, aki a Begát Temesvárig csatornáztatta 1728-ban, majd 1745-ben az Alibunári mocsár lecsapolásához fogtak. Mercy készítette azt a térképet, amely máig biztos támpontot nyújt számunkra a vízszabályozások előtti állapotok tanulmányozására. Mivel a munkát nem akadályozták magánérdekek – ugyanis az egész terület a Habsburg-udvar kezén volt –, ezért mintegy 100 évvel korábban sikerült megvalósítani azt, amit a Tisza völgyében majd csak a 19. század második felében értek el. A műtáj kialakítása, továbbá a telepések agrokultúrája és munkaerőkölcsé biztosította az alapját a Bánság 19. századi fellendülésének, amellyel megelőzte a környe-

zó területeket. Számunkra a fentiekből az a fontos, hogy a felszín alakításában a 18-19. század előtti időkben nem gyakorolt tájformáló szerepet az ember. A középkor évszázadaiban a táj természeti képe statikus volt, az ezredforduló idején az itt élőket körülvevő vidék nem sokban különbözött a több évszázaddal későbbi képtől.

A lösszel és homokkal borított hordalékkúpok között folytak a tájegység folyói, amelyek a maguk építette hordalékkúpba vágták be medrüket, és korszakunkban már csak árterületüket kalandozták be az áradások idején. A Dél-Alföld legnagyobb folyója a Duna. Széles árterét bejárva hömpölygött a szabályozások előtt, így korunkban is, egyúttal a talaj alatti rétegekben továbbsszívároga táplálta a távolabbi vidékek talajvizeit. Ártere változatos felszíni formáinak emlékét máig őrzik elnevezéseik: holtágak, báták, kengyelek, tekerők, fokok, pöszék, kopolyák, a kisebb tavak, erek, pocsolyák, posványok, örjegek, zsombok, lenkócok, enyészek, a nyaranta kiszáradó döglött medrek, palék, székek, fenekek, a tocsogós limányok, fertők, indallók, mocsolák, lapályok, a homokból épülő fővények, zátonyok, átanyok, öntések, döngelék, malátok, az ártérből kiemelkedő göröndök, dörmők, dorombok és porongok. A Duna az emberi civilizációkat összekötő nagy országút az ártere mentén kialakult településlánccal.

A Duna szállítja el régióink vizeit, a táj főfolyója pedig a Tisza. Hatalmas kanyarokkal és 10-től 20 km-ig terjedő árteret kialakítva kereste útját a szabályozások előtt torkolatáig. Közel 2 millió hektárnyi ártere felfogta és ellaposította áradásait, amelyek idején sem emelkedett meg vízszintje néhány dm-nél magasabbra. Ártereinek hátságai, dűnéi kisebb emberi telepek létesítésére nyújtottak lehetőséget, a nagyobb helyek (Szolnok, Csongrád, Szeged, Becse és Zenta kivételével) azonban távolabb – általában valamelyik kisebb ér vagy tó partján – feküdtek a főfolyótól. A Tisza éltetője volt vidékünknek, de addig, amíg nem szorították gátak közé, korlátját is jelentette a fejlődésnek. A partjai mellett élőket széles, sokszor átjárhatatlan ártere inkább elválasztotta, mint összekötötte.

A Berettyó vizét is magába fogadó három Körös vízrendszere ágas-bogas fa koronájához hasonló. Hatalmas ártéri területeit a szilaj állattartás üzemhelyeként hasznosították korszakunkban. A Maros jól bevágódott medrében rohant torkolata felé, ártere nem volt olyan széles, mint a Dunáé vagy a Tiszáé.

Az áradások idején vizével megtöltötte fattyúmedreit, tőle északra a Vekert, a Kórógyot és a Szárazeret, völgyétől délre pedig az Aranka futott. A Maros árterén belül többször változtatta medrét, partjait rombolva. A középkor során eme hajlamának esett áldozatul Alvelnök és Ajtonymonostora, ez utóbbinak meg is találták falmaradványait a mai Marosmederben. A Temesköz két jelentősebb folyójaként a Temest és a Begát említhetjük, amely utóbbi végül is a Teme egyik ága volt. A folyó eme két fő ágát számos kisebb folyás, tó és mocsár kísérte a tiszai torkolatig. Az Alföldön és így régiókban is a folyók törmelékűpjai közötti mélyedésekben lefolyástalan mocsarak terpeszkedtek, közülük az ugyancsak Temesközben feküdt Alibunári és Illancsi mocsarakat említhetjük, mint legnagyobbakat. Ezeket átalakítani, lecsapolni a középkor embere szerény technikai eszközeivel és szervezési lehetőségeivel meg sem próbálhatta éppen úgy, ahogyan a Tófolók medrét sem volt képes átalakítani. Meg sem próbálta, mert szellemiségében még nem nyert teret a nagy természetátalakítások gondolata.

A Dél-Alföld első látásra sima, ha közelebből szemügyre vesszük, akkor tagolt felszínén korszakunkra a növényi vegetáció különböző formái alakultak ki. Más növénytársulásokkal kell számolnunk az ártéri területeken, a homokhátságokon és a löszpuszta réteken. A legmélyebben fekvő alluviális vidéken, a homok, az agyag, a löszös iszap borította felszín mélyebben fekvő helyein réti sós és réti szolonyec talaj alakult ki, a magasabban fekvőkön pedig réti és mészlepedékes csernozjom (feketeföld) talajok, kiváló termőföldek keletkeztek, amelyek hínáros, nádas mocsarakkal, tavakkal és folyóvizekkel váltakoztak. A vízmentes területeken rétek, Tűz-nyár ligetek, szil-kőris-kocsányostölgy szálfæerdők, bozótosok váltották egymást. Az alluviális árterek folyóhátjait, dűnesorait ülték meg az első letelepült életmódot folytató népek, és ugyanitt üzték földművelő tevékenységüket.

A folyóktól távolabb fekvő árvízmentes vidéken, miután a Dél-Alföld az erdős sztyeppe, illetve az erdős övezetbe került, az erdőpusztai tatárjuharos lösztölgyesek, a homokságokon pedig a gyöngyvirágos tölgyesek voltak a jellemzőek, de a források a homokon volt fenyvesekről és borókásokról is megemlékeznek. Tájegységünk belső területein azonban nem számolhatunk korszakunkban erdős rengetegekkel, inkább a rétek, a ligetes sztyeppe képe jellemezte a vidéket löszös és homokos területen egyaránt. A füves puszták egyhangúságát

puhafa ligetek és bozótosok törték meg. A szakirodalomban eltérő vélemények alakultak ki arról, hogy mikor jött létre ez az állapot. Egyesek már a neolitikum földművelőinek számlájára írják az erdők kipusztítását, mások a legelőket kereső nomádokat okolják, és azt tartják, hogy a magyar honfoglalás után ez a folyamat felgyorsult. Véleményünk szerint a Dél-Alföld belső részein a mindig is kevesebb csapadék miatt olyan erdős területek a történeti korok előtt és alatt sem alakultak ki, amelyeket kemény munkával kellett volna legelővé tenni. A neolitikum embere a folyók mellett élte életét, a nomád – beleértve a magyarokat is – pedig nem foglalkozott irtványföldek kialakításával. A vizektől távol eső területeket az egész középkoron át csak néhány olyan helyen ülték meg, illetve művelték, ahol éppen vizet találtak, máshol legeltetéssel hasznosították azokat. Jellemző, hogy mezőváros e területeken nem alakult ki a későbbiekben, hiába álltak rendelkezésre kitűnő feketeföldi talajok.

A víz az élőlények számára a legfontosabb létfeltételek egyike. Mivel mennyisége az éghajlati viszonyoktól függ, érintenünk kell az éghajlati tényezők alakulását is. A holocén korszak nagy klímaváltozásai mintegy 2 ezer évvel ezelőtt lezárultak Európában és a Kárpát-medencében is. Jelentős ingadozások azonban bekövetkeztek, amelyek befolyásolták vidékünk mindenkori népének létfeltételeit. Az ezredforduló idején Európa a kis éghajlati optimum idejét élte, amelyet az átlagosnál melegebb éghajlat jellemzett. Kontinensünk nyugati és északi részén ez a művelhető földek gyarapodásával járt, ugyanis a búza és a szőlő termesztésének határa északi irányba kitolódott. Mindez vidékünkön az addigiakhoz képest szárazabb időjárást hozott, ami nagyban befolyásolta a növényzet állapotát és a földekről, valamint a legelőkről begyűjthető élelem és takarmány mennyiségét. Különösen a száraz nyarak hoztak katasztrófát, amikor az esőhiány miatt a legelők kiszáradtak, és az addigi állatállomány töredékének jutott csak abrak. A főfolyók táplálta mellékvizek mennyisége ugyancsak megcsappant. A tavak, fokok, erek és más vizek legtöbbje az utánpótlás elmaradása miatt kiszáradt. Amelyekben maradt némi víz, az is posványossá, ihatatlanná vált. A száraz és vizes évek nemcsak a táj arculatában hoztak változást, hanem befolyásolták a népesség és az állatállomány számát és minőségét is.

A fent leírt természetföldrajzi viszonyok között a Dél-Alföldön két, egymástól jól elkülöníthető táj alakult ki. A folyók melletti ún. rétság és a folyóktól távolabb fekvő mezőség. A rétság vízországában a mélyebben fekvő – idő-

legesen vagy állandóan vízzel borított – helyekből dombok, hátak és halmok emelkedtek ki, amelyek a neolit kor óta lakóhelyül szolgáltak az itt élt népek számára. Vidékünkön a magyarság is elsősorban ezeket a helyeket szállta meg. Téli szállásait itt alakította ki, ahol folytathatta az ősmesterségeket, a halászatot, pákászatot, vadászatot; gyümölcsöket és bogyókat, valamint gumókat gyűjthetett. A galériaerdők – amelyeket eresztvénynek neveztek – fái tűzreválót és gyümölcsöt (főleg körtét, almát és szilvát) adtak, a bozótosok pedig veszszőt a kosarak készítéséhez és a paticsfalú házak építéséhez. A dombok és hátak víztől mentes részein az ott lakók földművelést folytattak, amit megkönnyített a humuszban gazdag, laza talaj. A hegyek felé haladva nagyobb kiterjedésű erdőkkel is találkozott az arra járó. Makótól délre feküdt a ladányi erdő, amelyből építkezéshez szállíthattak fát a Csanád nemzetség birtokain élő jobbágyok. Arad mellett feküdt az a nagy erdő, amelyet a határjárók 1388-ban három nap alatt jártak körbe. Innen nem messze feküdt az 1247-ben említett Pongrácfája, amely elnevezés szintén erdőre utal. A fenti adatokból kitűnik, hogy vidékünkre a Maros mentén nyúlt be legmélyebben az erdőrengeteg, amelyben makkoltatásra nyílt lehetőség.

A körös-körül rendszertelenül elnyúló kis és nagy vizek nemcsak halat adtak, hanem védelmet is nyújtottak támadás esetén. Összeköttetésül szolgáltak a csónakon járók számára, de inkább elválasztották a főfolyó két oldalán lakókat, hiszen a 10-20 km szélesen fekvő vízország gyakran átjárhatatlan víz- és sártengerré változott, ahol csak a terepet igazán jól ismerők jutottak át biztonságosan. Nagy szárazságok idején viszont kiszáradt, holdbéli tájjá változott a rétség területe. Az ezredforduló idejéből nem maradt fenn forrás, amely szemléletesen mutatta volna be a folyók menti vízivilágot. A néhány évszázaddal később megjelenő határjáró oklevelekben, mivel a korábbihoz képest lényeges változások nem következtek be, a határok leírása megörökítette az utókor számára a rétség eredeti képét.

Az aradi prépost és káptalan birtokvitájának egy szakaszát lezáró, 1392-ben kiadott oklevél határjárása az alábbi módon írja le a Maros mentét: „Az említett aradi egyház kanonokjai és káptalana bírják és bírni tartoznak Mikelaka birtokot összes hasznával és szabadságával, azaz a Gyirakszék és Morotva, valamint a Maroson túl levő Sziget nevű erdőkkel, valamint rétekkal és kaszálókkal, vizekkel és malmokkal és más haszonvételekkel, kivéve a régtől fogva szántani szokott

szántóföldeket, amelyeket közösen használnak, továbbá a Kwcugh halastavat, ... megegyeztek, hogy a Marosközben levő földet és erdőt a prépostnak és utódainak engedik át, kivéve a füvet és a gyümölcsöket, amelyeket részint a prépost, részint a kanonokok és a káptalan lovai, szarvasmarhái és juhái számára közösen tartanak meg. A Marosközön kívül az út, amely a mezőtől Mikelaka felé megy, mindkét oldalán és a mezőn levő bozótot és cserjést, továbbá a Talamir, Farkaslyuk, Papferedő, Onna és Szentgyörgytava nevű halastavakat, kivéve a matta füvet, amelyet gyékénynek neveznek, továbbá az út mindkét oldalán fekvő bozótok és cserjések gyümölcsöt termő fáit, amelyeknek minden gyümölcsét és hasznát a prépost és a káptalan a saját hasznukra egyetértésben közösen tartják a mondott prépost és káptalan jobbágynak közös birtoklására”.

A belső, folyóktól távolabbi vidék, a mezőség, a végtelen róna képe sokkal egyhangúbbnak tűnt. A füves puszták világát néhol bozótosok törték meg, egy-egy hatalmasra nőtt kocsányos tölgy árválkodott a pusztaságban, ahol messze volt a látóhatár. E képet írja le azon, 1523-ban keletkezett oklevél, amely egy, Nagyváthi Porkoláb Márton részére Ecser és Masegyház között végzett határjárást örökített meg. „Először tehát a határjárás és ezen föld felállítandó határainak kezdőpontját jelölték ki a választott férfiak az északi részen, ahol a mondott Rekettyés [nevű] rétnél és a bizonyos füves útnak, amely a mondott Ecser faluból ugyanazon Rekettyés [nevű] réthez vezet, a végén, az oldalán a választott férfiak ugyancsak egy határjelet állítottak. Innen a keleti vidék felé haladva számos határjelet helyeztek el, és amikor elértek Masegyház pusztá átellenben lévő oldalára, ott magának a Rekettyés [nevű] rétnak az oldalán jelként egy másik különös határjelet állítottak és emeltek. Ahol pedig a mondott választott férfiak magának a területnek és rétnak bizonyos régi és öreg határát nem tudták, vagy nem jelölhették ki, az ilyesféle területeket és mezőt, amelyek az ugyanazon Rekettyésen kívül estek, közös mezőként és közös használatra maguknak a feleknek hátrahagyták ugyanazok egyetértésével. Masegyház pusztától magának a Rekettyés rétnak az oldalán a déli részen továbbmentek nyugat felé, és számos helyen annak a rétnak az oldalán határjeleket jelöltek meg és helyeztek el. Amikor Szentlászló felé mentek, két bizonyos halom körül, amelyek közül az egyiket, tudniillik a déli részen levőt Koszoróshalomnak nevezik, a másikat, az északi részen levőt pedig Nagyhalomnak hívják, amelyek között a körtefa bizonyos bozótjánál ugyanazon két halom között elhelyezve egy feltűnő határje-

let állítottak. Továbbá innen még bizonyos szántóföldeken észak felé haladva hasonlóan több határjelet állítva, amikor a derék választott férfiak és határjárók a Rekettyés [nevű] rétnél ugyancsak egy bizonyos úthoz – amely Szentlászlóból az említett Fábiánsebestyén faluhoz vezetett, tartott vagy ment – értek, annak az útnak mindkét oldalán nagy és feltűnő határjelet állítottak.” Az előzőekben leírt változatos Maros menti tájhoz képest a Szentes melletti Ecser térségében a „nagy semmit” örökítették meg a határjárók, ahol a cserjékkel tagolt Rekettyés réten kívül kevés feljegyezni való akadt. A feltűnő két halom egykori nomádok emelte kurgán lehetett, amelyeket a későbbi kor népe kunhalmoknak nevezett. A körtefa bozótot bizonyára a halmokról lefolyó víz éltette. Nem volt ez a víz sok, mert fák nem, csak bozót tudott kifejlődni. Ugyancsak emberi „munka” eredménye a két határként szolgáló út. Az egyik füves, mert ritkán jártak rajta, hiszen egy volt falu, Masegyház pusztájára vezetett, a másikat kikoptatták, mert rajta Szentlászlóból Fábiánsebestyénre mentek. Az említett falvak, szántóföldek helyén a Szent István-i államalapítás idején ugyancsak pusztá terült el, ezek az „objektumok” az ember későbbi tájformáló tevékenységének eredményei voltak.

A Dél-Alföld homokhátságait és löszpuszta réteit azonban nem mindenhol jellemezte a fenti egyhangúság. Erek, tavak sokasága tette helyenként változatossá vidéküket. Mint másutt, itt is áldás és átok volt egyszerre a víz, mert hol árvizeket okozott, hol pedig eltűnt a nagy szárazság következtében. Hogy a vizes években milyen sok lehetőség nyílt a pusztákon való víz nyelésére, azt a Szabadkához tartozó területen egykor elhelyezkedett alábbi vizek listája mutatja: Kelebiai-tó, Nagyrét, Jaszi- és Cigány-bara, Gáti-tó, Fűzfás-ér, Sömlyék, Gáti-vízfolyás, Mlaka, az úgynevezett Petroseva csesma, Baranyi-sömlyék, Palicsi-, Vér-, Sós- és Ludasi-tó, Körös-, Csík- és Krivaja-ér. E vizes helyeket a talaj- és esővíz táplálta, és tekervényes úton lefolyásuk volt a Tisza felé. Mivel a hordalékkúpok felszíne alatt is – mint említettük – áramlott a víz a főfolyók felé, az említett vizeket ez az áram ugyancsak táplálta. A Palicsi-tóhoz hasonló jellegű Kakasszék-tóban – mindkettő vize természetes sókban gazdag gyógyvíz – 64 fenékforrást jelöltek meg, amelyek hozama elsősorban a Körösök vízmozgásával van összefüggésben. A nagyobb forrásoknál 6-8 cm magas, befelé meredeken, kifelé szelíden lejtősödő, 20-30 cm átmérőjű kráter emelkedett, amelyből a 60-70 cm magas sárgásbarna vízben 20-30 cm magas tiszta vízoszlop tört fel, amelyben kavargó kvarc- és kalciumcsémák csillogtak.

A Kakasszék-tónak az 1920-as években végzett vizsgálata hitelesíti azon leírásokat, amelyek az egyes erek fenekén ásott kutakról szólnak, amelyekből a felszín alatt folyó erek vizét nyerték. Területünkön ugyancsak akkor lett bővízü egy ásott kút, amelynek gödrét fagerendákkal erősítették és náddal bélelték, ha föld alatt húzódó eret találtak el. A kutak fontosságát és jelentőségét hangsúlyozza az a tény, hogy a középkor során a Körös-Tisza-Maros-közben 17 olyan település volt, amelynek a nevében a kút szó szerepel.

Amíg a rétségi területen lakók életkörülményeiről bőséges leírás található, addig a mezőségen élőkről általában csak annyit tudunk, hogy legeltettek. A legeltetés azonban szigorú szabályok szerint folyt. A 16.-tól a 19. századig terjedő időre nézve könyvtárnyi irodalom született a rideg állattartás mikéntjéről, aminek lényege az, hogy a végeláthatatlan rónát beosztották, ismervén egy-egy ménes, csorda vagy nyáj legelőszükségletét. Ezen belül érintetlenül hagyták a kertnek nevezett részeket, amelyeken rendkívül dús fű termett, jobb, erősebb, mint a ma vetett lucerna. Ezt a helyet használták telelésre és téli legeltetésre. A kertben fából és nádból ideiglenes szállást építettek télre, és itt gyűjtötték össze a nyáron kaszált szénát. A szakírók hangoztatták, hogy ez a legeltetés ősi formája, adatok hiánya miatt azonban nem merték állítani biztosan korábbi elterjedtségét. Jóllehet nem a mi vidékünkéről, hanem a Dunántúlról rendelkezünk erre vonatkozóan egészen korai adattal is, ami bizonyítja a rideg állattartás eme valóban ősi formáját. A tihanyi alapítólevélben (1055) a kolostor birtokainak leírása között szerepel a jó szénatermő helyként említett Kerthely. Úgy véljük: hasonló szerepet töltött be, mint az alföldi, későbbi korokban említett mezei kertek. A rideg nagyállattartás igen fontos üzemhelye volt ez. Tehát azonos feladatot töltött be, mint a 16-18. századi mezei kertek. Ez az adat köti össze az ősit a későbbiekkel, és bizonyítja, hogy Szent István idejében azonos módon tartották a legelőkön az állatokat, mint sok évszázaddal később. Erősíti véleményünket azon 15. századi adat (1421: Rétkert), amely ugyancsak erre a gazdálkodási formára utal.

A fent leírt domborzati viszonyok és a hozzájuk igazodó gazdálkodási forma alakította ki a településhálózatot, amely az államalapítás korában alapvetően még a téli és nyári szállások rendszerére épült. A vizek melletti téli szállások jóval sűrűbben helyezkedtek el, mint a távolabbi vidékeken állt, jobbára ideiglenes szállások. A későbbiek során belőlük alakultak ki azok az állandó települések, amelyek a főfolyók és mellékvizeik melletti településláncot képezték, amely

az egész középkoron át hangsúlyos része maradt a Dél-Alföld településképe. Bár ismeretes, hogy a korai magyar történelem évszázadaiban az egyes települések írásbeli előfordulása alkalmoszerű és esetleges, az viszont sokat mond a településhálózatról, hogy a Körös-Tisza-Maros-közben a 11. században az írásban lejegyzett rendkívül csekély számú, mindössze nyolc település – Bábocka, Békés, Csanád, Csongrád, Ecseg, Sáp, Mártély, Szentes – mindegyike folyó partján vagy ahhoz közel feküdt. A 12. században ugyancsak hasonló volt a helyzet. Az említett 19 település kivétel nélkül a főfolyók közelében helyezkedett el.

A településstruktúra már ebben az időben tagoltságot mutatott. Igazi városok nem léteztek, de az ispánsági központokban a föld-fa várak mellett vegyesen, sátrakban és kunyhókban egyaránt élő népességgel találkozhatott az utazó. E népesség elsősorban az ispán és udvara, valamint az ugyanitt élt papság igényeit szolgálta ki. Az átlagosan 5-20 házból álló falvak a régészeti kutatások eredményei szerint nem voltak egységes szerkezetűek. A folyók, tavak és erek mellett egyrészt a földhátak nyomvonalát követő, laza elrendezésű települések álltak, amelyek a későbbiek során is fennmaradtak az állattartó népesség falvaiként. Másrészt megjelentek mellettük a tömörebb szerkezetű, faluszerű települések, amelyek legtöbbje ugyancsak fennmaradt a középkor során. Az állandó falvak mellett a településhálózat harmadik szintjét, az ideiglenes nyári szállások, pásztorszállások, mezei kertek, jobbára egyedül álló építmények körét sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Ezek többnyire az érpartokon elnyúlva, egy-egy falu körül szétszórva, vagy a településektől távol álltak. Elhelyezkedésükben semmiféle rendszer nem figyelhető meg, a gazdasági szükség hozta létre és szüntette meg őket. Sajátosan alakult a Homokságon a települések képe. Itt nem egy esetben a tavakat vették körül a házak, mintegy gyűrűt formálva köréjük.

A településeket utak kötötték össze. A településhálózat helyzetéből következően a főutak a folyók mellett haladtak. Legtöbbjüket már a magyar honfoglalás előtt használták. Ilyen volt a Pestről jövő, Kalocsán, Baján és Bácsan áthaladó nagy út, amely Titelnél kelt át a Tiszán, és Pancsalt, Pancsova középkori elődjét érintve érkezett Krassóvárhoz. A Tisza jobb oldalán ugyancsak főút haladt Szolnok felől Csongrádon és Szeren át Szegedig, majd onnan Kanizsán és Becsén át Péterváradig. A folyó bal oldalán csak helyi érdekű utak futottak, akárcsak a Körösök mellett. Az Erdélyből kilépő Marost mindkét oldalán fontos út kísérte

Makóig, onnan a folyótól délre futva jutott el Szegedig, hogy egyrésről becsatlakozzon a Tisza menti útba, másrésről a Káliz-út részeként Szabadka elődjét érintve továbbhaladjon a Duna felé, onnan pedig az Alpok irányába.

Az egyes megyéspánsági várakat ugyancsak fontos utak kötötték össze. Ilyen volt régiókban a Buda felől Kecskeméten és Szeren át Szegedre tartó út, valamint a Szolnok felől a Tisza mentén Csongrádra, onnan pedig Hódmezővásárhely, valamint Makó elődjét érintve Csanádra, majd Temesvárra vivő út, amely onnan Dentán és Érdsonlyón át vitt Krassóvárra. Ezen utak közül a későbbiek során azok őrizték meg jelentőségüket, amelyek az átalakuló gazdasági élet megkívánta szállítási útvonalak maradtak. Eme utak átkelői közül Anonymus említette már a Böldi-, a Szarvashalomnál levő és a titeli révet, ám Szegednél és Aradnál is fontos átkelők voltak a számos helyi jellegű rév és kikötő mellett. Az utakat alkalmi jelleggel használták. Épített utat vidékünkől még a későbbi időszakból sem ismerünk, ezért főképp télen és tavasszal szinte járhatatlanokká váltak. Használatukat a megszokás és az új út keresésének bizonytalanságot kiváltó érzése erősítette.

Az utak gyakori járhatatlansága és a nagyobb terhek szállításának kedvezőbb feltételei miatt a vízi utakat is felhasználták a közlekedésre. Már a Gellért-legendá megemlíti a marosi sószállítást: „Ajtony a Maroson folyó sószállításnak is ura volt, ennek a folyónak a kikötőibe adószedőket és öröket állított, és mindent adó alá vetett.” Amíg az utakon lóháton, kocsin vagy szekerekkel jártak, addig a vízen hajóval, ladikkal vagy csónakon utaztak. A főfolyókat övező kisebb vizeken ugyancsak közlekedtek tutajokkal, lápokkal és csónakokkal. Az utóbbiakat a fokokon húzták át a főfolyóról a mellékvizekre. Az utak használatához hasonlóan a vizek is a mindenkori időjárás függvénye volt. Nagy szárazságok és a téli fagyok idején le kellett állni a vízi közlekedéssel.

Az államalapítókat – amint a fentiekből kiderül – olyan táj fogadta a Dél-Alföldön, amelyen valójában nem hagyta rajta nyomát az emberi kéz munkája. Korántsem találtak humanizált tájat. A folyók mellett a vízőrszág szabályozatlan, rendszertelen világa – amelyben meghúzódtak a szegényes, földbe vajt sárkunyhókból álló települések, ahol sátrak is álltak – fogadta őket. A valódi városokat ugyancsak nélkülözte a régió. A rétségi területen túl a tavasszal üde, zöld és szemet gyönyörködtető ligetes sztyeppe következett, ahová nagy örömmel vonultak ki az állatokkal a kövér és friss, életet adó legelőre, amely azon-

ban a nyár közepére színt váltott, és őszre a plasztikus sárgásbarna kolor jellemzte. Az évszak végén pedig beköszöntött a járhatatlan utak ideje, amely a bezártság érzését erősítette. Schol egy kőház, biztonságot és meleget adó hajlék. Amíg a keletről jött magyarság megszokta ezt a világot, időnként szépnek és otthonosnak találta, addig nagy lélekkel és hittel kellett rendelkezniük azon, nyugatról jött kortársaknak, akik segítettek Szent István királynak, hogy ezt a vidéket is be tudja tagolni államába. A korszakból a Dél-Alföldről nem maradt fenn leírás. De nem érezhettek mást Gellért püspök és társai sem, mint amit leírtak a török kiűzése után e tájakra érkező nyugatiak, akik arról panaszkodtak, hogy szépen gondozott mezők és pacsirtaszó helyett mocsarak és károgó varjak fogadták őket. Az igazság valahol a két nézőpont között van. A dús fűvű legelők, a tiszta víz és a művelésre váró föld szorgos munkáskezezt vár, amelyek majd kertet varázsolnak a vízországból és a vad pusztákból.

Irodalom

- ANDÓ MIHÁLY: A megtelepedés természeti körülményei. In: *Szeged története*. 1. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1983. 17–43.
- BELLON TIBOR: Beklen. *A nagykunsgai mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII – XIX. században*. Karcag, 1996.
- BLAZOVICH LÁSZLÓ: Az Alföld 14-16. századi úthálózatának vázlata. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. XXIV. Szeged, 1998. 51–56.
- BLAZOVICH LÁSZLÓ: *A Körös-Tisza-Maros-köz középkori településrendje*. Békéscsaba – Szeged, 1985.
- BODNÁR BÉLA: Hódmezővásárhelynek és környékének földrajzi nevei. Sajtó alá rendezte Szabó József. *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. VII. Szeged, 1983.
- BORSY ZOLTÁN: Az alföldi táj átalakulása. In: *A mi Alföldünk*. Szerk. Rakonczai János – Szabó Ferenc. Békéscsaba, 1996. 5–16.
- BUKUROV, BRANISLAV: *Sintetička razmatranja geomorfoloskih problema na teritoriji Vojvodine*. Novi Sad, 1982.
- BULLA BÉLA – MENDÖL TIBOR: *A Kárpát-medence földrajza*. Bp., 1947.

- CHOLNOKY JENŐ: Az Alföld felszíne. *Földrajzi Közlemények* 38 (1910), 413–436.
- HOVÁNY LAJOS: *A palicsi fürdő és a Bige csatorna*. Szabadka, 1998.
- KÓHEGYI MIHÁLY: Baja története az őskortól a honfoglalás koráig. In: *Baja története a kezdetektől 1944-ig*. Szerk. Kőhegyi Mihály. Bp., 1989. 11–47.
- Levéltárak – kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból 1000–1686*. Közreadók: Blazovich László–Érszegi Géza–Turbuly Éva. Bp.–Szeged, 1998.
- MOLNÁR ZSOLT: *A pitvarosi puszták és környékük vegetáció- és tájtörténete a középkortól napjainkig*. Natura Békesiensis. 2. Békéscsaba, 1996.
- PRINCZ GYULA: *Magyarország földrajza*. Bp., 1942.
- RÁCZ LAJOS: A középkor és a kora újkor éghajlattörténetéről. *Agrártörténeti Szemle* 31. (1989), 118–147.
- BRAZDIL RUDOLF–KOTYZA OLDŘICH: *History of weather and climate in the Czech Lands I period 1000–1500*. Züricher Geographische Schriften. 62. Zürich, 1995.

RÁCZ LAJOS

Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején

A természeti környezet társadalmi hatásait elemző tudományos irányzatok közül kétségtelenül a leghírhedettebb a földrajzi, vagy más néven környezeti deterministák iskolája. Montesquieu természetfilozófiai gondolatainak hatására Friedrich Ratzel és Karl Ritter¹ a 19. században dolgozta ki a földrajzi determinizmus elméletét, mely szerint a földrajzi környezetnek meghatározó szerepe van a népek történelmének alakulásában. A 20. században az irányzat képviselői bekapcsolódtak a náci fajelmélet kidolgozásába, aminek következtében az iskola teljes tudományos produktuma szalonképtelenné vált. A 20. század második felében a földrajzi deterministák iskolájához való sorolás jobbára a stigmatizálás, a tudományos közéletből való kizárás eszköze lett, annak ellenére, hogy a deterministák némely tételét, így például a klíma és az emberi habitus közötti kapcsolatot viselkedépszichológiai vizsgálatok alátámasztani látszanak.

A környezeti determinizmus ellenében fogalmazta meg a nézeteit a „posszibilizmus” iskoláját megalapító Paul Vidal de la Blache², aki szerint a természeti környezet passzív kerete az emberi társadalmak működésének. Vidal de la Blache elmélete szerint a természeti környezet lehetőségeket kínál és korlátokat állít, de a döntés joga és lehetősége az emberi társadalom tagjainak kezében van.

Mindkét előző irányzattal szembefordulva a társadalomkutatók többsége egészen az 1960-as évekig úgy vélekedett, hogy a természeti környezetnek nem volt számottevő szerepe a társadalom és a gazdaság működésében. E szkeptikus megközelítés hívei szerint a természeti környezet és az emberi társadalom két,

---

¹ Ritter, Karl: *Bemerkungen über die Anordnung der kleinsten Teilchen in Christallen*, Vienna 1853.; Ratzel, Friedrich: *Politische Geographie*. Munich: R. Oldenbourg 1879.

² Vidal de la Blache, Paul: *Les divisions régionales de la France*. Paris 1913.

egymástól nagyjából izolált, s különböző elvek szerint működő szféra, amelyek között csupán felszíni súrlódások lehetségesek, ám ezek a hatások a belső folyamatokat nem érintik.

Mindhárom egymással szembenálló környezetelméleti felfogásnak azonban volt néhány közös előfeltevése. Egybehangzó véleményük szerint a történeti korokban nem voltak számottevő környezeti változások, az esetleges lassú, geológiai léptékű ingadozások pedig nem befolyásolhatták a korabeli gazdaság és társadalom működését. A környezet változásainak hipotézisét elvető kutatók végső érvként azt hozták fel, hogy a történeti korok természeti környezetének viszonyairól szóló információk hiányosak, részlegesek, illetve megbízhatatlanok, amiből következően nem alkalmasak a feltételezett változások kimutatására és a környezet-társadalom interakciók érdemi tanulmányozására.

A „környezeti fixizmus” koncepcióját a 20. század derekán már súlyos támadások érték, mindennek előtt azok a természetkutatók cáfolták a változatlan környezet tézisé, akik természettudományos mérések (dendrokronológiai, illetve oxigén izotópos vizsgálatok) segítségével jelentős éghajlati-környezeti változásokat mutattak ki a történeti korok idején. Hasonló eredményekre jutottak azok a társadalomkutatók is, akik levéltári és régészeti források alapján vizsgálták meg a különböző civilizációk környezeti viszonyait.

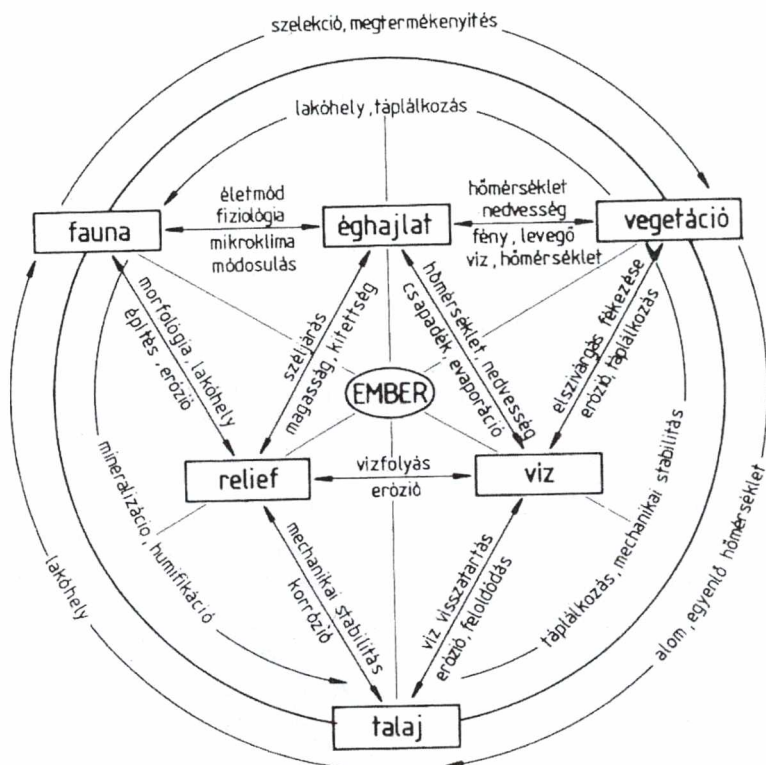
A környezettörténeti kérdésekkel foglalkozó kutatókat a „környezeti fixizmus”, a történeti korokban változatlan természeti környezet tézisének elutasítása egy új természetfelfogáshoz vezette el, amelynek szellemében a természeti környezetet az emberi történelem „cselekvő részeseként” értelmezték.³ A természeti környezet történeti léptékű változásai az esetek döntő részében az éghajlat ingadozásaira vezethetők vissza, hiszen az éghajlat a legfontosabb meghatározója a fauna, a vegetáció, a relief viszonyok, a vízhálózat, vagy a talaj változásainak. Ezért, ha a természeti környezet átalakulásait kutatjuk, akkor mindennek előtt az időjárás, illetve a klíma ingadozásait kell megvizsgálnunk. Az éghajlattörténet így módon a történeti ökológiai kutatás egyik legfontosabb, s mindenképpen legtipiku-

---

³ Goudsblom, Johan and De Vries, Bert: *Mappae Mundi. Humans and their Habitats in a Long-Term Socio-Ecological Perspective. Myths, Maps and Models*. Amsterdam University Press, 2002. 15-20.; Worster, Donald: *The Vulnerable Earth: Toward a Planetary History*. In: Worster, Donald (ed.): *The Ends of the Earth. Perspectives on Modern Environmental History*, Cambridge University Press, 1988. 3–20.

sabb területe. A klíma változásainak kutatása során ugyanis egyszerre kell használnunk a természet- és a társadalomtudományok eszköztárát, az éghajlati-környezeti változások pedig hatással vannak a történeti ökoszisztémák minden szereplőjére.

1. ábra: A humán ökoszisztéma modellje
(Demangeot, J.: Les milieux naturels. Paris 1987. nyomán)

Az éghajlattörténet egyike a legfiatalabb tudományoknak. Megszületéséhez annak a feltételezésére volt szükséges, hogy a klíma az emberi történelem időhatárai között (s nem csak a geológiai korokban) jelentékeny mértékben változott, és változik ma is. A klíma fogalmán, Hubert H. Lamb nyomán egy adott

helyen, valamely adott időtartam során tapasztalt általános időjárási viszonyokat értjük.⁴ Nemzetközi konvenciók szerint 30 év az az időtartam, amelynek megfigyelései már elegendőek az éghajlat meghatározásához, ugyanakkor a klíma definiálásához nemcsak az „átlagos időjárást”, de az extremitásokat, illetve azok előfordulási gyakoriságát is ismernünk kell.

Az éghajlati változások története gyakorlatilag egyidős a Föld légkörének történetével, a változások nagyságának és irányának megítélése azonban nagyban függ attól, milyen léptékben vizsgáljuk a Föld klímáját. Ha a Föld történetének egészéhez viszonyítjuk a jelenkori állapotokat, akkor egy hideg korszakban élünk, hiszen a pólusokat jégtakaró borítja, s geológiai léptékben nézve ezek a területek nagyjából jégmentesek voltak.⁵ Amennyiben az ember megjelenése és történelme határozza meg számunkra a horizontot, akkor egy meleg korszakban élünk, hiszen a 2–2,5 millió éves őstörténettel, illetve történelemmel számolva, csupán az utóbbi 15–12'000 éve ért véget az utolsó, a Würm jégkorszak. Ám ezt követően elképesztő sebességgel alakult át a Föld geográfiai képe, elegendő talán a jégtakaró elolvadása miatt közel 100 méterrel megemelkedő tengerszintre utalni, amely olyan korábban gyakran használt szárazföldi utakat vágott el, mint amelynek Ázsia és Észak-Amerika között a Bering-szoros, vagy a kialakuló Északi-tenger helyén a szigetté váló Izlandra és Britanniába vezető vándorlási útvonalak voltak.⁶ Az utolsó kontinentális jégtakaró 6-7000 éve olvadt el. A jégkorszakokat lezáró melegedés csúcspontja 5-6000 éve, „közép holocén optimuma” éghajlati korszak idején volt.⁷ Ez idő tájt érték el a kontinensek hegyvidéki gleccserei a posztglaciális minimumukat. A közép holocén optimumot követő évszázadok, illetve évezredek lehűléseit a klímátörténeti szakirodalom F. Matthes nyomán „neoglaciálisoknak”, az enyhébb periódusokat pedig Hubert H. Lamb javaslatára „optimumoknak” nevezi.⁸

---

⁴ Lamb, H. H.: *Climate, History and the Modern World*, London 1982.

⁵ Péczely György: *A Föld éghajlata*. Budapest 1984.

⁶ Lamb, H. H.: *Climate: Present, Past and Future – Volume 2: Climatic History and the Future*, London 1977.

⁷ Bradley, R.S. – Jones, D.: Climatic variations over the last 500 years. In: Bradley, R.S. – Jones, D. (eds.): *Climate since A.D. 1500*. London–New-York 1992. pp. 17–39.

⁸ Matthes, F.: *Report of Committee on Glaciers*. Transactions American Geophysical Union, 21. 1939. pp. 518–523.; Lamb, H. H.: The early medieval warm epoch and its sequel, Paleogeography, Paleoclimatology, Paleoecology 1. 1965. pp. 13–37.

A Kárpát-medence régióját a középkor, illetve az újkor idején érintő éghajlati változások értelmezéséhez és elemzéséhez azonban az évmilliók vagy az évezredek időskála eseményei kevésbé használhatóak. Ebből a nézőpontból az évszázados klímaváltozások elemzése az elsődleges jelentőségű, vizsgálatunk időbeni horizontját pedig célszerű leszűkíteni az emberi történelem utolsó két évezredére. Az utolsó kétezer évben, nem számolva a jelenkori felmelegedés nehezen előrejelezhető folyamatával, négy olyan klimatikus-környezeti változásról vannak adataink, amelyek hatással voltak a Kárpát-medence középkori és újkori történetére. Az első jól azonosítható éghajlattörténeti periódus, a „római optimum éghajlat időszaka”, amely a Kr.e. 1. évszázad derekán kezdődött, s a Kr.u. 4. század végig tartott. A római klímaoptimum évszázadait a „népvándorlások korának lehűlése” követte a 4. és a 9. század között. A 9. századtól a 14. század elejéig tartott a „középkori éghajlati optimum” időszaka, amelyet a „kis jégkorszak” lehűlése követett egészen a 19. század végéig. A 1880-as években kezdődött a jelenkori felmelegedés időszaka, amelynek hatásai az egész világon érzékelhetőek, ám valószínűsíthető időtartamáról semmilyen megbízható információnk nincs.

Vizsgáljuk meg tehát középkor története szempontjából fontos négy éghajlattörténeti korszak jellemzőit.

A RÓMAI OPTIMUM ÉGHAJLAT IDŐSZAKA

Kutatásaink időhatárain belül az első, a Kárpát-medencében bizonyosan érezhető klímátörténeti korszak az ún. római optimum éghajlat időszaka volt. Grynaeus András dendrológiai rekonstrukciója szerint Pannoniában ezekben az évszázadokban igen enyhe volt az éghajlat⁹, ugyancsak enyhe klímáról tanúskodik a Duna vaskapui szakaszán Trajánusz császár által Kr.u. 101 – 106 között építtetett római kőhíd, amely 170 évig használatban volt.¹⁰ Egy ilyen, a folyó medrébe támaszkodó, azt szűkítő építmény ugyanis csak abban az esetben maradhat épen, ha a Duna nem, vagy csak igen ritkán fagy be.

---

⁹ Grynaeus A.: *Dendrológiai kutatások Magyarországon*. Budapest 1997. (kandidátusi értekezés)

¹⁰ Lamb, H.H.: *Weather, Climate and Human Affairs*. London 1988.

A meleg időszak a tengerek szintjének emelkedésével járt együtt Európában, a vízszint emelkedés a császárkor végére csaknem elérte az egy métert a Földközi-tenger vidékén. Caludius Ptolemaios időjárási naplója szerint Alexandriában az augusztust leszámítva minden hónapban esett eső.¹¹ A császárkorban folytatódott a gabonakultúra északi irányú terjeszkedése. Domitianus császár ugyan az Kr.u. 1. század végén megtiltotta a szőlőtermelést az Alpoktól északra, ám ezt a rendeletet Probus Kr.u. 280 táján visszavonta. A rómaiak elterjesztették a szőlőkultúrát a Brit-szigeteken és a germán területeken, s ezt a mezőgazdasági innovációt segítették a kedvező éghajlati-környezeti viszonyok. A sikeres szőlőtelepítés eredményeként Kr.u. 300 környékén Britannia önellátóvá vált, s ezt követően nem importáltak a kontinensről többé bort.

A NÉPVÁNDORLÁSOK KORÁNAK LEHŰLÉSE

A 4. század végén kezdődött, és a 8. század derekáig tartott a népvándorlások korának hűvös és száraz éghajlatú korszaka. A szárazság első csúcspontja a 4. század derekán jelentkezett Belső- és Közép-Ázsiában, valamint a kelet-európai sztyeppe vidéken.¹² A későbbiekben elárasztott kikötők maradványai jelzik, hogy a Kaszpi-tenger vízszintje az idő tájt alacsonyabb volt, mint napjainkban, ami arra utal, hogy a Volga vízgyűjtőjében is kevés csapadék hullott. Belső- és Közép-Ázsia területén folyók és tavak száradtak ki, s a terület eltartóképessége radikálisan csökkent. Az általános szárazság előidézte zavarok hatására a mintegy négyszáz éve működő Selyemút is lehanyatlott. A szárazság pedig folyamatos és igen súlyos fenyegetést jelentett az eurázsiai sztyeppei népek sérülékeny nomád gazdaságai számára.¹³

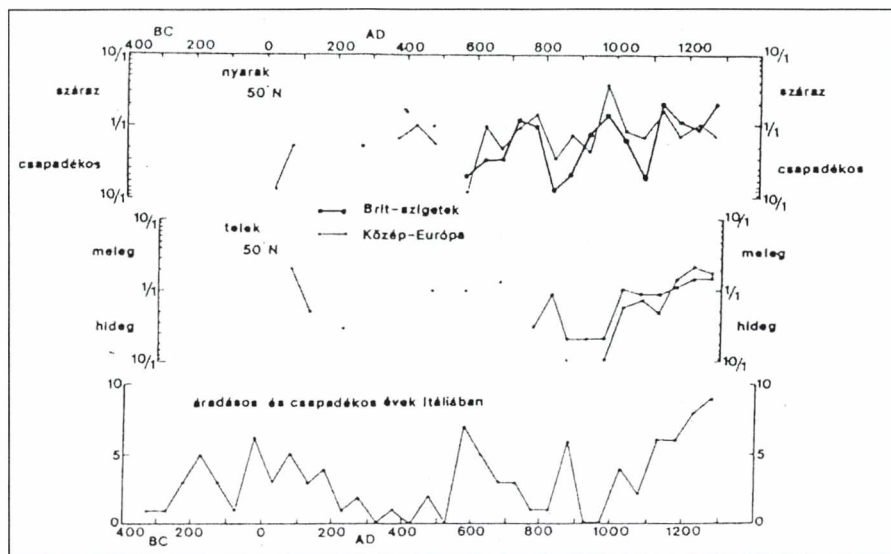
A „viking korszak” elején, a 8. század derekán tartóssá váló katasztrofális szárazság a Kárpát-medencében feltehetően döntő módon hozzájárult az Avar Birodalom bukásához. A csapás elsősorban az „igazi avarokat”, a har

---

¹¹ Grove, J.: *The Little Ice Age*. London 1988.

¹² Huntington, E.: *The Pulse of Asia*, New York 1907.

¹³ Róna-Tas A.: A nomád életforma geneziséhez. In: *Nomád társadalma és államalakulatok*. Budapest 1983. pp. 51–65.

2. ábra: A hőmérsékleti és csapadéviszonyok alakulása Európában 400 és 1300 között (Lamb, H.H.: *Climate, History and the modern world*. London 1982. 163. p. nyomán)

cos réteget, s a nép részben félnomád, részben letelepült hányadát, a kárpáti alföldeken az avarokkal együtt lakó gepidákat és bolgár-törököket érintette, akiket állataik nagy részének elhullása éhhalálra ítélt. Ezért következhetett be, hogy a frankok három nagy hadjáratukban semmi ellenállással nem találkozhattak, csak az elsőnél, 791-ben Ausztria és Szlovénia területén. 792 és 795 között az avar vezérek között dúlt belharc, de a kagánt és társuralkodóját, a jugrust saját emberei ölték meg, nekik tulajdonítva az elemi csapást. Einhard évkönyvei szerint 791-ben elpusztult a Győrre behatoló frank sereg lovainak nagy része is.

Az avar állatállomány pusztulása, az éhínség és az éhezőknek a környező erdős-hegyes vidékekre való menekülése bizonyára már jóval a frank háborúk előtt, a belső-ázsiai steppezóna kiszáradásával egy időben, a 8. század derekától megkezdődött, amikor még működött az avar adminisztráció és helyben volt a birtokos réteg. Ezekre két közvetett adat utal.

Dado verduni püspökhöz (880–923) R. betűjelű paptársa a 900 utáni években költeményt írt az eladdig soha nem hallott Hungri nevű magyarok

eredetéről. Bibliai és antik irodalmi magyarázati kísérletek után felveti, hogy a népnév a német Hunger 'éhség' szóból is levezethető. Az éhségről a következő történet jut eszébe: „*Hallottam az öregektől, hogy valaha iszonyú éhínség szakadt egész Pannoniára, Isztriára, Illiriára, valamint a szomszédos népekre*” Ez az ókori ország nevekkkel jelölt térség pontosan fedi a megszünt Avar Birodalom területét, s így a hagyomány az avarság 8. századi belső viszonyaira vonatkoztatandó. A szerző ötlete szerint az éhséget átvészelték kapták a Hungri nevet.¹⁴

A szárazság ellen az igénytelenebb szláv csoportok könnyebben tudtak védekezni, mert a hegylábi bükk- és tölgyerdők mellé húzódva sertéseiket makon tarthatták, az itteni irtásokon karcoló ekékkel rozstot termesztettek, méhészkedhettek és halászhattak. Ez lehet az oka, hogy a Kárpát-medence korai szláv helynévanyaga az ilyen életformának megfelelő erdős és vízjárta vidékekre korlátozódik.

A KÖZÉPKORI ÉGHAJLATI OPTIMUM

Első ízben az Atlanti-óceán északi szigetein kutató dán régészek vetették fel a 1920-as években egy igen enyhe éghajlatú korszak hipotézisét, az időszakot hozzávetőlegesen a Kr. u. 9-13. századra datálva. Végül Hubert H. Lamb nevezte el és határolta körül időben a középkori éghajlati optimumot. Általánosan elfogadott vélekedés szerint a középkori optimum éghajlat időszaka hozzávetőlegesen Kr. u. 900 és 1300 között tartott.

A dán archeológusok sejtésüket az északi szigetek kora középkori viking kolonizációjára alapozták. Az európai partvidék viking előzőnlése a 790-es években kezdődött. Az első feljegyzések Izlandról 800 tájáról származnak. Az észak-norvégiai születésű Ottar 870-880 táján elérte a Fehér tengert, 980 körül Vörös Erik megvetette a lábát Grönland déli részén, majd fia Szerencsés Leif egy év-tized múlva Grönlandtól nyugatra ért partot, a „Bor Földjén”. A normann sagákban gyakran megjelenő „Vinland” valószínűleg New Englanddel azonosítható. Harald Hardrade 1040-1065 táján elérte a Spitzbergákat és Novaja Zeml-

---

¹⁴ Györffy György – Zólyomi Bálint: *A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt*. In.: Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. Budapest, Balassi 1994. pp. 13–37.

ja szigetét. Az Észak-Atlantikum viking meghódítása nem kis részben a tengeri jég visszahúzódásának és a viharok csökkenő számának volt köszönhető.¹⁵

A grönlandi oxigénizotópos vizsgálatok szerint a felmelegedés Grönlandon már a 7. század elején jelentkezett, majd jelentős ingadozásokkal egészen a 12. század végéig tartott. A középkori éghajlati optimum idején a mezőgazdasági művelés határa Európában messze kiterjedt észak felé. A gabona Izlandon az első normann telepésekkel terjedt el. Észak-Norvégiában, Malangenben, az északi szélesség 69,5 fokánál, túl a sarkkörön a 9. századtól a 12. század derekáig árpat termesztettek a helyi gazdálkodók.¹⁶

A Földközi- és a Kaszpi-tenger régiói a középkori optimum éghajlat idején igen csapadékosak voltak. Limnológiai kutatások szerint a Kaszpi-tenger vízszintje a 20. századinál 8 méterrel magasabb volt. Szicília két folyója, az Erminio és a San Leonardo pedig a korabeli feljegyzések és ábrázolások szerint hajózhatók voltak a 12. század idején.¹⁷

A kontinens belső területein a Római birodalom bukását fél évezreddel követően indult meg az európai mezőgazdaság fejlődésének első nagy hulláma, amelyet Georges Duby „középkori mezőgazdasági forradalomnak” nevezett.¹⁸ Az „agrárforradalom” létrejöttében igen nagy szerepe volt annak, hogy az európai civilizáció és népesség súlypontja átkerült a Mediterráneumból a kontinens belső területeire, s az új vidékek természeti viszonyaihoz igazodó agrotechnikát kellett találni. Ez a napi gyakorlatban a nehézeke elterjedését, a szügyhám és a patkolás általánossá válását, valamint a két- és a háromnyomásos gazdálkodás elterjedését jelentette a Európában. Paul Bairoch számításai szerint a széles körben terjedő, a kontinens ökológiai viszonyaihoz igazodó gazdálkodási rendszereknek köszönhetően 1000 és 1300 között az európai mezőgazdaság teljesítménye megduplázódott.¹⁹ A mezőgazdaság középkori expanziója mögött nem

---

¹⁵ Holmsen, A.: *Norges historie*, Oslo and Bergen 1961.

¹⁶ Bradley, R.S. – Jones, D.: *Climatic variations over the last 500 years*. In: Bradley, R.S. – Jones, D. (eds.): *Climate since A.D. 1500*. London – New-York 1992. pp. 17–39.

¹⁷ Lamb, H.H.: *The early medieval warm epoch and its sequel*, *Paleogeography, Paleoclimatology, Paleoecology* 1. 1965. pp. 13–37.

¹⁸ Duby, G.: *La révolution agricole médiévale*. *Revue de Géographie de Lyon* 1954. pp. 361–366.

¹⁹ Bairoch, P.: *De Jéricho a Mexico*. *Villes et économies dans l'histoire*. Paris 1985. 707 p.

nehéz felfedezni, természetesen más tényezők mellett, az agrártermelés javuló környezeti feltételeit, annál is inkább, mivel a középkori optimum éghajlat befejeződése egybeesett a középkori mezőgazdasági-demográfiai expanzió megtorpanásával a 13. század végén.

Skandináviában a meleg időszak 971-től 1100-ig tartott. Közép-Európában pedig a 13. századig, jobbra száraz nyarakkal. Évszázados léptékben csökkent a rendkívül hideg telek gyakorisága is Európában. A 9. századból négy rendkívüli tél ismeretes a svájci Alpokból. A középkori éghajlati optimum idején évszázadonként egyetlen rendkívül hideg télről van tudomásunk. 1235 és 1303 között pedig egyetlen különösen hideg télről sem tudunk. A 14. század kezdetétől a 19. század végéig a szigorú telek jóval gyakoribbakká váltak. A 14. században nem kevesebb, mint 7 szélsőségesen hideg télről készültek feljegyzések.²⁰

A középkori éghajlati optimum idején a téli időjárás hosszú távon kevésbé bizonyult változékonynak. Ugyanakkor a telek átlaghőmérsékletét tekintve voltak melegebb és hidegebb fázisok egyaránt, az ingadozások ugyanakkor nagyjából a 20. századi referencia (1901–60) időszak átlagához hasonló tartományban mozogtak. Egy korai hideg periódus azonosítható 1060–1085 között. Egy másik mérsékeltbben hideg 1115 és 1180 között, amelyen belül azonban volt egy változékonnyabb időszak 1115 és 1126 között. Másrésztől azonban a rekonstrukció négy meleg időszakot mutat: 1086 és 1114 között, 1180 és 1205 között, 1236 és 1255 között, valamint 1280 és 1302 között.

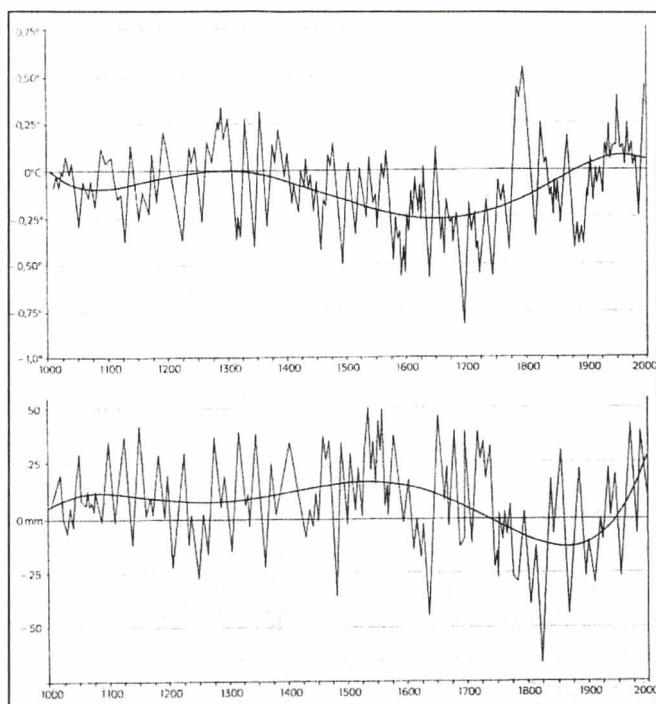
A magyarországi éghajlat-, illetve környezettörténeti információkat tartalmazó források elégtelenek a középkori éghajlati optimum időjárásának rekonstrukciójához. Ám Kiss Andrea kutatásainak köszönhetően van néhány adatunk, amely beilleszthető az európai éghajlattörténeti rekonstrukció kereteibe. Salamon király 1074-ben a befagyott Tiszán át vezette seregét a kemeji csatába. A csata pontos időpontját ismerjük (február 26.), így az átkelést a csata előtti napokra tehetjük. Ugyanennek az esztendőnek a tele egykorú források szerint igen hideg volt Alsó-Szászországban, Vesztfáliában, Frankónia és Hessen területén is.

Bizánci források szerint 1125/26 tele igen hideg volt Magyarország déli területein Hasonlóképpen zord volt a tél Cseh- és Morvaországban ezen a télen.

---

²⁰ Pfister, Christian: Winter air temperature variations in western Europe during the Early and High Middle Ages (AD 750–1300). *The Holocene* 8/5, 1998 pp. 535–552.

3. ábra: Dél-Németország és Svájc hosszú távú hőmérsékleti és csapadék változásai az első ezredfordulótól a 20. század végéig (Glaser, Rüdiger: *Klimageschichte Mitteleuropas. 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen*. Darmstadt 2001. 181. p. nyomán)

Duna alsó szakaszának befagyása 1146/47 telén rendkívüli esemény volt, Anna Komnena hercegnő is megemlékezik róla a második keresztes hadjáratról szóló feljegyzéseiben.

1241–42 telén a Duna vonalát egy ideig védeni lehetett a tatárok ellen, akik 1241 őszen csak a Dunától keletre eső területeket pusztították el. Ám a hideg időjárás erősödése következtében a Duna befagyott, s így a védelmi vonal tartóhatatlanná vált.²¹

²¹ Kiss Andrea: *Időjárási adatok a XI–XII. századi Magyarországról*. In: „Magyarok eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged 2000. pp. 249–263.; Kiss Andrea: *Időjárás, környezeti krízis és a tatárjárás*. In: Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest 2003. pp. 439–452.

A 13. század éghajlata viszonylag száraz lehetett a Kárpát-medencében. Erre enged következtetni, hogy a felvidéki Szécsényben egy, a 13. században még használt kút fölő a 14. század elején plébániatemplom épült. A kút betemetése során annak belső faszerkezetét a víz színéig bontották vissza. Az ezáltal rekonstruálható talajvízszint viszont kb. két méterrel volt alacsonyabb a 20. századi szintnél. Másrésről a kút készítésekor uralkodó szárazabb klímára enged következtetni az is, hogy a kút faanyagát nem a nedvességet kedvelő kocsányos, hanem a szárazságot jobban tűrő kocsánytalan tölgy alkotta.²²

A KIS JÉGKORSZAK ÉGHAJLATI JELLEMZŐI A KÉSŐ KÖZÉPKOR IDEJÉN

A 13. és a 14. század fordulója az európai történelem egyik legfontosabb éghajlattörténeti korszakhatára, az idő tájt ért véget a középkori optimum éghajlat, s kezdődött el a „kis jégkorszak”. A „kis jégkorszak” fogalmát F. Matthes nyomán kettős értelemben használják az éghajlatkutatók, részint a 14–19. század közötti gleccser előnyomulások korát jelölik vele, részint ugyanezen időszak klímájának metaforájaként szolgál. A hűvös-hideg éghajlati korszak kezdetét illetően erősen megoszlik a kutatók véleménye. Christian Pfister nézete szerint a „kis jégkorszak” a 14. század elején kezdődött, míg ugyanezt Raymond S. Bradley Hubert H. Lamb nyomán az 1560-as évekre datálja.²³

Az éghajlat romlását először a grönlandi normann telepesek jelezték 1197–1203 táján. A viking feljegyzések szerint a tengeri jég ez idő tájt egyre gyakrabban zárta el az izlandi és az európai utat. Egy 1250 táján íródott norvég királytükör, a „Konungs Skuggsjá” beszámolt arról, hogy az észak-atlanti területeken egyre gyakrabban fagyott be a tenger a 13. század elején.²⁴ A klímaromlás követ-

---

²² Pálóczi Horváth András: *Középkori településeink környezetregészeti kutatásának lehetőségei*. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Táj és történelem*. Budapest 2000. pp. 273–286.

²³ Bradley, R.S.–Jones, D.: *Climatic variations over the last 500 years*. In: Bradley, R.S.–Jones, D. (eds.): *Climate since A.D. 1500*. London–New-York 1992. pp. 17–39.; Pfister, Ch.: *Klimageschichte der Schweiz 1525–1860. Das klima der Schweiz von 1525–1860 und seine Bedeutung in der Geschichte von Bevölkerung und Landwirtschaft*. Berne Academia Helvetica 6. 1984. 2 vol.

²⁴ Bröndsted, J.: *The Vikings*. Harmondsworth 1980. 347 p.

keztében a grönlandi normannok nagy területeket kalandoztak be élelem után kutatva. Vadásútjaik során a vikingek elérték a Baffin-öblöt, és kapcsolatba kerültek a déli irányban terjeszkedő eszkimókkal. Az északi vadászszakmány csökkenése szorította dél felé az eszkimókat is, akik a 13. század első felében kezdtek kereskedni és háborúzni a grönlandi normann telepeseikkel.

Az észak-atlanti térség általános lehűlésének következtében a 14. század végén megszakadt minden kapcsolat Vinlanddal. Az utolsó feljegyzés 1347-ből származik az időszakosan lakott észak-amerikai viking telepről.²⁵ Az európai civilizáció marginális területein a létfeltételek, illetve a táplálkozási lehetőségek romlását közvetett adatok is bizonyítják. A dél-grönlandi Herjolfsness temetőjének régészeti feltárása során kiderült, hogy a grönlandi normann férfiak testmagassága, a 11. századtól a 15. század végéig 13 cm-el csökkent, 177 cm-ről 164 cm-re. Hasonlóan tendenciát mutat az izlandi népesség testmagasságának változása is, a 10. századi viking harcosok átlagban 173 cm magasak voltak, ám a 18. századra már csak 167 cm az átlagmagasság.

1492-ben VI. (Borgia) Sándor pápa aggódva írta a kereszténység északi előőrseiről: „*Garda temploma, amely a Föld végén, Grönlandon található (...), ebbe az országba nagyon ritkán jutnak el a hajók, mivel igen nagy területeket jég borít (...) sem püspök, sem pap nincs arra felé mintegy nyolcvan éve*”.²⁶ A grönlandi települések szórványos európai kapcsolatai egészen a 15. század végéig fennmaradtak. Ezt bizonyítja az is, hogy Herjolfsness temetőjében, ahol a tetemeket és a ruhákat megőrizte az állandóan fagyott föld, a ruhák egészen 1500 tájáig az európai divatot követték. 1540 környékén viszont, amikor egy Hamburgból induló hajó kikötött Grönland partjainál, a tengerészek már egyetlen lakott települést sem találtak a szigeten.

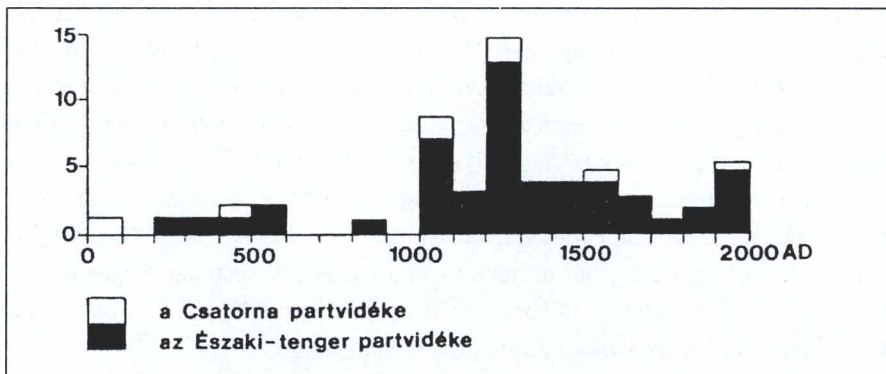
Az éghajlatromlás különösen súlyos következményekkel járt az Északi-tenger déli partvidékén, ahol a viharok és a tengerárak gyakorisága erősen megnövekedett a 13. századtól kezdődően. Ezek a természeti csapások hasonlatosak voltak Banglades és Kína jelenkori katasztrófáihoz. A 13. század négy nagy tengerárja a becslések szerint összesen 100-300.000 emberéletet követelt. A legpusztítóbb tengerárak a holland partvidéken a 15. század első felében jelentkez-

---

²⁵ Ingstad, H.: *Vikingek az Újvilágban. Normann település felfedezése Észak-Amerikában*. Budapest 1972. 274 p.

²⁶ Stefansson, V.: *Greenland*. London 1943.

tek, az 1421-es és az 1446-os tengerbetörés együttesen több mint 200'000 áldozatot követelt. A történeti korok legsúlyosabb tengerbetörése 1570. november 1-én és 2-án pusztított az Északi-tenger déli partvidékén Franciaországtól az északnyugati német területekig, s a korabeli feljegyzések alapján az áldozatok számát 400.000-re becsülik.²⁷

4. ábra: A nagy tengerárak időbeni megoszlása az Északi-tenger és a Csatorna partvidékén (Lamb, H.H.: *Climate, History and the Modern World*. London 1982. 191. p. nyomán)

Az európai népesség lélekszáma (a becslések szerint 75-85 millió) a 14. század elejére elérte a korabeli mezőgazdaság eltartóképességének felső határát. Ezt a helyzetet súlyosbította a kontinensen a 14. század elején induló erőteljes lehűlés, aminek következtében az európai népesség élettere jelentősen beszűkült. Az északi marginális mezőgazdasági területek mellett elnéptelenedtek a kis éghajlati optimum idején elfoglalt hegyvidéki agrártájak is. Az első krízis 1313 és 1321 között jelentkezett, amikor majd egy évtizeden keresztül a teljes tenyészidőszak igen hűvös és csapadékos volt. A demográfiai, a gazdasági és a környezeti hatások összegződése szörnyű éhínségeket indított el. A 14. században Európa nagyobb részén megmutatkozó lehűlés, illetve az éghajlat csapadékosabbá és változékonyabbá válása nehéz helyzetbe hozta az európai mezőgazdaságot, különösen a marginális övezetekben: Skóciában, Skandináviában és az alpesi területeken. Úgy tűnik azonban, hogy az átmeneti szakasz és a „kis jégkorszak” hatásai nem egyszerre és

²⁷ Gottschalk, M.K.E.: *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*. Deel I (vor 1400). Deel II (1400–1600). Deel III (1600–1700). 1971, 1975, 1977 Amsterdam

nem egyformán érték Európa különböző régióit: a hatások először északon, keleten és az Alpok területén jelentkeztek.

Az 1310 és 1347 közötti időszak különösen csapadékos volt Nyugat-Európában, ennek következményeként a kontinentális Európa hegyvidékein a felső fahatár mintegy 100-200 m-rel lejjebb húzódott. E nedves és hűvös időszakon belül is ki lehet emelni két olyan periódust, mely igen kedvezőtlen viszonyokkal járt együtt Európa nagy részén. 1310 és 1319 (különösen 1313–1317) között a telek szokatlanul kemények, a nyarak pedig igen csapadékosak és hűvösek voltak. A lehűlés tartama alatt (mely egészen 1321-ig érezte hatását) a legkatasztrofálisabbnak az 1315-ös év bizonyult. Hatására Európa túlnépesedett térségeiben újra felütötte fejét az éhínség. A Mediterráneum térségét a 14. század kezdetén hideg, majd 1310 és 1330 között szokatlanul enyhe telek jellemezték. Ezt követően Nyugat- és Közép-Európában az 1320-as és 30-as években újra a száraz-meleget nyarak domináltak (főleg 1331-ben, 1333-ban és 1336-ban). Az 1300-tól 1330-ig terjedő időszak telei azonban végig szokatlanul hidegek voltak.

A „Nonarium Inquisitionesban” feljegyezték, hogy Angliában az 1340-es évek elejéig igen sok falu körül műveletlenek maradtak a földek, részben az éhínség okozta népességsökkenés, részben a föld kimerülése, részben pedig az igavonó állatok pusztulása miatt.²⁸ Ezt az alultáplált európai népességet érte 1348 és 1350 között a belső-ázsiai eredetű pestis első hulláma. A 14. század második felében még többször visszatérő pestis az európai népesség mintegy egyharmadát pusztította el.

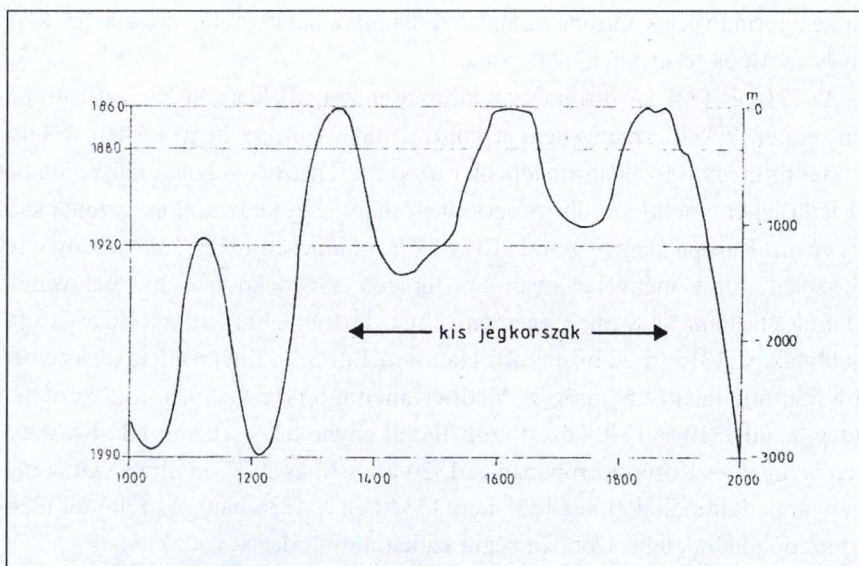
A középkori éghajlati optimum 1150-1300 körüli lehatárolása jól korrelál a svájci Nagy Aletsch gleccser mozgásaival. Az előnyomulás a 13. század végén kezdődött, a maximális kiterjedést pedig 1350-ben érte el, az ezt megelőző pozíció gyakorlatilag megegyezett a 20. század értékeivel. A jég első igazán nagy előretörése az 1250-1280 közötti időszakra tehető, habár a klímaromlás első jelei már az 1160-as évektől érezhetővé váltak az északi területeken.

1342 és 1347 (különösen 1342, 1345, 1346 és 1347) között a nyarak újból nedvesebbé és csapadékosabbá váltak. 1342 körül például a tengeri jég nagyarányú előretörése következtében az Izland és Grönland közötti tengeri ke-

---

²⁸ Abel, W.: Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters. Stuttgart 1976.

5. ábra: A Nagy Aletsch gleccser mozgásai a középkor és az újkor idején (Pfister, Ch.: *Five Centuries of Little Ice Age Climate in Western Europe*. in: Mikami, T. (ed.): *The Little Ice Age Climate*. Tokyo pp. 208-213. nyomán)

reszdelmi útvonal jóval délebbre helyeződött át. Az 1345-, 1346- és 1347-es évek időjárásának következménye lehetett az is, hogy mikor 1348-ban a pestis elérte Európát, ott jobbra legyengült, éhező népességet talált, melynek következtében óriási pusztításokat tudott véghezvinni. 1340 és 1379 között a hideg nyarak gyakorisága összevethető a 16. század utolsó évtizedeivel, illetve az 1810-50-es évtizedekkel, amelyek gleccser előnyomulásokat produkáltak az Alpokban. Az Alpok gleccserei ekkor, 1350 körül érték el 14. századi legnagyobb kiterjedésüket, 1350 után azonban újból hátrálni kezdtek. Nyugat-Európában a csapadékos nyarak voltak a meghatározóak az 1340-es és az 1360-as évtizedekben.

Míg Európa nyugati felén a nedves csapadékos időjárás az 1370-es évekig tovább folytatódott, s csak ekkortól váltak ismét melegebbé a nyarak, addig Csehországban már 1360-tól kb. 1380-ig száraz nyarak követték egymást, s ezzel közel párhuzamosan, az 1340-től 1390-ig enyhe telek jutottak túlsúlyba, emellett 1340 és 1370 között a telek általában nemcsak enyhék,

hanem szárazak is voltak, Oroszország pedig történelmének egyik legszárazabb időszakát élte át 1360-1380 között.²⁹

Míg Nyugat-Európa éghajlatában a 14-15. század folyamán a csapadék-mennyiség és az árvizek gyakoriságának egyértelmű növekedése követhető, addig Kelet-Európában – a 11-12. századhoz hasonlóan, amikor Pszkov és Novgorod régiójában mintegy 32 nagy szárazság volt – továbbra is évszázadonként 11 száraz periódust jegyeztek fel. Emellett azonban a Kaszpi-tó 13-14. századi (1250- és 1350 között mintegy 4 m-es) vízszintemelkedése a Volga (mely mintegy 81%-ban táplálja a tavat) vízgyűjtőjének csapadéknövekedését és a nyugati ciklonok északi irányú eltolódását, s ezzel a déli sztyeppterületek fokozatos szárazodását jelzi. A nyári középhőmérséklet csökkenése Ukrajnában már a 13. században, Nyugat-Oroszországban pedig a 14. században megjelent. Az ezután következő periódus egészen a 16. század végéig nedvesebb és hűvösebb lett.

A kis jégkorszak első jelei az 1390-es években mutatkoztak meg Csehországban, az 1400–1410-es évtizedekben már jobbra hidegek és igen csapadékosak, s ugyanez volt a helyzet az 1430–70-es évtizedekben is. A leíró történeti források szerint különösen a 14. században és a 15. század második felében a meleg és száraz nyarak gyakoriság a korábbi időszakhoz viszonyítva megnövekedett. A cseh területeken, két évtizedet leszámítva, az egész 14. és 15. században a meleg nyarak voltak többségben. Másrészt a leíró források szerint az 1360-as, az 1420-as és az 1460-80-as évtizedekben jobbra szárazak voltak a nyarak. Christian Pfister kutatási eredményei szerint Nyugat-Európában 1380 és 1430 között a szüret kezdetének időpontja 6 nappal korábban volt, mint a hosszú távú átlag. Ez arra utal, hogy a nyarakat egyáltalán nem érintette a lehülés. A nyári félév átlaghőmérséklete 0,5 fokkal a 20. századi átlag felett volt.

A kontinentális éghajlati karakter erősödése jól követhető a 15. század során Közép- és Kelet-Európában, ugyancsak jól dokumentált a szigorú és havas telek tetőzése az 1420–1450-es évtizedekben Csehországban, Lengyelországban az 1420–70-es évtizedekben, Oroszországban pedig az 1440–1460 közötti időszakban. Pfister szerint 1300–1330, 1405–1440 között különösen hidegek voltak a te-

---

²⁹ Brázdil, R. (1996): *Reconstructions of Past Climate from Historical Sources in the Czech Lands*. In: Jones, Ph.D. – Bradley, R.S. – Jouzel, J.: *Climatic Variations and Forcing Mechanisms of the Last 2000 Years*, Berlin–London–New York 1996. pp. 409–432.

lek Közép-Európában. Lengyel- és Csehország esetében ez csak az 1420-as és az 1430-es évekre igaz. A hűvös tavaszok meghatározták Csehország időjárását az 1430-as évektől a 15. század végéig, kivéve az 1450-es éveket.³⁰

A késő középkor évszázadaiból csak szórványosan vannak forrásaink az időjárás, illetve az éghajlat magyarországi alakulásáról. A szórványos okleveles adatok az árvizek gyakoriságának növekedésére és a vizes térszínek kiterjedésére engednek következtetni. Győrffy György és Zólyomi Bálint kutatási eredményei szerint a 13-15. századi határleírások és határmegújítások dokumentumai szerint az Alföldön rendre nem tudták megközelíteni a régi határjeleket a vizek miatt. Ugyancsak az éghajlat csapadékosabbra fordulását jelzi a vízimalmok széleskörű elterjedése a 13. századtól olyan patakokon is, amelyek vize a 20. században már nem volt elegendő malomhajtásra.

Régészeti adatok is utalnak arra, hogy a késő középkor idején a Kárpát-medence csapadékmérlege a jelenkorinál nagyobb aktívumot mutatott. A Balaton közelében található récéskúti bazilika padozatát a 14. században meg kellett emelni a Balaton vízszintjének, illetve a talajvíz emelkedésének következtében.³¹

A GLOBÁLIS ÉGHAJLATI VÁLTOZÁSOK REGIONÁLIS SAJÁTOSSÁGAI KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Részint késő középkori és újkori kutatási eredmények, részint pedig újkori analógiák nyomán úgy véljük, hogy az éghajlati változások talán legfontosabb jegye a Kárpát-medencében a „természetes évszakok” időtartamának és időhatárainak módosulása volt. A kis jégkorszak típusos időszakában az igazi tél december-január fordulóján köszöntött be, és gyakran eltartott egészen március végéig, az áprilisban kezdődő tavaszi időjárás júniusban is folytatódott, az „alpesi” nyár júliusra és augusztusra korlátozódott, az évet pedig a hosszúra nyúlt, és nagyjából hűvös és csapadékos időjárású ősz zárta le. A középkori éghaj-

---

³⁰ Brázdil-Kotyza, O.: *History of Weather and Climate in the Czech Lands. Period 1000-1500*. Zürcher Geographische Schriften 62. Zürich 1995. 260 p.

³¹ Pálóczi Horváth András: *A környezeti régészet szerepe Magyarországon a középkor kutatásában*. In: Kósa László – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Budapest 1993. pp. 44–66.

lati optimum évszázadaira azonban feltételezésünk szerint inkább a jelenkori felmelegedés viszonyai lehettek inkább jellemzőek, vagyis inkább egy téli és egy nyári félévre tagolódó mediterrán típusú évszakszerkezettel számolhatunk. Legalábbis a középkori optimum melegebb periódusaiban.

A klímaváltozások másik szembetűnő, s talán általánosítható sajátossága a Kárpát-medencében, hogy a globális változások elsősorban a csapadék mennyiségének változásában mutatkoznak meg. A kis jégkorszak idején egyértelműen nyomon követhető a csapadékmérleg pozitív irányú és tartós elmozdulása. A szórványos középkori adatok és az újkori analógiák arra utalnak, hogy a középkori éghajlati optimum idején az évek a 20. századi viszonyokhoz hasonló hőmérsékleti és csapadék tartományban mozogtak, vagyis több évszázados történeti éghajlattani összehasonlításban viszonylag melegek és relatíve szárazak voltak.

Felhasznált irodalom

- ABEL, W.: *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*. Stuttgart 1976.
- ALEXANDRE, P.: *Le climat en Europe au Moyen Age (1000-1425)*, Paris 1987.
- BAIROCH, P.: *De Jéricho a Mexico. Villes et économies dans l'histoire*. Paris 1985. 707 p.
- BRADLEY, R.S. – JONES, D.: *Climatic variations over the last 500 years*. In: Bradley, R.S. – Jones, D. (eds.): *Climate since A.D. 1500*. London-New-York 1992. pp. 17–39.
- BRADLEY, R.S. – JONES, D.: *Climatic variations over the last 500 years*. In: Bradley, R.S. – Jones, D. (eds.): *Climate since A.D. 1500*. London-New-York 1992. pp. 17–39.
- BRADLEY, R.S. – JONES, D.: *Climatic variations over the last 500 years*. In: Bradley, R.S. – Jones, D. (eds.): *Climate since A.D. 1500*. London–New-York 1992. pp. 17–39.
- BRÁZDIL, R. (1996): *Reconstructions of Past Climate from Historical Sources in the Czech Lands*. In: Jones, Ph.D. – Bradley, R.S. – Jouzel, J.: *Climatic Variations and Forcing Mechanisms of the Last 2000 Years*, Berlin–London–New York 1996. pp. 409–432.
- BRÁZDIL – KOTYZA, O.: *History of Weather and Climate in the Czech Lands*. Period

- 1000–1500. Zürcher Geographische Schriften 62. Zürich 1995. 260 p.
- BRIFFA, K.R. – JONES, P.D. – Schweingruber, F.H. – Osborn, T.J.: *Influence of volcanic eruptions on Northern Hemisphere summer temperature over the past 600 years*. Nature 393. 1998. pp. 450–455.
- BRÖNDSTED, J.: *The Vikings*. Harmondsworth 1980. 347 p.
- DEMANGEOT, J.: *Les milieux naturels*. Paris 1987.
- DUBY, G.: *La révolution agricole médiéval*. Revue de Géographie de Lyon 1954. pp. 361–366.
- GLASER, R.: *Klimageschichte Mitteleuropas. 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen*. Darmstadt 2001; Pfister, Ch.: *Wetternachhersage. 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen*. Bern 1999.
- GLASER, R.: *Klimageschichte Mitteleuropas. 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen*. Darmstadt 2001.
- GOTTSCALK, M.K.E.: *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland. Deel I (vor 1400). Deel II (1400–1600). Deel III (1600–1700)*. 1971, 1975, 1977 Amsterdam
- GOUDSBLOM, J. and De Vries, B., *Mappae Mundi. Humans and their Habitats in a Long-Term Socio-Ecological Perspective. Myths, Maps and Models*. Amsterdam University Press, 2002. 15–20.
- GROVE, J.: *The Little Ice Age*. London 1988.
- GRYNAEUS A.: *Dendrológiai kutatások Magyarországon*. Budapest 1997. (kandidátusi értekezés)
- GYÖRFFY Gy. – ZÓLYOMI B.: *A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt*. In.: Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. Budapest, Balassi 1994. pp. 13–37.
- HOLMSEN, A.: *Norges historie*, Oslo and Bergen 1961.
- HUNTINGTON, E.: *The Pulse of Asia*, New York 1907.
- INGSTAD, H.: *Vikingek az Újvilágban*. Normann település felfedezése Észak-Amerikában. Budapest 1972. 274 p.
- KISS A.: *Időjárás, környezeti krízis és a tatárjárás*. In: Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest 2003. pp. 439–452.
- KISS A.: *Időjárási adatok a XI–XII. századi Magyarországról*. In: „Magyarok eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged 2000. pp. 249–263.

- LAMB, H. H.: *Climate, History and the Modern World*, London 1982.
- LAMB, H. H.: *Climate: Present, Past and Future – Volume 2: Climatic History and the Future*, London 1977.
- LAMB, H. H.: *The early medieval warm epoch and its sequel*, *Paleogeography, Paleoclimatology, Paleoecology* 1. 1965. pp. 13–37.
- LAMB, H. H.: *The early medieval warm epoch and its sequel*, *Paleogeography, Paleoclimatology, Paleoecology* 1. 1965. pp. 13–37.
- LAMB, H. H.: *Weather, Climate and Human Affairs*. London 1988.
- MATTHES, F.: *Report of Committee on Glaciers*. Transactions American Geophysical Union, 21. 1939. pp. 518–523.;
- ODUM, E.P.: *The Strategy of Ecosystem Development*. Sciences 1992.
- PÁLÓCZI HORVÁTH A.: *A környezeti régészet szerepe Magyarországon a középkor kutatásában*. In: Kósa L. – R. Várkonyi Á. (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Budapest 1993. pp. 44–66.
- PÁLÓCZI HORVÁTH A.: *Középkori településeink környezetrégészeti kutatásának lehetőségei*. In: R. Várkonyi Á. (szerk.): *Táj és történelem*. Budapest 2000. pp. 273–286.
- PÉCZELY GY.: *A Föld éghajlata*. Budapest 1984.
- PFISTER, CH.: *Five Centuries of Little Ice Age Climate in Western Europe*. in: Mikami, T. (ed.): *The Little Ice Age Climate*. Tokyo pp. 208–213.
- PFISTER, Ch.: *Klimageschichte der Schweiz 1525–1860*. Das klima der Schweiz von 1525–1860 und seine Bedeutung in der Geschichte von Bevölkerung und Landwirtschaft. Berne Academia Helvetica 6. 1984. 2 vol.
- PFISTER, Ch.: *Wetternachhersage. 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen*. Bern 1999.
- PFISTER, Ch.: *Winter air temperature variations in western Europe during the Early and High Middle Ages (AD 750–1300)*. *The Holocene* 8/5, 1998 pp. 535–552.
- R. VÁRKONYI Á.: *Történeti ökológia és a művelődés története*. In: R. Várkonyi Á. – Kósa L. (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Budapest 1993. pp. 258–282.
- RÓNA–TAS A.: *A nomád életforma geneziséhez*. In: *Nomád társadalma és államalakulatok*. Budapest 1983. pp. 51–65.
- STEFANSSON, V.: *Greenland*. London 1943.

WORSTER, D.: *The Ends of the Earth. Perspectives on Modern Environmental History*, Cambridge 1988

WORSTER, D.: *The Vulnerable Earth: Toward a Planetary History*. In: Worster, D. (ed.): *The Ends of the Earth. Perspectives on Modern Environmental History*. Cambridge University Press, 1988.

NYULASSY ÁGNES

Borisz a források tükrében

A politikai kapcsolatok megerősítésének egyik bevett formája a házasságkötés volt.

A XII. századi orosz-magyar közeledésben az első példa erre Álmos herceg és a kijevi nagyfejedelem, Szvjatopolk lányának frigye 1104-ben,¹ majd ezt követte Kálmán király második házassága, de ide sorolhatnánk a későbbiekből Belos bán leányának és Valagymir Msztjiszlavicsnak eljegyzését és II. Géza orosz hercegnővel (Eufroszina) kötött házasságát is.

Miután 1110 táján Kálmán király normann származású felesége elhunyt, 1112-ben pedig N. fia is meghalt,² így ugyanebben az esztendőben nőül vette Vlagymir Monomach perejaszlavi és szuzdali fejedelem leányát, Volodimer-na Ofimját,³ másképpen Eufémiát. A fiatal lány valószínűleg nem élt boldog házasságban férjével, így érthető idő előtt az a vád, hogy hűtlen Kálmánhoz, aki a keresztényi megbocsátás helyett a „vétket elbocsátotta. De nem erőszakos vakmerőségből, mert tudta, hogy meg van írva: „Aki az Isten egybekötött, ember szét ne válassza.” Mt 19,6 : Tehát nem is ő vált el tőle, hanem a törvény választotta el őt attól akit a vétket vádolt, a bűne elítélt és gonosztette sodort keserves helyzetbe. A törvény küldte hát vissza az asszonyt a hazájába. Házasságtöréséből egy Borith nevű fiú született; Borith pedig Kálmánt nemzette.”⁴ – mondja a Képes Krónika.

¹ Font Márta: Így élt Könyves Kálmán. Bp. 1993. 136.

² Scriptores rerum Hungaricarum I. /E., Szentpétery/. Bp. MCMXXXVII. 429. /A későbbiekben SRH/ Képes Krónika. (Bellus Ibolya ford.) Bp. 1986. 186. Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. /ford. Kulcsár Péter/. Bp. 1995. 2.5.250

³ Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 94.

⁴ SRH I. 429. Képes K. 186. Gombos, F.A.: Catalogus fontium historiae Hungaricae. I.–III. Bp. 1937–1938. 647

Talán nem is szerették az orosz hercegnőt a Kálmánhoz közel álló előkelők, ezért támadták oly bősen. Tudunk más ehhez hasonló esetről, hiszen közel egykorúnak számít IV. Henrik császár és Eufémia nagynénjének, Vszevolodna Eupraxiának sikertelen házassága.⁵

A várandós Eufémia tehát odahaza, Kijevben – ahol apja V. Monomach ekkor már kijevi nagyfejedelem (1113–1125) volt – szülte meg gyermekét. Borisz valószínűleg ott is nevelkedett, ifjúkorát is Kijevben töltötte,⁶ mint a fejedelmi család sarja.

Későbbi viselkedéséből feltételezhetjük, magyar trónörökösnek tekintették és úgy nevelték, hogy jogot formálhasson a magyar koronára, mint Árpád-házi sarj, Kálmán törvényes gyermeke. Másképpen nem lenne érthető az a szívós kitartása, mellyel a magyar koronáért negyed évszázadon át újra meg újra harcot vívott. Tulajdonképpen a magyar krónikák – elsőként talán II. Géza krónikása – kérdőjelezte meg egyedül Borisz Kálmántól való származását,⁷ míg a külföldi kortárs szerzők Kálmán fiának tartották.⁸ Természetesen Borisz is Kálmánt vallotta apjának, amint a bizánci forrásokban használt neve, a Kalamanos⁹ erre utal, sőt leszármazottai is családnévként ezt viselték.

II. István, Kálmán törvényes utóda uralkodott 1116-1131 között Magyarországon. Mind emberi tulajdonságai,¹⁰ mind politikája révén sok ellenséget szerzett magának alattvalói körében és külföldön egyaránt.¹¹ Nagybátyja,

---

⁵ Hodinka Antal: Kálmánfi (Kolománovics) Boris. *Történelmi Tár* 1889. 422.

⁶ Makk Ferenc: *Borisz, egy XII. századi trónkövetelő*. AUS. Szeged, 1974. 62. Sz. P. Rozanov: Evfimijá Vlagyimirovna i Borisz Kolomanovics. *Iz evropejszkoj politiki XII. v. Izvesztija Akademii Nauk SzSzSzR. VII. szériája. Otdel Gum. Nauk. No 8-9. Leningrád No 9.* 649.

⁷ Domanovszky Sándor: Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta. *Századok*, 1933. 38-54. 163-184.

⁸ Gombos 28, 377, 442, 647, 1766.

⁹ Hodinka 1889. 443. Makk 1974. AUS. 62. Moravcsik Gyula. *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Bp. 1988. 271.

¹⁰ SRH I. 442. – „Lelkének indulatában István király sok gonosz dolgot cselekedett, amit nem kellett volna tennie. Krisztiana úrasszonyt megégettette, embereken lóganéjból rakott tűzön főzetett. ...István király kegyetlensége miatt szenvedte el Almus herceg jogállapotának kisebb, illetőleg közepes csökkenését.

¹¹ Bár megvakították, de a haláltól félve Görögországba menekült István király elől.” – Képes K. 196.

Álmos herceg is 1125 táján Bizáncba menekült előle, ahol Ioannész Komnénosz császár szívesen fogadta.¹² Macedóniában egy várost is kapott, melyet Konstantiniának neveztek el, ez lett az emigráns magyarok központja.

A magyar-bizánci viszony ezután egyre romlott Ioannész császár hűbértetési terve következtében.¹³ Ennek egyik jele a kereskedelmi kapcsolatokban mutatkozott meg. A magyar kereskedők a XII. században már bekapcsolódtak a levantei kereskedelembe, jelen voltak Prágától egész Konstantinápolyig a piacokon, többek között – a bizánci területeken fekvő, de a magyar határhoz közeli – Barancsban is, ahol megverték, bántalmazták őket.

II. István természetesen felindult ezen, már csak egy lépés választotta el Bizánc megtámadásától. Ez sem váratott magára sokáig, mert mikor Álmos kiadatását követelte 1127-ben, és azt megtagadta a bazileosz, hadat indított Bizánc ellen.¹⁴ A háború két éven át tartott. A magyar sereg a Dunán átkelve sorra foglalta el a városokat, Belgrádot, Barancsot, Ništ, Szardikét (Szófia). Philipopoliszig nyomult. A krónika szerint hétszáz frank vitéz növelte II. István seregének¹⁵ katonai erejét. A támadást akkor sem állította le, amikor Álmos már meghalt. A következő esztendőben 1128-ban a bizánci császár indított hadat Magyarországra: a Duna bal partján legyőzte a magyarokat, előkelő foglyokat ejtett, elfoglalta Zimony és Haram várát, a Szerémség kifosztása után pedig visszavonult. Kinnamosz említi történeti munkájába szöve, hogy II. István gyengélkedett ebben az időben.¹⁶ Ezt használták ki az előkelők, akik elégedetlenek voltak II. István besenyőket támogató belpolitikájával és a bizánci seregtől elszenvedett katasztrofális vereséggel.¹⁷

Így vall erről a Képes Krónika: „Történt pedig, hogy a király Agriában (Eger) súlyosan megbetegedett, már mindenki halálát látta. Az árulók – hiú

¹² Ioannisz Komnénosz császár (1118–1143) Szent László leányát, Piroska-Eirénét vette feleségül. Így Álmos herceg a bizánci császárné első unokatestvére volt, mivel I. László Álmos trónutódlását támogatta Kálmán ellenében, Ioannész apósa politikájának kései támogatását fejezhette ki ezzel a gesztussal.

¹³ SRH I. 439-440. „... a magyar király az ő hűbérese...” Képes K. 194.

¹⁴ Moravcsik Gyula: *Bizánc és a magyarság*. Bp. 1953. 76–77.

¹⁵ SRH I. 440. Képes K. 195.

¹⁶ Moravcsik 1988. 196-197.

¹⁷ Makk Ferenc: *II. Béla történetéhez*. AUS XL. Szeged, 1972. 37.

reménytől vezettetve – Bors ispánt és Ivánt királlyá választották. Mikor azonban Isten akaratából meggyógyult a király, Ivánnak fejét vétette, Bors ispánt pedig csúfosan Görögországba száműzte a királyi udvarból és úgy határoztak, hogy az ő nemzetségéből többé senki ne legyen méltó arra, hogy a királyi udvarba belépjen.”¹⁸

A magyar történetírásnak egyik vitatott problémáját tárja elénk a fenti részlet és kellőképpen meg is osztja a történészek táborát. Ki volt az előkelők által királlyá választott Bors ispán és Iván?

A történészek túlnyomó többsége nem tartja azonos személynek Bors ispánt és Borisz herceget, Kálmán feltételezett fiát. Érvek azonban nem egyeznek. A múlt századi magyar történetírás kiemelkedő egyénisége, Pauler Gyula azt feltételezi, hogy „Iván és Bars ispán talán a honfoglaló Bars ivadéka, kiről nevezék – a hagyomány szerint – Borsod és Bars vármegyéket.”¹⁹ Ivánról nem tesz említést, így a kettejük büntetésének különbsége sem ragadja meg figyelmét.

Moravcsik Gyula sem szentel nagy figyelmet a kérdésnek.²⁰ Makk Ferenc Ivánt és Bors comest előkelő származásúnak tartja, még azt is megengedi, hogy „talán nőágon az Árpád-házzal is rokonságban állottak.”²¹ A továbbiakban pedig azt mondja: „a comes címből talán arra is következtethetünk, hogy a királyi udvarból kiűzött Bors maga II. István kíséretébe tartozott, s feltehetően egészen addig az ideig a Kálmán-párt soraiban foglalt helyet. Nyilván hasonló mondható el Ivánról.”²² Ha Boriszról lenne szó, feltételezi, hogy duxnak nevezték volna s nem egyszerűen comesnek.²³ Font Márta is elfogadja az előbbi véleményt.²⁴

Kristó Gyula nem mond ellent egyik nézetnek sem. „Maglehet, hogy Bors ispánban Boriszt kell látnunk, aki orosz segítséggel (erre utalhat az Iván név) jött Magyarországra, s párthíveket szerzett a hajdani Kálmán-párt II. István-
nal elégedetlen előkelőkből.”²⁵

---

¹⁸ SRH I. 444. Képes K. 196-197.

¹⁹ Pauler Gyula: *A magyar nemzet története* I. Bp. 1899. 238.

²⁰ Moravcsik 1953. 77.

²¹ Makk AUS 1972. 37.

²² Makk AUS 1972. 37.

²³ Makk 1987. 61.

²⁴ Font Márta: Magyar-orosz politikai kapcsolatok a XII. században. *Aetas*, 1995/3. 56.

²⁵ Kristó Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Bp. 1998. 164.

A fentiekkel ellentétben Sz. P. Rozanov és K. Grot elfogadja Bors ispánt Borisszal azonos személynek.²⁶ Ezt teljességgel alátámasztó forrásról nincs tudomásunk. Az ismert tényeket azonban végiggondolva azt kell feltételeznünk, hogy Boriszt úgy nevelték Rusciában, mint aki az Árpád-házból származó Kálmán törvényes leszármazottja, tehát herceg (knyáz), aki a trónt is megszerezheti, ha bátyja, István távozik az élők sorából vagy sikerül őt félreállítani. Mivel II. István nem örvendett közkedveltségnek, könnyen előfordulhatott, hogy a Kálmán-párti főurak is, akik csalódtak királyukban, ugyancsak Árpád-házi férfi leszármazott után néztek. Az is természetes, hogy elsősorban Kálmán leszármazottját keresték meg. Borisz megfelelhett a Kálmán-pártiak céljainak: nyilván tudni vélték, hogy Eufémia politikai ármány áldozata lett, gyermeke nem törvénytelen, herceghez méltó nevelést kapott a kijevi nagyfejedelmi udvarban és fiatal volt, azaz irányítható. A pillanat pedig – II. István súlyos betegsége, a bizánci háború – alkalmas volt arra, hogy behívják Boriszt az országba. De akár milyen jogcímen, akár álnéven is, itt tartózkodhatott már. Rövid előzetes szervezkedés után pedig megválaszthatták királynak. De miért Ivánnal együtt választották meg?

A király hamarosan jobban lett, felülkerekedett és megbüntette Ivánt és Bors comezt. Ivánt lefejezték, Borst pedig száműzték Görögországba. Miért nem egyforma büntetést szabtak ki rájuk? Makk Ferenc szerint az Árpád-házi nőági származás volt az oka, hogy Borsra csak a kiűzetés várt. Ám, ha Bors Árpád-házi ivadék, mit keresett mellette társkirályként egy szláv nevet viselő ember. Az orosz-magyar kapcsolatok nem álltak olyan magas szinten, hogy az Árpád-ház ellenében egy orosz származású embert királynak válasszanak. Ez csak akkor tűnik lehetségesnek, ha Iván szoros, esetleg rokoni kapcsolatban állt Bors-Borisszal.

De azt is feltételezhetjük, hogy Borisz II. István tudtával volt Magyarországon. Nevét, magyarította, ami minden időben minden nemzetnél kézenfekvő. Mivel Kálmán az ő származását kétségbe vonta, nem is viselhette a dux címet. II. István körében csak a kíséret tagja (comes) lehetett. A dux címet valószínűleg a Kálmán iránti lojalitásból, kegyeletből sem viselhette. Így a csendes trón várományosok sorába tartozott, mivel II. Istvánnak nem volt utóda, ő pedig tulajdonképpen István öccse volt.

²⁶ Rozanov 650. K. Grot: *Iz isztorii Ugrin i szlavjantva v XII. v.* (1141 – 1173). Warsava. 1889. 24.

Bors ispán tehát Görögországba üzetett, amint arról közvetetten a bizánci források is szólnak. 1128–1131 között ugyanis emlegetnek egy Kalamanosz nevű ifjút, akit Ioannész császár szívesen fogadott, panhyperszebasztosz rangot adományozott neki, sőt egyik unokahúgát, talán Anna Dukainát adta hozzá feleségül. Így hát egyáltalán nem biztos, hogy Borisz Kijevből ment a bazileosz udvarába,²⁷ hanem magyar honból. Már csak azért is, mert Kijev messze esett a magyar-bizánci hadmozdulatok területétől, s honnan lehetett olyan jól és gyorsan értesült – ha nem Magyarországról – a pillanatnyi politikai viszonyokról. Innen tudhatott arról is, hogy Bizánc a magyarországi politikai menekültek központja. Ezért számított tervei megvalósításában, a magyar korona megszerzésében a bizánci császárra. Borisz ez idő tájt való bizánci tartózkodásáról Freisingi Ottó is tud.²⁸

Bors és Borisz ezek szerint tehát egy időben érkezett Konstantinápolyba. Értesüléseink azonban a későbbiekben csak Boricius (Borisz) hercegről vannak, aki új hazájában a kralész (király) címet viselte.²⁹ Az a véleményünk, hogy a kralész címet ő az előzetes magyarországi történetre alapozva viselhette, ez pedig csak az 1128-as királyválasztás lehetett. Itt összeér a két életút, Bors ispáné és Boriszé, mivel Bors ispánt választották meg a magyar előkelők királynak, és Borisz viselte a címet bizánci száműzetésében.

A krónika szerint a gyermektelen II. István – még halála előtt – igen megörült annak a hírnék, hogy unokaöccse, a megvakított Béla él és az országban rejtegetik. Feleséget szerzett neki, a szerb Uros vajda lányát, Ilonát és Tolnában helyezte el őket „királyhoz illő jövedelem”-mel.³⁰ Az ország nagyjainak egy csoportja viszont ez időben Zsófiának – a király nővérének – fiát, Sault szerette volna trónra juttatni.³¹ Bizonynal ezért újult ki az ismét erőre kapó Álmos-pártiak és Kálmán-pártiak csatározása. Így csak két hónap múltán, 1131. április 28-án koronázták királlyá Bélát, Saulról pedig – ha csak nem azonos a Krónika 162. versében szereplő Saul szerzetessel (vir religiosus), akit Béla részegségében ellenségei kezére adott – a továbbiakban nincs információnk.

---

²⁷ Makk Ferenc: *Magyarország a XII. században*. Bp. 1986. 107–108.

²⁸ Gombos 28.

²⁹ Makk 1986. 108. Gombos 2290.

³⁰ SRH I. 443. Képes K. 196.

³¹ SRH I. 444. Képes K. 196.

Amikor a Magyarországon lejátszódott eseményekről Borisz értesült, elérkezettnek látta az időt, hogy újból harcba szálljon a koronáért. Segítséget kért Ioan-nész császártól, aki viszont elutasította, arra hivatkozva, hogy minden katonai erejére szüksége van, hiszen azon túl, hogy a belső villongásokat le kellett küzdenie, a kisázsiai szeldzsuk emirátus támadásait (1130-1135) is ki kellett védenie.³²

Borisz ezt követően Lengyelországba ment, III. Bolesław udvarába.³³ Ferdeszájú Bolesław már Kálmán királyt is segítette Álmossal szemben.³⁴ Most sem késlekedett Kálmán leszármazottját katonai erejével támogatni az Álmos-ági Béla ellenében.

A lengyel fejedelem persze külpolitikai okok miatt állt Borisz mögé. Lengyelországot ugyanis továbbra is fenyegette a német elnyomás; így Bolesławnak az a lehetősége maradt, hogy a Német-Római Császárság és szövetségesei ellenében egy viszonylag erős hatalommal vegye fel a kapcsolatot. Mivel Soběslav cseh herceg (1125–1140) és Leopold osztrák őrgróf a császár felé is elköteleződtek, ugyanakkor Magyarország irányába rokoni kapcsolatokat építettek ki II. Béla leánytestvéreivel,³⁵ így a magyarok szövetségesként való megszerzését csak úgy érthette volna el, ha Boriszt a magyar trónra segíti, az pedig hálából hű segítő- és fegyvertársa lesz a német expanzió elleni védekezésben.³⁶

Borisz és a lengyel fejedelem csapataihoz oroszok és a politikai menekült magyar urak csatlakoztak.³⁷ Font Márta szerint a volhiniai Vlagyimirből érkeztek a rutén harcosok Andrej Vlagyimirovics fejedelem vezetésével, aki Bolesław szövetségeseként is jöhetett, de valószínűbb, hogy Boriszt kívánta támogatni, mivel anyai nagybátyja volt.³⁸ (Rozanov zsoldosoknak vallja ezeket az orosz katonákat.)³⁹

³² Makk Ferenc: *Borisz, egy XII. századi trónkövetelő*. Acta Universitas Segediensis. Szeged, 1974. 63.

³³ SRH I. 426-427. Képes K. 202. Gombos 28, 442, 477, 490, 1765.

³⁴ Kristó 1998. 140–141.

³⁵ Soběslav cseh herceg 1123 körül II. Béla Adelhaid nevű leánytestvérét vette feleségül, Babenberg Albert pedig 1132-ben Hedviget, a másik nővérét vette nőül. Így mindkettőjük rokoni mivoltukban siettek Béla segítségére. Gombos 28, 1765.

³⁶ Makk 1986. 110.

³⁷ SRH I. 448. Képes K. 200. Gombos 135, 442.

³⁸ Font Márta: Fattyú volt-e Borisz? *Interpress Magazin* 1984. 10. sz. 25. Font, Aetas, 1995/3. 56.

³⁹ Rozanov 1930. 654.

1132 nyarán északi irányból nagy erővel indult meg Borisz és szövetségeseinek támadása. Egészen a Sajóig jutottak. II. Béla sem tétovázott, hanem se-regét összegyűjtve felvonult ellenük.

A Képes Krónika nagy teret szentel ennek az eseménynek. Jól kitűnik a szövegből, hogy II. Béla királysága nem áll még szilárd lábakon ebben az időben. Úgy tűnik, az 1131-es aradi gyűlésen a Kálmán-párti főurak soraiban elkövetett mészárlás⁴⁰ nem törte meg erejüket, „a legtöbb nemes Borith pártjára állt.”⁴¹ Tehát még egy esztendő múltán sem nyugodtak bele abba, hogy vak ember legyen Isten választottja a magyar trónon, akinek a „szeme” a fele-sége, egy erős, állhatatos és okos asszony, férjének teljes jogú társa minden-ben, mint ezt az együttesen kibocsátott okleveleik⁴² is mutatják.

Az ütközetet megelőzően a Sajó partján II. Béla királyi tanácsot tartott, té-mája Borisz származása volt.⁴³ A krónikás a Béla mellett állókat is úgy mutat-ta be, mint akik nem egyöntetűen hűek hozzá, közöttük is vannak Boriszhoz húzók. S itt megismétlődött az aradi esemény, a Kálmán-párt újabb vérvesz-teséget szenvedett.⁴⁴ Ezután még egy történet következik, mely szintén arról szól, miként lakoltak az árulók.⁴⁵ A krónika szerző itt és más eseményeknél is

---

⁴⁰ SRH I. 446–447. Képes K. 199.

⁴¹ SRH I. 448. Képes K. 200.

⁴² Georgii Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. II. Budae, 1829. 94, 108.

⁴³ „Mekérdezte őket a király: úgy tudják-e, hogy Borith fattyú, vagy pedig Kálmán király fia. Az ő királyságának hívei azt felelték, kétséget kizáróan tudják, hogy Borith fattyú és egyáltalán nem méltó a királyi koronára. A hűtlenek és ellentmondók azonban bizony-talankodva sugdolóztak és tétovázásukban két pártra oszolva rosszban sántikáltak.” – SRH I. 448. Képes K. 200–201.

⁴⁴ Bonfini 2.6. 175

⁴⁵ „A király és tanácsosai ... szilárdan elhatározták, hogy az árulókat azon nyomban le-ölik, hogy azok – ha tovább késlekednek – át ne mehessenek Borith-hoz, és veszedem-be ne döntsék az országot. Ekkor lázadás tört ki, legott elfogták Lampert ispánt, és ami-kor kivonszolták a királytól, testvére egy székkal hasította ketté a fejét, úgy, hogy a repedésen kilocsant az agyveleje. Fiát, Miklós ispánt ugyanott lefejezték, meggyilkolták az Acus nemzetségből való Moynolthot meg másokat is.” – SRH I. 448–449. Képes K. 201. Bonfini 2.6.180

⁴⁵ „Az árulók feje Tivadar volt Symád nemzetségéből meg Folcus és Titus, de különös-képpen Sámson. Sámson, aki Turda és Tamás ispánok apja volt, azt javasolta, hogy el-megy a királyi gyűlésre és sokak jelenlétében gyalázza a királyt... A király ... amikor fő-embereivel és vitézeivel a sátorban üldögélt, ím belépett Sámson, és ezt mondta a

arra törekszik, hogy az olvasók okuljanak a történetekből: az árulók feltétlenül elnyerik büntetésüket, a törvényes király pedig Álmos fia, Béla.

1132. július 22-én csapott össze a két fél a Sajónál, ahol Borisz és szövetségesei megfutamodtak.⁴⁶ Ezzel II. Béla helyzete megszilárdult Magyarországon, ám a csatározások nem zárultak le. Soběslav cseh fejedelem, aki a Sajó menti csatában ugyan nem vett részt, utólag több támadást indított III. Bolesław ellen: 1132 őszén, 1133 elején és 1134 februárjában is. Így azt is megakadályozta, hogy Borisz lengyel segítséggel újabb fegyveres kísérletet tegyen a magyar trón megszerzésére.⁴⁷ Przemysli Vlagyimirko pedig 1135-ben tört be Lengyelországba,⁴⁸ talán a fentiekhez hasonló megfontolásból?

Hodinka Antal Kálmánfi (Kolomanovics) Boris című tanulmányában több problémát vet fel az 1132-től folyó harcokkal kapcsolatban.⁴⁹ Ezek közül egyet emelünk ki, Bolesław 1134. évi Magyarország elleni harmadik hadjáratát, melyről Kadłubek lengyel krónikájából értesülünk.⁵⁰ A lengyel király – írja – „befogadta a királyi nemzetség egyik tagját, akit a magyar király száműzött, és szavát adta neki, hogy nemcsak hazáját, hanem a trónját is visszaszerzi... A királyi tanácsból és valamennyi előjáróságból a legelőkelőbb [magyar] főurak jelentek meg követként a [lengyel] király udvarában. Itt előadták, hogy az egész ország kész Bolesław zsámolyához leborulni... egyedül tőle remélve üdvöt. Keserű panaszokkal állottak elő uralkodójuk ellen és olthatatlan gyűlöletük okait fejtegették. Végül segílyt kértek, hogy királyukat előzhessék és a száműzöttet ültethessék helyére...” Ezután a csata részletezése következik. „Végül a [lengyel király] nem legyőzve, de a győzelem által kifárasztva, mi-

királynak : „Mit művelsz az országgal te, hitvány eb? Hasznosabb volna a te uralmadnál, ha Borithé lenne az ország...” „ezek után Sámson üldözőbe vették, azonban vágatása közben beleesett a folyóba és üldözője a folyóban lándzsájával megsebesítette. Sámsonnak páncél volt az inge alatt, és a páncél súlya miatt nem tudott kiúszni.” – SRH I. 449–451. Képes K. 201–202. Bonfini 2.6.185–200.

⁴⁶ SRH I. 451–452. Képes K. 202.

⁴⁷ Pauler MNT I. 243. Makk AUS 1972. 44. Gombos 136, 442, 532.

⁴⁸ Gombos 2289. „a te atyád vak volt, és én segítettem neki fegyvereimmel, csapataimmal az ő sérelméért a lengyelekkel harcoltam” – II. Gézának mondja 1152-ben Vlagyimirko. Font Márta: *Magyarok a Kijevi Évkönyvben*. Szeged, 1996. 56–57.

⁴⁹ Hodinka 1889. 423–430.

⁵⁰ Hodinka 427–428. Gombos 2289–2290.

után sok ezer ellent megölt, elhagyta a csatateret.” Tehát Bolesław-val szemben II. Béla és serege rendíthetetlennek és legyőzhetetlennek bizonyult. Ezen még a lengyel krónika szépítései sem tudtak változtatni.

Elgondolkodtató viszont az alábbi szövegrész: „befogadta [Bolesław] a királyi nemzetség egyik tagját, akit a magyar király száműzött, és szavát adta neki, hogy nemcsak hazáját, hanem a trónját is visszaszerzi.” Óhatatlanul vissza kell kanyarodnunk ahhoz a problémához, hogy Bors ispán azonos volt-e Borisszal? További bizonyítékát látom ebben a mondatban a két személy azonosságának, ugyanis a királlyá választott Bors ispánt száműzte Magyarországról annak idején II. István. Tehát egyedül az ő esetében lenne helyes a „trónt visszaszerezni” kifejezés. Ha Borisz külön személy, akkor a lengyel krónikáiról vele kapcsolatban nem fogalmazhat így, mivel Borisz és Iván kivételével senki nem szerezte meg Magyarországon a trónt, és senki más nem száműztek csak Boriszt. Viszont tudomásunk van arról, hogy Borisz viselte a király (kralész) címet Bizáncban is ugyanúgy, mint Lengyelországban. A fentiek szerint száműzött királyi mivoltában akarta a magyar koronát visszaszerezni.

A kudarcot követően – úgy tűnik – Borisz visszavonult egy időre. Krebl szerint a Szepességben maradt 1135-ig,⁵¹ ám ezt Font Márta cáfolja. Szerinte a lengyel krónika megbízhatatlan és Borisz valószínűleg visszament Lengyelországba, bár erre vonatkozó forrása nincs.⁵² Majd csak 1146-ban tűnik fel újra, hogy megpróbálja immáron II. Gézától elragadni a hatalmat.

Viszont tudjuk azt, hogy III. Lothar német császár Bolesław ellenében Béla oldalára állt: 1135 augusztusában a birodalmi gyűlésen (Plsen) III. Bolesław és Soběslav cseh herceg fegyverszünetet kötöttek, és Bolesław kötelezte magát, hogy a későbbiekben felhagy Béla ellenfele támogatásával.⁵³

II. Béla trónját tehát nem fenyegette többé veszély. De bármennyire is megszilárdult helyzete, az orosz fejedelemségek irányába folytatott külpolitikáját – úgy véljük, – befolyásolta Borisz léte. Jó volt a viszony Halics és Magyarország között, de 1138-ban a kijevi nagyfejedelemnek, Jaropolknak is segítséget nyújtott (aki pedig Borisz anyai nagybátyja volt) a csernyigovi Vsevolod

---

⁵¹ Font, Aetas 1995/3. 57.

⁵² Font, Aetas, 1995/3. 57.

⁵³ Gombos 442.

Olgovics elleni támadásban. Kristó Gyula ebből arra következtet, hogy Borisz ekkor nem tartózkodott Kijevben.⁵⁴ Az ottani politikában nem volt érdekelt már. Ugyanis ez idő tájt 1139 április 4-én hunyt el Eufémia Vologymerna, Borisz édesanyja,⁵⁵ érdekeinek elsőszámú szószólója.

II. Béla tehát kihasználta az alkalmat, hogy bosszút álljon Borisz és Bolesław támogatóin. „Béla tehát ellenségének szövetségese ellen vonul.”⁵⁶ Helytállónak tűnik tehát Deér József megfigyelése, miszerint Béla „uralkodásának csaknem valamennyi ténye... belső szükségletből, a trón biztosításának vágyából fakad.”⁵⁷

Az 1130-as évekhez képest nagy változások történtek mind az európai uralkodók szövetségi viszonyaiban, mind Magyarország kapcsolataiban. A korábbi cseh-magyar jó viszony II. Géza idejére megromlott. 1140-ben Sobeszlav cseh herceg halála után fiát mellőzve II. Vladislav került a trónra. Ellene természetesen az örökös, Vladislav herceg és znojmoi Konrád is harcba szállt. II. Géza pedig rokoni kapcsolatai révén – Makk Ferenc feltételezése szerint – erkölcsi és politikai támogatást nyújtott nekik.⁵⁸

A német-magyar viszony is módosult, nem jött létre III. Konrád fiának, Henriknek és a magyar királylánynak, Zsófiának a tervezett frigye, a császár feleslegesnek ítélte a házasságkötést, mivel enyhült az uralmon lévő Hohenstaufok és a pápapárti irányvonalat képviselő Welfek ellentéte. Zsófia teljes mellőzöttségben élt 1145-ig, amikor is az admonti bencés apácakolostorba vount. Ez a súlyos sérelem joggal háborította fel a magyar uralkodót, aki haragját csak Zsófia személyes kérésére volt hajlandó mérsékelni.

III. Konrád agresszívebbé váló külpolitikája további oka volt a két ország eltávolodásának. A német császár világuralmi terveket szőtt, megkívánta, hogy a szomszédos államok feltétlenül engedelmeskedjenek neki. II. Géza azonban elég erősnek tartotta magát és országát ahhoz, hogy ne adja be a derekát.

⁵⁴ Font 1996. 56-57. Hodinka 1916. 98.

⁵⁵ Font, Aetas 1995/3. 57.

⁵⁶ Deér József: *A magyar törzsszövetség és a patrimoniális királyság külpolitikája*. Kaposvár 1928. 119.

⁵⁷ Makk 1986. 120.

⁵⁸ Makk 1986. 120.

Az új külpolitikai helyzetet kihasználva megint színre lépett Borisz. Most is nagyon jól tájékozottnak bizonyult a magyar uralkodó külpolitikai kapcsolataiban beállt változásokról. Tudta, hogy számíthat a bosszúra szomjazó II. Vladislavra és, hogy megnyerheti magának III. Konrádot is, aki hatalmi terveiben Magyarország élén is szívesen látott volna vazallus uralkodót. Ezt a szerepet Borisz a cél érdekében eljátszotta volna.

Tehát 1146-ban Borisz a cseh fejedelem közvetítésével felkereste III. Konrádot, hogy segítséget kérjen a magyar trón megszerzéséhez. Freisingi Ottó krónikájából értesülünk erről: „...Bajorországba ment. – írja. – Itt Labezlaus cseh herceg járult eléje, magával víve a fent említett Boriciust. Ez síró és száználmat keltő szavakkal panaszkolt el az atyai birodalomtól való megfosztását és kérte, hogy nyújtson neki segílyt a császári hatalom, amelyen az egész föld védelme nyugszik; s a megnevezett cseh hercegnek s feleségének, Gertrudisnak, a király nővérének közbenjárására tiszteletre méltó elhatározással ígéretet kapott, hogy ebben a dologban megsegítik.”⁵⁹ (Gombos F. Albin ford.)

Konrád és szövetségesei [II. Vladislav és Babenberg (Jasomirgott) Henrik osztrák őrgróf és bajor herceg] Borisznak szabad kezet adtak zsoldosok gyűjtésére. Ezek Peugen Henrik és Plein Liutold (Rapolt) grófok vezérlete alatt 1146 márciusában titokban Magyarországra jöttek és a húsvétot követő héten Pozsonyt bevették (1146 március 31.), melyre Julianus ispán gonosz gondatlansága révén kerülhetett sor.⁶⁰ II. Géza a hír vétele után „a magyarok nagy sokaságával siet a vár megszabadítására... Magyarország királya pedig, mihelyt megérkezett tábort ütött és a várost ostromzár alá vette, miután azt a különböző hadigépek, ostromszerek és az íjászok egészen körülözlötték. Erre a teutonok a magyarokkal békekötésről kezdenek tárgyalni;...megegyeztek egymással, hogy a várat átadják, ők maguk hazatérnek, miután a királytól, amint azt eskü alatt ígérte, háromezer fontot kaptak kimérve.”⁶¹ A németek tehát váltságdíj fejében feladták Pozsony várát, Borisz megint kudarcot vallott.

Természetesen Gézának meg kellett mutatni erejét, hogy elejét vegye a későbbi támadásoknak, ne könnyveljék el gyöngye uralkodónak, ellencsapást készített elő a német király és az osztrák őrgróf ellen. VI. Welf herceget anyagilag támo-

---

⁵⁹ Gombos 1765. Makk 1986. 118.

⁶⁰ Pauler I. 260. SRH I. 453. *Képes K.* 204. Gombos 1766.

⁶¹ Makk 1986. 121. Pauler I. 261. Gombos 1766.

gatta Bajorországért vívott harcában Konrád ellenében 1146 nyaratól. Babenberg Henriket pedig megtámadta. A Képes Krónika részletesen leírja az 1146. szeptember 11-i ütközetet, ahol kezdetben a „teutonok erősebbek voltak a magyaroknál; mert – mint az eretnekek – mindig heveskednek az elején, a végén pedig lelohadnak.” Végül Géza a Lajtánál döntő győzelmet aratott felettük. Az ellenség pedig Belos bán csapataitól üldözve a Fischa folyóig futott.⁶²

Mivel II. Géza nyugati kapcsolatai megromlottak, keleti irányban keresett szövetségeseket. Húgát az egyik lengyel részfejedelemhez adta, ő maga pedig 1146 őszén a volhiniai Vlagyimir uralkodójának, – aki egyben kijevi fejedelem is – Izjaszlávnak leánytestvérét, Eufroszinát vette feleségül. Ezzel a lépésével talán ki akarta zárni annak a lehetőségét, hogy Borisz Kijevben leljen támogatókra egy újabb hatalom-megszerzési kísérlete során. Eufroszina és Izjaszláv ugyanis Vlagyimir Monomach unokái, azaz Borisz unokatestvérei voltak.⁶³ A fejedelemben tényleg szövetségesre talált. Azzal azonban nem számolt, hogy ezzel a házassággal óriási terhet vesz a nyakába, hiszen bekapcsolódik az orosz fejedelmek ellenségeskedéseibe és sógorát hosszú éveken keresztül katonailag segítenie kell, még akkor is, amikor Magyarországot a bizánci hódítás veszélye fenyegeti. Bizánc élére ugyanis 1143-ban Mánuel lépett, aki III. Konrádhoz hasonlóan világuralmi terveket forgatott a fejében. A német-római császárral szövetségben a dél-italiai Normann Királyságot akarta megsemmisíteni, illetve meghódítani Magyarországot (vagy annak legalább a II. Bazileosz idejében bizánci kézen lévő részét), amely a normann-francia szövetség tagja volt.⁶⁴ Így a későbbiekben Borisz számíthat Manuel támogatására is.

Borisz zsoldosait tehát II. Géza 1146-ban leverte. Ám a herceg makacs kitartással újra és újra felbukkant Magyarország határán, más-más támogató társaságában.

A pápa 1145. december elsején keresztes hadjáratot hirdetett a muzulmánok ellen. A francia király, VII. Lajos és III. Konrád német-római császár is felvették a keresztet 1146-ban. Hadseregeikkel Magyarországon keresztül Konstantinápolyba vonultak s onnan tovább Jeruzsálembe. III. Konrád 1147

---

⁶² SRH I. 453–457. *Képes K.* 206–207. Gombos 378.

⁶³ Font, Aetas 1995/3. 58.

⁶⁴ Moravcsik 1953. 78.

húsvétján indult mintegy hetven ezer fős seregével és a pünkösdtől (1147. június 8.) már a magyar határ közelében, a Fischa folyó partján ülte meg.

Borisz ki akarta használni a kínálkozó alkalmat. Azt gondolhatta: ha már a császár hadai átvonulnak Magyarországon, egyúttal trónra is segíthetnék őt. A Képes Krónika szerint „némely magyarok tanácsolták neki, jöjjön be az országba, akkor majd sokan urukká fogadják, elhagyva a királyt sokan csatlakoznak hozzá.”⁶⁵ Borisz ambícióit tehát a magyar korona megszerzésére hazai elégedetlenkedők is táplálták, akik az általuk hatalomra segített uralkodótól saját hatalmi felemelkedésüket és ezzel nagy adományokat vártak.

III. Konrád nem ígért nyíltan Borisznak segítséget, ugyanakkor elfogadta a herceg ajándékát.⁶⁶ A német kereszties had átvonulása öt héten át tartott Magyarországon, mikor is a császár „nem Krisztus zarándokaként mutatkozott, mert nem békésen viselkedett, hanem egy zsarnok rabló dühével dühöngött, [...] úgyhogy nem volt egész Hungáriában egyetlenegy anyaegyház vagy monostor sem, amelytől pénzt ne zsarolt volna, és amely félelmében ne adott volna a zarándokló császárnak.”⁶⁷

Ezután Borisz herceg VII. Lajos francia királynak küldött segélykérő leveleket.⁶⁸ Választ azonban nem nyert, ezért titkon a francia sereg soraiba rejtőzött.⁶⁹ A keresztiesek egy része Regensburgnál hajóra szállt a málhával és a Dunán utazott le a bolgár cárságig, a sereg másik része pedig szárazföldön vonult a Duna jobb partján. Így Borisz 1147 nyarán érkezett a franciákkal Magyarországra. A körülmények ismét nem alakultak számára kedvezően.

II. Géza barátságosan fogadta a francia uralkodót, – írja a jelenlévő kortárs, Odo de Diogilo – békét kötöttek s ennek megpecsételésül VII. Lajos vállalta, hogy a magyar király újszülött gyermekének, Istvánnak keresztapja lesz.⁷⁰ A két király ezen kapcsolata a későbbi jó francia-magyar viszony alapját jelentette.

---

⁶⁵ SRH I. 459. Képes K. 209.

⁶⁶ Gombos 1720

⁶⁷ SRH I. 457–458. Képes K. 208.

⁶⁸ Hodinka 1889. 431.

⁶⁹ Gombos 1720.

⁷⁰ Gombos 1720–1721. Bonfini 2.6.330

„Később azután Geyza király egy Gurk nevű vitéz jelentéséből értesült arról, hogy Borith [...] Franciaország királyának kíséretében van.”⁷¹ Ez megbolygatta kissé az éppen létrejött barátságot, főleg azért, mert Odo szerint VII. Lajos is tudta, hogy seregében van Borisz, csak a bizánci császár iránti jóindulatból titkolta⁷² Géza előtt jelenlétét.

A francia és a magyar forrás több helyen eltér egymástól a további események taglalásában. Géza barátságukra hivatkozva követ útján kérte Borisz kiadatását, amit a francia király megtagadott a következő szavakkal: „Tudja meg a [magyar] király, hogy a király háza olyan, mint a templom, lába, mint az oltár; hogyan adhatnám ki megkötözve azt, aki a király házába úgy menekült, mint a templomba, és úgy borult a király lábához, mint az oltárhoz? Erre a követ azt mondta, a mi tudósaink úgy magyarázzák, hogy az egyház nem fogadja be a fattyút.”⁷³ Erre Borisz félve a következményektől Lajos király egyik lovát ellopta, és a lovaszt, aki őt rajtakapta, kardjával „a melle közepéig kettéhasította” és elmenekült.⁷⁴ A francia krónikás nem írt ilyen gyilkos cselekedetről, de a lólopást valószínűsíti: „mindenfelől összefutnak, Boriszt mint tolvajt elkapják és megverik, majd sártól piszkosan és – ágyékától eltekintve – meztelenül a király elé viszik. Mindenki tolvajnak vélte őt. Ő pedig a király elé vetette magát, noha nem ismerte a mi nyelvünket, és a királynak sem volt akkor tolmácsa, mégis néhány ismerős szót keverve a barbár szavak közé és gyakran emlegetve saját nevét, végül is felfedte, hogy ki ő. Ekkor aztán tisztességesen felöltöztetik, s másnapig őrizetben tartják”.⁷⁵ VII. Lajos pedig a békességet fenntartva vonult át Magyarország terü-

⁷¹ SRH I. 458. Képes K. 209.

⁷² „Manuel iránti jóindulatból” titkolta el a magyar király elől Borisz jelenlétét. Így fogalmaz Hodinka Antal tanulmányában. (Hodinka 1889. 432.), melyben bizonyítékkul Odo de Diogilotól idézi a következőt: „Dicitur tamen hoc duos principes scisse et gratia imperatoris Constantinopolitani... (Boricium) illis satis favorabiliter adhaesisse.” (Gombos 1720.) Itt azonban inkább VII. Lajos jó politikai vénájáról van szó, miszerint nem kell magukra haragítani a bizánci császárt, akinek Borisz rokona, mivel Bizáncon is át szándékozik vonulni nemsokára. Pauler Gyula is osztja e véleményyt. (Pauler I. 267.)

⁷³ SRH I. 459. Képes K. 210.

⁷⁴ SRH I. 459-460. Képes K. 210.

⁷⁵ „Congluunt enim undique qui Boricum sicut latronem capiunt et verberatum, luto sordidum, nudum exceptis femoralibus, regi adducunt. Omnes eum latronem putabant; ipse vero regi prostratus, licet ignoraret linguam nostram et rex tunc interpretem non haberet, quedam tamen verba nota barbaris vocibus inserens et suum nomen sepius iter-

letén s Boriszt is magával vitte Bizáncba. Ezt követően Borisz ott élt családjával. Olykor részt vett Manuel hadivállalkozásaiban is, mint azt az 1150-ben Magyarország ellen indított támadás⁷⁶ is mutatja.

II. Géza – mint már említettük – Eufroszina Msztjiszlavnával kötött házassága révén szövetségese lett a kijevi nagyfejedeleme, akinek az orosz fejedelmek belháborúi során hat alkalommal küldött katonai segítséget. Ezekről a hadjáratokról az orosz évkönyvek részletesen beszámoltak.⁷⁷ II. Géza orosz kapcsolataiban tehát változás mutatkozott: az eddigi halicsi-magyar szövetség felbomlott 1149-ben, amikor Izjaszlávot megsegítve a Kárpátoknál sorakozott fel hadaival a volt szövetséges, halicsi Vlagyimirko ellen. Így a kialakult új európai szövetségi rendszerekben is az ellenkező oldalra kerültek. Az egyik táborban II. Roger normann király vezetésével VI. Welf német herceg, VII. Lajos francia király, a pápa, II. Géza magyar király, II. Uroš szerb vajda és Izjaszláv kijevi nagyfejedeleme állt, míg az ellentáborban Manuel bizánci császár, III. Konrád német-római császár, Velence, Vlagyimirko halicsi fejedelem volt.

Az orosz hadakozások mellett Magyarország egyre többször került szembe Bizánccal is. Ez a hosszú évekig tartó két irányban folytatott háborúskodás meglehetősen felőrölte az ország anyagi erejét.

A harmadik orosz hadjárat során, 1150 őszén II. Géza személyesen vezette csapatait. „Peremisl környékén sok falut is elfoglalt. Vologyimer pedig látva mindezt megijedt és küldött Kuknyis érsekhez és két másik püspökhöz és a király embeereihez. És így hosszasan könyörögve sok aranyat adott és rávette őket, hogy fordítsák vissza a királyt.”⁷⁸ Tehát számottevő eredmény nélkül, viszont kis embervesztéssel és némi anyagi haszonnal térhetett haza Géza október végén. Vele jött sógorának fia, Vlagyimir Msztjiszlavics is,⁷⁹ aki Belos bán⁸⁰ leányát készült feleségül venni.

ans, quis esset aperuit. Mox isitur honeste induitur et in crastinum reservatur.” – Gombos 1721. (Makk F. ford.)

⁷⁶ Moravcsik 1988. 208.

⁷⁷ Hodinka 1926. 106–187. Font 1996. 114–239.

⁷⁸ Hodinka 1916. 126–127. Font 1996. 152–153.

⁷⁹ Hodinka 1916. 126–127. Font 1996. 152–153. Ez a frigya a Bizánc ellenes magyar-szerb-volhiniai szövetség újabb megerősítését jelentette.

⁸⁰ Belos bán anyai nagybátyja volt II. Gézának, aki végig háborúskodta II. Béla és II. Géza uralkodásának idejét, mindig hűséges társa volt mind sógorának, mind unokaöccsének.

Bizánc ebben az időben – 1150 nyárutóján – a szerb lázadás elfojtására indult. Szövetségesét, II. Urošt a magyar király szintén támogatta némi fegyveres erővel,⁸¹ azonban a Tara patak mentén vívott csatában – 1150 késő őszén – a bizánciak győzedelmeskedtek.⁸² Manuel Komnénosz hadüzenetében Géza szemére vetette, hogy segítette a szerbeket, ezenkívül megtámadta szövetségesét, a halicsi fejedelmet⁸³ és ráadásul a normann királyhoz húz. Megindult a magyarok elleni bosszúhadjárat. II. Géza ekkor már útban volt Halicsból hazafelé, s meg sem pihenve indult a déli végekre hadakozni.

A Száva és a Duna összefolyásánál kelt át a bizánci had és a Szerémséget pusztította. Egyik részük Zimonyt ostromolta, majd később elfoglalta, másik részük pedig megkezdte a visszavonulást. Ekkor „érkezett meg viszont Belosis (Belos), aki ... ellen támadt”⁸⁴ Manuel, de ő kitért a császár elől és Barancsba vonult vissza.

Borisz herceg a magyarok elleni bosszúhadjáratból is tevékeny részt vállalt. Manuel megbízásából betört a Temesközbe, végig portyázva és felprédálva az ottani településeket. Ezen közben három magyar csapattal megütközött, akiket meg is futamított. Zsákmánnyal gazdagon megrakva indult vissza a fő-sereghez. Amikor a magyar „király megtudván, hogy Borises és nem a rómaiak császára okozta ezeket a bajokat... harcra vágyva a sarkában volt és üldözte.”⁸⁵ Szentől-szembe nem sikerült Géza királynak kiállni Borisz csapata ellen, mert ő – éjszaka sem pihenve – folytatta emberei visszavonását a Dunán fáklyák világánál.⁸⁶ Így sikerült visszamenekülnie Manuel táborába. A magyar király kezdeményezésére békét kötöttek, a császári had hazavonult Konstantinápolyba.

Borisz tehát szerencsét próbált Magyarország ellen a bazileosz katonájaként is. Felvonultatása lehetett figyelmeztetés, hogy Magyarország hagyjon fel a Bizánc érdekeit sértő politikával, különben veszélybe kerülhet az ország és

⁸¹ Moravcsik 1988. 201, 269.

⁸² Moravcsik 1988. 173–174. Makk 1986. 134.

⁸³ Moravcsik 1988. 206. p. „A császár főképpen éppen ezért készülődött ellene, hogy ti. az ő akarata ellenére fellépett Vlagyimir ellen (ez volt a neve Galitzia fejedelmének), aki a rómaiak szövetségese volt.”

⁸⁴ Moravcsik 1988. 207.

⁸⁵ Moravcsik 1988. 208.

⁸⁶ Moravcsik 1988. 208.

a korona egyaránt.⁸⁷ De lehetséges, hogy semmiféle külső inspiráció nem érte, hogy vegyen részt a harcokban; egyszerűen az elkeseredés hajtotta a magyar korona megszerzésére. Reményei, lehet, még ekkor sem foszlottak szerteszét, de jócskán megcsappanhattak.

Az 1150-es évek első felében a magyar-bizánci ellentét, háborúskodás többször kiújult, melyekbe Borisz újra és újra bekapcsolódott. Nikétasz említi, hogy a magyarok ellen „küldenek egy bizonyos Kalamanost. Ez azonban éppen nem ügyesen vezette a skythák elleni háborút, s döntő vereséget szenvedett: csapatai felmorzsolódtak, derék férfiakat veszített el, s maga is halálos csapást kapva elköltözött az élők sorából.”⁸⁸ Moravcsik Gyula szerint Nikétasz az 1151-es eseményekhez keveri Borisz halálát, de az ő feltevése az, hogy 1152-ben még részt vett a harcokban, s talán 1155 táján esett el, amikor a bizánciak súlyos vereségeket szenvedtek a magyaroktól.⁸⁹ Hodinka Antal azt mondja, Kinnamosz nem említi név szerint Borisz halálát, ám Freisingi Ottó az 1156-os esztendő eseményeinél jegyzi fel a következőt: „Nem sokkal ez idő előtt a görög császár Borisszal a magyarok ellen vezetve hadait nagy vereséget szenvedett annyira, hogy Borisz maga is, aki egy vele összejött kuntól, vagyis szkítától, nyíltól átlóve megöletett.”⁹⁰ A Nikétasz által említett Kalamanosról – Moravcsikhoz hasonlóan – feltételezi, hogy azonos Borisszal. Az adatokat vegyíti és ő is 1151-1155 közötti időre teszi a herceg halálát.⁹¹ Makk Ferenc pedig így fogalmaz: „a besenyők elleni határszéli csatában veszítette életét 1153 táján.”⁹²

Borisz életútja lezárult. Bizánci tartózkodása alatt egyetlen egyszer sem kedvezett neki a nemzetközi helyzet a magyar korona megszerzésére. A bizánci császárok elfogadták szolgálatait, tisztes megélhetést, rangot adtak neki és családjának, de ezen túlmenően – politikai ambícióit – nem támogatták.

Borisznak két fia volt: Konsztantinosz és Szephanosz. Mindketten híven szolgálták Manuel Komnénosz császárt. A bizánci források szerint több hadszíntéren

---

⁸⁷ Makk 1986. 135.

⁸⁸ Moravcsik 1988. 271. 303.

⁸⁹ Moravcsik 1953. 80.

⁹⁰ Gombos 1770.

⁹¹ Hodinka 1889. 433.

⁹² Makk 1986. 139.

is megmutatták hadvezetői felkészültségüket. Sztephanoszt 1154 táján említi hadvezérként,⁹³ míg Konsztantinoszról több emlékünks is van, ő Konsztantinosz Kalamanoszként jelenik meg Kinnamosznál.⁹⁴ 1164 körül, mikor Nur-ad-Din szíriai mohamedán uralkodó (1146-1174) ellen harcolt Kilikia⁹⁵ duxaként. A feljegyzések alapján vakmerő volt, kockára tette katonái és saját életét is bizonytalan kimenetelű harcokban, mint az előbb említett ütközetben is, „mert Konstantinos, miután háborúban fölülkerekedett, [...] esztelen vakmerőségtől elragadtatva, és meggondolatlan üldözésbe bocsátkozva, nemcsak hogy maga fogságba esett, hanem a római ügyeket is tönkretette.”⁹⁶

Konsztantinosz diplomáciai megbízásokat is kapott Manueltől. Az egyik legelhíresebbet őrizték meg a bizánci források, mely szerint Konsztantinosz Kalamanoszt, – aki eddigre szebasztoszi rangot kapott – a császár megbízta, hogy hódítsa el sógornőjét ellenségétől, unokaöccsétől, Andronikosztól, s vegye a lányt feleségül.⁹⁷ Philippa azonban csúnyán elutasította a fiatalembert, „szóra sem méltatta, sőt inkább ócsárolta kurta termetét és gúnyolta.” Végül kijelentette, hogy nem pártol el a hős Andronikosztól és nem köti magát „egy férfihöz, akinek a családja épp hogy él, és tegnapról vagy tegnapelőttől lett – ha egyáltalán – ismertessél” Konsztantinosz belátta, hogy Philippa semmibe veszi, így elhagyta Antiochiát, „...Tarsosba érve a rómaiakkal szemben ellenséges örményekkel” vette fel a harcot, ahol fogságba esett és a császár szabadította ki váltságdíj fejében.⁹⁸

1172 körül újra említi Kinnamosz Konsztantinoszt, aki fővezére volt annak a hadseregnek, mely Kilikiát akarta újra fennnhatósága alá vonni.⁹⁹ Valószínű-

⁹³ Makk AUS 1974. 65.

⁹⁴ „Előnyomulva harcba szállt Konstantinosszal, Kilikia duxával, akit ifjúkorában Kalamanosnak neveztek.” – Moravcsik 1988. 218.

⁹⁵ Kilikia Kisázsia délkeleti része, ahol örmények laktak. Függetlenségük megőrzése lett volna céljuk, ám a keresztes államok, a törökök és Bizánc is fennnhatósága alá akarta vonni, ami hol egyiküknek, hol másikuknak sikerült.

⁹⁶ Moravcsik 1988. 218.

⁹⁷ Philippa Antiochia fejedelmének, poitiers-i Raimundnak volt a leánya, Manuel feleségének, Máriának pedig a nővére, aki a keleti hadjáraton levő Andronikosszal szerelmi viszonyba került. Manuel ezen felháborodván Philippát Konstantinosszal akarta elvetetni 1166 táján. Moravcsik 1988. 282.

⁹⁸ Moravcsik 1988. 282–283.

⁹⁹ „Sokan váltogatták egymást a fővezérségben, akik közt nevezetes volt Konstantinos, akit Kalamanosnak neveztek... ugyan sok gyászt okozott az örményeknek, de még több kárt szenvedett maga” – Moravcsik 245–246.

leg azért kerülhetett – sokak után – erre a posztra, mert jól ismerte a helyszínt, a körülményeket, mivel néhány évvel korábban a terület az ő kormányzása alatt állt. Katonailag azonban ezúttal nem volt sikeres.

Egy költemény tanúsága szerint Konsztantinosz Kalamanosz (anyja után) Dukasz hűségét nemcsak katonai erejével bizonyította, hanem ajándéku­l egy arany tálat is csináltatott a bizánci császárnak.¹⁰⁰

A XII. századból két ólompecsét feliratán is előfordul a Kalamanosz név. Az egyik pecséten egy verses szöveg olvasható: „Mártír, fedezz engem, tisztelődet, Kalamanoszt, /az írásokat megerősítve és a harcokban velem/ együtt tartva!”¹⁰¹ A másik pecsét elülső oldalán Szent Dömötör látható, hátlapján pedig egy felirat, melyben szintén szerepel a Kalamanosz név: „A fenséges Dukas Kalamanos pecsétje.”¹⁰² Talán kilikiai kormányzósága idején használta ezt a pecsétet.

Ennyit tudunk Borisz leszármazottairól, akik, úgy látszik, – bár kitűnő katonák voltak, akár apjuk – már nem törekedtek a magyar korona megszerzésére, karrierjüket inkább Bizáncban építették. Magas rangra emelkedtek, mégis úgymond „jött-mentnek” számítottak.

---

¹⁰⁰ Moravcsik 1988. 190, 192. Ismeretlen költő alkotása a XII. századból, mely velencei kéziratban maradt ránk.

¹⁰¹ Moravcsik 1988. 255.

¹⁰² Moravcsik 1988. 255. Moravcsik 1953. 77.

KOSZTA LÁSZLÓ

A magyar székeskáptalanok kanonokjai 1200 – 1350 között

Az 1000. esztendő táján indult meg Magyarországon az egyházszervezet kialakítása. A püspökségek megalapításával együtt a székesegyházak mellett létrejöttek a székeskáptalanok is. A magyar székeskáptalanok a 11. század második feléig nem voltak még kizárólag kanonokok lakta testületek, hanem inkább dómmonostoroknak nevezhetjük őket, mivel bennük a világi papok (kanonokok) együtt éltek bencés szerzetesekkel. A magyar egyház első, missziós korszakának lezárultával, a 11. század harmadik harmadában, Szent László uralkodása alatt végleg megszűntek a dómkolostorok és elkülönült a kanonokság és a szerzetesség. A tisztán kanonokok lakta káptalanokban – úgy tűnik – az aacheni regula egy variánsa alapján éltek. A kanonoki és szerzetesi elkülönülést, a kanonokok lakta káptalanok megerősítését a 11-12. század fordulóján az uralkodók is támogatták, amelyet a káptalanok számára tett adományok jeleznek. A 11. század végén indult meg Magyarországon a káptalani különvagyon kialakulásának folyamata, de ekkor a káptalanok még teljes mértékben a püspök felügyelete alatt álltak. Vagyonuk az egyházmegye osztatlan birtokának részét képezte, a kanonokok pedig *vita communis*-ben élve közvetlenül a székesegyház mellé épített monostorban laktak. A 12. század végéig alig maradt híradás róluk, mivel a külvilággal kevés kapcsolatot tartó zárt, befelé forduló, a székesegyház liturgiájára koncentrááló közösségek voltak a székeskáptalanok.¹

A változások a 12. század legvégén jelentkeznek és igazán a 13. század első évtizedeiben foghatók meg. Ettől kezdve beszélhetünk Magyarországon hierar-

---

¹ Koszta L.: *Székeskáptalanok és kanonokjaik Magyarországon a 12. század elejétől*. In: Koszta L.: Írásbeliség és egyházszervezet. Capitulum III. Szeged, 2007. 9–21.

chizált egyházi társadalomról, benne kanonokságról, mint középrétegről. Intézménytörténeti aspektusok is megerősítik, hogy korszakhatár a 12-13. század a magyar kanonokság történetében. A 13. század elejétől tekinthetjük a magyar káptalanokat önálló jogi személynek.² A fordulópontot jelzi az is, hogy sokkal több információ maradt ezután ránk a kanonokokról, és más módszerekkel, többek között, a karriertörténetek nyomon követésével is vizsgálni lehet őket. A magyar kanonokság a 13. század folyamán alakította ki helyét a korabeli társadalomban és az egyházon belül. A 13. századot joggal nevezhetjük a kanonokság expanziójának Magyarországon. Ebben az évszázadban alakultak ki azok a pozíciói, lehetőségei és feladatai a magyar kanonokságnak, amelyek egészen a 16. század elejéig meghatározóan jellemezték ezt a réteget.

A magyar kanonokság bemutatását azzal kellene kezdeni, hogy számbelileg mekkora csoportról is beszélhetünk. Elöl járóban ki kell emelni, hogy Magyarországon egyetlen egy székeskáptalant és társaskáptalant sem vettek át a reguláris kanonokok. A reguláris kanonoki reform a 12-13. században alig érintette a magyar egyházszervezetet, holott Németországban jelentős eredményeket értek el. Az északkeleti német egyházmegyéik közül többen (Brandenburg, Havelberg, Ratzenburg) premontrei kanonokok népesítették be a székeskáptalanokat.³ A Magyarországgal határos délnémet területen a 12. század elején megerősödött a kanonoki reformmozgalom.⁴ A salzburgi érsekség-

² Koszta L.: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi pecséthasználata a 14. század közepéig. In: *Levéltári Közlemények* 67 (1996) 51–53. Új kiadása: Koszta L.: Írásbeliség és egyházszervezet. Capitulum III. Szeged, 2007. (a továbbiakban: Koszta: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi pecséthasználata) 73–74.; Európában is általában a 12-13. század fordulójától alakultak át hosszú évszázados fejlődés eredményeként autonóm testületekké a káptalanok, amely a jogi személlyé válásban is kifejeződött. Lexikon des Mittelalters V. 939., Marchal, G. P.: Die Dom- und Kollegiatstifte der Schweiz. In: *Die weltlichen Kollegiatstifte der deutsch- und französisch-sprachigen Schweiz*. Helvetica Sacra II/2. Hersg. Marchal, G. P. Bern, 1977. 39–43.

³ Pfaff, V.: *Die deutschen Domkapitel und das Papsttum am Ende des 12. Jahrhunderts*. In: *Historisches Jahrbuch* 1973. 22.; francia területen húsz székeskáptalanban volt kimutatható az ágostonos regula elfogadása. Ezek a székeskáptalanok kettő kivételével mind a Bordeaux – Belley vonaltól délre estek. H. Siebert recenzója: Becquet, J.: *Vie canoniale en France aux Xe – XIIe siècles*. London, 1985. In: Francia 1986. 712–713.

⁴ Classen, P.: *Gerhoch von Reichersberg und die Regularkanoniker in Bayern und Österreich*. In: Classen, P.: *Ausgewählte Aufsätze*. Sigmaringen, 1983. (a továbbiakban Classen: Gerhoch von Reichersberg) 434–436.

ben pedig reguláris kanonokok vették át a székeskáptalant.⁵ Úgy tűnik, hogy a reguláris kanonoki mozgalom megállt Magyarország határánál. Valószínűleg egyéb társadalomtörténeti okok mellett ebben az is közrejátszott, hogy a reformkanonoki mozgalom virágkorában a 12. század első felében a magyar kanonokság még *vita communis*-ben élt, így nem szorult reformálásra. A *vita communis* bomlásának időszakában, a 12. század végén pedig a kanonokreformra az általános visszaesés a jellemző,⁶ így a délnémet reguláris kanonoki reform is kifulladásban volt.⁷ Bizonyosan ismerték azonban a reformkanonokság törekvéseit Magyarországon is. A délnémet reformmozgalom egyik vezetője, Gerhoch, reichersbergi prépost például magyar főpapokkal levelezett, sőt tanítványa is élt Magyarországon.⁸ A franciaországi kanonoki reform meghatározó központjaiban, a párizsi Szt. Viktor-káptalanban és a Saint Geneviève kolostorban⁹ több magyar diák tanult a 12. században,¹⁰ akik közül nem egy érsek, illetve püspök lett, köztük Lukács¹¹ és Jób esztergomi érsekek.¹²

A székes- és társaskáptalanok tagjai Magyarországon így világi kanonokok voltak. A 14. század első feléből megmaradt tizedjegyzékek adnak országos képet a kanonoki javadalmak számáról.¹³ A 13 püspökséghez 15 székeskáptalan tartozott¹⁴ és további 8 nagyobb, királyi alapítású társaskáptalan¹⁵ működött az országban. A püspökségi központokban létrejött kisebb társaskápta-

---

⁵ Weinfurter, S.: *Salzburger Bistumreform und Bischofspolitik im 12. Jahrhundert*. Köln, 1975. (a továbbiakban Weinfurter: *Salzburger Bistumreform*) 107–108.

⁶ Weinfurter, S.: *Neuere Forschung zu den Regularkanonikern in Deutschen Reich des 11. und 12. Jahrhunderts*. In: *Historische Zeitschrift* 224. 1977. 396–397.

⁷ Weinfurter: *Salzburger Bistumreform* 206–220.

⁸ Classen: *Gerhoch von Reichersberg* 431–460.

⁹ Bosl, K.: *Das Jahrhundert der Augustinerchorherren*. In: *Historiographia mediævalis*. Festschrift für F.-J. Schmale. Hersg. Berg, D.–Goetz, H.–W. Darmstadt, 1988. 10.

¹⁰ *Árpád-kori és Anjou-kori levelek*. Szerk. Makkai L.–Mezey L. Budapest, 1960. 114.

¹¹ Körmendi T.: Lukács. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Budapest, 2003. 59.

¹² Beke M.: Jób. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Budapest, 2003. 75.

¹³ *Monumenta Vaticana Hungariae Ser. I. Tom. I.* Budapest, 2000. (reprint) 41–409.

¹⁴ Két egyházmegyének két központja volt, így a bács-kalocsai érsekségnek Bácsott és Kalocsán is működött székeskáptalanja; a szerémi püspökség pedig Szerémvárott és Bánmonostoron (Kő).

¹⁵ Székesfehérvár, Óbuda, Pozsony, Vasvár, Titel, Arad, Szepes, Szeben. A felsoroltakon kívül volt még királyi alapítású társaskáptalan, de ezek, mint például Dömös, a 14. századra jelentőségüket veszítették.

lanok¹⁶ tagjait nem sorolhatjuk az egyházi középrétegbe. Így összesen 23 jelentős káptalan működött Magyarországon. Ez összesen 626 kanonoki javadalmat jelentett (464 székeskáptalanokban, 162 társaskáptalanokban).¹⁷ Természetesen a kanonokok száma ennél kisebb lehetett, mert a 13. század második felében megjelent a javadalomhalmozás, de ez jelentős méreteket nem öltött a 14. század közepéig. A kanonokok életútját vizsgálva általában az egész korszakra nézve az egyszerre több káptalanban javadalommal rendelkező kanonokok aránya 10-20 %-os volt.¹⁸ A magyar egyházi középréteg gerincét adó kanonokság tehát egy meglehetősen csekély számú társadalmi réteget jelentett. A magyarországi káptalanok európai összehasonlításban létszámukat tekintve kis és közepes egyházi intézmények voltak.¹⁹ A legnagyobbakban 40 (eszter-

¹⁶ Pl. Esztergomban az érseki székeskáptalanon kívül három kisebb társaskáptalan működött; viszont Pécsen a székeskáptalan mellett csupán egy társaskáptalant ismerünk. Volt olyan püspöki székhely, pl. Zágráb, Nyitra, Kalocsa, ahol nincs tudomásunk ilyen társaskáptalanról. Úgy tűnik, hogy a székeskáptalanok szomszédságában működő társaskáptalanok a 12-13. század fordulójától kezdődően szerveződtek. Gyakran processziós (körmeneti) egyházként a székesegyház liturgiájához kapcsolódtak, tagjai a püspöki központ alsópapságából kerültek ki, de vezetőjük, prépostjuk a székeskáptalan kanonokaiból került ki. A magyar káptalanok felsorolása: Mályusz E.: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 1971. (a továbbiakban Mályusz: Egyházi társadalom) 115–118.

¹⁷ Mályusz: *Egyházi társadalom* 118–119.

¹⁸ Pécsen az 1306-os püspökválasztáson részt vevő 28 kanonok közül csupán kettőnek volt más székeskáptalanban javadalma. Koszta L.: Az 1306-os pécsi püspökválasztás. Megjegyzések a pécsi püspökség 14. század eleji archontológiájához. In: Írásbeliség és egyházszervezet. Capitulum III. Szeged, 2007. (a továbbiakban: Koszta: Az 1306-os pécsi püspökválasztás) 66–67. A pécsi püspökség területén működő pozsegi társaskáptalanból a 13. század elejétől 1351-ig 50 kanonokot sikerült összegyűjtenünk, ezek közül 9 birtokolt más káptalanban is javadalmat. A 14. század közepe felé lesz egyre gyakoribb a javadalomhalmozás. Koszta L.: A pozsegi káptalan tagjai a XIV. század közepéig. In: Aetas 1991. 3-4. (a továbbiakban Koszta: Pozsegi káptalan) 46–51.; Timót, Báncs István bíboros káplánja 1262-ben zágrábi püspökké jelölésekor a következő javadalmakkal rendelkezett: valkói főesperesség (pécsi székeskáptalan), zágrábi kanonokság (zágrábi székeskáptalan), zalai főesperesség (veszprémi székeskáptalan), és négy kápolna a győri püspökség területén. A sok javadalom elnyerésében bizonyosan szerepet játszott, hogy a bíboros, a volt esztergomi érsek kíséretéhez tartozott Timót. Almási T. – Koszta L.: Báncsa István bíboros (1205 k. – 1270). In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. Acta Historica (különszám) Szeged, 1991. (a továbbiakban Almási – Koszta: Báncsa István) 16.; Az esztergomi székeskáptalan kanonokjairól csak egy régi, sok vonatkozásban már elavult összeállítás alapján tudunk képet alkotni: a 13. században 154 ismert kanonok közül bizonyosan 11 viselt más káptalanban is javadalmat és 16-nak volt egyéb helyen javadalma. Így kanonokok

gomi és pécsi székeskáptalan és a székesfehérvári koronázó templom társaskáptalanja), a legkisebbekben pedig – a nyitrai és a kalocsai székeskáptalanban – 12, illetve 10 kanonoki javadalom volt.²⁰

A *vita communis* felbomlása együtt járt az önálló kanonoki egzisztenciák kialakításának szükségszerűségével. Ennek anyagi előfeltételeit meg kellett teremteni. A 13. század első felében a magyar kanonokság lefelé, az alsópap-ság irányába kísérelte meg hatalmát és befolyását, illetve anyagi pozícióit erősíteni. Ezekben az években több magyar káptalannal kapcsolatban (Esztergom, Veszprém, Zágráb, Eger, Csanád, Erdély) fennmaradtak oklevelek, amelyek a kanonokok szegénységét hangoztatják.²¹ A kanonokok sanyarú helyzetét mutató oklevelek mögött azonban nem feltétlenül kell nagy nélkülözést látnunk, hanem ezek egy új, iskolázott papi réteg megnövekedett igényeit és öntudatra ébredésének első jeleit mutatják,²² akik már megfelelő érdekérvényesítéssel is rendelkeznek. A nélkülözésre hivatkozva kísérletet

7 %-nak volt más káptalanban is javadalma a 13. században. A 14. század első felében 146 ismert kanonok közül már 46 rendelkezett más káptalanban javadalommal, így arányok 31 %, de 29 kanonoknak egyéb egyházi javadalma is bizonyosan volt. Kollányi F.: Esztergomi kanonokok 1100.–1900. Esztergom, 1900. 3–58.

¹⁹ Németországban a középkorban a legnagyobb székeskáptalan a kölni volt 72 kanonoki javadalommal, a legkisebb pedig a meißeni volt 14 kanonoki prebendával. Kalauza-Baumruker, M.: *Das Schweriner Domkapitel*. Köln, 1987. (a továbbiakban: Kalauza: *Das Schweriner Domkapitel*) 34. A lengyelországi Gnieznóban a 14. század első felében 33, 1354 után 30 kanonok élt. Binder, B.: *Das Domkapitel zu Gnesen*. Greifswald, 1912. (a továbbiakban Binder: *Das Domkapitel zu Gnesen*) 12–13. Spanyol káptalanok nagyságára lásd Vincke, J.: *Die vita communis des Klerus und das spanische Königtum im Mittelalter*. In: *Spanische Forschungen* 6 (1937) 49–50., például Barcelonában a 12. század végén 40 kanonok élt, de Vich-ben 1229-ben 30, Seu d'Urgellben 1134-ben 45, 1243-ban 33. További példák: Fedeles T.: *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban* (1354.–1526). Pécs, 2005. (a továbbiakban Fedeles: *Pécsi káptalan*) 50–51.

²⁰ Mályusz: *Egyházi társadalom* 115–118.

²¹ Az első ismert hivatkozás a kanonokok szegénységére Esztergomból maradt ránk. 1156-ban Martirius érsek a vacsorát (*coena*) is nélkülöző kanonokjai számára a király jóváhagyásával 70 falu tizedét adja a székeskáptalannak. *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* I. Ed. Knauz, F. Strigonii, 1874. (a továbbiakban MES.) 107–110. A kanonokok nélkülözését hangoztató oklevelek nagyobb számban a 13. század elejéből maradtak fenn.

²² A kanonokok megváltozott mentalitását mutatja az a színvonalas felirattal rendelkező esztergomi sírkő a 13. század elejéről, amely talán az első ismert kanonoksírunk. Takács I.: Esztergomi síremléktörödékek a 13. századból. In: *Ars Hungarica* 1988. 121–132.

tesznek a kanonokok arra, hogy a IV. lateráni zsinat tiltása ellenére prebendáikhoz oltárjavadalmakat kapcsoljanak. A kanonokok törekvéseit püspökeik támogatták. A kanonoki kezdeményezések eredményre vezettek és a pápák engedélyt adtak arra, hogy a zsinati határozattal szemben az addig az alsópapsághoz tartozó oltár javadalmakat is a kanonoki prebendákhoz kapcsolják, a püspökök pedig tized és egyéb birtokadományokkal gazdagították a székeskáptalanokat.²³ A 13. század közepén a falusi plébánosok tizedjövedelmeiből is mind nagyobb részt szereztek a székeskáptalanok kanonokjai. Több magyar egyházmegyéből (pl. Győr és Veszprém) tudunk ebben az időben a falusi plébánosok és a kanonokok között zajló perről, amelynek tárgya a tized negyedének felosztása volt. A kanonokok törekvéseit minden esetben támogatták a püspökök, sőt az 1250-es évektől kezdve a magyar királyok is.²⁴

Nagyon jelentős jogi és társadalmi következményekkel járt, hogy a 13. század első felében az addig vidéki templomaik mellett élő főesperesek beköltöztek a székeskáptalanokba.²⁵ A főesperesekkel nem csupán a kanonokok száma növekedett, hanem ezzel a székeskáptalan hatáskörébe került a falusi plébániák vizitálása és az egyházi bírászkodás alsó szintje. A káptalan így a 13. század közepére a falusi papság felett bírászkodási jogot szerzett.

A 13. század első felében a püspökök és a király támogatásával a kanonokság gazdaságilag megerősödött, mindez vidéki pasztoráló papság kárára történt. Nagyban hozzájárult ez ahhoz, hogy a falusi plébánosok az egész középkor folyamán meglehetősen rossz anyagi helyzetben maradtak, művelődésre, távoli iskolák látogatására, mecénási tevékenységre nem volt lehetőségük. Helyzetük a középkor végéig alig változott.²⁶ A falusi templomok bevételeinek jelentős része az egyházmegye központjába, a püspökhöz és a székeskáptalan

---

²³ Balics L.: *A római katolikus egyház története Magyarországon*. II/2. Budapest, 1890. 39–43.; Békefi R.: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Budapest, 1910. 20–33.; Hermann E.: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. 71.

²⁴ Jankovich M.: *Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye*. In: Budapest Régiségei 19 (1959) 59–60.; Szűcs J.: *A kereszténység belső politikuma*. IV. Béla és az egyház. In: *Történelmi Szemle* 1978. 176–177.; Szűcs J.: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 1993. (a továbbiakban Szűcs: *Az utolsó Árpádok*) 94.

²⁵ Kristó Gy.: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988. 218–512.

²⁶ Mályusz: *Egyházi társadalom* 137–140.

kanonokjaihoz került. A kanonokság gazdasági megerősödésének ára a vidéki papság elszegényedése lett. A magyarországi világi egyházszervezet bevételei így 13. század közepén a püspöki központokba koncentráálódtak. Az ott élők számára lehetőséget biztosítottak a kulturáltabb életre, a művelődésre, a művészeti tevékenység támogatására. Mindez a püspökségi központok építészeti megjelenésében is tükröződött. Létrejöttek a kanonoki kúriákból álló Káptalan utcák a székesegyházak közelében.

A 13. század közepére a kanonokok társadalmi szerepe és befolyása jelentősen megnövekedett. Erre a réteg tagjai saját maguk is ráébredtek. Sőt ebben az időszakban nagyon erős csoportöntudat is kimutatható a körükben. Ennek egyik jele a káptalanok pecsétjeinek átalakítása. A magyar székeskáptalanok a 13. század elejétől rendelkeznek önálló pecséttel. A 13. század közepén néhány év alatt szinte az összes káptalan lecserélte az alig egy-két évtizedes pecsétjét, nagyobbra és jóval díszesebbre, amelyet aztán már a középkor végéig használnak.²⁷ Az öntudatosodást elősegítette, hogy az anyagilag megerősödő réteg tagjai közül többen külföldi tanulmányokra is vállalkozhattak. A 13. század első felében elsősorban francia iskolákat,²⁸ majd a század közepétől a bolognai és a padovai egyetemeket látogatták.²⁹ IV. Béla király tudatosan erősítette őket. Ezt bizonyítja az is, hogy a század közepén diplomatai már nem a püspökök közül kerültek ki, mint korábban, hanem egyre inkább a kanonokok látták el ezt a feladatot.³⁰

²⁷ Koszta L.: *A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi pecséthasználata a 14. század közepéig* 73–82.; káptalani pecsétek katalógusa: Takács I.: *A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei*. Budapest, 1992.; Solymosi L.: *Az esztergomi káptalan legrégebbi pecsétjei*. In: Solymosi L.: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest, 2006. 79–104.

²⁸ Hajnal I.: *Írástörténet az írásbeliség felújítása korából*. Budapest, 1921. 97.; Hajnal I.: *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*. Budapest, 1959. 192.; Hajnal I.: *Az Árpád-kori oklevélíráskor és a francia egyetemek*. In: Hajnal I.: *Technika, művelődés*. Budapest, 1993. 3–13.; Szilágyi L.: *Összehasonlító írástörténet*. In: *Századok* 1943. 236.

²⁹ Az Itáliában tanult magyar diákok felsorolása: Veress E.: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és iratai 1221–1864*. Budapest, 1941. Több mint 80 főre teszi az Itáliában a 13. században többnyire kanonokként tanult magyarországi diákok számát. Az itáliai egyetemjárás jelentőségére a magyar jogéletben: Bónis Gy.: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971. 18–29.; Székely Gy.: *Magyar tanárok és hallgatók az európai egyetemeken az Árpád-korban*. In: *Levéltári Szemle* 1993. 3–13.; Orbász pozsegai prépost példája Koszta: *Pozsegai káptalan* 46–47.

³⁰ Szűcs: *Az utolsó Árpádok* 92–93.

A sikerek láttán a megerősödött és egyre öntudatosabb magyarországi kanonokság a 13. század közepén felfelé, a püspökök ellenében is megpróbálta mozgásterét, befolyását tágítani. A 13. század második felében szinte az összes magyar püspöki székhely a püspökök és a székeskáptalan viszálykodásától hangos. A 13. század első felében a kanonokság konszenzus jogot szerzett az egyházmegye ügyeinek intézésében és még törekvéseiben a püspökök támogatását élvezte a réteg.³¹ Püspökök és a kanonokok harmonikus együttműködése az 1250-es évek közepén megváltozott.³² A viszályok gyakran a püspökválasztás körül robbantak ki. Noha a kanonokság formailag Magyarországon is a 12-13. század fordulójától rendelkezett a püspökválasztás jogával, a püspökségek betöltésében a király szava volt döntő. A 13. század végéig a magyar püspökök a király udvari papjai közül kerültek ki.³³ A 13. század második felében a székeskáptalanok a formális jogok helyett ténylegesen szerették volna gyakorolni a püspökválasztó jogukat. Gyakran hallunk ebben az időben kettős választásról,³⁴ és a megegyezés híján hosszú évekig üresedésben lévő egyházmegyékről.³⁵ Néha még azt is felvállalták, hogy király jelöltjével szemben is saját emberüket támogassák. A királyi hatalom 13. század végi gyengülését, a 13-14. század fordulóján jelentkező interregnumot és dinasztiaaváltást kihasználva sikereket is értek el ezen a téren a kanonokok. A 13-14. század fordulója az az időszak, amikor több alkalommal nem kívülről érkezett az új főpap, hanem a helyi székeskápta-

---

³¹ Pl. Bertalan pécsi püspök és a székeskáptalan kapcsolatára: Koszta, L.: Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök. In: Koszta L.: Írásbeliség és egyházszerkezet. Capitulum III. Szeged, 2007. 29–30. és 32–33.

³² Például Pécsen az 1250-es évek végére megbomlott a püspök és a székeskáptalan harmonikus kapcsolata. Jó püspököt (1252–1281) a pápánál is feljelentette a székeskáptalan. A vita a püspök halála után sem csitult és közel másfél évtizedig betöltetlen maradt a pécsi püspökség. A káptalan és a püspök vitájára néhány oklevél: Theiner, A.: Vetera monumenta historica Hungariae sacram illustrantia I. Romae, 1859. 277. és 288–291.; Fejér, G.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis IV/3. Budae, 1829. 163–173.

³³ Szűcs: Az utolsó Árpádok 90–92.; Koszta: Az 1306-os pécsi püspökválasztás 62–63.

³⁴ Esztergomi érsekség betöltésének vitáira a 13. század végén: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke M. Budapest, 2003. 121–127.;

³⁵ A pécsi püspökség Jó püspök halála után több mint egy évtizedig üresedésben volt a 13. század végén. Timár Gy.: Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában. In: Baranyai Helytörténetírás 1981. (a továbbiakban Timár: Pécs egyházi társadalma) 20–21.

lan saját tagjai közül választotta ki az új püspököt.³⁶ A 14. század második évtizedétől fogva azonban az ismét megerősödő királyi hatalom akarata érvényesült újra a püspökségek betöltésénél. Ezzel eldőlt, hogy néhány évtizednyi bizonytalanság után visszatért Magyarországon a régi gyakorlat. A püspökségek betöltésében a király szava a döntő, a káptalan csak formális, valóságos befolyással nem járó választási joggal rendelkezett. A magyar székeskáptalanok jelentőségét alapvetően meghatározta, hogy ténylegesen nem tudtak beleszólni a püspökválasztásba. A kanonokok és maga a székeskáptalan így nem tudta hatalmát a püspökök ellenében érvényesíteni, a káptalanok súlytalanok maradtak a főpapsággal szemben. Érthető így, hogy a Nyugat-Európában a 13. század elejétől jelentkező püspökválasztási dekrétumok/hitlevelek³⁷ ismeretlenek voltak Magyarországon. A Salzburg,³⁸ Passau,³⁹ Wrocław⁴⁰ vonaltól keletre a kanonokság nem tudott írásos, szerződéses feltételeket szabni a megválasztandó püspökökkel szemben.⁴¹ A valóságos püspökválasztási jog elvesztése miatt a székeskáptalanok az arisztokrácia szemében nem tűntek fajsúlyos intézménynek. Rajtuk keresztül nem gyakorolhattak befolyást a főpapi székek betöltésénél. Így nem tudunk arról, hogy az arisztokrácia tagjai kanonoki stallumokat alapítottak volna, amelyeket aztán a család klerikusi tagjaival tölthettek volna be, állandó pozíciókat szerezve így az egyházmegye kormányzásában, különösen a püspökválasztásban.

---

³⁶ A pécsi püspökségben 1009 és 1400 között csak három alkalommal (1306, 1307 és 1315) saját jelöltjét és nem a király emberét választotta meg a káptalan. Koszta: Az 1306-os pécsi püspökválasztás 62–71.; Timár: Pécs egyházi társadalma 19–32.

³⁷ Az elsőt a verduni székeskáptalan adta ki, de a 13. század elején már több ilyen ismert Nyugat-Európában, Hildesheimben például 1216-tól adnak ki ilyet. Becker, H. J.: Dom- und Stiftskapitel. In: Lexikon des Mittelalters V. 938–939.

³⁸ A választási hitlevelek Salzburgban jóval később jelentkeztek, mint más német székeskáptalanokban. Az első ilyet 1427-ben állították össze. A késői jelentkezése a választási hitleveleknek összefüggésben volt azzal, hogy a 16. század elejéig itt az ágostonos regulát követték a kanonokok. Geschichte Salzburg I/1-2. Hrsg. Dopsch, H. Salzburg, 1981–1983. 1006.

³⁹ Passauban 1342-ben állítottak ki először ilyet, Oswald, J.: Das alte Passauer Domkapitel. München, 1933. 98–100., 110–116., 120–121. és 145.

⁴⁰ Wrocławban először 1447-ben követelt ilyet a megválasztandó püspöktől a választás fejében a székeskáptalan. Geschichte Schlesiens I. Hrsg. v. Petry, L. – Menzel, J. – Irgang, W. Sigmaringen, 1988. 5. 308.

⁴¹ A lengyelországi gnieźnoi székeskáptalanban már nem ismerünk ilyeneket. Binder: Das Domkapitel zu Gnesen 75–76.

A magyar székeskáptalanok és egyházi középréteg püspökök irányában korlátozott hatalma a bíráskodás terén is megfigyelhető. Nem hallunk Magyarországon a főesperesi és a püspöki bíráskodás konfliktusairól, kompetencia vitáiról. A püspök nevében ítélkező vikáriusi bíráskodás nem a főesperesi ítélkezés ellenében jött létre, hanem együttműködött vele. A püspök nevében is szinte kivétel nélkül főesperesek és kanonokok ítélkeztek. A káptalan nem tudta a püspöki jogszolgáltatást korlátozni.⁴² A püspök és a káptalan viszonyát mutatja, hogy Magyarországon Nyugat-Európával ellentétben a püspökök nem alakítottak ki a székeskáptalan visszaszorítására, vagy ellenőrzésére erős és önálló püspöki kápolnát.⁴³ A püspöki káplánokról kevés forrás maradt fenn, amely már magában is mutatja, hogy az intézmény nem volt jelentős Magyarországon. A későbbi kutatásnak kell eldönteni, hogy egyáltalán kiépült-e Magyarországon a püspökhöz közvetlenül személyesen kapcsolódó klerikusokat intézményesen összefogó püspöki kápolna.⁴⁴ Az oklevelekben a 13-14. század fordulóján hallunk a püspöki oklevéladás intézményesüléséről, a püspöki protonotariusok és a püspöki kancellárok megjelenéséről.⁴⁵ Még a székeskáptalanok vezetői, a prépostok sem rendelkeztek a püspökökhöz közelítő tekintéllyel.⁴⁶ A magyarországi prépostok

⁴² Bónis Gy.: *Az egyházi bíráskodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon*. In: Bónis Gy.: *Szentszéki regeszták*. Szerk. Balogh E. Budapest, 1997. 636–640.; Erdő P.: *A középkori officális bíráskodás intézményei Kelet-Közép-Európában*. In: Erdő P.: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Budapest, 2001. 119–124.

⁴³ A nyugat-európai püspöki kápolnákra: Haider, S.: *Das bischöfliche Kapellanat I. Von Anfänge bis in das 13. Jahrhundert*. Wien – Köln, 1977.

⁴⁴ A püspökök káplánjairól egy zsinati határozatban már 11-12. század fordulóján említést tettek. Závodszy L.: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, 1904. 184. (Colomanni regis decretorum liber primus, cap. V.)

⁴⁵ Pl. Lodomér esztergomi érsek kancellárja Domonkos váci prépost, esztergomi kanonok, majd pedig András prépost volt. Beke M.: *Monoszló nembeli Lodomér*. In: *Esztergomi érsekek 1000-2003*. Szerk. Beke M. Budapest, 2003. 132.; Puer dictus Theophil pozsegai lector Mihály zágrábi püspök protonotariususa volt a 14. század első éveiben. A személyes kapcsolat erősségét mutatja, hogy 1303-ban Mihály esztergomi érsekké választása után Theophil is „magával viszi” és esztergomi préposttá tette meg. Koszta: *Pozsegai káptalan 47*; Tamás esztergomi érsek kancellárja Henrik váci prépost volt. Anjou-kori Oklevéltár III. Szerk. Kristó Gy. Szeged, 1994. (a továbbiakban Anjou-kori Oklevéltár) 92. (189.)

⁴⁶ A 12. század második felében, úgy tűnik, hogy a nagy királyi társaskáptalanok prépostjai a püspökök mellett részt vettek a királyi tanács munkájában. Koszta L.: *Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a 13. század elejéig*. In: *Kalocsa történetéből*.

pozícióját mutatja, hogy míg Németországban a prépostok és a dékánok a 13. század elejétől okleveleik intitulációjában a „*Dei gratia*” formulát használták, tisztségüket így magától Istentől eredeztették. Magyarországon ezzel szemben a „*Dei gratia*” formulát kizárólag a püspökök alkalmazták, a prépostok közül – úgy tűnik – csak a székesfehérvári koronázó templomhoz tartozó királyi társaskáptalan vezetője és a szepesi prépost volt az egyetlen, aki időnként használta ezt a formulát.⁴⁷ Nyilvánvaló volt a prépostok számára, hogy tisztségük nem közvetlenül Istentől, hanem az illetékes püspöktől eredeztethető.

Nyugat-Európában több helyen jelentkezett a királyi kanonokság intézménye. A szokás, hogy a király a jelentősebb káptalanokban tiszteletbeli kanonok lett német területeken alakult ki, talán már az első ezredfordulón. Azal, hogy az uralkodó formálisan belépett a kanonokok közé, kiemelte azok tekintélyét, növelte a káptalanok presztízsét és a királyi adományok révén anyagi haszonnal is járt.⁴⁸ Magyarországon a királyi kanonokság intézménye igen későn, a 14. század végén az esztergomi székeskáptalan vizitációs jegyzőkönyvében bukkan fel először és utoljára. Az 1397-es híradás szerint a király és a királyné Esztergomban – természetesen prebenda nélkül – kanonok volt, és velük együtt 41 tagja volt a káptalannak.⁴⁹ Vélhetőleg a magyarországi királyi kanonokságnak korábbi (11–13. századi) gyökerei lehetnek. Esztergom a

Szerk. Koszta L. Kalocsa, 2000. 44. (75. jegyz.). 1156-ból MES. I. 107., 1169-ből Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Ed., Marsina, R. Bratislavae, 1971. 88. A 13. században viszont csak az alkancellári tisztséget betöltő – leggyakrabban székesfehérvári – prépostról állíthatjuk ezt bizonyosan. Fejérpataky L.: A királyi kancellária az Árpádok korában. Budapest, 1885. 92–146.

⁴⁷ Egyetlen alkalommal 1278-ban Muthmer szepesi prépost is használt hasonló formulát: „*Nos magister Mothmerius divina miseratione prepositus de scypus...*” Hazai okmánytár VI. Budapest, 1891. 237.

⁴⁸ Klewitz, H. – W: Königtum, Hofkapelle und Domkapitel im 10. und 11. Jahrhundert. Darmstadt, 1960. 41–46.; Fleckenstein, J.: Rex canonicus. In: Festschrift Percy Ernst Schramm I. Hrsg. Classen, P. Wiesbaden, 1964. 57–71. (III. Ottótól eredezteti); Groten, M.: Von der Gebetsverbrüderung zum Königskanonikat. In: Historisches Jahrbuch 1983. 1–34. A 11. században imaközösség szerű kapcsolatot feltételez a káptalanok és a király között, a királyi kanonokságot 12. századinak tartja. Borgolte, M.: Über Typologie und Chronologie des Königskanonikats im europäischen Mittelalter. In: Deutsches Archiv 1991. 19–43.

⁴⁹ Visitatio capituli E. M. Strigoniensis anno 1397. Kiadja: Kollányi F. In: *Történelmi Tár. Új Folyam.* 1901. 99.

12. század végéig az uralkodók székhelye, valószínű nem azután lépett a kanonokok közé a magyar uralkodó, hogy feladta esztergomi székhelyét. Esztergom mellett a székesfehérvári királyi koronázó és gyakran uralkodói temetkezőhelyül is szolgáló, a királyi felségjelvényeket őrző templomhoz tartozó káptalanban is kanonokok lehettek az uralkodók.⁵⁰ Elgondolkodtató azonban, hogy mennyire nem jelentkezett az esetleg több évszázadig fennálló magyar királyi kanonokság a forrásokban. Ez bizonyosan azt is mutatja, hogy ennek nem volt olyan jelentősége az uralkodó és az egyház viszonyában, illetve a királyi reprezentációban, mint Németországban. Nem volt igazából ismert az intézmény a királyi kanonokság a korabeli Magyarországon és így nem növelte ténylegesen a kanonokság társadalmi tekintélyét.

A király és a magyar a székeskáptalani kanonokság kapcsolata még vizsgálatra szorul. Az uralkodók, úgy tűnik, nem támaszkodtak jelentősen a hiteleshelyi megbízásoktól eltekintve – Esztergomot kivéve – a székeskáptalanokra. Természetesen néhány királyi káplán kimutatható a székeskáptalanokban is, elsősorban Esztergomban. Az uralkodók leginkább a közvetlen királyi kegyuraság alatt álló ún. királyi prépostságokkal álltak szoros kapcsolatban. A királyi kápolna, a királyi kancellária, a királyi familiához tartozó klerikusok elsősorban ezekben viselhettek kanonoki javadalmat a 12-13. században. Természetesen ebből következik, hogy olyan vagy hasonló gyakorlat, mint a 12. század folyamán preces primariae néven a német uralkodók bevezettek,⁵¹ Magyarországon nem volt meg.

A magyar kanonokság középkori helyzete, társadalmi befolyása a 14. század elejére alakult ki. Erre az időre szerezte meg a réteg azokat a pozícióit, amelyek a 16. század elejéig már lényegesen nem változtak. Anyagi helyzetük is stabilizálódott és kanonokok a köznemességhez hasonló lehetőségekkel ren-

---

⁵⁰ Ezt az is megerősítheti, hogy a székesfehérvári társaskáptalant az aacheni palotakáptalan mintájára alapították. Deér, J.: Aachen und Herrschersitze der Arpaden. In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1971. 1–56.

⁵¹ A német királyokat a 12. század óta megillette az a jog, hogy minden káptalanban a koronázás után először megüresedő prebenda betöltését maguknak tartsák fenn. Offergeld, P.: Das Kapitel des Aachener Marienstift im Mittelalter. In: Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins 1985. 98.; Offergeld, P.: Erste Bitten (Preces Primariae) deutscher Kaiser und Könige um Benefizien des Aachener Marienstifts. In: Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins 1986. 39–86.

delkezett.⁵² Ez pedig mecénási tevékenységre adott módot, könyvvásárlást engedett meg,⁵³ és némi pótlólagos támogatással külföldi egyetemjárást is finanszírozni lehetett belőle.⁵⁴ A középkorra nézve az esztergomi székeskáptalan tagjainak egy ötödéről sikerült bebizonyítani, hogy felsőfokú tanulmányokat folytatott. 1183 és 1543 között 690 ismert tagja volt a káptalannak és ebből 136 kanonok egyetemrejárásáról maradt fenn adat. A 13. században 16, a 14. századból 32 egyetemre járt kanonokok ismerünk.⁵⁵

Az elején említettem, hogy számbelileg kevés a kanonoki stallum a középkori Magyarországon. Ennek ellenére nincs tülekedés a kanonoki javadalmak elnyerése érdekében. Csupán egyetlen esetben hallunk várólistáról, „sorban állásról”, a még betöltött javadalmak előre történő adományozásáról.⁵⁶ Nincs hierarchia az egyszerű kanonoki javadalmak között sem, mint német területeken.⁵⁷ Az arisztok-

⁵² Mályusz: *Egyházi társadalom* 85–96., Timár: *Pécs egyházi társadalma* 33–47.

⁵³ A 13. század második felében a külföldön egyetemre járt kanonokok közül többnek jelentős magánkönyvtára volt. Erre összefoglalóan: Csapodi Cs.: *Magyar könyvtártörténet*. Budapest, 1987. 25–27.; Két 1270-es évekből ránk maradt préposti végrendelet részletes könyvlistát is tartalmaz. Muthmer szepesi prépost 1273-ban kelt végrendelete összesen nyolc kötetet említ. MES. II. 27–28. László esztergomi prépost könyvtára 1277-ben viszont a bolognai jogászprofesszorok gyűjteményével vetekszik, a 18 kötet nagy része korszerű jogi munka. MES II. 71–73.; Ivánka E.: László mester esztergomi prépost könyvtára. In: *Theológia* 1937. 216–226.; Mályusz: *Egyházi társadalom* 308–335.

⁵⁴ Gyakori volt, hogy a püspökök nagybácsik unokaöccseiknek kanonoki javadalmat szereztek és egyéb módon is támogatták rokonaik külföldi iskoláztatását. Bánca István esztergomi érsek, majd bíboros négy unokaöccsét is taníttatja Bolognában és Padovában. Almási T–Kosztá L.: Bánca István 15–16., Koszta: Pozsegai káptalan 46–47.; Lodomér esztergomi érsek Tamás nevű unokaöccsének esztergomi kanonokságot szerzett és támogatta padovai tanulmányait. Tamás később esztergomi prépost, majd érsek lett. Kollányi: *Esztergomi kanonokok* 24–26.

⁵⁵ Körmendy K.: *Litterátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Fügedi E. Budapest, 1986. 176–201.; Körmendy K.: *La formation universitaire des chanoines cathédraux d'Esztergom aux XIVe et XVe siècle*. In: *Formation intellectuelle et culture du clergé dans les territoires Angevins*. Szerk. De Cevins, M.-M. – Matz, J.–M. Rome, 2005. 79–87.

⁵⁶ 1302-ben Jakab pozsonyi polgár fiát, a még gyermek Miklóst kanonokká fogadják a pozsonyi királyi társaskáptalanban, de prebendát és stallumot, így helyet a káptalanban csak az ötödik üresedésben adnak majd neki. Anjou-kori Oklevéltár I. 108. (156. és 157. reg.) A szokátlan dolog valószínű, hogy Miklós fiatal korával és nem a kanonokságért való sorban állással függ össze.

⁵⁷ A méltóságviselő kanonok természetesen nagyobb jövedelemmel rendelkeztek, de az egy-

rácia, de még a köznemesség sem törekedett arra, hogy kizárólagosan töltsön be káptalanokat. Magyarországon nincsenek zárt, kizárólag egy társadalmi rétegből származó klerikusoknak fenntartott káptalanok.⁵⁸ Ez nem csupán a székeskáptalanok presztízshiányával magyarázható, hanem az öröklési renddel is. Magyarországon nem csupán az elsőszülött fiú örökölt, hanem az apai vagyonból egyenlően részesült minden fiú. Nem volt így kényszerítő erő a másod- és harmadszülött fiúk egyházi pályán való elhelyezésére. Nem igényelt a magyar nemesség annyi javadalmat, mint Nyugat-Európában. Nem is alapított saját maga számára így kanonoki stallumokat a székeskáptalanokban és nem törekedett a meglévő prebendák rezerválására sem. Ez kiegészült azzal, hogy a székesfehérvári királyi társaskáptalan prépostjától eltekintve, még a káptalanok vezetői sem rendelkeztek számottevő hatalmi és politikai befolyással. Így a székeskáptalani kanonokság a kisbirtokos nemesség, a polgárság, a paraszti származásúak, különösen a mezővárosi parasztpolgárok számára is elérhető volt.⁵⁹ Nem törekedtek arra sem, hogy kanonoki javadalmakat a külföldi klerikusok előtt lezárják. Az állandó egyetem hiányát⁶⁰ is láthatjuk abban, hogy szűk az a művelt egyházi elit, amely tagjai

szerű kanonoki prebendák között nem volt különbség. Timár: Pécs egyházi társadalma 33–47. Nem hallunk Magyarországon ún. kisebb és nagyobb kanonoki prebendáról vagy gyermek prebendáról, mint a német káptalanokban. Kalauza: *Das Schweriner Domkapitel* 27–38.; Schröer, A.: *Das Münsterer Domkapitel im ausgehenden Mittelalter*. In: *Monasterium. Festschrift zum siebenhundertjährigen Weihegedächtnis des Paulus-Domes zu Münster*. Hrsg. Schröer, A. Münster, 1964. 471–472. és 496–497.

⁵⁸ Német példák a társadalmilag zárt káptalanokra: Kisky, W.: *Die Domkapitel der geistlichen Kurfürsten in ihrer persönlichen Zusammensetzung im 14. und 15. Jahrhundert*. Weimar, 1906.; Schulte, A.: *Der Adel und die deutsche Kirche im Mittelalter*. Stuttgart, 1922.2

⁵⁹ A magyar káptalanok tagjainak társadalmi származására csak a 14. század közepétől lehet pontosabb képet kapni. Köblös J.: *Egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában*. Budapest, 1994. 23–65.; Fedeles: *Pécsi káptalan* 87–95. A 13. században csak töredékes adataink vannak a kanonok származására, de bizonyos, hogy alacsony származásúak is bekerülhettek a székeskáptalanokba. Timót szolga rendű származása ellenére tagja lehetett a zágrábi, a pécsi és a veszprémi székeskáptalannak, sőt főesperességet is betöltött, végül Bánca István bíboros közbejárásával zágrábi püspökké is lett IV. Béla király tiltakozása ellenére. Szűcs: *Az utolsó Árpádok*. 100.

⁶⁰ Magyarországon az első egyetemet 1367-ben Pécsen alapították a helyi székesegyházi iskolára építve. Az egyetem rövid ideig működött és a későbbi egyetemalapítási kísérletek sem jártak a középkorban sikerrel. Gabriel, A.: *The medieval universities of Pécs and Pozsony*. Notre Dame, 1967.; Petrovics I.: *A középkori pécsi egyetem és alapítója*. In: *Aetas* 2005. 29–39.

számba jöhettek a kanonoki prebendák betöltésénél. A pápai adminisztráció klerikusai így könnyen utat találtak magyarországi kanonoki állásokhoz. A külföldiek javadalomhoz jutását korlátozó első rendelkezések csupán a 14. század végén jelentkeztek, de ezeket még a 15. században sem érvényesítették következetesen.⁶¹

A kanonoki karrier így a kismemesi és a paraszti származású klerikusok számára bizonyos társadalmi emelkedésre is lehetőséget adott. Társadalmi nyitottsága folytán különböző kulturális hagyományokkal rendelkező csoportokból származtak a magyar kanonokok. Könnyen kapcsolatot találtak így a helyi társadalom minden szintjével, és nem egy elzárkozó, befelé forduló csoport volt. Politikai súlytalansága miatt, mint láttuk, a nagypolitikába nem kapott szerepet a székeskáptalani kanonokság. Ezért aktivitásának színhelye az egyházmegye és a helyi világi társadalom intézményei maradtak csak. A társadalmi származás és a vele összefüggő kapcsolatrendszer, illetve a műveltségükből kifolyólag ez nem is tűnhetett számukra tehernek vagy rangon alulinak.

A székeskáptalanok 13. századi előtérbe kerülésével együtt, sok vonatkozásban vele összefüggésben, a magyarországi írásbeliségben is korszakos változások következtek be. Megjelent az írás használata az élet legkülönbözőbb terein, és néhány évtized alatt megsokszorozódott a kiadott oklevelek száma. Létrejöttek a hiteleshelyek, amelyek a magyar írásbeliség sajátos intézményei. Ezt a feladatott elsősorban a káptalanok, illetve bencés, premontrei és johannita kolostorok látták el.⁶² A 13. század elejétől így az királyi írásbeliséget és a polgárok egymás közötti jogügyleteit leszámítva, az oklevéladást a hiteleshelyek végezték. Közülük pedig a legforgalmasabbak a székeskáptalanok voltak.⁶³ A hiteleshelyek létrejötte nagyon szoros kapcsolatban van a káptalanok és a kanonok-

⁶¹ Mályusz E.: *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog*. Budapest, 1958. 75–79.

⁶² Eckhart, F.: *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. Innsbruck, 1914.; Bónis, Gy.: Les auctorités de „foi publique” et les archives des „loci credibiles” en Hongrie. In: Archivum 1962. 97–04.; Borsa, I.: Zur Beurkundstätigkeit der glaubwürdigen Orte in Ungarn. In: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn II. Hrsg. Benda, K. – Bogay, T. – Glassl, H. München, 1988. 143–147.

⁶³ Varga Á.: A váradi káptalan hiteleshelyi működése. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Csetri E. – Jakó Zs. Bukarest, 1980. 20–35.; Kovács P.: Az egri káptalan hiteleshelyi és oklevéladó tevékenysége az Árpád-korban. In: Archivum 1990. 5–43.; Koszta L.: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége. Pécs, 1998 (a továbbiakban Koszta: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi); Vekov, K.: Locul de adeverire din Alba-Iulia (secolele XIII–XVI). Cluj – Napoca, 2003.

ság történetében 12-13. század fordulóján megfigyelhető korszakváltással. Túl-
 zás nélkül állíthatjuk, hogy a 13. század a világi egyházszervezet középkori tör-
 ténetében a kanonokság évszázada. A magyarországi kanonokság 13. század fo-
 lyamán megfigyelhető fentebb vázolt expanziójának egyik, és talán hatását
 nézve legfontosabb megjelenési formája a hiteleshelyi oklevéladás megkezdése
 volt. Természetesen már előzményei, például az istenítéltek is szoros összefüg-
 gést mutatnak a püspökségi központokkal, illetve a formálódó káptalanokkal.
 A magyar káptalanok önálló jogi személlyé válása nélkül nem képzelhető el az
 önálló oklevéladás megkezdése sem. A kettő szoros összefüggésben volt egymás-
 sal. A székeskáptalan megerősödése és a hiteleshelyi tevékenység kapcsolata
 kronológiailag is igazolható. A káptalanok már a 12-13. század fordulóján, illet-
 ve a 13. század első évtizedeiben kezdik meg a hiteleshelyi oklevéladást, míg a
 konventek csak a 13. század közepén jelentkeznek hiteleshelyként.⁶⁴ Mindez
 mutatja, hogy a kezdeményező a káptalan, a kanonokság volt. A szerzetesség
 csak átvette, kapcsolódott a káptalanokban kialakított gyakorlathoz. A helyi la-
 ikus, jogi írásbeliség központja így a székeskáptalan lett.⁶⁵ Ez a feladat pedig
 alapjaiban formálta át a kanonokság szerepét és műveltségét, sőt a káptalanok
 szervezetére is hatással volt.⁶⁶

A hiteleshelyi oklevéladás, mint a káptalan egyik, de egyre fontosabbá vá-
 ló tevékenységi köre természetesen hatással volt a káptalan belső struktúrájá-
 ra. A káptalanok korporatív közösséggé válásának egyik megnyilvánulása a
 strukturált belső felépítés, nevezetesen a funkciók elkülönülése, a méltóságvi-
 selelő kanonokok kiemelkedése. Ez hosszú folyamat volt, de végállomása Euró-
 pa legtöbb káptalanjában valamikor a 12-13. század fordulója, illetve az azt
 megelőző és követő évtizedek. A világi kanonokok lakta káptalanoknak, mint
 köztudott, nem volt Európa szerte általánosan elfogadott szabályzata, így bel-

⁶⁴ Solymosi L.: *A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei*. In: Írásbeliség és tár-
 sadalom az Árpád-korban. Budapest, 2006. 134–137.

⁶⁵ Egy egyházmegyén belül több hiteleshely is működött, de a székeskáptalanoknak volt a
 legnagyobb forgalma. Koszta: *A pécsi székeskáptalan hiteleshely* 40–44.

⁶⁶ A 13. század elején a magyar káptalanok rangban a prépost után következő dignitarius
 kanonokja a lector lett. A belső hierarchián történő előrelépését két dolognak köszönheti.
 Ő vette át a hiteleshelyi oklevéladás felügyeletét a káptalanon belül, másrészt előrelépése
 összefüggésben lehetett a káptalani iskolák szerepének növekedésével. Koszta: *A pécsi
 székeskáptalan hiteleshely* 97–100.

ső hierarchiájuk különbözőképpen alakult és bennük helyi sajátosságok ragadhatók meg. Nevezetesen tükröződik a méltóságviselő kanonokok közötti rangsorban a káptalan feladatköreinek jelentősége és az abból származó bevételek nagysága. Magyarországon a káptalanon belüli rangsorban a prépostot követő méltóságviselő kanonok a lector volt. Erre a pozícióra, mint ezt Pécs példája szépen mutatja, a 13. század első felében tett szert a lektor. Világos itt az összefüggés a hiteleshelyi tevékenység kialakulása, előtérbe kerülése és a lector pozíciójának kiemelkedése között. A káptalanon belül a rangsort – a préposttól eltekintve – legalábbis Pécsen a 13. század elején még nem a lector vezeti. Az 1230-as években viszont ahogy a pécsi hiteleshely oklevéladása egyre kiterjedtebb lett a méltóságviselők között a lector került az első helyre. Ezt a pozícióját a lector az általam vizsgált időszakban, a 14. század közepéig szilárdan tartotta és utána is megőrizte.⁶⁷ Európában viszont ritka, hogy az olvasókanonok ilyen előkelő helyen szerepel a belső rangsorban. Nyilvánvaló, hogy ez a kiemelkedő pozíció mögött a magyar lectorsághoz kapcsolódó és a nyugat-európai káptalanokban ismeretlen funkció keresendő, nevezetesen a hiteleshelyi tevékenység.

Egy gondolat erejéig maradván még a káptalani belső rangsornál. Európában ez a belső rangsor országon belül, helyesebben mondván érseki tartományon belül sem volt általában egységes. Sőt nem egy helyen időnként változott is. Ezzel szemben Magyarországon egységesen és tartósan kiemelkedő a lector szerepe. Ugyanúgy, ahogy a hiteleshelyi tevékenység is országosan és mindvégig a középkorban a káptalan meghatározó feladatköre maradt.

A hiteleshelyi tevékenység, mint új funkció a 13. század folyamán a püspöki, káptalani székhely történetében is kitapintható változásokat hozott. Bővült a település, a püspöki székhely központi funkciója.⁶⁸ Ennek esetleges gazdaságtörténeti hatásaival most nem kívánok foglalkozni. Érdemes viszont néhány mondatot szentelni annak, hogy ez bizony hatással volt a püspökségi központ építészeti kialakítására is. A káptalan előtérbe kerülésével, a *vita communis* felbomlásával, általában az önálló kanonoki egzisztenciák létrejöttéhez kapcsolódó-

---

⁶⁷ Koszta: *A pécsi székeskáptalan hiteleshely* 97–100.

⁶⁸ Koszta L.: *Püspöki székhely és városfejlődés. Pécs központi funkciói és vonzáskörzete a 14. század közepéig*. In: Koszta L.: *Írásbeliség és egyházszervezet. Capitulum III.* Szeged, 2007. (a továbbiakban: Koszta L.: *Püspöki székhely*) 89–102.

va a káptalani városrész, a Káptalan utcák kialakulását szokták kiemelni.⁶⁹ Értethető is ez, mert Európa csaknem minden középkori eredetre visszamenő püspökvárosában Krakkótól, Mainzig stb. és így Magyarországon, például Pécsen is, a mai napig a városok topográfiáinak részét, sőt gyakran egyik ékességét képezik ezek az utcák. A káptalanok átalakulása és ehhez szorosan kapcsolódó hiteleshelyi tevékenység bizonyosan jelentkezett a püspökségi központ architektúrájában. A közhitelű oklevéladás nyitottá tette a káptalan a laikus világ irányába. Ez a nyitottság megkövetelte, igényelte a püspökségi központ jelentős átalakítását. Pécsen az utóbbi régészeti és művészettörténeti kutatásai lehetőséget nyújtanak ennek nyomon követésére.

Két évtizede igazolható a régészet eredményei nyomán, hogy a káptalan korai épületegyüttese, monostora a székesegyház északkeleti tornya közelében állt.⁷⁰ Elhelyezkedése kifejezte a káptalan monasztikus zártságát, a befelé fordulást, a *vita communis*. A káptalan szinte elbújt a dóm mögött, észrevétlen maradt.

A 12. század második felében sok helyen megkezdték a püspökségi központok átépítését. Ezekben az építkezésekben a kifejezésre jut a püspöki hatalom változása, anyagi lehetőségeinek bővülése. Pécsen is több más magyar püspöki székhelyhez (pl. Eger, Esztergom) hasonlóan egy teljesen új és impozáns román székesegyház épült fel a 12. század végére.⁷¹ A püspökségi központ átalakításának következő fázisát a káptalan új épületegyüttesének kialakítása jelentette. Az új épületek, ezt a régészeti megfigyelések is alátámasztják, Pécsen már nem a székesegyházról északra, a dóm és a meredek domboldal ál-

---

⁶⁹ A pécsi Káptalan utca egyes házaira: Petrovich E.: Adatok a Pécs, Káptalan utca 2. számú ház történetéhez. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1956. 34–47.; Csemegi J.: Jelentés a Pécs, Káptalan u. 2. számú épületben végzett műemléki kutatások eredményeiről. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1956. 8–30.; G. Sándor M.: A Káptalan utca 4-es számú középkori épület Pécsen. In: Építés-Építészettudomány 1983. 165–183.

⁷⁰ G. Sándor M.: *A pécsi Püspökvár középkori épületei és épületmaradványai*. In: A pécsi Püspökvár. Szerk. Szijártó K. és G. Sándor M. Budapest–München, 1999. 35–38.

⁷¹ Pécsre Tóth M.: A pécsi székesegyház nyugati karzata. In: Építés-Építészettudomány 1983. 429–455.; Tóth M.: A pécsi székesegyház márvány kapuja. In: Művészettörténeti Értesítő 1994. 5–12.; Esztergomra Marosi E.: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*. Budapest, 1984.; Egerre Heves megye műemlékei II. Szerk. Dercsényi D. – Voit P. Budapest, 1972. 137. (a vonatkozó rész Kozák K. munkája).

tal lehatárolt helyen, a régi monostor újjáépítésével jöttek létre. A súlypont a székesegyház déli, a város felé eső oldalára került.⁷² Térben is nyitottá vált az addig zárt testület. Elérhetőbb lett a káptalan. Pécsen a székesegyháztól délre kialakított épületegyüttes feltárása és így építési idejének pontos meghatározása még várat magára. Biztos viszont, hogy ezek a 13. század eleje előtt, a dóm építésének befejezése előtt nem kezdődhettek el. Így létrehozásukat alapvetően meghatározta a káptalan átalakulása, és funkciójuk, elhelyezésük kialakításában már figyelembe vették a hiteleshelyi munka igényeit is.

A szerzetesrendek bekapcsolódásával a hiteleshelyi oklevéladás ugyan néhány évtized alatt túlnőtt a káptalanon. A legforgalmasabb, legnagyobb hiteleshelyek többségét azonban továbbra is a káptalanokban kereshetjük. A káptalanok hiteleshelyi oklevéladásának jelentőségét földrajzi fekvésük is alapvetően meghatározta. Kapcsolódtak a püspökségi központhoz eleve hozzátartozó kiterjedtebb centrális funkciókhoz. Általában pedig, mind a székes-, mind a társaskáptalanok többsége földrajzi szempontból is könnyebben elérhető helyen voltak, mint a monostorokhoz tartozó hiteleshelyek. Az egyházi funkciók mellett, sőt gyakran annak kárára, előtérbe került a világi társadalom érdekében végzett tevékenység.⁷³ A kanonokok néha hosszú heteket töltöttek távol királyi és nemesi megbízatások teljesítése miatt székhelyüktől.⁷⁴ Különböző világi jogügyletek (adásvételek, zálogosítások, kölcsönügyletek, birtokhatárok kijelölése) írásba foglalását végezték. Saját okleveleik mellett a helyi nemesség okleveleinek őrzését is vállalták. A hiteleshelyi tevékenység nem csupán a kanonokság írásbeliségének fejlődéséhez járult hozzá, hanem egyre inkább a világi jog gyakorlása irányába mozdította el ezt a réteget. A teológia művelése teljesen háttérbe szorult, a kánonjog tanulmányozása is má-

---

⁷² A székesegyház délnyugati homlokzata előtt talált falmaradványokra legújabbban: Fedeles T.–Kikindai A.: Római sírkamra vagy gótikus kápolna? Építmény a pécsi székesegyház délnyugati homlokzata előtt. In: Pécsi Szemle 2006/2. 14–21.; Visy Zs.: Újabb adatok a pécsi vár építéstörténetéhez. In: Tanulmányok Pécs történetéből 19. Szerk. Kaposi Z. Pécs, 2007. 35–58.

⁷³ Rendszeresen fogadtak ügyfeleket és adtak ki okleveleket ünnepnapokon, így vásárnap, húsvétkor és pünkösdkor. Koszta: A pécsi székeskáptalan hiteleshely 103–105. Pl. 1258-ban Cel fia Cel húsvétkor tartozott a pécsi káptalan előtt kiváltani zálogba adott birtokát. MES. I. 450–451.

⁷⁴ Koszta: A pécsi székeskáptalan hiteleshely 105–112.

sodlagos lett. Az írástudásuk révén tekintélyt szerző, megbízhatóan dolgozó, a helyi jogban jártas kanonokok szerepe idővel nem csupán az ügyek írásba foglalására korlátozódott, hanem tevékenyen részt vettek a viták rendezésében, felkért bíróként is szerepet vállaltak. Jelentős lett így helyi szinten a társadalomszervező tevékenységük. Így a székeskáptalanok nem csupán egyházigazgatási központok lettek, hanem a világi terén is centrumokká váltak.⁷⁵ A kanonokok liturgikus feladataikat viszont éppen ezért jobbára fizetett helyettesekkel végeztették el.⁷⁶

A hiteleshelyi munkához köthető műveltségi, kulturális és mentalitásbeli sajátságok között kereshetjük annak okát, hogy alig-alig jelentkezett, jobban mondván a királyi társaskáptalanoktól eltekintve ki sem alakult a történeti érdeklődés is a magyar székeskáptalanokban. Nyilvánvalóan a magyar kanonokság gyakorlatias, világi jog felé fordulásában is kereshetjük azokat az okokat, hogy miért nincsenek Magyarországon középkorban készült püspöklisták, egyházmegyei krónikák. A középkori európai kereszténység térképén Magyarországhoz hasonló helyen fekvő Lengyelországban egészen másként alakult a kanonokság történeti érdeklődése. Néhány utalás is szépen példázza ezt. Meg lehet említeni például a 13. századtól vezetett, folyamatosan bővült, 11 mutációban fennmaradt és a helyi kanonokok keze nyomát mutató krakkói püspöklistákat,⁷⁷ de wrocławai vagy poznaui példát is lehetne sorolni! Mindezek világosan kifejezésre juttatják a középkori lengyel kanonokok történeti érdeklődését magyar társaikkal szemben.

A hiteleshelyi munka alapvetően átformálta ezt a társadalmi réteget. A kanonokok komoly különbevétele tettek szert az oklevéladással. Ennél is jelentősebb azonban, hogy a műveltségük gyakorlatias lett és a világi társadalom felé fordult. A székeskáptalani kanonokság nagyon szoros kapcsolatokat alakított ki a helyi társadalom minden szintjével. Sokukat az egyházmegye távoli településein is személyesen ismerték. Egy nagyon nyitott réteggé vált a kanonokság, amely

---

⁷⁵ Koszta L.: *Püspöki székhely* 89–103.

⁷⁶ A kanonokok helyettesítését ellátó székesegyházi alsópapság (sacerdos chori, prebendarius) a 13. század közepétől mutatható ki a magyar székeskáptalanokban. Koszta L.: Adalékok a székesegyházi alsópapság XIII–XIV. századi történetéhez. In: Írásbeliség és egyházszerkezet. Capitulum III. Szeged, 2007. 47–49.

⁷⁷ *Catalogi episcoporum Cracoviensium*. In: Monumenta Poloniae Historica Ser. nov. X/2. Ed. Szymanski, J. Warszawa, 1974. 25–303.

könnyen igazodott a helyi társadalom igényeihez. Műveltségükkel és szaktudásukkal nem zárkóztak be a püspöki székvárosba, hanem a világi társadalom számára hasznosították ismereteiket. Nagyon erős közvetítő szerepet játszottak így az írásbeliségre épülő elit kultúra és a szóbeliség szintjén megnyilvánuló népi kultúra között. Szerepük volt – egyéb más társadalmi és művelődéstörténeti okok mellett – abban, hogy Magyarországon a középkorban nem alakult ki duális kultúra.⁷⁸ Nem lehet markánsan elkülöníteni az elit és a népi kultúrát. A kanonokság Magyarországon a 14. század közepére erőteljesen laicizálódott, kultúrájában és funkciójában világiassá lett. Egyházi státuszát természetesen megtartva, sok vonatkozásban a leendő világi értelmiség feladatait ellátó csoporttá vált.⁷⁹

---

⁷⁸ A duális kultúra felfogás a nyugat-európai középkori kultúra vizsgálatából született, a kelet-európai és a magyar történelemre nehezen alkalmazható. Makkai L. – Klaniczay G.: *Anyagi kultúra, szokásrend, mentalitások*. In: Történelmi Szemle 1981. 271–272.

⁷⁹ Jakó Zs.: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1977. 10–36.

ALMÁSI TIBOR

Az 1329. évi „*residentia exercitus regis*”*

A 14. századi oklevelekkel dolgozó kutatók jól ismerik az időmeghatározásnak azt a formáját, amely a napokat a királyi hadjáratok idejéből kiindulva, azokhoz viszonyítva adja meg. Az efféle dátumokban rendre feltűnő kifejezés a *residentia exercitus regis*, azaz a királyi had feloszlása. A *residentia* szó a *resideo*, -ere ige származéka, amely a 'leülni', 'visszaülni', 'leszállni', 'megszünni' jelentéstartalmakat hordozza, azaz a *residentia exercitus regis* kifejezés eredetileg azt jelenti, hogy a királyi had visszatér [tkp. leszáll a lóról], majd a hadjárat hivatalosan kinyilvánított zárónapján táborot bontva mindenki hazatérhet. A magyar történeti szaknyelv a *residentia* szó megfelelőjeként a hadoszlás kifejezést használja, noha már Wertner Mór teljes joggal felhívta a figyelmet arra, hogy egyes forráshelyeken a *residentia* szót nem lehet a hadjáratok befejezésének napjaként értelmezni, hanem az olykor ténylegesen a hadjárat megindulására, a hadba szállás idejére utal.¹

A *residentia exercitus regis* kifejezés kapcsán kétféle, különböző természetű vizsgálódás lehetősége vetődik fel. Mint keltezési technika – a mai tudomás szerint – egyedül a középkori Magyarországon volt használatban, ezért sajátos hazai történeti fejleményként nyilvánvalóan érdemes az alapos feltárássra.² Másrészt, e kifejezés szinte minden egyes előfordulása az elé a gyakorlatias feladat

---

¹ WERTNER Mór: Magyar hadjáratok a XIV-ik században. Századok 39. (1905.) 420–451. A kifejezés jelentésével kapcsolatban különösen a 435. oldalon olvasható példák fontosak az 1337. és az 1338. évi hadoszlásokról. L. még uő., Újabb adalékok a középkori magyar hadjáratokhoz. Hadtörténelmi Közlemények. [új folyam] 11. (1911.) 199–211.

² A *residentia exercitus regis*nek, mint sajátos történeti fejleménynek a legalaposabb áttekintő vizsgálata szlovák nyelven látott napvilágot. E tanulmány eredményeit meg lehetős visszhangtalansággal fogadta a magyar szakirodalom, jöllehet a korábbiaknál gazdagabb forrásanyagra támaszkodik, s újszerű, illetve pontosító észrevételeket is megfogalmaz. NOVÁK, Jozef: *Residentia exercitus regis*, špeciálny spôsob datovania v Uhorsku. Historické štúdie I. Bratislava, 1953. 205–234.

elé állítja a kutatót, hogy megkísérelje meghatározni: mely mai formájú kalendáriumi napnak feleltethető meg a forrásban említett *residentia* időpontja. Erre azért van szükség, mert csak a sikeres kronológiai átszámítás után lehet a *residentia* típusú iratokban taglalt eseményeket a történeti időrend szerinti pontos helyükre beilleszteni. Egy-egy *residentia* időpontjának biztos megállapítása három vetületben tarthat számot jelentőségre, nevezetesen kronológiai téren, mert megbízhatóbbá teszi az ismert hadoszlások idejéről összeállított listáinkat,³ s ezzel szilárd támpontot szolgáltat a medievisztikának. Másrészt belátható, hogy van e dolognak köztörténeti hozadéka is, mégpedig kettős értelemben: ti. nemcsak az ilyen iratokban leírt események időbeli egymásutánját teszi megfoghatóvá, de a dolog természetéből adódóan a hadjáratok, hadiesemények időrendjéhez is mindig hozzáad valamit. Végezetül nem lehet elhanyagolni e jellegzetes datálási technika archivisztikai fontosságát sem, minthogy a valamely irat alapján pontosan megállapított kronológiai támpont mindig alapot kínál ahhoz, hogy a hasonló dátumformát tartalmazó ugyanazon évi okmányok jó része szintén helyre kerüljön a levéltárak időrendi mutatóiban.

Bár a jelen dolgozat mindössze egyetlen – az 1329. – év hadoszlási időpontja körül felvetődő problémák tisztázására tesz kísérletet, néhány mondatban mégis érdemes összefoglalni a főbb tudnivalókat ezen időkitűzési módszerrel kapcsolatban.

Hadoszláshoz viszonyított időpont-kitűzések a magyarországi oklevelekben először az 1270-es években jelentkeznek,⁴ majd lassan gyarapodva külö-

³ A szakirodalomban öt olyan összeállítás lelhető fel, amely a hadoszlások dátumfeloldásában segítik a kutatást. Az első, s valamennyi későbbinek a kiindulópontja: KNAUZ Nándor: Kortan. Hazai történetünkhöz alkalmazva. MTA. Budapest, 1876. 254–261. Knauz adatait – főként az 1330-as évekre nézve – gyarapítja, kiegészíti és pontosítja Nagy Gyula dolgozata. NAGY Gyula: Királyi hadbaszállások, hadak oszlása, eztenkedd-nap. Turul 2. (1884.) 16–20. Harmadikként ezt követték Wertner Mór említett tanulmányai (l. fentebb, az 1. jegyzetben). Knauz és Nagy Gyula adatsorait Szentpétery Imre összedolgozta – Oklevéltani naptár. Szerk. Dr. SZENTPÉTERY Imre. MTA, [Budapest.] 1912., 30–31. –, s az ilyen típusú dátumfeloldások gyakorlatában máig ez a legszélesebb körben használatos segédlet (l. újabb kiadását is: SZENTPÉTERY Imre: A kronológia kézikönyve. Budapest, 1985. 130–131.) A legutolsó, s a legbővebb összeállítás – amelynek elkészítése a korábbi adatközlések kritikai átvizsgálásával ugyancsak együtt járt – Jozef Novák idézett tanulmányában kapott helyet (l. fentebb, a 2. jegyzetben, 227–234).

⁴ Az időmeghatározáshoz kiindulópontul szolgáló legkorábbi *residentie exercitus regis* ki-

nösen a 14. század első két harmadában válnak nagy számúakká. Az 1370-es évektől ritkuló gyakorlatról lehet beszélni, míg 1398-at követően alig fordulnak már elő hadoszláson alapuló időjelölések. A 15. századból fennmaradt ritka előfordulások csak felszíni hasonlóságot mutatnak az előző évszázadra jellemző használattal, funkcionálisan azonban szemléltomást nincsen alapja párhuzamba állításuknak.

A 13. század végi és 14. századi *residentia*-adatokról összességében annyit érdemes leszögezni, hogy ez a fajta időpont-kitűzés rendre bírósági oklevelekben – legtöbbször az országbíró és a nádor által kibocsátott iratokban – fordul elő, döntően perhalasztások kapcsán, amikor az eljáró bíró egy-egy jogügylet időpontját az elkövetkező, illetve folyamatban levő hadjárat lezárultát követő terminusra halasztja el, jobbra a hadoszlástól számított tizenötöd avagy huszonkettő napra tűzvé ki a bírói fórum előtti megjelenés idejét a felek számára. Mindazoknak, akik kötelesek voltak személyesen hadba vonulni, gyakran lezáratlanul, félbemaradtak peres ügyeik a háború miatt. A hadiesemények idején szüneteltek a törvényszéki eljárások. A bíróság előtti megjelenés elmulasztására természetesen csak a hadjáratok ideje alatt szolgáltatott igazolást a katonai elfoglaltság. Annak érdekében, hogy a perek újbóli felvételére országosan rendezett mederben kerüljön sor, mindenfelé nyilvánosan kihírdették a hadoszlás hivatalos időpontját. Ennek megtörténtét követően már nem lehetett a hadi elfoglaltságra tekintettel elhanyagolni a bírói fórum előtti megjelenést, hanem kiki köteles volt halogatás nélkül újra felvenni a háború miatt félbeszakadt pereit, és pontosan megjelenni az illetékes bíró előtt abban az időpontban, amelyet az még a hadba szállás előtt kitűzött a felek számára meghatározott nappal a had feloszlása utánra. E perkitűzési technika voltaképpen a személyes hadbavonulás és a törvény előtti megjelenés kötelezettségeinek zavartalan, egymást nem keresztező érvényesülését biztosította, egyszersmind a pereskedéstől sose ódzkodó nemesi társadalom jogbiztonságát is kellően szolgálta.

Mivel a *residentia exercitus regis* kifejezésből kiinduló időpontkitűzésnek az a lényege, hogy a használt kalendárium napjelölésétől elszakadva, attól függetlenül képes előre rögzíteni és megállapítani egyértelműen kezelhető és ér-

fejezés 1274. évi oklevélből ismert (l. WERTNER M., Századok, i. h. 420., 1. jegyzet). A hadjárat, amelyre visszaul, a II. Ottokár cseh király részéről 1273 augusztusa és október között Magyarország ellen vezetett támadás kivédésére irányuló háború volt.

tendő határnapokat, ezért korántsem könnyű kutatói feladat utólag megteremteni a szinkront a *residentia*-alapú datálás és a szokásos kalendáriumi napjelölés között. Szerencsésnek mondható helyzetben olyan korabeli közlésekre bukkanhatunk, amelyek a hadoszlást kevésbé követő lejegyzésben kétféle időnyilvántartási formában is rögzítik a bíróság előtti megjelenés napját, tehát szinkronba hozzák a hadoszlás időviszonyítását a kalendáriumi napjelöléssel. Ilyenkor egyértelmű és határozottan megfogható a *residentia* napja. Gyakran vagyunk kénytelenek azonban nélkülözni a biztos átszámítást megengedő támpontokat, s legfeljebb azok a határnapok tűzhetők ki kisebb-nagyobb biztonsággal, amelyek utánra vagy elé kellett a *residentia* napjának esnie. Ha ugyanazon egy hadoszlásra több peres ügy iratai vonatkoztathatók, az ezekből megragadható naptári támpontok segítségével akár egészen szűk terminusra is leszűkíthető a hadoszlás lehetséges intervalluma. E kérdés vizsgálatakor optimálisnak az a kutatói helyzet tekinthető, ha egyidejűleg áll rendelkezésre az összes, ugyanazon hadoszlásra értelmezhető adat. Mindazon hadoszlási listákról azonban, amelyek ma a kutatók rendelkezésére állnak, megállapítható, hogy korántsem ilyen optimális kutatási adottságok közepette készültek el, ezért sok bizonytalanságot és pontosítanivalót tartalmaznak, s lehet, hogy helytállóságuk sem áll ki minden esetben egy-egy alaposabb kritikai próbát.

Az Anjou-kori oklevéltár kiadványsorozatának⁵ hangsúlyozott teljesség-igényéből következik, hogy – a hasznosíthatóság sok egyéb lehetősége mellett – egy-egy évben a *residentia exercitus regis* idejének pontos meghatározásához is elsőrangú feltételeket kínál. E tekintetben igen tanulságos tapasztalatot mutat a legfrissebben elkészült, az 1329. évet feldolgozó XIII. kötet.

⁵ Anjou-kori oklevéltár. (Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. 1301–1387.) Praeside Julio KRISTÓ. Adiuvantibus Ladislao BLAZOVICH, Geisa ÉRSZEGI, Francisco MAKK). I. (1301–1305), II. (1306–1310), III. (1311–1314), IV. (1315–1317), V. (1318–1320), VI. (1321–1322), XVII. (1333) Szerk. KRISTÓ Gyula, Budapest-Szeged, 1990., 1992., 1994., 1996., 1998., 2000., 2002.; VII. (1323), X. (1326) Szerk. BLAZOVICH László–GÉCZI Lajos, Budapest–Szeged 1991., 2000.; VIII. (1324) Szerk. BLAZOVICH László, Budapest–Szeged, 1993; IX. (1325) Szerk. GÉCZI Lajos, Budapest-Szeged 1997.; XI. (1327), XII. (1328), XIII. (1329) Szerk. ALMÁSI Tibor, Budapest–Szeged 1996., 2001., 2003.; XXIII. (1339), XXIV. (1340) Szerk. PITI Ferenc, Budapest–Szeged, 1999, 2001. [a továbbiakban: Anjou-oklt.]

Az ismert hadoszlások valamennyi idézett összeállításában eltérés nélkül az olvasható az 1329. év kapcsán, hogy ekkorra egyetlen egy *residentia exercitus regis* tehető, amelyre 1329. augusztus 1. után került sor. E *terminus post quem*nek a megállapítása még Knauz Nándorhoz fűződik, s a hadoszlások minden további kutatója átvette tőle ezt az adatot, illetve a maguk végezte vizsgálatok során – amelyekhez újabb okleveles adatokat vontak be⁶ – ugyanerre az eredményre jutottak. A Magyar Országos Levéltár időrendi mutatójában ugyancsak fellelhetők olyan iratok, amelyek hadoszláson alapuló keltezésének átszámításakor nem is az augusztus 1. utánra, hanem egyenesen augusztus 1-jére értett *residentia*-nap szolgált kiindulópontul.⁷

Ehhez képest az 1329. év teljes iratanyagát áttanulmányozva megállapítható, hogy létezik egy olyan oklevél, amely lehetőséget ad az 1329. évi *residentia exercitus* napjának pontos kalendáriumi meghatározására. Egy 1329. január 28-i vasvári káptalani irat bizonyítja, hogy Zegun fia Csépán – a káptalan korábbi levelében foglalt kötelezettségének eleget téve – a Németországgal szemben viselt királyi hadjárat hadoszlását követő 15. napon, azaz január 27-én⁸ ötvenedmagával letett esküjével igazolta, hogy nem ő bújtotta fel a néhai Miklós nádor fiát, Miklós mestert az újvári Péter fia Miklós és háznépe sérelmére elkövetett támadásra és károkozásra.⁹ A hadoszlás napja 1329. január 13-ban állapítható meg.

Emellett létezik még öt további diploma, amelyek kétséget kizáróan ezen év eleji *residentia*-időpontra tartalmaznak utalást. Az elsőben Druget Vilmos szepe-

⁶ Így WERTNER Mór (Századok, 39. – 1905. – 430.), továbbá NAGY Gyula, i. m. 17–18.

⁷ Szabolcs megye egyik oklevelét – dátuma: sabbato proximo post residentie exercitus domini regis [a. d. 1329.] – a mutató 1329. aug. 19-re helyezi. (Tiszántúli Ref. Egyhk. Kvt. Sztojka cs. lt.; Df. 275 861.) (l. még alább, a 15. számú jegyzetben). Pál országbíró egyik oklevelét – dátuma: 13. die termini prenotati, a. d. 1329., a viszonyítás kiindulópontja pedig: in quindenis residentie regalis exercitus in partibus Austrie habiti – a mutató 1329. aug. 27-re teszi (l. még alább, a 22. jegyzetben). Mindkét időpont a *residentia exercitus* augusztus 1-jének való megfeleltetéséből származik. Az utóbbi adatra egyébként Knauz mint az 1329. aug. 1. utánra teendő hadoszlási időpont bizonyítékára (!) hivatkozott.

⁸ „in quindenis residentie exercitus domini regis, quem habuit in Theutonia, videlicet sexta feria proxima post Conversionis sancti Pauli” Keltezése: Datum sabbato proximo post festum Conversionis sancti Pauli apostoli, a. d. 1329.

⁹ Anjou-oklt. XIII. 54. szám.

si és abaújházi ispán albírája, Miklós mester 1329. január 27-én arról értesíti a járszói konventet, hogy miután a malahi Izsák fia János a korábban neki szabott időpontban, a királyi hadoszlás utáni 15. napon (*in quindenis residentie presentis exercitus*) nem tudta készpénzben leróni tartozását, március 8-án (*in die Cynerum*) becsú alá kell bocsátania Malah nevű részbirtokát. Az oklevél dátumozásából visszaszámolt 15 napos időtáv alapján a lehetséges legkésőbbi hadoszlási nap január 13. lehet, ami teljes összhangban van a megelőző közvetlen adattal, s az is nyilvánvaló, hogy az albíró okiratát még a felek megjelenésének napján kiállították és keltezték.¹⁰ Másodikként az egri káptalan 1329. február 1-jén Tornahorvati birtok határkijelölése tárgyában kibocsátott levele hívható bizonyságul. A határkitűzést Druget Vilmos emberei a királyi hadak feloszlását követő 15. napon (*in quindenis residentie exercitus domini regis*) végeztek el a nevezett káptalan tanúskodása mellett.¹¹ A továbbiakban szóba jövő iratokból csak áttételesen lehet következtetni egy év elejére eső *residentia*-időpontra. A harmadik oklevélben Pál országbíró azt a Pozsony megyei birtokosok között fennforgó pert, amelyet eredetileg a király Ausztria elleni hadjáratának hadoszlását követő 22. napra (*22. die residentie regalis exercitus in Austria habiti*) tűzött ki, s amelyben a felek megjelentek előtte, elhalasztja 1329. március 29-re (*ad diem medii Quagragesime*).¹² Ezen oklevél datálását a felek megjelenésétől számított 8. napban rögzítették, tehát a kelet csak a hadoszlási nap ismeretében számítható ki. Ha a fentebbiekben meghatározott január 13-ból indulunk ki, akkor a perbeli ellenfelek február 3-án járultak az országbíró ítélőszéke elé, a halasztólevél kiállítására pedig február 10-én került sor. Annyi mindenesetre itt is leszögezhető, hogy a számítás összes naptávolsága előtte marad a kitűzött új időpontnak, azaz 1329. március 29-nek. Hasonló ehhez a negyedik irat tartalma is. Pál országbíró egy előzőleg a királyi hadoszlás utáni 15. napra kitűzött (*in quindenis residentie exercitus regalis*) perben

¹⁰ Anjou-oklt. XIII. 52. szám. Keltezése: Datum in quindenis octavarum Epiphanie domini, anno ejusdem 1329.

¹¹ Anjou-oklt. XIII. 56. szám. Keltezése: Datum in vigilia Purificationis Beatae Virginis, anno domini 1329. Az egri káptalan mindezt privilegiális formájú iratába is belefoglalta (csaknem szó szerint egyezően az iménti oklevéllel), amely ugyanígy tartalmazza az 1329. évi hadoszlás említését, ám a privilégiumot csak évi kelettel látták el, s így nem alkalmas a *residentia exercitus* közelebbi behatárolására (l. Anjou-oklt. 58. szám).

¹² Anjou-oklt. XIII. 75. szám. Keltezése: Datum in Wyssegrad, 8. die termini prenotati, anno domini 1329.

március 15-én (*in octavis diei Cynerum*) tizenkettedmagával együtt a leleszi konvent előtt leteendő tisztázó esküre kötelezi László fiát, Tamást. Az erről szóló iratot a felek megjelenésének 9. napján adta ki.¹³ Ismét a már ismert január 13-i hadoszlási időpontból kiindulva rögzíthető, hogy a felek megjelenésére kitűzött napnak január 27., az oklevél kiadásáénak pedig február 4. felel meg. Mindez jól összefér az eskütétel március 15-re kitűzött napjával. Az utolsó irat is efféle típusú. Pál országbíró azt a pert, amely eredetileg az Ausztriában szemben viselt királyi hadjárat hadoszlását követő 15. napon lett volna esedékes (*in quindenis residentie presentis exercitus regalis versus Austriam habite*), a színe elé járult felek közös akaratából április 5-re (*ad octavas medii Quadragesime*) halasztja el. Ez az irat ugyancsak a felek megjelenésétől számított 9. napon – tehát a január 13-i és 27-i belső határnappal számolva – február 4-én kelt.¹⁴

Rendelkezünk még egy olyan 1329. évi hadoszlási adattal, amelyet a *residentia*-listák korábbi összeállítói a jelek szerint nem ismertek. Ennek azonban egyéb kronológiai támpont híján semmi bizonyító ereje nincsen. Szabolcs megye hatósága igazolja, hogy az általuk a királyi hadoszlást 15. napja utáni szombaton (*sabbato proximo post quindenis residentie exercitus domini regis*) Kálló faluban megtartott generalis congregatio során Csépán özvegye tiltotta fiát, Lőrincet attól, hogy az a lánynegyed és hozomány címén őt [ti. az özvegyet] illető Székely birtokon tartózkodjék és vendégeskedjék.¹⁵ Ha január 13-i hadoszlással számolunk, akkor ez az irat január 28-án kelt, ám elvben ugyanígy ki lehet indulni az eddig egyedül helyesnek tartott augusztus 1. utáni hadoszlási naptól is, akkor viszont augusztus 19. lenne az iratkiadás legkorábbi lehetséges dátuma.

A fentebb taglaltakból nem kétséges, hogy az 1328. évben lezajlott osztrák háború hadoszlását – annak ellenére, hogy a hadicselekmények abbamaradá-

¹³ Anjou-oklt. XIII. 64. szám. Keltezése: Datum in Alto Castro, 9. die termini prenotati, anno domini 1329.

¹⁴ Anjou-oklt. XIII. 63. szám. Keltezése: Datum in Alto Castro, 9. die termini prenotati, anno domini 1329. Az irat ma már csak FEKETE NAGY Antal lejegyzésében létezik a szerzőnek a Temesi bánság okmánytára című kéziratos munkájában. (Magyar Országos Levéltár P. 1732., 165.; Fekete Nagy Antal-hagyaték. 1. csomó). Kéziratának jegyzeteiben Fekete Nagy Antal 1329. aug. 1. utáni hadoszlási nappal számol, s a per elhalasztott időpontját 1330. márc. 21-ben állapítja meg.

¹⁵ Anjou-oklt. XIII. 55. szám. (L. még fentebb, a 7. számú jegyzetben is.)

sát tükröző békeokmányokat már szeptember 21-én kibocsátották¹⁶ – csak 1329. január 13-án hirdették ki, tehát ekkorra biztosan megállapítható egy 1329. évi hadoszlás. Kérdéses viszont, hogy volt-e másik, olyan hadoszlás is 1329-ben, amely augusztus 1-je utánra esett. A válaszhoz közelebbről szemügyre kell venni az idézett szerzők – mindenekelőtt Knauz Nándor – bizonyítékul hozott adatait.

Knauz első adatáról gyorsan megállapítható, hogy valamiféle fatális elnézésnek köszönhető téves hivatkozásról van szó, hiszen István alországbíró 1300-ban kelt – hadoszlási adatot egyébként valóban tartalmazó – irata olvasható a megjelölt helyen¹⁷. Ennek nincs semmiféle 1329. évi történésre vonatkozó adattartalma.

Az 1329. évi hadoszlás meghatározásához eddig *terminus post quem* jellegű támpontot kínáló dokumentum egy országbírói oklevél, amely 1329. augusztus 1-jén kelt. Nagymartoni Pál ebben bizonyító esküről rendelkezik, amelyet a pécsi káptalan előtt a királyi hadoszlást követő 22. napon (*vigesimo secundo die residentie exercitus domini regis*) kellett Bugar (dict.) István mesternek és eskütársainak letenniük annak tanúságául, hogy a királyi birtokvisszavételek során elvett Ó-Merse birtok jog szerint mégis a nevezett István mestert illeti.¹⁸ Az 1330. évi *residentia*-adatok kapcsán már Nagy Gyula idézte az Anjou-kori okmánytár két oklevelét¹⁹, amelyek alapján pontosan meghatározható, hogy 1330. január 15. királyi hadoszlási nap volt. E két országbírói iratból kiderül, hogy a pécsi káptalan által 1329. júl. 8-án elvégzett vizsgálatok nyomán 1329. augusztus 1-jén a királyi birtokok visszavételének két kárvallottja igazolta Nagymartoni Pál előtt a maguk birtokjogát, mire a bíró a királyi hadoszlást követő 15. napra sokadmagukkal együtt a pécsi káptalan előtt leteendő bizonyító esküt ítélte mindkét nemeseknek. A pécsi káptalan tanúsítványát az eskü utáni 12., illetve 15. napra kérte színe előtt bemu-

¹⁶ Anjou-oklt. XII. 422-423. számok.

¹⁷ FEJÉR, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tomus VI. Volumen II. Budae, 1830. 290–294.

¹⁸ Knauz pontos és helytálló hivatkozása (i. m. 256.) a Zichy levéltár egyik okmányára utal: A Zichy és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő*. I. Pest., 1871. 331. (348. szám) [a továbbiakban: Zichy I.].

¹⁹ NAGY Gyula, Turul, i. h. 17–18. A szóban forgó okleveleket I. Anjoukori okmánytár. II. Szerk. NAGY Imre. Budapest, 1881. 468–474. (408–409. számok).

tatni, aminek a felek rendben eleget tettek. Mindkét irat rögzíti azt is, hogy az eskütétel napja „*feria II. proxima post festum Conversionis beati Pauli apostoli*” időpont-ra, azaz 1330. január 29-re esett. Az 1330. évi oklevelek folyamatban levő feldolgozása során előkerült egy további kiadatlan irat is, amely ugyanezekkel az 1329. és 1330. évi belső dátumokkal közöl egy, az előzőekkel minden tekintetben párhuzamos Baranya megyei jogesetet, s ebből ugyanígy 1329. január 15-ben határozható meg az a hadoszlási nap, amelyhez viszonyítva Pál országbíró 1329. augusztus 1. körül kitűzte a pécsi káptalan előtt lebonyolítandó eskütételt.²⁰ Az 1329. évi hadoszlás kérdésben Knauz számára döntő jelentőségű adat kétségtelenül ugyanebbe a sorba illeszkedik, tehát az általa meghatározott hadoszlási nap olyannyira utánra esik augusztus 1-jének, hogy arra nem is 1329-ben, hanem majd csak 1330. január 15-én került sor.

Knauz még két további adatot idézett az általa megállapított határnap igazolására. Mindkettő a Becsei család és Kompold fia Miklós közötti hosszasan húzódó birtokperben kelt; az egyik 1329-ben, a másik 1330-ban.²¹ Az 1329. évi iratot az országbíró egy Ausztriával szemben viselt hadjárat hadoszlása utáni 15. naphoz viszonyítva keltezte a 13. napra.²² Erősen kétséges, hogy lehet-e 1329-ből a már meghatározott januári – az Ausztria ellen viselt hadjáratot lezáró – hadoszláson kívül még egy másik, ugyancsak ausztriai hadjárat zárásaként értett hadoszlási napról beszélni, amikor ilyen háborúról nincsen semmiféle egyéb híradásunk. Knauz a szóban forgó 1329. évi irat belső időrendjéből ugyancsak bizonyítékkul hoz egy viszonyítási pontot, nevezetesen azt mondja, hogy az irat kiadása július 8. utánra – a Keresztelő Szent János ünnepét követő 15. nap utánra esett –, ami meglátása szerint szintén az augusztus 1-jét követő hadoszlásra mutat. Mindezzel viszont azt lehet elvben szembeszegezni, hogy ha a július 8-i időpontot nem 1329-ből, hanem 1328-ból értjük, akkor ahhoz képest szintén későbbi időpontnak tekinthető az 1329. január 13-i hadoszlási nap is. De igazolható-e vajon, hogy csakugyan 1328-as előzményeket rögzít az 1329 elején kibocsátott irat? A jelek szerint igen.

²⁰ Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár 99 919. (Batthyány család levéltára. Acta ant. Misc. 5. 6. 119.)

²¹ KNAUZ, i. m. 256.

²² L. fentebb, a 7. számú jegyzetben, ill. l. még Anjou-oklt. XIII. 67. szám (1329. február 8-i dátummal).

A szóban forgó ügyben kelt első ítéletlevél 1328. május 19-ről maradt fenn.²³ Ebben az országbíró kötelezte Kompold fiát, Miklóst, hogy 1328. június 5-én adja vissza a Becsei családnak a kezükből önhatalmúlag kiragadott Laknak vagy Újfalunak mondott Baranya megyei birtokot, ráadásul hatalmaskodásáért 50 M. bírság megfizetését is büntetéséül rója. Az 1329. évi oklevélből az derül ki, hogy miután Miklós először – 1328. június 5-én – elmulasztotta a bírságfizetést, ezért a megkészsereződő büntetés harmadát kellett megadnia az ausztriai hadjárat hadoszlásának 15. napján, amelynek azonban Miklós ismét csak nem tett eleget. Az országbíró emellett azt is rögzíti, hogy előzőleg – feltehetően akkor, amikor az első határidő elmulasztása után (1328. június 5-én vagy után) a bírságfizetés új időpontját a hadoszlási naphoz viszonyítva kitűzte – a birtokátadás újabb napját július 8-ban (*in quindenis Nativitatis beati Johannis Baptiste*) állapította meg, amely napon azonban Miklós nem jelent meg a helyszínen peres ellenfeleivel szemben, s nem is adta át nekik a birtokot, ezért pedig szintén bírság terheli őt. Mindezek alapján sokkal hihetőbb feltevés, hogy itt 1328. évi s nem pedig 1329-beli eseményekről van szó. Semmi valószínűsége sincs ugyanis annak, hogy egy 1328. június 5-én elmaradt jogi aktus új időpontjául 1329. július 8-át szabta volna az országbíró 1328. július 8. helyett.

Két további körülmény is idevonható még. Az 1328 nyár elején már biztosan készülődő ausztriai hadjárat hadoszlásáról először egy 1328. június 6-i oklevélben találunk utalást.²⁴ Ez amellett szolgáltat érvet, hogy Pál országbíró 1328 június 5. körül minden további nélkül kitűzhetett olyan időpontot a megemelkedett bírság harmadrészének megfizetésére, amelyet az ausztriai hadjárat hadoszlásához viszonyítva szabott meg. A másik támpontot az ugyanezen ügyben – már Knauz által is idézett – 1330. évi oklevél szolgáltatja.²⁵ Ez az irat újra elbeszéli az 1328. évi előzményektől egészen 1330 tavaszáig a Kompold fia Miklós sorozatos mulasztásai miatt lezáratlan pert. Bár az egyes történések mellett általában hiányzik az évszám kitétele, az elbeszéltek események sorrendjéből mégis arra lehet következtetni, hogy 1329. év eleji hadoszlási időpontról van benne

²³ Anjou-oklt. XII. 275. szám.

²⁴ Anjou-oklt. XII. 311. szám.

²⁵ Zichy I. 348-354. (361. szám).

szó. E hadoszlási idő említése után ugyanis a mulasztó Miklós ötszöri megidézéséről történik említés, amelynek napjai mind az április 24-től október 13-ig terjedő időszakra esnek, mégpedig – ezúttal határozottan közölve – az 1329. évből. Ennek logikája ugyancsak azt támasztja alá, hogy az iratban említett *residentia*-nap az Ausztria elleni háborúhoz kapcsolódó 1329. január 13-i hadoszlási napnak feleltethető meg.

Mindezek nyomán kijelenthető, hogy 1329-ből a királyi had felosztatásának egyetlen napja ismertes, ez pedig 1329. január 13-ra esett, s az 1328. évi osztrák háború végéhez kötődik. Nincs semmi alapja az eddigiekben elfogadott 1329 augusztus 1-je utánra értett *residentia*-időpontnak; a következő hadoszlásra ugyanis már a következő évben, 1330. január 15-én került sor. Tévesek azok a dátummeghatározások is, amelyek a levéltári mutatókban, illetve oklevélfeldolgozásokban 1329. augusztus elejére kitűzött támpontot vesznek alapul.

* A dolgozat eredeti közzététele: in: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 119. (2004.) 47–56.

KORDÉ ZOLTÁN

A székelyispánok igazságszolgáltatói szerepköre 1467 előtt

A székelyispánság és a vajdaság összeolvadása több évtizedig tartó, kitérőkkel tarkított folyamat volt, amely 1467-ben ért véget.¹ Ezt követően a mindenkor erdélyi vajdák töltötték be a székelyek legfőbb előjárójának a tisztségét. Ezen a helyzeten érdemben nem változtatott az sem, hogy a 16. század elején rövid ideig (1504–1506) Tarcai János önállóan, a vajdától függetlenül töltötte be az ispáni tisztséget; a röpke epizódot követően helyreállt a „rend” és a magyar középkor hátralevő részében ismét a vajdák látták el e feladatot. Ahhoz tehát, hogy megfelelő képet kapjunk a székelyispánok igazságszolgáltatói szerepéről, elsősorban az önálló – vagyis az 1467 előtti – korszak viszonyait kell vizsgálnunk. Az alábbiakban erre teszünk kísérletet.

Bár a székelyispáni méltóság alapvetően katonai jellegű funkció volt, elválaszthatatlan részét képezte az igazságszolgáltatói tevékenység is. E szerepkörrel kapcsolatosan figyelembe kell venni, hogy *„a középkor jogfelfogásában az igazságszolgáltatás fogalma jóval szélesebb értelemmel rendelkezett, mint az újkorban. Magában foglalta az államkormányzat számos egyéb területét, mindenekelőtt a törvényhozást”*.² E tágabb értelmezés következtében az igazságszolgáltatás tartalma átfedést mutat a hatalomgyakorlás és a kormányzás fogalmával. A székelyispánok ilyen irányú tevékenysége tehát – miként más főméltóságoké is – meglehetősen széleskörű volt, melynek a bíráskodás képezte az egyik – alapvető fontosságú – részét. Mint a Magyar Királyság tisztségviselő bárói, kötele-

¹ E folyamat kezdeteire: Kordé Zoltán: Vajda és ispán (A székely ispáni méltóság a Zsigmond halála utáni években). Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica (továbbiakban: AUSz AH) Tom. CXVI. Szeged 2002. 49–58.

² Zsoldos Attila in: *Korai magyar történeti lexikon*. Főszerk.: Kristó Gyula. Bp. 1994. 280.

sek voltak kivenni a részüket a felsőfokú ítélkezésből – folyják az akár a királyi kúriában, akár a generalis congregatiókon, vidéken – függetlenül attól, hogy az ügyek jó részének nem sok köze volt az általuk betöltött méltósághoz. Így 1294-ben Fogas Péter egyike volt azon kiküldötteknek, akik kivizsgálva az esztergomi érsek és a polgárok között történt atrocitásokat jelentést tettek róla a királynak, aki ezt követően báróival együtt hozott ítéletet az ügyben.³ 1330 februárjában Hermány nembeli Lack Nagymartoni Pál országbíró és más méltóságviselők, valamint főpapok társaságában Baranya megyei birtokügyben ítélt Visegrádon.⁴ 1391 márciusában Zsigmond Nagyszebenben törvényszéket tartott, melynek során sor került bizonyos torockói nemesek bányaaur-bura-visszaélési ügyére; a pert a király megbízásából egy főpapokból és bárókból álló csoport – benne Kónya bán fia Simon székelyispán – tárgyalta végig, s ez hozta meg az ítéletet is.⁵ Különösen kidomborodik ez a szerepkör az 1412. évi *generalis congregatió*n, amely jelentős, bizonyos szempontból rendhagyó erdélyi bírósági közgyűlés volt.⁶ Összehívására Zsigmond adott parancsot, feladata elsősorban az volt, hogy az Erzsébet, Mária és Zsigmond által eszközölt új adományokkal kapcsolatos okleveleket felülvizsgálja és megerősítse. A nemesség részvételével zajló tordai congregatiót megelőzte 1412 júniusában a Szászföld számára Szebenben tartott gyűlés, majd követte a besztence-, ősz elején pedig a brassóvidéki lakosok számára tartott közgyűlés. Ezek állandó résztvevője volt Nádas Mihály székelyispán, többnyire Stiborici Stibor erdélyi vajda, Ozorai Pipo és az erdélyi püspök társaságában.⁷

Míg tehát a székelyispánok ilyen jellegű tevékenysége a tisztségviselő bá-

³ DF. 236 350 (Knauz, Ferdinandus – Dedek, Ludovicus Crescens: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Strigoni 1874–1924.* /továbbiakban: MES./ II. 354–61.).

⁴ DL. 2632 (Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula: Anjoukori Okmánytár. Codex diplom. Hungaricus Andegavensis. II. Bp. 1881. 408. sz; Anjou-kori Oklevéltár (továbbiakban: AKO.) XIV. Szerk.: Almási Tibor – Köfalvi Tamás. BP. – Szeged 2004. 100. sz. Ld. még uo. 101–102. sz.).

⁵ DL. 37 066 (Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert: *Zsigmondkori Oklevéltár. I–VIII.* Bp. 1951–2003. /továbbiakban: ZsO./ I. 1947. sz.).

⁶ Kordé Zoltán: *Az 1412. évi erdélyi generalis congregatio.* (AUSz AH. Tom. CXXIV. Szeged 2006. 53–61.)

⁷ Kordé Zoltán: *A székelyispáni méltóság a Zsigmond-korban.* Történelmi Szemle XLVI (2004) 3–4. (továbbiakban: Kordé, A székelyispáni) 205–206.

rók általános szerepköréből fakadt, a méltósághoz tartozó speciális feladatot a székelyek fölötti bíraskodás jelentette (a szász területekre vonatkozó jogkör kérdését most nem érintjük). A bíraskodás részben a székelyek számára tartott közgyűlésen (a régebbi szakirodalom terminológiájával: székely „nemzetgyűlésen”) folyt. E közgyűlések kezdetben – hasonlóan az erdélyi és magyarországi *generalis congregatiók*hoz – igazságszolgáltató jellegűek voltak, avval a különbséggel, hogy az utóbbiaktól eltérően a székely közgyűlést nemcsak királyi parancsra lehetett megtartani, összehívása a székelyispán hatáskörébe tartozott.⁸ Az ide vonatkozó első forrást Lackfi András 1344. október 18-i oklevele szolgáltatja, amelyben a székelyispán tanúsítja, hogy Orbos fia György fiának, Ferencnek a nem szándékos megöléséért teljes elégtételt kapván az elkövetőket „*coram nobis et presentibus vniuersitate Siculorum*” felmentetteknek nyilvánítja.⁹ Hasonló közgyűlésről értesülünk Zsigmond 1395. február 24-i okleveléből, melyben az uralkodó megkegyelmez Gyerő fia Istvánnak, aki „*in congregatione generali magnifici viri domini Stephani filii Iohannis de Kanysa comitis Siculorum nostrorum pridem in Zekulusarhel per ipsum celebrata*” lett fej- és jószágvesztésre ítélve.¹⁰ Arra is van példa azonban, hogy a közgyűlés összehívására kifejezetten a király parancsára került sor, mint például 1366-ban, amikor I. Lajos az akkori ispánt, Lackfi Miklóst és Szécsi Miklós horvát bánt speciális küldötteként és bíróként rendelte a székelyek közé (*per...dominum Lodovicum...pro reformationem status et commodo uniuersorum Siculorum partis Transsylvanie...nuncii speciales et iudices*). Május 30-i oklevelükben a királyi küldöttek tanúsítják, hogy a székelyvásárhelyi gyűlésen a sepsi székelyek közül való Márk fia Domonkos az általa elkövetett hatalmaskodás, emberölés és egyéb gáztettek ügyében megegyezett a sértettekkel és elégtétel adására kötelezte magát.¹¹

A közgyűlések mellett a székelyispánok igazságszolgáltatói tevékenységének másik színterét a székgyűlések alkották. Az erre vonatkozó adatok meglehetősen későn, a XV. század elejétől kezdődően maradtak fenn. Mivel Nádasi

⁸ Bónis György: Magyar jog – székely jog. Kolozsvár 1942. 13–14.

⁹ DL. 40 959 (Jakubovich Emil – Pais Dezső: Ó-magyar olvasókönyv. Bp. 1929. 168.)

¹⁰ DL. 73 806 (Barabás Samu: A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. I–II. Bp. 1895. /továbbiakban: Teleki/ I. 251.)

¹¹ DL. 50 271.

Mihály 1407. november 24-i állítólagos oklevele minden valószínűség szerint Kemény József hamisítványa,¹² az első idevágó forrást Nádas Mihály 1409. december 10-i diplomája jelenti, melyet az ispán a marosszéki székelyek marosvásárhelyi gyűlésén (*in congregacione nostra generali vniuersitati Siculorum sedis Maros...in ciuitate Vasarhel celebrata*) adott ki székely örökség ügyében kötött megegyezésről. Ugyanerre a székgyűlésre vonatkozik Zsigmond 1410. február 10-i oklevele is, melyben az uralkodó tudatja Stibor erdélyi vajdával, hogy Nádas Mihály ott hozott ítéletét megsemmisítette, a jogtalan pert kezdeményezőkre pedig bírság kiszabását rendeli el.¹³ Előfordult az is, hogy a székelyispánon kívül maga az uralkodó is részt vett báróival együtt a székgyűlésen, miként történt ez 1427 májusában Sepsiszékbén. Az esetről Kusalyi Jakcs Jánosnak a gyűlésen kiadott oklevele tájékoztat: „*cum Serenissimus Princeps dominus Sigismundus...vnacum suis prelatibus et baronibus Regni que proceribus protunc secum constitutis, ac vniuersis senioribus sedis Sepsi...ante portam Latinam in Zenthgeurgh pro tribunali consedisset*” a sepsiszéki előkelők meghallgatása után a király Bálint fia Jánost és társait az Ágház nembe tartozó igaz nemes széke-lyeknek ismerte el.¹⁴ Tanulságos az oklevél „*pro tribunali consedisset*” kitétele, amely a gyűlés törvényszék jellegére utal. A XV. század közepén, amikor a méltóságviselők egyre kevésbé tettek eleget a rájuk háruló kötelezettségeknek, a székgyűlésen való bíráskodásban is az alispánok vették át szerepüket. Kiviláglik ez Kosztolányi Osvald 1454. július 20-i okleveléből is, amely szerint az alispán Orbaiszék közgyűlésén (*Osualdus de Kostolan vicecomes Siculorum...fuissemus in Kovasna in congregatione Siculorum sedis Orbaii...constitute*) székely örökség ügyében intézkedett.¹⁵

A székgyűlés a széki önkormányzat kifejezője volt.¹⁶ Ennek ellenére összehívása, mint láttuk, gyakran a székelyispán, az alispán vagy éppen az ural-

¹² Kordé, A székelyispáni 206–207.

¹³ 1409. XII. 10.: DL. 37 026 (Székely Oklevéltár. Szerk.: Szabó Károly–Dr. Szádeczky Lajos–Barabás Samu. I–VIII. Kolozsvár-Bp. 1872–1934. /továbbiakban: SzO./ III. 429. sz., 31.); 1410. II. 11.: DL. 73 906 (Teleki I. 357–59.).

¹⁴ DL. 105 984 (SzO. III. 44.)

¹⁵ DL. 44 736.

¹⁶ Connert János: A székelyek intézményei a legrégibb időktől az 1562-iki átalakulásig. Kolozsvárt 1901. (továbbiakban: Connert: A székelyek intézményei) 55, Pál-Antal Sándor: Székely önkormányzat-történet. Marosvásárhely 2002. 62.

kodó kezdeményezésére történt. E két megállapítás nincs egymással ellentmondásban, mivel ez az intézmény a XV. század közepéig alapvetően törvénykezési jellegű volt, márpedig a szűkebb értelemben vett igazságszolgáltatás legfőbb letéteményese az uralkodó, illetve az általa kinevezett méltóságviselő volt. A király vagy a székelyispán tehát nem az önkormányzatiság elvét sértette meg, amikor a székgyűlést összehívta, csupán egyik legfontosabb kötelezettségét gyakorolta. Bár Connert János szerint „*kétséget nem szenved, hogy a hadnagy elnökölt a gyűlésben*”,¹⁷ ez nyilván csak azokra az esetekre érvényes, amikor a gyűlést a széki előkelők hívták össze, s lebonyolításában csak ők vettek részt. A székely közgyűlés és a székgyűlés egyaránt a székelyispán igazságszolgáltatói fórumául szolgáltak; a kettő közül azonban az első tekinthető a korábbinak. Erre nemcsak abból következtethetünk, hogy az idevágó források fél évszázaddal hamarabb keletkeztek mint a székgyűlési bíráskodásra vonatkozóak, de alátámasztja mindezt az a tény is, hogy a székek és velük együtt az önkormányzatiság kialakulása egy hosszabb folyamat eredménye, amely jóval túlnyúlt a székelyispáni méltóság megjelenésének idején. Márpedig az ispánoknak kezdettől fogva gyakorolniuk kellett az igazságszolgáltatást, amit a székekre való tagolódást megelőzően az erdélyi székelyek összességét érintő közgyűlésen tehettek meg. A régibb és szélesebb hatáskörrel rendelkező, így tekintélyesebb közgyűlés a bíráskodási hierarchiában természetesen felette állt a széki gyűlésnek.

Nem a székely közgyűlés volt azonban a székelyispán legmagasabb igazságszolgáltatói fóruma: ezt a szerepet az erdélyi *generalis congregatio* játszotta. Míg székely köz- és székgyűlést az ispán saját jogköréből kifolyólag is tarthatott, addig az erdélyi nemesek, a székelyek és a szászok részvételével zajló általános gyűlés összehívásához királyi parancsra volt szükség. (A vajda saját jogán csak a hét vármegye részére tarthatott congregatiót.)¹⁸ E gyűléseken néha az uralkodó személyesen is jelen volt, többnyire azonban a vajda vezette azokat más méltóságok – így a székelyispán – társaságában. Ilyen jellegű congregatióról elsőként 1322-ből van emlékünks, amikor Szécsényi Tamás erdélyi vajda Károly Róbert megbízásából

---

¹⁷ Connert: *A székelyek intézményei* 56.

¹⁸ Janits [Borsa] Iván: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig*. H. é. n. [Bp. 1940.] 38–40.

Kacsics Simon székelyispán és Szécsi András erdélyi püspökkel közösen tartott közgyűlést az erdélyi részek nemesei, a székelyek és a szászok részére: „*Cum igitur nos tam ex praecepto domini nostri regis quam etiam ex debito nominis et honoris nostri de tranquillo et pacifico statu partis Transsilvaniae invigilare cupientes, ex consilio venerandi patris domini Andreae dei et apostolicae sedis gratia episcopi Transsilvani et capituli loci eiusdem, magistri Simonis comitis Siculorum fratris nostri et nobilium totius partis Transsilvaniae de septem comitatibus Siculorum pariter et Saxonum consiliis et suasionibus interiectis, anno domini MOCCCO vicesimo secundo, in octavis Pascae, in loco Kereztus vocato congregationem generalem habuissimus*”.¹⁹ Az is előfordult, hogy a király a székelyispánt, illetve székelyispáni minőségben eljáró személyt bizta meg a közgyűlés megtartásával. 1459 őszén Mátyás Lábatlani János székelyispán testvérét, Lászlót küldte Erdélybe. Lábatlani Lászlót az iratok különféle címeken említik (*Siculorum supremus capitaneus, Ladislai de Labathlan comitis Siculorum ac supremi capitanei*),²⁰ feladata azonban egyértelmű: királyi megbízottként bírótársával együtt ítélőszéket tartott Tordán a nemesek, a székelyek és a szászok részére: „*Nos Ladislaus de Labathlan Siculorum ac supremus capitaneus, necnon Stephanus de Hederfaya et Michael Zekel de Zentyhwan de Bystricia comites, nunc vero per regiam clementiam pro faciendo moderativo iudicio in medio nobilium, Siculorum et Saxonum partium nostrarum Transsilvanarum iudices specialiter deputati*”.²¹ A fennmaradt okle-

¹⁹ Df. 278 741 (Franz Zimmermann – Carl Werner – Georg Müller-Gustav Gündisch: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VI*. Hermannstadt – Köln – Wien 1892 – 1981. /továbbiakban: US./ I. 363.).

²⁰ Székely főkapitányként pl.: 1459. X. 29.: DL. 27 318 (US. VI 63.); 1459. XI. 1.: DL. 74 147 (Teleki II. 73.); 1459. XI. 6.: DL. 74 148; 1460. III. 24.: DL. 36 392. p. 87. nr. 3. (Jakó Zsigmond: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei /1289–1556/. I. Bp. 1990. 1435. sz.). Székelyispánként: 1459. XI. 10.: DL. 36 392. p. 63., nr. 3. (SzO. VIII. 93.); székelyispánként és főkapitányként: 1460. III. 31.: DL. 36 392. p. 86. nr. 3. (Jakó Zsigmond, i. m.: 1438. sz.), valamint 1459. XI. 7.: SzO. I. 180–81. Az utóbbi oklevelet Szabó Károly közölte a Székely Oklevéltár I. kötetében Kemény József másolata alapján, avval a megjegyzéssel, hogy az irat „Gyulafejevári Dobó József által írt másolata megvolt a nagy-enyed ref. coll. könyvtárában, Benkő József kéziratai közt, Docum. Varia. Vol. V. pag. 289.” (uo. 181.). Az eredeti hiánya, illetve Kemény József közismert hamisítói tevékenysége kétséggé teszi a diploma hitelét. Ugyanakkor tartalmi és formai szempontból nincs komoly indok arra, hogy az oklevelet hamisítványnak tartsuk. Így – újabb szempontok felmerüléséig – nem zárkozhatunk el attól, hogy ha kérdőjelesen is, de felhasználjuk az iratot.

²¹ 1459. XI. 1.: DL. 74 147, Teleki II. 73. Hasonlóképpen: 1459. XI. 6.: DL. 74 148.

velek általában a *congregatio* szóval illetik a gyűlést, ami ekkoriban a három erdélyi nemzet országgyűlését is jelölte, a megfogalmazás és a tárgyalta ügyek jellege azonban arra utal, hogy Tordán ekkor nem ilyen jellegű tartománygyűlés zajlott, hanem igazságszolgáltatói feladatokat ellátó bírói szék megtartására került sor. Sokat mond az ekkori erdélyi közállapotokról az a tény, hogy a nemesek, székelek és szászok számára tartott bírói közgyűlésen sem az erdélyi vajdák vagy alvajdák, sem pedig az eredetileg kinevezett székelyispánok (Lábatlani János és Pakosi László) nem vettek részt, hanem olyan személyt bízott meg ennek lebonyolításával a király, aki méltóságviselő testvérének a helyettesítését látta el ezekben a hónapokban. A megváltozott idők, egyúttal az erdélyi rendiség fejlődésének jele, hogy a gyűlés megtartására ugyan a király parancsára került sor, azonban többször is hivatkozás történt a korábbi kocsárdi országgyűlésnek a nemesek, a székelek és a szászok által alkotott határozataira, amelyek az ügyek tárgyalása során szilárd jogi igazodási pontként szolgáltak.²²

A székelyispán az igazságszolgáltatás menetében az általános feljebbviteli fórum szerepét is betöltötte. Az 1466. évi zabolai gyűlés egyebek mellett a bíráskodás rendjét is szabályozta. Eszerint a peres ügyeket az illetékes szék bírói gyűlésén tárgyalták elsőfokon, innen Udvarhelyszékhez lehetett fellebbezni, majd pedig a székelyek ispánjához. Abban az esetben, ha itt sem született végleges döntés, a királyi kúria jelentette a legfelsőbb és végleges szintet.²³ Itt, más országos méltóságviselőkkel együtt, alkalmasint a székelyispán is részt vett az ítélezésben. Így történt ez az aranyosi székelyek és az esztergomi káptalan között Felvinc birtokáért folyó perben is. A régóta húzódó ügyet Szécsényi Tamás erdélyi vajda is tárgyalta, tőle a király visszavette különleges jelenléte elé, végül Köcski Sándor országbíró a külön királyi rendelettel erre kijelölt főpapok és bárók – köztük Kacsics Simon székelyispán – társaságában (*una cum...magistro Symone comite Siculorum nec non cum aliis regni*

²² A kocsárdi gyűlés határozataira való utalás: 1459. XI. 7. SzO. I. 180., 1459. XI. 10.: DL. 36 392 (SzO. VIII. 93.), ld. még: Teleki II. 73. jegyzet

²³ „Et si fortasse jurati ipsi propter mentis ipsorum obscuritatem et animi debilitatem causam alicuius recto juris tramite adiudicare ignorarent, extunc pars de eorum iudicio non contentans ad sedem Odwarhely sub prouocacionis et appellacionis via, tandemque si voluerit comitem Siculorum et ex post Regie Serenitatis presenciam more in hac parte antiquitus obseruato transferre possit” (Df. 246 997, SzO. III. 84.).

nobilibus, qui tunc interesse poterant ex regio edicto) Visegrádon hozta meg a vég-ső döntést 1327. június 4-én.²⁴ A generalis congregációkon kívüli igazságszolgáltatást főleg azok az ügyek alkották, amelyekben külön királyi parancsra jártak el a méltóságviselők. Ezek különböző jellegűek voltak: 1410 február 11-én Zsigmond Stibor erdélyi vajdához és Nádasi Mihályhoz intézett levelet. Az elsővel tudatta, hogy a székelyispán Marosszék közgyűlésén hozott ítéletét megsemmisítette, az utóbbit és a marosszéki előkelőket pedig arra kötelezte, hogy a kárvallottakat iktassák vissza az ítélet következtében elvesztett birtokaikba.²⁵ 1427. március 7-én Zsigmond az akkori székelyispánoknak, Kusalyi Jakcs Jánosnak és Mihálynak, valamint Marosszék előkelőinek parancsolta meg, hogy Szentgyörgyi Barnabásnak székely öröksége tárgyában a törvénynek megfelelően szolgáltatassanak igazságot.²⁶ Mátyás 1464. április 13-án megtiltotta a székelyeknek, hogy a Moldvába menő vagy onnan jövő brassói kereskedőket törvénytelen fizetésre kényszerítsék, egyúttal felszólította Dengelegi Pongrác János vajdát és székelyispánt, hogy ha nem így tennének, szorítsa engedelmességre őket.²⁷

A székelyispáni méltóságot is érintette Zsigmond bíraskodási reformja, amelyet az 1435. évi ún. „nagyobb törvénykönyv” (*Decretum maius*) foglalt össze. Ennek I. cikkelye elrendeli, hogy az ország összes bírása, így többek között az erdélyi vajda és a székelyispán, valamint helyettes tisztviselőik és bírótársaik (*omnes et singuli iudices et iustitarii...regni nostri...qui videlicet...in wayuodam partium Transsilvanarum, comitem Siculorum...eligentur et assumuntur*) hivatalba lépésükkor kötelesek meghatározott formula szerint esküt tenni a királynak vagy képviselőjének, hogy a királyság bírásaival szemben „minden aggályos gyanút” el lehessen oszlatni.²⁸

A székelyispánok szűkebb értelemben vett igazságszolgáltatói, bíraskodási tevékenységét tehát alapvetően két részre lehet osztani: az egyiket azok az ügyek képezték, amelyekben az ispánok a tisztségviselő bárók általános igazságszolgál-

²⁴ Df. 238 226 (MES. III. 111–12; AKO. XI. szerk.: Almási Tibor. Bp. – Szeged 1996. 270. sz.).

²⁵ DL. 73 906 (Teleki I. 357–9., ZsO. II/2. 7338. sz.).

²⁶ DL. 74 286, DL. 74 287 (SzO. VIII. 24. sz.).

²⁷ SzO. III. 472. sz.; US. VI. 174–75. 3363. sz.

²⁸ *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301 – 1457.* (Publicationes archivi nationalis Hungarici II. Fontes 11.) Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis- Vera Bácskai. Bp. 1976. 261–62.

tatói kötelezettségéből fakadóan jártak el, míg a másik oldalt a méltóság fennhatósága alá tartozó népcsoport, a székelyek körében folytatott bíraskodás jelentette. Ez utóbbi fórumait a latinul egyformán *generalis congregatio*-ként emlegetett székgyűlés, a székely közgyűlés, valamint az erdélyi nemesség, a székelyek és a szászok részére tartott bírósági közgyűlés alkotta. Míg az első két gyűlést illetően a székelyispánnak jogában állt azokat összehívni, s ott elnökölni, addig az utóbbit a király parancsára (esetleg személyes részvételével) tartották más főméltóságok (így az erdélyi vajda) társaságában. A sorrend hellyel-közzel a bíraskodási hierarchiát is kifejezi, bár a székely közgyűlés és a erdélyi bírósági közgyűlés egyaránt szolgálhatott első és fellebbviteli fórumként is. Ha az ügy súlya és elhúzódó jellege megkívánta, a végső ítélethozatal helye a királyi kúria volt, ahol az ispán az országnagyokkal közösen hozta meg a döntést. A rendszeres bírósági fórumok mellett az ispán gyakran a király külön utasítására is eljárhatott bizonyos ügyekben. A székelyispánok által folytatott igazságszolgáltatói tevékenység tartalmát illetően nem sokban különbözött más méltóságviselők bíraskodásától: előfordultak emberölési ügyek, hatalmaskodási és birtok-, illetve társadalmi jogállást érintő státuszpercek. A speciális vonások a székely társadalmi viszonyok sajátosságaiból származtak mint például a székely örökség ügyében vagy éppen a nemhez, ághoz tartozás tárgyában folytatott perek.

Más méltóságviselőkhöz hasonlóan a székelyispánok tágabb értelemben vett igazságszolgáltatói tevékenysége magában foglalt számos közigazgatási, kormányzati, törvényhozói elemet is. E feladatkör – megint csak a székely társadalmi viszonyokból fakadóan – számos sajátosságot is tartalmazott. Ide sorolhatók mindenekelőtt azok az ügyek, amelyek a fiúszékek, illetve a mezővárosok széki fennhatóság alóli függetlenedési törekvésével kapcsolatosak, mint például Sepsiszek és Miklósvár viszálya, melynek kezdeteiről Zsigmond 1404. július 28-i diplomájából kapunk hírt. Ebből kiderül, hogy a miklósváriak panaszt tettek a királynál, mivel a sepsiszeki előkelők nem tartják tiszteletben azt a Stibor vajdától kapott kiváltságukat, hogy más székek mintájára önálló törvényszéket tarthassanak. Az uralkodó a vajdákra, valamint Haraszti János és Monostori László székelyispánokra bízta az ügy rendezését: „*Nam commisimus eisdem waywodis nostris et comitibus Siculorum nostrorum, ut ipsi in huiusmodi eorum aduentu, vnacum incolis et Siculis nostris ad sedes chijk, Vdwarhely et Maros spectantibus, matura deliberacione prehabita, in facie predictae sedis iudicium faciant, disponant et ordinent id, quod iuri videb-*

itur conueniens et opportunum”.²⁹ A viszály azonban tovább tartott, s 1459-ben az akkor hivatalban levő székelyispán, Lábatlani János – miként ez év november 26-i oklevelében írja – a király külön parancsára (*recepimus quasdam litteras sue serenitatis nobis in eo preceptorie loquentes*) kényszerült foglalkozni az üggyel. A vezetése alatt zajló megyesi tartománygyűlésen olyan döntés született, amely ismételten megerősítette Miklósvárszék különállását és önálló jogait Sepsiszékkal szemben, amit ha valaki ezután vitatni merészelne, javainak és fejének elvesztésével feleljen érte. Az ítélet tiszteletben tartásával és a miklósváriak jogainak védelmével Lábatlani János a törcsi, höltövényi és királyközi – vagyis a székelyispáni honorhoz tartozó – erősségek várnagyait bízta meg (*vobis egregijs castellanis castrorum Thercz, Heltwen et Kijralkewe vocatorum nunc constitutis et in futurum constituendis*), aminek az a magyarázata, hogy ekkoriban a méltóságviselők ritkán tartózkodtak hivatali tevékenységük helyszínén, így feladataik egy részét alispánjaikra, illetve várnagyokra bízta.³⁰ Hasonló jellegű problémák elé állította az ispánokat a székely mezővárosi fejlődés is. E kérdéssel kapcsolatban most csak utalni szeretnénk Zsigmond 1427. május 9-i diplomájára, amely e témakör első, becses forrását jelenti. Az uralkodó az oklevélben a mindenkori székelyispánok és alispánok feladatává teszi, hogy Torjavásárhely (Kézdivásárhely) lakóit és szabadságát Kézdiszék fennhatósági törekvéseivel szemben védelmezzék meg. Nem elhanyagolható mozzanat az sem, hogy az ügy előterjesztője Kusalyi Jakcs János, az egyik hivatalban levő székelyispán volt.³¹

Új fejleményt jelentett a XV. században a rendiség megjelenése az erdöntúli vidéken. A három erdélyi nemzet (*natio*) által alkotott rendi tartománygyűlések kialakulása hosszabb időszakot ölel fel, a székelyispánok azonban e folyamatban kezdettől fogva jelen voltak, s annak alakításában jelentős szerepet játszottak. Így például Nádas Mihály a vajdával és a püspökkel együtt adott ki oklevelet annak a tordai congregciónak a határozatáról, amely a rendi jellegű gyűlések irányába tett első lépésnek tekinthető (1415. március 4. – 1419. március 20.). Kusalyi Jakcs Mihály és Tamási Henrik részvételével került sor az erdöntúli rendiség kiinduló-

²⁹ SzO. III. 21; ZsO. II/1. 3322. sz.

³⁰ 1459. XI. 26.: Df. 257 738 (SzO. I. 181–82.). A viszály későbbi fejleményeire: A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről. A szövegeket válogatta, a kiegészítő tanulmányokat és a jegyzeteket írta: Kordé Zoltán. Csíkszereda 2001. 123–25.

³¹ Df. 253 569 (SzO. I. 122–24.).

pontjának tekintett kápolnai unió megkötésére 1437. szeptember 16-án, de az akkori székelyispán, Lábatlani János vezetése alatt zajlott le a fontossága miatt második uniónak nevezett medgyesi gyűlés is 1459 decemberében.³² A méltóságviselőknek azonban nemcsak az erdélyi rendi országgyűlések kialakulása adott új típusú feladatokat; hasonló folyamat játszódott le ugyanis magán a székely társadalmon belül is. Míg Erdélyben a bíraskodási jellegű vajdai *generalis congregatiók*-ból alakult ki a három nemzet tartományi gyűlése, addig a székelyeknél a szintén *generalis congregatio* elnevezéssel illetett bírósági közgyűlés vett fel olyan vonásokat, amelyek immár törvényhozói jelleggel ruházták fel e gyűléseket. Az első ilyen jellegű összejövétel, amelynek határozatai is fennmaradtak, 1451 júniusában zajlott Marosvásárhelyt a Hunyadi János által Marosszékbe kiküldött Vízaknai Miklós erdélyi alkormányzó és Vingárti Geréb János görgényi várnagy vezetésével, a székely örökség tárgyában.³³ A következő, az előzőnél jelentősebb és nagyobb hatású törvényhozói jellegű közgyűlésre 1466 januárjában Szentgyörgyi és Bazini János vajda és székelyispán vezetésével került sor Zabolán. A gyűlést a király parancsára hívta össze a vajda-ispán, mivel „a Kézdi-, Orbai- és Sepsiszékekben élő székelyek a köztük élő előkelők által igen sokféle módon az elnyomás mérhetetlen terhének szolgáltatattak ki, és nemes Magyarország isteni királyai által kegyesen régtől nekik adományozott és jóváhagyott törvényeikből és jogaikból említett előkelők által teljesen kitesztattak és kiszakítottak”. Az okot tehát a székely társadalmon belüli feszültségek felerősödése szolgáltatatta, a cél pedig – miként a határozatok bevezetőjében olvasható – az volt, „hogy megvizsgálván ugyanazon székelyek régi törvényeit és jogait (antiquis legibus et iuribus), megerősítsük őket szabadságaik régi és örökös kiváltságai-ban”. Bónis György arra hívta fel a figyelmet, hogy „tévedés volna az 1451-ben és

³² 1415. III. 4. – 1419. III. 20.: Df. 244 643 (US. III. 651., SzO. III. 38–39.). 1437. IX. 16.: Df. 244 724 (US. IV. 638–40.). 1459. XII. 3.: Df. 244 848 (SzO. V. 11–17; US. VI. 65–69.). Az erdélyi rendi gyűlések kialakulásának rövid áttekintése: Mályusz Elemér: Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 2. Bp. 1988. 38. skk.

³³ 1450. VI. 17.: SzO. I. 163–64. Bár Hunyadi Marosszékbe küldte ki az alkormányzót és társát és az összejövételre a szék főtisztjei és esküdtjei társaságában került sor, ezt nem lehet szokványos székgyűlésnek tartani, mivel az oklevél kiadói is úgy ítélték meg, hogy „in congregacione nostra generali vniuersitatis Siculorum” került sor a határozatok meghozatalára, amelyek nemcsak Marosszékre, hanem az egész Székelyföldre nézve kötelező jellegűek voltak.

1466-ban egybegyűlt székelyekben »nemzetgyűlést« látni». Eljárási szempontból a gyűlések requisitióknak tekinthetők: „Ha tehát az anyaországi közgyűlések Zsigmond uralkodásának majdnem a végéig tarthattak requisitiót, bízást ilyennek tekinthetjük Székelyföldön az 1451-ben és 1466-ban végbement eljárást is” A vásárhelyi és a zabolai határozatok jogi természetét vizsgálva „azokban a régi székely szokásjognak a királyi küldött bírák tekintélyével megerősített kijelentését kell látnunk”.³⁴ Bónis véleményétől némileg eltérően úgy látjuk, hogy 1451-ben, főleg pedig 1466-ban többről volt szó, mint a szokásjognak *requisitio* útján történő felmérése és egyszerű megerősítése. Kétségtelen, hogy a kiküldött tisztségviselők – 1466-ban az ispán – a *generalis congregatió*n résztvevők tanúsága alapján tájékozódtak a szokásjogról, a megerősítésen túl azonban sor került ennek átgondolására, a megváltozott viszonyokhoz való hozzáigazítására és a joghézagok kitöltésére is. Ilyen új elemnek tekinthető például a zabolai határozatok azon rendelkezése is, amelyik előírja, hogy ha valaki az előkelők vagy az alacsonyabb rangúak közül az egyezés megváltoztatására és a közszékelyek szabadságának csorbítására törekedne, akkor az esküdtek vizsgálják ki az ügyet, „azonfelül a bebizonyosodott tiszta igazságot tartozzanak a székelyeknek az idő szerinti ispánjával (*ipsi comiti Siculorum pro tempore constituto*) tudatni és neki átadni. Maga az ispán pedig az ilyet vagy az ilyen elkövetőket tartozzon az előbbi módon fejüktől, valamennyi jószáguktól és vagyonuktól minden kegyelem reménye nélkül megfosztani”. Hasonlóképpen a megváltozott viszonyok által életre hívottnak tekinthető az a cikkely is, amelyik megtiltja, hogy a Székelyföldön áthaladó bármilyen rendű-rangú utast bárki háborgatni merészeljen, kivéve, ha a királytól vagy a székelyispántól van erre vonatkozó írásbeli parancsa (*Nisi a regia maiestate aut comite Siculorum habuerit quis hoc literatorie in mandatis*).³⁵ E példák tehát azt mutatják, hogy a határozatok bizonyos pontokon olyan új vonásokkal ruházták fel és szélesítették az ispán jogkörét, ami nem a régi szokásjogból eredt, hanem a gyűlés résztvevőinek a szándékát tükrözte. Ez pedig azt jelenti, hogy a *generalis congregatió*nak nevezett székely közgyűlés rálépett a törvényalkotás, ezzel együtt pedig a rendi jellegűvé válás útjára új vonásokkal gyarapítva a székelység legfőbb előjáróinak a feladatkörét.

³⁴ Bónis György: Magyar jog – székely jog. Kolozsvár 1942. 14?15.

³⁵ Df. 246 997 (SzO. III. 82–86., ETJ. 2–7. Ford.: A középkori székelység 162–64, 241–44).

PETROVICS ISTVÁN

A középkori Szeged egyháztörténete az újabb kutatások fényében

VILÁGI EGYHÁZ

A városfejlődés útján elindult település lakói egyéb privilégiumaik mellett (vámmentesség, vásártartás, bíróválasztás stb.) egyházi kiváltságok megszerzésére is törekedtek. Mindenekelőtt a szabad plébánosválasztás jogát igyekeztek maguknak biztosítani. Fontos leszögezni, hogy a 13. században – Mályusz Elemér szerint – plébániának csupán azokat az egyházakat nevezték, amelyek nem tartoztak a főesperes alá, s tizedszedési joggal is rendelkeztek; a városok esetében a polgárok által választott plébános azonban legtöbbször megmaradt a püspök joghatósága alatt. Bár a plébános név a 14. század végére nálunk is elveszítette korábbi előkelő jelentését, a plébánia fogalmához, amely a területi alapon szervezett latin rítusú egyház legkisebb egységének számított, az Anjou-korban, s természetesen a középkor későbbi időszakában is, változatlanul hozzátartozott a tizedszedés joga. A plébánosok nemritkán minden olyan egyházi ügyet is elbírálhattak a város határán belül, amely eredendően a főesperes jogköréhez tartozott.

A 14. század első felében keletkezett pápai tizedjegyzék és egy 1458. évi oklevél adatai arra utalnak, hogy a bács-kalocsai egyházmegyéhez tartozó Szegeden a minden bizonnyal 11. századi alapítású Szent György- és Szent Demeter-templomok tekinthetők plébániának. Az említett 1458. évi oklevélből az is kiderül, hogy a szegedi polgárok már jóval a 15. század közepe előtt megszerezték azt a fontos kiváltságot, amely alapján a Szent György- és Szent Demeter-egyházak plébánosait maguk választhatták. A diploma sztereotip szóhasználatára (sicuti hucusque – 'miként ezideig'), sajnos, kideríthetetlen, hogy a polgárok pontosan mikor jutottak ennek a privilégiumnak a birtokába. Bizonyára jóval

1458 előtt, sőt azt sem zárhatjuk ki, hogy már az itteni hospesek részére 1242–1247 között kibocsátott kiváltságlevél is tartalmazta ezt a privilégiumot.¹

A polgárok plébános-, illetve papválasztási joga, ami valójában nem teljes kegyúri jognak hanem inkább csupán subpatronátusnak tekinthető, nemcsak a városi plébániákra terjedt ki. Birtokszerzés alkalmával ugyanis az illető helyen található egyházak kegyúri joga is a polgárok kezébe kerülhetett. Ez történt 1431-ben, amikor Barla fia István bizonyos belső- és külsőszentiváni birtokrészeit az ott levő egyház kegyúri jogával együtt adta zálogba a szegedi polgároknak.²

Kézzelfogható adatok abban a vonatkozásban sem maradtak fenn, hogy a Szent György- és Szent Demeter-templomok plébánosait milyen jogok illették meg. Egy 1400-ban kelt pápai oklevél arra látszik utalni, hogy a szegedi plébánosok valóban nem tartoztak a főesperes joghatósága alá. Ebben a diplomá-

---

¹ A jelen tanulmány alapszövege a Szeged története című városmonográfia I. kötete számára készült, s 1981-ben jelent meg. Az eredeti tanulmány az 1242 és 1439 közötti periódust vizsgálta, amely időhatároktól a jelen munkában eltekintettünk. A témához való visszatérést az újabb kutatási eredmények indokolják. VMO. I/1. 181.; REIZNER IV. 54.; MÁLYUSZ 1971. 122–128.; GÁRDONYI 1933. 163–182. A plébánosválasztás és egyház-kormányzat kérdését, illetve az egyház és a város késő középkori viszonyát idehaza legújabbban Kubinyi András vizsgálta. Erre ld. KUBINYI 1999. 269–300. Az utóbbi témát, vagyis az egyház és a város késő középkori viszonyát elemezte a Franciaországban élő Marie-Madeleine de Cevins is. A francia kutató az 1320–1490 közötti időszak vonatkozásában – eleget téve a reprezentatív mintavétel követelményének – 25, ún. „referencia-várost” vizsgált, amelyek a Magyar Királyság különböző régióiban találhatók és más-más várostípushoz tartoztak. Cevins Szegedet is felvette a „referencia-városok” közé. Elemzése Szeged vonatkozásában az eddig megjelent munkákon, elsősorban a Szeged monográfia I. kötetének anyagán alapult, viszont több új, érdekesnek számító vizsgálati szempontot (pl. a plébániák száma, elhelyezkedése, kiterjedtsége stb.) vetett fel. Könyvének külön érdekessége, hogy a magyarországi viszonyokat összehasonlította a nyugat-európai, elsősorban a francia városokban megfigyelhető helyzettel. Vö. CEVINS 2003. Az alföldi városok – köztük Szeged – plébániáira ld. BLAZOVICH 2002. 181–198., különösen a 182–183. oldalak. Blazovich úgy véli, hogy a Szent Demeter-templomot egy 11. századi uralkodó alapította, s az királyi kápolnaként eredetileg az esztergomi érsek alá tartozott. Plébániává való átalakítására a 12–13. század fordulóján kerülhetett sor. Az esztergomi és a kalocsai érsekség közötti nyílt viszály idején, vagyis a 12. század végén, illetve a 13. század első harmadában Blazovich szerint a kalocsai főpap elérte, hogy az érseksége, továbbá a suffraganeus püspökségei területén levő királyi kápolnákat és plébániákat a saját joghatósága alá vonja. Így kerülhetett a Szent Demeter-plébánia az esztergomi érsek iurisdictio-ja alól a kalocsai főpap joghatósága alá, s ott is maradt a középkor végéig.

ban ugyanis IX. Bonifác pápa közvetlenül a Szent Demeter-egyház rektorát utasította, hogy szegedi Egyed István laikust, akit korábban egy világi személy megölése miatt kiközösítéssel és más büntetéssel sújtottak, apostoli felhatalmazással oldozza fel. Helytelennek bizonyult azonban az a szakirodalomban korábban felbukkant nézet, amely egy tévesen VIII. Bonifác pápának tulajdonított oklevélre építve a Szent Demeter-templomot a közvetlenül az esztergomi érsek alá tartozó kiváltságos egyházak közé sorolta. A későbbi kutatások ugyanis tisztázták, hogy az oklevél gyanúba fogott passzusa nem a szegedi, hanem a segesi egyházra vonatkozik.³

Korszakunkból mindössze két szegedi plébánost ismerünk név szerint, az 1449-ben említett István baccalaureust, illetve az 1500-ban felbukkanó Mihályt.⁴ A plébánosok mellett tevékenykedő egyházi személyek közül pedig mindössze György fia Márton nevét őrizték meg a források. György fia Márton az egyik szegedi egyház javadalmasa (portionarius) volt, aki 1429-ben kérényezte pappá szentelését a pápától.⁵

A plébániák elhelyezkedése egyben híven tükrözi a város tagolódását: a Szent György-templom Felszeged, a Szent Demeter pedig a központi településrag (Pálánk) egyháza volt. Ezeket a plébániákat a 14. század első felében említik először az írott források, s eme 1332–1337 között keletkezett pápai tizedjegyzéken, valamint a már szintén hivatkozott 1400. és 1458. évi okleveleken kívül – feltűnő módon – más írott emlék róluk a 15. század dereka előtti időszakból nem maradt fenn. Mivel a pápai tizedjegyzékben Szegeddel kapcsolatosan csak ez a két plébánia szerepel, s az 1458-ban felbukkanó Szent Péter-egyház ispotály voltaához kétség nem férhet, feltételezhetjük: Alszeged a korai időszakban nem rendelkezett

---

² REIZNER IV. 32–33.

³ VMO. I/4. 300. A korábban tévesen VIII. Bonifác pápának tulajdonított oklevelet valójában IX. Bonifác adta ki 1389. november 14-én. Az oklevél szövegét ld. ZW. III. 253–255. Korábbi kiadása: CD. VI/1. 350–353. Vö. GÁRDONYI 1933. 164–167.; OLTVÁNYI 1886. 2–11.

⁴ LUKCSICS 1931/38. II. 267. Az 1449. évi supplicatio arra nem tér ki, hogy István melyik templom plébánosaként tevékenykedett. Mihály a szegedi városi tanács 1500. november 2-án kibocsátott oklevele szerint a Szent György-egyház plébánosa volt. Df. 259 293. (Ezt az oklevelet a Szeged története I. kötetének szerzői nem ismerték, következésképpen nem is használták.)

⁵ LUKCSICS 1931/38. I. 224.

plébániatemplommal. Az itt élők lelki gondozását eredetileg a Szent Demeter-egyház papjai látták el. Joggal gondolhatunk erre, hisz a 12. századi alszegedi johannita ispotály működése nem tekinthető bizonyosnak, s az 1458-ban említett Szent Péter-ispotály a keresztesektől független városi – esetleg magán – alapítású intézményként jöhetett létre valamikor a 14. század során. Ezt követően az ispotály temploma, illetve a 15. század során itt megtelepedett obszerváns ferencesek kolostora látta el Alszegeden a „vallásos szolgáltatásokat”.

A Szent György- és Szent Demeter-plébániákról a legfontosabb információt a pápai tizedjegyzék őrizte meg. Ennek adatai alapján a két egyház plébánosai 1332-1337 között jövedelmükből a következő összegeket fizették a pápának:

Plébániák	A fizetett tized garasban						
	1332	1333	1334	1335	1336-1337	Pótlás 1337	Évi átlag
Szent György	-	119	114	98	238	42	122,2
Szent Demeter	107	126	83	84	238	42	113,3
Összesen	235,5 gr						

A plébániák által fizetett tizedet egységes pénznemre (garas) átszámítva közöljük; ezáltal lehetőség nyílik néhány összehasonlítás elvégzésére. Ugyanebben az időszakban – az évi átlagot véve alapul – Debrecen (Szentlászlóval és Boldogfalvával) 144, Várad (négy plébánia és Bon) 327 garast fizetett. Az 1332–1335 közötti periódusban Csanád 8,6; Miskolc 18; Pécs 73,4; Kassa pedig 552 garassal adózott a pápának.⁶ Adataink azt mutatják, hogy a 14. század első felében Felszeged a központi településmagnál gazdaságilag valamivel jelentősebb helynek számított. A két Szeged együttesen bizonyára a legmagasabb összeggel adózó alföldi város lehetett, melynek gazdasági ereje és lélekszáma azonban ekkor még messze elmaradt az ország legjelentősebb városai mögött (pl. Kassa).

Marie-Madeleine de Cevins hívta fel a figyelmet arra, hogy a Szent György-plébánia területe csak 11, a Szent Demeteré viszont hozzávetőleg 27 hektár volt. A két plébániához szerintem 3500-3500 hívő tartozott. Szegeden tehát hasonló volt

⁶ ÁMF I. 55., 266., 749., 845., 889.

a helyzet, mint a Cevins által vizsgált többi magyarországi városban. Kutatásai ugyanis azt bizonyították, hogy a magyarországi városokban az 1320–1490 közötti időszakban átlagosan 2-3 plébánia működött, s ezeknek 3-4000 hívő pasztorációját kellett ellátniuk. Ezzel szemben Nyugat-Európában, valamint Cseh-és Lengyelországban ennél kedvezőbb volt a helyzet, mivel ott 10-15 plébániát is találunk a városokban. Ez azt jelenti, hogy ott egy plébániához nagyjából 1000 hívő tartozott. A jelentős eltérés egyik okát Cevins abban látja, hogy a koldulórendek városokban való jelenléte visszafogta a plébániahálózat bővülését. Ezt a megállapítást Szeged esetében az obszerváns ferencesek alsóvárosi kolostora bizonyítja a legszemléletesebben.⁷

ISPOTÁLYOK

Szegeden a plébániák mellett a szegények, öregek, betegek és munkaképtelenek gondozását ellátó ispotályok is működtek: a Szent Péterről elnevezett Alszegeden állt – emlékéét a Régi Ispotály utca neve őrizte meg –, a Szent Erzsébet oltalma alá helyezett pedig talán Felszegeden. Az ispotályok irányítását végző magisztrátust Mátyás király 1458. évi oklevele szerint a városi polgárság maga választotta. Valószínű tehát, hogy a polgárságnak komoly beleszólása volt az ispotályok működésébe. Sajnos, e fontos intézmények létrejöttének körülményeiről, továbbá jogállásáról igen keveset tudunk. A Szent Erzsébet-ispotályt is a 14. század során alapíthatták, de később – talán valamilyen természeti csapás következtében – rombadőlt. Feltehetőleg ezzel az ispotállyal kapcsolatos az az 1449. évi okirat, amely arról tudósít, hogy Fekete Szabó János (*Johannes Sartor Niger*) laikus megszerezve a kalocsai egyházmegye vicariusának és István szegedi plébánosnak a beleegyezését, Mizsér János (*Johannes Misser*) segítségével a szegények számára újjáépíttette az elhagyott Szent Erzsébet kápolnát és házat (*capellam et domum desolatam sub vocabulo S. Elizabet*), amelyben a pápa – kérésére – egy pap misézését is engedélyezte. A Szent Péter-ispotályról az említett 1458. évi oklevélen kívül még egy adat maradt fenn, amely szintén a 15. századból származik, s a johannitákhoz kapcsolódik. A fehérvári keresztesek 1497. április 4-én

---

⁷ CEVINS 2003. 20-46., 176–177.

kelt okleveléből ugyanis megtudjuk, hogy Szilágyi László hajdani főbíró egyik szegedi kőháza a Szent Péter ispotály előtt (...ante ecclesiam beati petrij...) állt.⁸ Itt jegyezzük meg: a kutatás korábban Alsóvárossal azonosította azt a szegedi *terra*-t, amit II. Géza király felesége, Eufroszina királyné 1193 előtt a székesfehérvári johannitáknak adott egy kikötővel együtt. A keresztesek itteni jelenlétét valószínűsítette az a körülmény is, hogy a középkori Alsóvároson valóban állt egy ispotály. A Szent Péter oltalmát élvező ispotály létrejöttének ideje azonban ismeretlen, fennállása pedig csak a késő középkorból (1458, 1497) adatolható, vagyis nehezen képzelhető el, hogy a Szent János lovagok alapították volna ezt a kórházat. S mivel a keresztesek magyarországi tevékenységével kapcsolatos legfrissebb kutatások sem erősítették meg a johanniták szegedi jelenlétét, meg kell elégednünk azzal, hogy Alsóváros fejlődését lényegében csak a 14. század derekától követhetjük nyomon.⁹

Véleményünk szerint tehát egyik ispotály eredete sem hozható összefüggésbe a johanniták szegedi tevékenységével. Valószínűleg magán – vagy városi – alapítású intézmények lehettek.

A SZEGEDI FŐESPERESSÉG

A több mint fél évezreden keresztül fennállt szegedi vár közvetlen a Tisza jobb partján, a környező vízjárta, mocsaras területből kiemelkedő szigetek leg-

---

⁸ LUKCSICS 1931/38. II. 267. Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a szóban forgó ispotály nem Árpád-házi/Tűringiai Szent Erzsébet, hanem özvegy Szent Erzsébet (beate Elyzabeth vidue), azaz V. István király és Kun Erzsébet leányának oltalma alatt állt. Erzsébet a Nyulak szigetén nevelkedett, a domonkos apácák kolostorában. Férje Falkenstein Závíš cseh főúr volt, akinek halála után Erzsébet testvéréhez, Máriához, Anjou II. Károly feleségéhez költözött Nápolyba. Az ispotályokra általában ld. SOMOGYI 1941. 49–104. PÁSZTOR 2000. 50–65. Az ispotályok kérdését – kitérve a fogalom tisztázására is – legújabban Kubinyi András vizsgálta, aki megadta az egyes városokban található ispotályokat, s arról listát is közölt. Gyűjtése nemcsak a királyi szabad, hanem a földesúri- és mezővárosokra, illetve egyházmegyei székhelyekre is kiterjedt. Erre ld. KUBINYI 1999. 253–267. Az ispotályok listája a 263–266. oldalakon található. Ld. még KUBINYI 2004. 187–195. Kubinyi az ispotályok meglétét – teljes joggal – a városiasodás bizonyítékának tekinti.

⁹ ÁMF I. 900–902.; PETROVICS 1980. 70–74.; KUBINYI 2000. 116. HUNYADI 2004.

nagyobbikán épült. A vár keletkezésének körülményeiről az írott források és a módszeres régészeti kutatások hiánya következtében ma még csak homályos elképzeléseink vannak. Arra is csak közvetett bizonyítékok utalnak, hogy a kővár felépítésére az 1260 és 1280 közötti években került sor. Roppant valószínű azonban, hogy azon a helyen, ahol a 13. században a kővárat emelték, már a tatárjárást megelőzően is létezett egy föld-fa szerkezetű, sáncsal megerősített erődítmény. Kristó, Kubinyi, továbbá Szegfű László, aki a Szeged monográfia első kötetében az 1241 előtti időszakot földolgozta, úgy véli, hogy a várban templom is állott. Ez lehetett Szeged legkorábbi egyháza, amelyet mindhárom kutató az 1199 óta adatolt szegedi főesperesség templomának tart.¹⁰

A korai vár, az itteni templom, illetve a főesperesség intézménye rendkívüli jelentőséggel bír, mert a segítségükkel oldható meg az a probléma, ami első pillantásra nagyon bonyolultnak tűnik. Szeged ugyanis eredetileg, vagyis az államalapítás idején, egyházigazgatási szempontból a kalocsai érsekséghez tartozott, a világi közigazgatás szerint pedig Bács megyéhez kapcsolták. Utóbb azonban Szeged a csongrádi várnépek expanziója következtében – talán már a 12. században, de minden bizonnyal még a tatárjárás előtt – átkerült Csongrád megye állagába. Egyházi szempontból viszont továbbra is a bács-kalocsai érsekség alá tartozott. Mivel főesperességeket leginkább ispáni várakban vagy váraknál alapítottak, arra kell gondolnunk, hogy Szegednek már a korai időkben volt vára, ahol – talán éppen a Bácstól való viszonylag nagy távolság miatt – a 11-12. században elindulhatott egy önálló várispánság irányába mutató fejlődés. Ez a folyamat viszont azal, hogy Szeged Csongrád megye részévé vált, elakadt. A fenti fordulat azonban nem érintette a főesperesség intézményét, amely a későbbiek során is zavartalanul működött. Változás csak annyiban tapasztalható, hogy valamikor a 12-13. század fordulóján a szegedi főesperes, aki egyébként hivatalból a bácsi káptalan tagja volt, elköltözött Szegedről és Bács városában telepedett le. A főespereseknek a káptalani székhelyre való költözése azonban nem speciális helyi, hanem országos jellegű fejlemény.¹¹

A szegedi főesperesek tekintetében tehát szerencsésebb a helyzet, mint a plébánosoknál, hiszen a bácsi káptalani kiadványok rendszeresen említik őket, mi-

---

¹⁰ KRISTÓ 2003. 147.; KUBINYI 2000. 171.; SZEGED I. 323–324.

¹¹ KRISTÓ 1988. 454–456., KRISTÓ 2003. 146.

vel a bácsi káptalan tagjai voltak, s Bácsón is éltek. Ebből adódóan főesperesi területük felett most már bizonyára nem személyesen, hanem helyettes segítségével látták el a felügyeletet. A szegedi archidiaconusoknak a későbbiek során Bács városában külön házuk lehetett. Bizonyítja ezt, hogy Hangacsi Mihály 1500-ban Barcsai György szegedi főesperes és bácsi kanonok házában végrendelkezett. A korszakunkba vágó oklevelek név szerint a következő főespereseket említik:

1199	I. (csak nevének kezdőbetűje ismert)
1237	Miklós
1244, 1247	Antal
1252, 1254	Simon
1255, 1256, 1263	Elek
1263	Tamás
1270, 1275	János
1279	Tamás
1280	János
1282	Tamás
1289	Jakab
1297, 1299, 1301, 1303	János
1308	Szilveszter
1320	Iván
1323, 1325, 1332	Péter
1336	István
1348	Albert
1356	Tamás
1364	Ray Mihály
1412	Mihály
1434, 1436, 1437	Básti György
1444	Karai János György
1449	Csentei György
1500	Barcsai György

Az említési évek alapján, sajnos, nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy az egyes archidiaconusok mennyi ideig töltötték be funkciójukat. A szegedi főes-

peresek közül csupán Ray Mihály esetében tájékoztatnak az írott források a hivatalba lépés évéről és körülményeiről: főesperesi kinevezését V. Orbán pápa hagyta jóvá 1364. július 21-én kelt oklevelében, aki egyszersmind megerősítette Mihályt a bácsi egyház kanonokságában és az ahhoz tartozó prebendák jogában is. Jelen ismereteink szerint a szegedi archidiaconusok közül senki sem vált bácskalocsai érsekké, maga a tisztség tehát nemigen szolgált ugródeszkaul. A legtöbb esetben birtokügyekkel kapcsolatos káptalani kiadványokban találkozunk velük, ahol a káptalan tagjai között szerepelnek. A források csupán néhányukról őriztek meg bővebben információt. Az 1303. évi bácsi káptalani kiadványban említett János szegedi főesperes aláírásával és pecsétjével tanúsította – több kanonoktársával egyetemben –, hogy VIII. Bonifác pápa István kalocsai érseknek küldött üzenetét kihirdették. A pápa ugyanis megparancsolta a kalocsai érseknek és a zágrábi püspöknek, hogy azt az oklevelét, amelyben a magyar királyságot Vencel cseh királlyal szemben Mária királynéra és annak unokája Károly Róbertre hagyta, a nevezettek hirdessék ki a cseh királysággal szomszédos területeken. Egy másik szegedi archidiaconus, Péter mester 1332-ben felhatalmazás címén László pécsi püspököt képviselte a budafelhévízi konvent előtt egy peres ügyben. Hasonlóan peres ügyben járt el Csentei György, akit 1449-ben a bácsi káptalan a ország-nagyok kérésére küldött ki. Csentei György egyébként 1453-ban javadalmainak elcserélésére kért engedélyt a pápától, arra hivatkozván, hogy Bács városában nem tud megfelelő körülmények között élni (*commode morari non potest*). A pápai kúriához benyújtott supplicatiókban 1444-ben felbukkanó Karai János Zsigmond (Sigismundus Johannes de Cara) javadalmainak bőségével tűnik ki. Szegedi főesperes lévén tagja volt a bácsi káptalannak, amelynek préposti stallumát is megkapta a pápától.

Sajnos, a szegedi főesperesség pontos területi kiterjedését nem ismerjük. Az 1332–37. évi pápai tizedjegyzék ugyanis a szóban forgó *archidiaconatus* plébániái közül csak a két szegedi – a Szent György és Szent Demeter – oltalma alatt álló egyházat említi. Magáról a főesperességről mindössze egy adat maradt fenn a 13. és a 15. század közepe közötti időszakból. Ebből pedig csupán annyi derül ki, hogy a szegedi főesperesség 20 Ft-nyi jövedelmet jelentett az archidiaconusi teendőket 1444-ben ellátó Karai János Györgynek.¹²

¹² ÁÚO. VII. 181., 241.; ÁÚO. XI. 336.; CD. IV/2. 158.; HO. VI. 81., 429.; ZICHY O. I. 9.; CD. IV/3. 179.; ÁÚO. VIII. 319.; OL. DI. 74 457.; MES. II. 119.; OL. DI. 86 853.; ÁÚO.

A SZERZETES EGYHÁZ

A 14. század első felében tűntek fel Szegeden a mariánus rendtartományhoz sorolható ferencesek. Házukat 1316-ban említi először írott forrás, bár bizonyos – kevésbé megbízható – adatok szerint már 1310-ben, esetleg azt megelőzően is itt voltak. Templomuk és zárdájuk lokalizálása a középkori Szeged topográfiájának egyik megoldatlan kérdése. A hagyományos felfogás szerint a ferencesek kolostora Árpád-házi Szent Erzsébet nevét viselte, s valahol ott állt, ahol az 1522. évi tizedjegyzékben említett *Plathea Lysa* húzódott. (Ez az utca talán azonos a Kapisztrán Szent János újlaki sírjánál történt csodákról 1460 táján felvett jegyzőkönyvben szereplő *Plathea Elizabeth*-tel.) Ezt régebben a vár területén keresték. Magunk inkább afelé hajlunk, hogy a mariánus ferencesek palánki kolostorát a Szentháromság tiszteletére szentelték fel, s ennek titulussát őrizte meg elnevezésében a Palánkot Alszegeddel összekötő utca. A ferences rendház eme lokalizációja mellett szól még a Kolostor-kapu elnevezés is – a Palánk Alsóvárosra nyíló kapuját egy 1751-ben készült térkép ugyanis *Kloster türl-nek* (Kolostor-ajtócskának) nevezte –, továbbá az a körülmény, hogy a kolduló rendi kolostorok általában nem a városok központi részén, hanem azok szélén álltak. Itt jegyezzük meg, hogy a mariánus rendház fekvésének meghatározása rendkívül nehéz kérdés. Legutóbb Máté Zsolt arra a következtetésre jutott, hogy a mariánus rendházat a Palánkban, mégpedig annak északi részén, az 1546. évi defterben szereplő Boldogasszony utca városnegyedben kell keresnünk.¹³ A mariánus rendház lokalizációjának kérdése tehát továbbra is nyitott, hiszen a kolostor fekvését csakis a régészeti kutatások tisztázhatnák megnyugtató módon. Magunk mindenképpen a Palánk területén keresnénk az egykori ferences rendház épületét, a várbeli lokalizációval viszont nem tudunk egyetérteni.

Minden kétséget kizáróan a ferencesek „elég szép” templomával kapcsolatos az a *Bertrandon de la Brocquière*től származó tudósítás, miszerint a burgund lo-

IX. 340.; CD. V/3. 473.; ÁÚO. XII. 603.; ÁÚO. X. 344.; OL. DI. 91 147.; THEINER 1859. 404.; AO. I. 69.; 144.; ZICHY O. I. 190.; AO. II. 108., 212., 623.; S. CD. X. 22., 35.; AO. V. 166.; S. CD. XII. 363.; KATONA 1800. 80-81.; OL. DI. 12 627.; ACTA BOSNAE 158.; OL. DI. 14 239.; OL. DI. 72 087.; LUKSICS 1931/38. II. 218.; VMO. I/1. 511.

¹³ MÁTHÉ 1989. 17.

vag részt vett az itteni istentiszteleten, „amelyet egy kissé magyaros módon” tartottak. Ez a megjegyzés valószínűleg arra utal, hogy a ferencesek nemcsak a prédikációkban használták a magyar nyelvet, hanem a liturgiában is.¹⁴

A szegedi ferencesek derekasan kivették részüket a rend életéből, hiszen 1329-ben, 1371-ben, 1452-ben, 1471-ben, 1481-ben és 1536-ban náluk bonyolódtak le a tartománygyűlések. Életüket azonban hamorosan megzavarta a renden belül megindult reformmozgalom, aminek eredményeként a ferences tábor két részre szakadt. A régi mariánus provinciából, amelynek tagjait ettől kezdve konventuális minoritáknak nevezték, kivonultak az obszervánsnak mondott ferences („cseri”) barátok, akik az új, szigorúbb szabályokhoz alkalmazkodó szalvatoriánus rendtartományt alakították meg. Cesarini Julián pápai követ az utóbbiak pártját fogta, s már 1444-ben nekik ítélte a szegedi ősi kolostort és templomot. A minoriták azonban nem engedtek, s 1452-ben éppen Szegedre összehívott tartományi gyűlésükön választották meg provinciálissá Igali Fábiant, akinek vezetésével 1454-ben maguk is a reform útjára léptek. Ezzel a lépéssel sikerült megmenteni tartományukat a felbomlástól. Az obszervánsok kénytelenek voltak odébb költözni, s végül Alsóvároson telepedtek le. Ettől fogva Szegeden két ferences rend élt egymás mellett. A köztük lévő ellenségeskedés azonban a szétválás után sem szűnt meg.¹⁵

Nem feladatunk a rend két ága közti viszony alakulásának nyomon követése, ezért itt csak arra utalunk, hogy a konventuális zárda 1542-ig állt fenn Szegeden. Velük ellentétben az obszervánsok Szeged török kézre kerülése után sem hagyták el a várost, s abban a rendházban éltek a későbbiek során is, amelyet a 15. század második felében építettek maguknak Alsóvároson. Ennek a kolostornak a temploma Havi Boldogasszony (Szűz Mária) oltalma alatt állt. Felszentelésére a templomhajó északi és déli falán másodlagosan elhelyezett kőtáblák felirata szerint 1503-ban került sor. Többen úgy vélik, hogy erre a kolostorra vonatkozik az 1459. évi, Mátyás király által kiadott oklevél azon adata, amely hetivásárt és négy mézsárszék felállítását engedélyezte *ante claustrum Beate Marie virginis*. A Havi Boldogasszony-templom és kolostor részletes műemléki kutatását 1984 és 1992 között elvégző Lukács Zsuzsa azonban

---

¹⁴ PALÁSTI 1983. 231–232.

¹⁵ BOROVSZY 1895. 753–754.; SZEGED I. 485–486.

azon a nézetten van, hogy a szóban forgó rendház még nem állhatott 1455-ben, hiszen a Szegeden ebben az évben megfordult Kapisztrán Szent János ekkor nem az obszervánsok kolostorában, hanem Fügedi Benedek polgár házában szállt meg. Lukács Zsuzsa kutatásai ugyanakkor azt is bebizonyították, hogy a kolostoregyüttes nyugati szárnya, pontosabban annak első önálló épülete csak az 1480-as évekre készülhetett el.

Vitatott a Szent Péter-ispotály és a Havi Boldogasszony-kolostor templomának egymáshoz való viszonya is. Cs. Sebestyén Károly úgy vélte, hogy a Szent Péter-templom a Havi Boldogasszony-templom első építési periódusának tekinthető. Ez azt jelenti, hogy az új templom a régi helyén, az egykori Szent Péter ispotálytemplom hajójának a felhasználásával készült. Ezzel szemben Lukács Zsuzsa amellet érvel, hogy a Szent Péter-ispotály templomát az obszerváns ferencesek 1480 és 1543 között fokozatosan lebontották, anyagát viszont gótikus stílusú új kolostoruk és templomuk építéskor felhasználták. Az új épületegyüttest tehát nem az egykori ispotálytemplom helyén, hanem annak közelében húzták fel.¹⁶

A Szegeden élő ferencesek, különösen az obszervánsok rendkívül fontos szerepet játszottak a déli irányból fenyegető eretnekmozgalmak, elsősorban a huszitizmus feltartóztatásában és visszaszorításában.

A másik legrégebb szegedi kolostor a domonkosokhoz köthető. Alapítására 1318-ban került sor, védőszentje Szent Miklós volt. A kutatók közül többen hosszú ideig úgy vélték, hogy a domonkosok rendháza egy korábbi, ugyancsak Szent Miklós oltalma alatt álló bencés kolostor helyén épült fel a 14. század elején. Egyik előző munkánkban sikerült bebizonyítanunk, hogy az az 1225. évi oklevél, amit a kutatók eddig a szegedi bencés apátság megléte bizonyítékának tekintettek, valójában nem erre a kolostorra, hanem a Csepel-szigeten levő, Szent Miklós tiszteletére szentelt ercsi bencés monostorra vonatkozik. Így semmi sem támogatja azt a nézetet, hogy a domonkosok a maguk rendházát egy korábbi bencés apátság romjain építették volna fel. A prédikátor barátok szóban forgó kolostora Felszegeden, a Szent György-plébániatemplom közelében állt. Az általunk vizsgált időszakból több adat nem maradt fenn róla,

---

¹⁶ REIZNER IV. 56.; KARÁCSONYI 1923/4. I. 270–272.; CS. SEBESTYÉN 1938. 85–123.; BÁLINT 1975. 25–29.; LUKÁCS 2000. 143–192.; ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEK 459–467.; ROMHÁNYI 2000. s.v. Szeged.

a rá vonatkozó írott források csak a 15. század második felétől szaporodnak meg. Annyi azonban mégis ide kívánczik, hogy az intellektuális jellegű, magas tudományos színvonalú prédikációt tevékenységük homlokterébe állító domonkosok igen népszerűek voltak Szegeden, s iskolájuk is működött a városban. A 16. század elején azonban a rendház hanyatlásnak indult. Pusztulását felgyorsította az 1516-ban bekövetkezett tűzvész. Az utolsó barát 1529-ben távozott belőle. A domonkos kolostor templomának romjain építették fel a maguk új templomát az 1739-ben Belgrádból jött és Szegeden megtelepedett minoriták, akik ugyancsak Szent Miklóst választották patrónusuknak.¹⁷

A domonkosokéhoz hasonlóan fontos kulturális központnak számított a premontrei apácák szegedi kolostora, amely a magyar nyelvű kódexirodalom egyik központja volt. A zárda létezésére vonatkozó egyetlen biztos hitelű történeti adatunk 1511-ből származik, amikor Fegyverneki Ferenc sági premontrei prépost a szegedi nővérek közül többet Somlóvásárhelyre telepített. Kolostoruk, amelyet a Szentlélek oltalma alá helyeztek, szintén Felsővároson állt. Az 1522. évi tizedjegyzék a Szent György, Szent Miklós és Angyal utcák után tesz említést a Szentlélek utcáról (*Plathea Spiritus sancti*). A kutatók közül többben feltételezik, hogy a premontrei apácák kolostora a tatárjárás előtt létesült. Megszűnése az 1520-as évekre tehető, amikor is az apácák valamennyien Somlóvásárhelyre költöztek. Ebben nagy szerepe lehetett az 1516. évi tűzvésznek, amely a Szentlélek-kolostorban is komoly károkat okozott.¹⁸

A VÁRBÉLI TEMPLOM

Végezetül szeretnénk kitérni a várbeli templom problémájára. A szegedi főesperesség megszervezésével kapcsolatban már említettük, hogy az *archidiaconatus* templomának minden bizonnyal a várban kellett állnia, s patrónusa talán Szűz Mária volt. Koszta László úgy véli, hogy a várbeli Boldogasszony-templom a királyi kápolnák intézményéhez tartozott, s így bizonyára nem

---

¹⁷ HARSÁNYI 1938. 81.; BÁLINT 1975. 22–25.; PETROVICS 1981. 37–42.; ÉPÍTÉSZE-TI EMLÉKEK 469.; 539.; ROMHÁNYI 2000. s.v. Szeged.

¹⁸ BÁLINT 1975. 42–63., SZEGED I. 483–484.; ROMHÁNYI 2000. s.v. Szeged.

rendelkezett területi plébániai jogkörrel. Mivel királyi egyház volt, egyházi joghatóság szempontjából nem a területileg illetékes bács-kalocsai, hanem az esztergomi érsek gyakorolt fennhatóságot felelte. Szegfű László szerint I. Géza király ezt a templomot a szávaszentdemeteri görög monostornak adományozta. Igen nagy a valószínűsége annak, hogy Géza ugyanakkor igyekezett kárpótolni a fenti egyház eladományozásával veszteséget szenvedett bács-kalocsai érsekséget, s ígéretet tett egy új főesperesi templom építésére. Szegfű szerint ez lett a későbbi Szent Demeter-templom.¹⁹ Ez az egyház a szegedi főesperes Bácsra költözése után, valamint a 14-15. századi források szerint egyértelműen a város egyik plébániatemplomaként működött.

A várban később egy gótikus templom tűnik fel, amely még a 17-18. században is látható. A török kiűzése (1686) utáni vedutákon és térképeken a templom perspektivikus ábrázolása, valamint alaprajza is több ízben szerepel. A magas, karcsú, támpillérekkel megerősített templom a látképek tanúsága szerint csaknem sértetlenül vésztele át a török hódoltságot. Még a 18. század elején is könnyen rendbehozható állapotban volt, hiszen Nádasdy László csanádi püspök, aki Szegedet kívánta megtenni egyházmegyéje székhelyének, 1711-ben igényt formált erre a templomra. Nádasdy kérelme, valamint az említett veduták egyértelműen megerősítik Dugonics András 1794-ből származó tudósítását, miszerint a várban templom állott. Ennnek romjait Dugonics gyermekkorában még látta is. A templom maradványait a várbeli építkezések során Mária Terézia idejében bontották el. A középkori vártemplom főhajójának északi és déli alapfalát, pontosabban azoknak egy-egy középső részletét Vályi Katalin és Horváth Fernec tárta fel a „Mária Terézia kapu” közelében 1999 és 2001 között végzett ásatásuk alkalmával. A vártemplom lokalizálásával a régészeti kutatás egy régóta vitatott kérdés végére tett pontot.²⁰

Mivel a középkori várbeli templomról nincsenek megbízható korabeli írott források, s ebben a tekintetben a régészettudománytól sem várhatunk segítségét, máig megfejtetlen kérdés, hogy kinek az oltalma alatt állott ez az egyház. Dugonics András állítása szerint „Szent Örszébet” volt a templom vé-

---

¹⁹ SZEGED I. 283–295., 322–328.; KOSZTA 1999. 45.

²⁰ BÁLINT 1975. 25–27.; KUBINYI 2000. 113.; ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEK 502–509.; HORVÁTH 2003. 218.

dószentje, s az ő nyomán később mások is átvették azt a nézetet. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy Dugonics Andrásnak a 18. század végén készült tudósításába számos tévedés csúszott (pl. szerinte a templomot építtető V. László király I. Ulászló fia volt, a templomot 1350-ben emelték). Ennél fogva Dugonicsnak a templom védőszentjével kapcsolatos megjegyzését nem tekinthetjük teljesen megbízhatónak. Azt sem zárhatjuk ki továbbá, hogy a vártemplom Szent Erzsébet patrocíniumában az egykori Szent Erzsébet-ispotály védőszentjének neve őrződött meg a szegedi néphagyományban. Egy dolgot viszont biztos állíthatunk: a Szent Erzsébet-ispotály kápolnáját nem azonosíthatjuk a vártemplommal.²¹

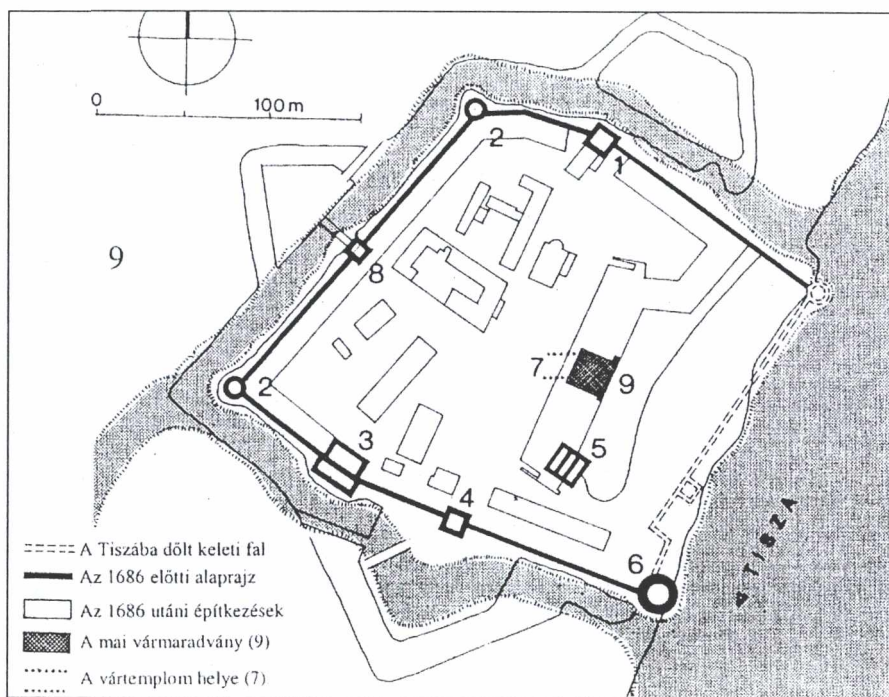
A veduták, az alaprajz, valamint a 19. századi várbontás alkalmával előke-
rült faragványok alapján arra gondolhatunk, hogy a gótikus vártemplom egy nagyméretű, talán háromhajós csarnoktemplom lehetett, amelynek szentélyén hosszú, csúcsíves ablakok helyezkedtek el. Horváth Ferenc arra is felhívta a figyelmet, hogy az északi oldalon, a szentély mellett felhúzott torony és a feltehetően szerzetesi kórossal meghosszabbított szentély a ferencesekre jellemző alaprajzi elrendezést sejtet. Ebből fakadóan mégsem lehet teljesen elvetni azt a feltételezést, hogy a mariánus ferencesek rendháza a várban állt és ehhez a templomhoz kapcsolódott.

Horváth Ferenc még egy másik épülettel kapcsolatosan is felvetette annak középkori eredetét. Ez a vár délkeleti részében, a mai vármaradványtól déli irányban hozzávetőleg 40 méternyire, részben a mai múzeum épületének helyén állhatott. A Marsigli féle 1686. évi látkép, valamint az 1709-ből származó mariazeili veduta ezen a helyen szintén egy templomot tüntet fel. Ez a gótikus vártemplomnál alacsonyabb, egytornyú templom volt. Korábban Bálint Sándor ezt a templomot a szerbek első szegedi templomának vélte, ám ez az elképzelés egy 18. századi térkép alapján később tarthatatlannak bizonyult. A szóban forgó templomról – középkori eredetének valószínűsítésén kívül – gyakorlatilag semmit sem tudunk.²²

---

²¹ CS. SEBESTYÉN 1938. 17–26.; ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEK 508–509.

²² ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEK 509.; 511–512.

2. ábra. A szegedi vár alaprajza. (Építészeti emlékek 507. old.)

Rövidítés- és irodalom jegyzék

- ACTA BOSNAE: Ferrend in, Eusebius: Acta Bosnae potissimum ecclesiastica. 925–1752. Zagrabiae 1892. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 23.)
- AO: Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula: Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Bp. 1878–1920.
- AUSZ: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica.
- ÁMF: Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp. 1963–1998.
- ÁÚO: Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár. I–XII. Pest, Buda 1860–1874.
- BÁLINT 1975: Bálint Sándor: Szeged reneszánszkori műveltsége. Humanizmus és reformáció 5. Budapest 1975.
- BLAZOVICH 2002: Blazovich László: Városok az Alföldön a 14–16. században. *Dél-alföldi Évszázadok* 17. Szeged 2002.
- BOROVSKY 1895: Borovszky Samu: A ferencziek történetéhez. In: *TT* 1895. 749–755.
- CD: Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae 1829–1844.
- CEVINS 2003: Marie-Madeleine de Cevins: Az egyház a késő-középkori városokban. Bp. 2003.
- CS. SEBESTYÉN 1938: Cs. Sebestyén Károly: *Szeged középkori templomai*. Szeged 1938.
- ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEK: Horváth Ferenc – O. Csegezi Monika – Péter László – T. Knotik Márta: Szeged építészeti emlékei. Különnyomat a Csongrád megye építészeti emlékei c. kötetből. Szerk.: Tóth Ferenc. Szeged 2000. 337–756.
- GÁRDONYI 1933: Gárdonyi Albert: *A városi plébániák kiváltságos állása a középkorban*. Károlyi Árpád – Emlékkönyv. Bp. 1933. 163–182.
- HARSÁNYI 1938: Harsányi András: *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen 1938.
- HO: Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghelyi Dezső:

- Hazai Okmánytár. I-VIII. Győr-Bp. 1865-1891.
- HORVÁTH 2003: Horváth Ferenc: Szeged, várkert. In: *Régészeti kutatások Magyarországon* 2001. Bp. 2003. 218.
- HUNYADI 2004: Hunyadi, Zsolt: *Hospitallars in the Medieval Kingdom of Hungary*, c. 1150–1387. Kéziratos PhD értekezés. Bp. CEU-2004.
- KARÁCSONYI 1923/4: Karácsonyi János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I-II. Bp. 1923–1924.
- KATONA 1800: Katona, Stephanus: *Historia Metropolitanae Colocensis ecclesiae*. Colociae 1800.
- KOSZTA 1999: Koszta László: Szeged egyházi intézményei és egyházi kultúrája a középkorban. In: T. Molnár Gizella (szerk.): *A régió kulturális központja, Szeged. Fejezetek Szeged város kultúrtörténetéből*. Szeged 1999. 45-50.
- KRISTÓ 1988: Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp. 1988.
- KRISTÓ 2003: Kristó Gyula: Fejezetek az Alföld középkori történetéből. *Dél-alföldi Évszázadok* 20. Szeged 2003.
- KUBINYI 1999: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. METEM Könyvek 22. Bp. 1999.
- KUBINYI 2000: Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. *Dél-alföldi Évszázadok* 14. Szeged 2000.
- KUBINYI 2004: Kubinyi András: Ispotályok és városfejlődés a késő középkori Magyarországon. In: Neumann Tibor (szerk.): *Analecta Mediaevalia II. Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 2004. 187–195.
- LUKÁCS 2000: Lukács Zsuzsa: A Szeged-alsóvárosi középkori ferences kolostoregyüttes. In: Kollár Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged 2000. 143–192.
- LUKCSICS 1931/38: Lukcsics Pál: *XV. századi pápák oklevelei*. I-II. Bp. 1931–1938.
- MÁLYUSZ 1971: Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1971.
- MÁTÉ 1989: Máté Zsolt: Szeged XVI. századi helyrajza. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. XIV. Szeged 1989. 5–75.
- MES: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I-II. Red. Ferdinandus Knauz.

- Strigonii 1874-1882. III. Red. Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1924.
- OLTVÁNYI 1886: Oltványi Pál: *A szegedi plébánia és a és t. piarista atyák szegedi krónikája*. Szeged 1886. 1-12.
- PALÁSTI 1983: Palásti László: Bertrandon de la Brocquière alföldi útleírása. In: *Somogyi-könyvtári Műhely* 22 (1983) 227-232.
- PÁSZTOR 2000: Pásztor Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Bp. 2000 (METEM, reprint).
- PETROVICS 1980: Petrovics István: Azonfolua alio nomine Felzeged. In: *AUSZ LXVII*. 67-74.
- PETROVICS 1981: Petrovics István: Volt-e Szegeden bencés apátság? In: *AUSZ LXXI*. 37-42.
- REIZNER I-IV. Reizner János: *Szeged története I-IV*. Szeged 1899-1900.
- ROMHÁNYI 2000: F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. [Budapest] Pytheas, 2000.
- S. CD.: Marko Kostrenčić-Tadeus Smičiklas: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae/Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. I-XVIII. Zagrabie 1904-1990.
- SOMOGYI 1941: Somogyi Zoltán: *A középkori Magyarország szegényügye*. Bp. 1941.
- SZEGED I.: Kristó Gyula (szerk.): *Szeged története. I. A kezdetektől 1686-ig*. Szeged 1983.
- THEINER 1859: Theiner, Augustinus: *Vetera monumenta Hungariam sacram illustrantia*. I. 1216-1352. Romae-Parisiis-Vindobonae. 1859.
- TT: Történelmi Tár
- VMO: Vatikáni magyar okirattár. (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia). Első sorozat. 1-4. Bp. 1885-1891.
- ZICHY O.: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő*. I-XII. Pest-Bp. 1871-1931.
- ZW: Franz Zimmermann - Carl Werner - Georg Müller - Gustav Gündisch - Herta Gündisch - Gernot Nussbächer - Konrad G. Gündisch: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I-VII*. Hermannstadt - Köln - Wien - Bukarest. 1892-1991.

PAPP SÁNDOR

„Költ Zildicse hónapban azaz júliusban”.
*A fordításban fennmaradt vagy nem törökül írt
oszmán okmányok dátumaihoz*¹

A jelen tanulmány egy jelentéktelennek tűnő, ámde nagyon is fontos kérdést kíván érinteni: a nem törökül fennmaradt oszmán oklevelek datálásának kérdését. Az események értelmezésének, megközelítésének logikus módja az, hogy felismerjük az ok és okozat összefüggéseit, így aztán elkerülhetetlen a pontos kronológiai rend kialakítása is. Ehhez azonban óhatatlanul vissza kell nyúlnunk a már kiadott vagy csak a levéltári kutatásaink során feltárt okmányok dátumainak meghatározásához. Mint alább látszik, a muzulmán időszámítás nem a latin alapokon álló keresztény rendszerhez köthető. Az európai „Körtanok” régóta ismertettek néhány módszert, többnyire átszámítási képleteket. Jelenleg táblázatok alapján, illetve számítógépeken működő programok segítségével oldjuk fel a muzulmán dátumokat.²

---

¹ Az alábbi tanulmánnyal volt tanáromnak és főnökömnek, Szegfű Lászlónak szeretnék tisztelegni. Hallgató koromban a középkori magyar történelmi előadásokon és szemináriumokon egy életre megtanultam tőle, hogy a történetész munkák okfejtései bármily világosak és logikusak, a történetésznek örök kételkedőnek kell lenni, sohasem spórolhatja meg, hogy vissza ne nyúljon az eredeti forrásokhoz. Minden munkát erre a biztos alapra kell állítani, s ha a fundamentum szilárd, akkor arra építhetjük a továbbiakat. A történeti kútforrásokhoz fűződő forrástisztelet és ragaszkodás serkentett arra, hogy én is erre a mostanság kicsit háttérbe szorult kutatási módszertanra támaszkodva építsem fel tanulmányaimat. Azt tanultam – elfogadva az elmélet fontosságát –, hogy ne a prekoncepciót erőltessem, hanem hagyjam magam a források által vezetni. Ezt a szigorú vezérelvet először Szegfű Lászlótól hallottam és tanultam meg örök időkre.

² Unat, Faik Reşit: *Hicrî tarihleri milâdî tarihine çevirme kılavuzu*. Ankara, 1984^s.; Jelenleg a több kötetes táblázatokat használják Törökországban, amelyekből mechanikusan kiolvasható a muzulmán dátum keresztény megfelelője, vagy fordítva.

A címben jelzett időmeghatározás, vagyis a muzulmán és a keresztény dátumok egy oklevélben való párhuzamos, egymást kiegészítő, magyarázó használata igen sokszor felbukkan magyar fordításban fennmaradt oszmán-török okleveleken. Feltűnő azonban, hogy a 19. század nagymérvű forráskiadásai idején az ilyen típusú dátumokat meg sem kísérelték feloldani a feldolgozók, hanem elfogadták, hogy a keresztény hónap pontosan utal az esemény idejére. A dátum rekonstruálásához a megadott napot hozzáillesztették a hónaphoz, az évet pedig a Hidzsra szerinti időpontok átszámításához használatos valamelyik táblázat vagy képlet alkalmazásával adták meg. Ezek alapján felmerülhet, hogy a fenti módszer maga a dátum rekonstruálása, ez azonban nem így van. Mint alább látni lehet, a magyarul olvasható török okmányok némelyikén olyan módon keveredik a keresztény és a muzulmán időmegjelölés, hogy a lehetséges változatok és a feloldási javaslatok közül érdemes néhányra felhívni a figyelmet.

Az idő, mint megragadható, számokkal kifejezhető tényező, a történelem kezdetétől nagyon izgatta az emberiséget. Nem véletlen, hogy minden nagyobb kultúra azzal az igénnyel lépett elő, hogy az elfolyó időnek a saját céljaira jól kialakított kereteket, formákat szabjon. Minél bonyolultabbá és bürokratikusabbá vált egy állam, annál fontosabb volt, hogy egységes időszámítást használva az idővel is magához láncolja az alatta lévőket.

Maguk az oszmánok is komolyan érdeklődtek a különféle időszámítások iránt. A legtöbbet forgatott és több másolatban is fennmaradt, illetve tovább folytatott mű a Háddzsi Halifének vagy Kjátib Cselebinek is nevezett Musztafa bin Abdullahtól származik. A mű ismerteti a legfontosabb időszámítási rendszereket, és egy világtörténeti kronológiát ad a teremtéstől kezdve. Külön kiemelendő, hogy táblázatokba rendezve felsorolja a szultánok, nagyvezírek és egyéb tisztségviselők tevékenységének az idejét, fontos segédanyagot jelentve a történészeknek.³

Amikor a magyar állam rendszeres kapcsolatba került az Oszmán Birodalommal, nemcsak egy másik politikai és gazdasági rendszerrel találta magát szemben, hanem azzal a kérdéssel is meg kellett birkóznia, hogy az „össellen-sége” egy másik valláshoz s egy teljesen eltérő kulturális régióhoz tartozott.

---

³ Mustafa bin Abdullah (Hacci Halife): *Takvimü t-tevârih. Kostantiniye*, 1146 (AH); A bevezetés fordítását kiadta Diez, Heinrich Friedrich, von: *Denkwürdigkeiten von Asien II.* Berlin und Halle, 1815. 375–398.

Bár a történelmi könyvek lapjairól leginkább az állandóan folyó ádáz háborúk képe bontakozik ki szemünk előtt, a valóságban hosszabb-rövidebb békeévek is következtek. Elképzелhetetlen volt, hogy a két egymásnak feszülő világ-szemlélet a fegyver mellett a diplomácia módszereit ne aknázza ki a győzelem érdekében.⁴ Az egymással szomszédságba került helyőrségek, illetve magasabb helyi tisztviselők szinte napi levelező kontaktusba kerültek egymással. A kényszerű egymás mellett élés megteremtette a két eltérő kultúra között a kapcsolatkeresést. Az Oszmán Birodalom nem velünk, magyarokkal került először kapcsolatba, mint nem azonos vallású néppel. Sőt, rövid hódító sikersorozata során az európai hadszíntéren csak tőle eltérő vallású ortodox keresztényekkel küzdött, majd legyőzésük után betagoalta őket a birodalmába.

Az oszmán állam egy sajátos konglomerátum volt, amely a lavinához hasonlóan mindig a külső felületével – jelen esetben a frissen legyőzötteken keresztül – találkozott a külvilággal. Ez azt is eredményezte, hogy a szultánok udvarában igen nagy számban fordultak meg az alávetett népek fiai közül olyanok, akik hamarosan urat és többnyire vallást cserélve szolgálták új hazájuk érdekeit. Ez a gyakorlat a nyugati államokkal kialakított diplomáciai kapcsolatokat annyiban befolyásolta, hogy a legyőzöttek nyelve, írásbelisége átmenetileg megkönnyítette a keresztényekkel való érintkezést. Az oszmán állam az őt megelőző szeldzsuk eredetű anatóliai bégségek (pl. Ajdin, Mentese stb.) gyakorlatát követve vagy a Mediterráneumban „*lingua franca*”-nak számító olaszt, de ennél sokkal gyakrabban a görög népi változatát, a *koinét* használta a levelezés és a nemzetközi kapcsolattartás eszközeként. Nyugat felé törve és bekebelezve Szerbiát eljutott az oszmán állam a magyar határokig. Sajnos a 14–15. század fordulójától induló magyar balkáni diplomácia korpusza nagyon hiányosan, s csak latin nyelven (eredetiben vagy fordításban) maradt meg. Nagyon kevés ellenpéldaként szerepel egy szerb nyelven megmaradt török-magyar békeszerződés 1495-ből.⁵ Emellett

---

⁴ Papp Sándor: *Magyarország és az Oszmán Birodalom (a kezdetektől 1540-ig)*. Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. Szerk.: Zombori István. Budapest, 2004. 37–90. METEM és Historia Ecclesiastica Hungarica

⁵ Čorović, V.: Der Friedensvertrag zwischen dem Sultan Bayazid und dem König Ladislaus II. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* (ZDMG) XC (1937) p. 52–59.

néhány egyértelmű adat arra utal, hogy a korai oszmán-magyar diplomáciai kapcsolattartás részben szerbül folyhatott. A délszláv nyelv használata a levelezésben néha még a 16. század első felében is felbukkan, s aztán teljesen elvész. A bécsi levéltár őriz néhány szerbül írt török oklevelet,⁶ és egy I. Ferdinánd környezetében 1529-ben írt, ám csak török fordításban fennmaradt levél végén is ott található egy rövid mondat, amely szerint az okmányt eredetileg „bosnyákul” írták,⁷ mivel a latin nem volt alkalmas a Portával való kapcsolattartásra. Mielőtt azonban arra következtetnénk a fentiekből, hogy az oszmán-török nyelv teljesen kikerült a nyugatiakkal fenntartott kapcsolatok lebonyolításából, leszögezendő, hogy a központi hivatalok a 16. században a nemzetközi kapcsolatokban rendszeresen a törököt használták, a gyakorlat az volt, hogy a Portán hiteles másolatokat készítettek olaszul vagy időnként németül, mint például az 1547. évi Habsburg-oszmán békeszerződés esetében.⁸

A korábbi hagyományok szerint, amikor a görög és szerb nyelv használata visszaszorult s a kialakult magyar hódoltság, az itteni ügyek rendezésére, illetve a Béccsel és Erdéllyel való rendszeres levélváltásra – egy-egy rövid latin szakaszt leszámítva – elsősorban a magyar nyelvet használták.⁹ Erre különösen a budai pasa környezetében, de nem csak ott, hanem az egyéb vidéki török méltóságoknál is legendő számú magyarul tudó (többnyire renegát) szolgált.

Ezzel elérkeztem ahhoz a témához, amelyet részletesebben ki kívánok fejteni. Mégpedig azt, hogy miként tudták kiküszöbölni Magyarországon azt a kulturális különbségből adódó ellentétet, amely a levelek datálásánál rendszeresen felmerült. Tudniillik a török gyakorlat az iszlám országokban bevezetett hidzsra szerinti időszámítást használta, amelyet Európában igen nehezen tudtak feloldani.

---

⁶ Például Mehmed szendrői szandzsákbég levele Keglevics Péternek 1540. 08. 12-én Belgrádból: Petritsch, Ernst Dieter: *Regesten der Osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv*. Bd.: I. (1480–1574) Wien, 1991. Nr. 56. MÖS, Ergänzungsband 10/1.

⁷ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA) E. 3929.

⁸ Petritsch, Ernst Dieter: *Tribut oder Ehrengeschenk? Ein Beitrag zu den habsburgisch-osmanischen Beziehungen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas. *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit* 20 (1993) 49–58.

⁹ Hadnagy Szabolcs–Papp Sándor: *Békekötési kísérlet a tizenöt éves háború idején, 1601-ben*. *Aetas* 18/3. (2003) 118–153.

Mindenekelőtt a hidzsra szerinti datálást tekintjük át. Az oszmán birodalomban Mohamed próféta Krisztus szerint 622. július 16-án, pénteken történt kivonulását (amelyet régebben Mohamed futásának mondtak) tekintette az időszámításuk első napjaként. A próféta ekkor elhagyta a korábbi mekkai hagyományos közösségét, s átköltözött Medinába. Az akkori arab világ felfogása szerint ekkor teljesen védtelen maradt, hiszen egy olyan szökevényt, aki elhagyta az őt védő közösséget, mindenki szabadon bánthatott, senki sem volt kötelezve, hogy megtorolja a közösség nevében az ellene végrehajtott tetteket.¹⁰ Mohamed ezzel a kivonulással azt demonstrálta, hogy egy másik közösség, az iszlám népe (*umma*) részének tekintette magát, amelyet a legerősebb emberi kapocsnak gondolt. Egy muzulmán év 12 hónapból áll, melyek egyenként 29, illetve 30 napból tevődnek össze. A napévvél összehasonlítva ez jelentősen rövidebb, átlagban évente 11 nappal kevesebb. A hiányzó napokból 33 évente kijön egy új évre való (363) nap. Mindebből az is következik, hogy a hónapok nem követik az évszakokat, egy hónap folyamatosan körbe jár, s egyszer a nyárra, másszor pedig a téli évszakra esik. Az eddigi kutatási tapasztalatom szerint a török hatóságok kétféleképpen datálták az európai nyelveken kiállított okleveleket: az európai renegát deákok az iratokat az európai keresztény szokások szerint állították ki (a), vagy az eredeti török dátumot írták rá latin betűvel (b).

a) Ha áttekintünk a 15-17. század európai nyelveken született török oklevéltermésén, a legtöbbet az a csoport alkotja, amelynél az európai keltezési gyakorlatot folytatták. Olyan nagy számban maradtak fenn, hogy csak egy-két kiragadott példával élek.

Velence oszmán békeszerződései olasz fordításban vagy eredeti (görög, latin, olasz) szövegükben egészen a 15. század elejéig vezethetők vissza. A második fennmaradt példány 1411-ből származik, s valószínűleg görögül írták, majd olaszra fordították. Erre utal a dátuma: „*datatio 12 Augustus 6919*”.¹¹ A magyar–lengyel perszonálunió szomorú történetű edirnei-váradi békéje

---

¹⁰ Simon Róbert: *A Korán világa*. Budapest, 1987. 434–457.

¹¹ Theunissen, Hans Peter Alexander: *Ottoman Venetian Diplomats: the 'Ahdnames. The Historical Background and the Development of Category of Political-Commercial Instruments together with an Annotated Edition of Corpus of Relevant Documents*. (Dok. Dissert. an der Univ. Utrecht) 1991. 187.

török változatán is tiszta keresztény dátum található: „*Datum Hadr[ianupoli], nostro de more, XII Iunii MCCCCXLIII.*”¹² Amikor 1550-ben Martinuzzi Fráter György megkísérelte magához ragadni a hatalmat, s Szapolyai János özvegyét, Izabellát lemondásra akarta kényszeríteni, az özvegy királyné segítséget kért a törököktől.¹³ Petrovics Péter mellett, akit I. Szülejmán temesvári bánként szandzsákkal erősített meg, bevonult az országba Kászim budai beglerbég is. Latin levelével arra kívánta kényszeríteni az erdélyi nemességet, hogy térjen vissza Izabella, s ez által a szultán hűsége alá. Az iratának dátumát így fogalmazta meg az írnoka: „*Datae Die dominica post festum omnium sanctorum, Anno 1550*” (1550 nov. eleje).¹⁴ Mehmed török császár ugyanerre szólított fel, az oklevél dátuma hiányosan: „*Datae ex arce Lisko. 26. die mensis Octobris.*” Ugyanígy járt el 1595-ben Hüszejin császár is, aki Báthori Zsigmondot akarta rábírní, hogy ne lázadjon fel a szultán ellen a 15 éves háború első időszakában. „*Datum ex Temesvár 1. d. Aprilis (1595.)*”¹⁵

Vannak olyan esetek, amikor az okmányok datálása hiányos. Ilyenkor az a legkellemetlenebb, ha a fordító csak annyit árul el az irat keletkezésének idejéről, hogy a múlt hónapban, esetleg a „mai naptól negyven napra” íródott az okmány. Az előbbire példa Báthori Kristóf, a nagy Báthori István bátyjának szultáni megerősítése az erdélyi vajdaságban. Az okmány fordítója csak annyit segített, hogy mely naptól számított uralkodónak: „*Ez lewel Keolt Constantinopolban, ez el mult hónapnak Keozepin. 1576 die 19. July, tam ad Principem quam regnicolas.*”¹⁶ Mindezekből arra következtethetünk, hogy 1576. június közepén állíthatták ki a szultáni díván kancelláriájában. A második esetnek te-

¹² Kołodziejczyk, Dariusz: Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. Leiden–Boston–Köln, 2000. 198.

¹³ Papp Sándor: Az első habsburg-oszmán békekötés kétféle értelmezése, avagy Erdély két hatalom vonzásában. *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére.* Budapest, 2005. 493–518.

¹⁴ ÖStA, HHStA Türkei I. (Türccica). Kart. 9. (1550.–10. 1552.)

¹⁵ SZILÁDY Áron– SZILÁGYI Sándor: *Török magyarkori államokmánytár I.* Pest, 1868. 36. (A továbbiakban: TMÁOT)

¹⁶ OSzKK. Fol. Hung. 37. Báthorianum protocollum. fol. 258 r-v.; Legutóbbi kiadása: PAPP, Sándor: *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung.* Wien, 2003. 230–232. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

kinthetjük a Báthori István 1571-es beiktató iratán, illetve a rendeknek és Báthori Kristófnak szóló parancslevél fordításán található elnagyolt dátumot. Segítségül csak a szultáni díván által kibocsátott parancsok másolati könyvének tartott ún. mühimme deftereket hozhatjuk, amelyekből kiderül, hogy ezeket 1571. március végén keltezték, közel két héttel János Zsigmond halála után.¹⁷ Ha belegondolunk, hogy Báthori Istvánt csak ez év május 29-én választották meg a rendek Erdély vajdájának, valóban igaznak kell tartani a kortárs habsburgiánus vádakát, miszerint Báthori mind az erdélyi rendek, mind pedig a Habsburg udvar beleegyezése nélkül választása előtt kérte szultáni kinevezését.¹⁸

b) Ugyanakkor, az eredetileg török nyelven megfogalmazott és magyarra, illetve latinra fordított oszmán oklevelek datálásában az arab eredetű dátum pontos visszaadása mellett annak átszámítása az elfogadott gyakorlat. Úgy tűnik, hogy I. Ferdinánd udvarában, ahol Mohács után nagy szükség volt az oszmán-török nyelvet ismerő fordítókra, nem sokáig volt „kádérhiány”. Megdöbentően pontos fordítások születtek már az 1520-as és 30-as évek fordulóján, elsősorban latin nyelven. Később pedig a német került előtérbe.¹⁹ A zsitvatoroki béke megkötéséig ebben a szerepben magyarok is tevékenykedtek. Ilyen volt például a székely származású Illési János nevű udvari tolmács, aki 1607 körül a budai pasa török levelezését fordította németre.²⁰

A Bécsben kialakult gyakorlat köszönt vissza az erdélyi kancellárián is. A 17. századtól a muzulmán dátumot nem fordítják le, hanem egyszerűen meghagyják. A szultán levele Bethlen Gáborhoz, amelyben bejelenti 1620-ban, hogy a szabad királyválasztás elé nem gördít akadályt, a következő dátum alatt szerepel: *„Recsep havának 20-ik napján Mahumet profetának 1029 esztendejében (1620.*

---

¹⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme defteri 12. 148–149. Nr. 325. és 150–151. Nr. 326.; ÖStA, HHStA Hungarica 97. Konv. A (1571. I–VI.) 55–56; 58–59; Papp, 2003. 186–194.

¹⁸ Papp, 2003. 73–83.

¹⁹ Az okmányok lelőhelyeire lásd: Petritsch, 1991. 22–39.

²⁰ Papp, Sándor: *Macar ve Erdel Kralı Olan Bocskai'nin Halifeleri (Tahdıl Edilen Bir Berat-i hümayun)*. CİEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyumu Bildirileri. (18–22. Eylül 2000, Çeşme) Ankara, 2004. 557–580. Türk Tarih Kurumu

jun. 22.)”²¹ Ugyancsak ezt az általános elvet követte a tolmács akkor, amikor Hadzsi Abdulkerim ruméliai kádiaszkernek (hadbírónak) küldött levelét fordította, amelyben hadfölkelést hirdetett meg: „*Költ Konstanczinápolyban Recsep hónapnak 26ik napján 1031 (1623. május. 27.)*” (Ebben az esetben a török deák tévedett, mert 1032. redzseb 26. felelt meg a fenti keresztény dátumnak. Gyakorta előfordul, hogy a kortársak az átszámítás közben egy nappal tévednek. Felmerült bennem a gyanú, hogy ilyen esetben nem is tévedésről, inkább eltérő átszámítási rendszerről lehetne beszélni.)²²

Több esetben azt tapasztaltam, hogy az oklevelek fordításai hiányosan keltezettek. Általában csak a hónap nevét szerepeltetik. Ezeknek a feloldása csak a szövegek tartalmi összefüggései alapján sikerülhet, fennáll azonban a tévedés veszélye. Szilágyi Sándor kétszer is kiadott egy oklevelet, amelyet nem tudott pontosan értelmezni, s mindkétszer azt állította róla, két külön évhez kötve, hogy a magyar uraknak adott ahdnámé (szultáni szerződéslevelé). Dátuma a következő: „*Mohorim holnap Zilnitiben költ.*” Egy kortárs kézirat alapján a kiadás helyét sikerült rekonstruálni, mivel a fenti helységnév nem létezik. Helyesen: „*Mohorim holnapban Zyliriben Keölt,*” vagyis Silivriben, amely a Márvány-tenger partján egy máig megtalálható szultáni nyaraló volt Isztambulhoz közel. A kiadás második dátuma megfelelt a valóságnak, s a vizsgálat kimutatta, hogy az oklevél nem mással azonos, mint a magyar rendek szabad fejedelmválasztását engedélyező irattal. Azon magyar urakra vonatkozott, akik a török területre menekülve Bocskai Istvánt kívánták megválasztani erdélyi fejedelemnek. (1604. május. 30. – június 28.).²³ Ennél a pontnál meg kell jegyezni, hogy a fenti két gyakorlat mellett használtak egy harmadikat is, amely nem könnyítette meg a történészek dolgát. Az esetek jelentős részében a „könnyebb” érthetőség kedvéért vegyes keltezést is alkalmaztak. Ezt az esetet példázza annak a fontos okmánynak a dátuma, amelyben I. Szülejmán szultán 1540-ben a magyar rendek előtt bejelentette I. János király végrendeletének elfogadását, s megerősítette örökségében az akkor még Istvánnak nevezett, később János Zsigmond név-

²¹ TMÁOT I. 225.

²² TMÁOT I. 382.

²³ TMÁOT I. 43–45.; Szilágyi Sándor: *Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai*. Pest, 1867. 227–229. MHHS VIII.; Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Budapest. Leo. 288a.; Papp, 2003. 258–261.

re keresztelt fiát. Ennek az okmánynak az utolsó sorai így szólnak: „Ez e level a my profetank Mehmet Ideyetewl fogwa 947 eztendewben Jratot Constantinapolba Augustusnak 16 Napyan Ezt Jgy ertchyetek Jgy twdyatok meg hygyetek az en zomat Nylwan Valo bizonyal mert ez en paranchyolatom es mondasom Jgaz.”²⁴ Ennek a dátumnak a feloldási kísérletekor írta Szilágyi Sándor kiváló kis könyve, az Erdély rövid története tekintettel a művelődésre (Pest, 1866. I. köt. 275.) egyik lábjegyzetében az alábbiakat: „E fontos okmány megjelent a Nyelvemlékekben, újabban kiadta Szalay Adalékok 159. Annak kelte 947 aug. 16. kétség kívül hibás. A török hónapnevek régi lefordításai nagy ritkán egyeznek a török számítással. Itt kétségtől dsumada ahir fedné augusztust, ami ez évben október 3-al kezdődött, s így $16 + 3 = 19$, a levél kelte. Verbőczyi okt. 17-én írja Pray. Epist.II. 88., hogy két nap múlva el fog indulni az athnáméval. Ez az adat a fentebbi számítás helyességét kétségtelenné teszi.” Bár Szilágyi nem magyarázza meg, hogy miből adódik a dátum fordításának tévedése, a kontrolladattal sikerült a megfelelő korrekciót elvégeznie. Szalay László vélekedése viszont, mely szerint egy korábbi példányon az októbert a korban megszokottan 8ber-nek rövidítették (a hónapnév latin nevéből), amit a későbbi másoló a nyolcadik hónapnak, augusztusnak értett, nem hihető. A 19. század első feléig találhatunk példát a szeptember, október, november és december 7bris, 8bris, 9bris és 10bris rövidítésével, ezt a kor írástudói nem tévesztették össze. Hogy a fenti hiba miből adódott, egyelőre én sem tudtam megfejtetni.

A egyes kelteezésekre hozhatunk olyan példákat, melyekben a keresztény és muzulmán időszámítás jól kiegészíti egymást. Ilyen eset például a krími tatár kán levele az erdélyi rendeknek, amelyben az erdélyi nemességet felszólítja, hogy mivel II. Rákóczi György fellázadt, forduljanak el tőle, s engedelmeskedjenek a szultáni fermánnak: „Iratott Bakcsa Szarajban Szirkodi havában Sept. 10.” A dátumban szereplő muzulmán hónapnévben a zilhiddzsét kell keresnünk. Számításunk szerint 1657. szeptember 10. az 1068. zilhiddzse 8-ának felel meg, tehát a hónapnévvel nem tévedett az írnok.²⁵

²⁴ OSzKK. Fol. Hung. 37. Protocollum Báthorianum. fol.: 184–186.; Döbrentei Gábor: Régi Magyar Nyelvemlékek. III/2. Budán, 1842. 1–3.; Szalay László: *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI.-dik században*. Pest, 1859. 195–197.; Szalay László: *Magyarország története*. IV. Budapest, 18652. 219–221.; Papp, 2003. 159–162.; HEGEDŰS Attila – PAPP Lajos: *Középkori leveleink 1541-ig*. Budapest, 1991. 633. Tankönyvkiadó, Régi Magyar Levéltár 1.

²⁵ TMAOT III., 1870. 443.

Az erdélyi fejedelmek szultáni megerősítő irataiban 1601-től, Báthori Zsigmond török általi megerősítése kapcsán egy nagyon régi hagyomány újbóli használatba vételét érhetjük nyomon. Már a Mohács előtti török-magyar békeszerződésekben szokás volt a félreértés elkerülése végett mind a muzulmán, mind pedig a keresztény dátumot feljegyezni a szerződés okmányára. Ennek a példának az újbóli használatára most nem magyar király, hanem erdélyi fejedelem kapcsán ez az eset az első példa: *„Elojejen penigh kik Istenben elnyugottak, azon Szokast keövettek, enis az eleimnek Kegyelmesége szerint ebben az Esztendőben ki a' Szent Jesus Születése uttan 1601. augustus havanak elseö napjan a' mü Szent Mahumetnek jdeie uttan 1010 Szeffer havának 11. napjan, ennek Könyörget meg hallgatván, és Kegyelmességemben fogadván a' Fenyos Portámról Zaszlott és Usztioffát adtam, és az (!) erreöl Adnahme hütt levelemett adtam, és parancsollom hogy eszerint minden dolgat kövéssé[l]...”*²⁶ A fenti gyakorlat szinte a 17. század végéig fennmaradt. A korabeli fordításoknál azonban nagyon meglepő módon adták vissza a dátumokat. A muzulmán és keresztény keltezéskor nem használják a muzulmán hónapot, hanem egymás után két eltérő keresztény hónapnevet jegyeznek fel. A példa kedvéért Báthori Gábor szerződésleveléből idézek: *„Mehmed Musztafának ... kijövetelétől számítva 1017 ... esztendőben december huszonkettedik napján, szent Jézusnak ... penig születésétől számlálva 1607 (téves, helyesen 1608 P.S.) ... esztendő augusztus 15. napján ...”* adatott ki.²⁷ A fentiek természetesen nem jelenthetik, hogy két eltérő dátumot jelölne a fenti keltezés. A magyarázat a fenti jelenségre az, hogy a fejedelmi kancellárián egyszerűen „elkeresztelték” az idegen és érthetetlen hónapneveket keresztényekre, s ezt használták következetesen. A muzulmán hónapneveket, s ezek „keresztneveit” a következőképpen rendezhetjük táblázatba:

²⁶ Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Budapest, LEO 271.; Papp, 2003. 252–258.

²⁷ ÖNB Handschriftensammlung Mixt 1598. Original.; MTA Könyvtára, Keleti Gyűjtemény. A3520/IX. Török o. 337. (Dr. Walter Friedrich Adolf Bernauer másolata a 19. század elejéről); Mikó Imre, gróf: *Athnámék. Erdélyi Történeti Adatok. II.* 1856. Kolozsvárott, 328–335.; Bernauer, Walter Friedrich Adolf, Dr.: *Sultán Ahmad's I. Bestallungs- und Vertrags-Urkunde für Gabriel Báthori von Somlyó, Fürsten von Siebenbürgen, vom Jahre 1608 der christlichen Zeitrechnung. Archiv für die Kunde österreichischer Geschichtsquellen.* Wien 18 (1857) 299–330.

1. Muhárrem = Augusztus
2. Száfer = Szeptember
3. Rebijülevvel = Október
4. Rebijüláhir = November
5. Dzsemázijülevvel = December
6. Dzsemázijüláhir = Január
7. Redzseb = Február
8. Sábán = Március
9. Ramazán = Április
10. Sevvál = Május
11. Zilkáde = Június
12. Zilhiddzse = Július

A fenti észrevétel természetesen azt is jelenti, hogy a vegyes datálású okleveleknél minden esetben el kell játszani azzal a gondolattal, hogy a keltezés hidzsra szerinti éve után következő keresztény hónapnév vajon valóban a valós időpontot adja-e meg, esetleg nem egy elkeresztelt muzulmán hónap bújik-e meg mögötte.

Befejezésül egy utolsó példával kívánok élni annak érdekében, hogy felhívjam a figyelmet: a tárgyalt irattípusok dátumai körüli vizsgálatok nem csak fárasztó és szörszálhasogató tevékenységek, hanem esetenként a pontos dátum meghatározásán túl történelmi tények alakításában is szerepet játszhatnak.

Erre a legjobb példa I. János király hamis szultáni szerződéslevelének az ügye. Az okmányt először Szalay László értelmezte a 19. század második felében. Ő mondta ki, hogy ez az irat nem más, mint a Laszki Jeromos lengyel diplomata isztambuli tárgyalásai során megszületett szultáni szerződéslevel. Az okmány hitelességéhez nem férhetett kétség, annak ellenére, hogy a keltezéssel komoly gondok mutatkoztak. Az irat alján lévő „*Datum in imperiali porta nostra Constantinopolitana die tertia de Rabiel. Anno prophetae nostri noningentesimo tricesimo septimo.*” egy pontatlan datálás, hiszen a „*Rabiel*” hónapnév lehet mind Rebijülevvel, vagy Rebijüláhir. Ez a különbség két eltérő időpontot eredményezhet: Vagy 1530. október 25., vagy 1530. november 24. Jelen esetben inkább a korábbi időpontot vélem elfogadhatónak, hiszen az „evvel”-t, az „elsőt” talán rövidíthették „el”-ként is. A gond nem is igazán ebben rejlik, hanem az év

meghatározásában, tudniillik miképpen írhatták a szultáni szerződéslevelet 1530-ban, amikor tudjuk, hogy János király követe 1528. február 29-én kapta az okmányt kézhez? Az okmány dátumából kiindulva érdekesnek tűnt az egész szöveget alapos kritikai vizsgálat alá venni, amelynek eredményeképpen kiderült, hogy nemcsak a kérdéses okmány dátuma hibás, hanem az egész dokumentum hamisítvány. Nem más, mint alapos kihagyásokkal és aktualizálásokkal az 1528-as lengyel-török békeszerződés olasz szövegének a latin fordítása.²⁸

---

²⁸ Papp, 2004. 37–90.

KRUPPA TAMÁS

Ferencesek vagy jezsuiták?

Tervek az erdélyi katolicizmus feltámasztására

Az erdélyi katolikus hierarchia helyreállításának kísérletéről számos dokumentum maradt ránk. A legutóbb éppen e sorok írója foglalkozott bővebben a Báthory dinasztiának az erdélyi püspökség visszaállítását célzó erőfeszítéseivel,¹ ezért az eddigi eredmények rövid összefoglalásától eltekintve ebben a fejezetben csupán az újonnan előkerült, vagy a kutatás látókörébe nem kerülő iratokat fogom vallatóra.

A jezsuiták 1579-es erdélyi betelepítése után úgy tűnt, a rekatolizáció első lépése, ha későn is, de végre megtörtént. Báthory István a távolból mindent elkövetett, hogy a gyengécske kezdemények megerősödjenek; a jezsuita kollégiumok rendszerét megtámogatta a pápai szemináriumokkal, amint azt királyságában, Lengyelországban is tette. Bátyja, Kristóf mindenben partnernek bizonyult, egyetlen fiának nevelését is a jezsuita rendre bízta. A viharfelhők a király halála után rögtön jelentkeztek. A rendek, a kormányzóval, Ghiczy Jánossal az élen két év kemény pressziója után kikényszerítették az ifjú fejedelemtől a rend kitiltását, cserébe a nagykorúsításért. A kitiltásnak azonnali következményei lettek; V. Sixtus kiátkozta az országot és lakóit. A lépés – különösen, hogy egy protestáns országról van szó –, első látásra egy kissé radikálisnak tűnik. Ha azonban végigtekintünk a térség politikai palettáján, azonnal a szemünkbe ötlík, hogy a jezsuita rend erdélyi kiűzésével a keleti térség rekatolizációjának egyik oszlopa dőlt ki. Erdély ugyanis ugródeszkát jelentett mind az orosz, mind a balkáni, mind a hódoltsági területek irányában. Hogy milyen nagy volt a politikai jelen-

---

¹ Kísérletek Erdély rekatolizációjára. Tervek az erdélyi püspökség visszaállítására Báthory István és Zsigmond idejében. In: Magyar Egyháztörténelmi Vázlatok 2002/1-4, 39–74.

tősege az 1588. évi medgyesi végzéseknek, azt a vatikáni levéltár államtitkári fondjainak ránk maradt levelezésanyaga dokumentálja.

A medgyesi országgyűlésen történetekre a Kúria rögtön reagált; az államtitkárságra özönlési kezdtek a jelentések, főleg az akkori lengyelországi nuncius, Annibale di Capua tollából. Nemsokára Rómába kerültek az ominózus végzések és a kitiltás ellen a végsőkig küzdő jezsuiták beszámolóí. A befutó anyagokat külön kódexbe rendezték, bár ez amúgy is szokás volt, hiszen az efféle iratokat általában a nunciusi jelentések mellékleteként küldték be. Az iratok ennek megfelelően kerültek külön helyre, a jezsuiták moldvai betelepítése tervének dokumentumaival együtt. A rend tagjainak egy része ugyanis a kitiltó határozat után a moldvai vajdaságba ment, ahol az akkor regnáló Péter vajda több egyértelmű gesztust is tett a katolicizmus irányába. A moldvai katolikus ügy igazi előremozdítója azonban az egykori portai dragomán, a Velencét is szolgáló Bartholomeo Bruti volt, aki ekkor a kancellári tisztséget töltötte be. A vajda és Bruti, hogy országuk mozgásterét megnöveljék, közeledni kezdett a Szentszékhez. Nem tárgyunk a moldvai rekatolizáció kísérletének története, ezért csak annyit jegyzek meg, hogy a kieső erdélyi fejedelemség helyettesítésére a szintén török fennhatóság alatt lévő vajdaság kínálkozott. A moldvai helyzet azonban meglehetősen ingatag volt, először Péter vajdának kellett elmenekülnie a Porta haragja elől, majd Brutit gyilkolták meg. Ezzel hosszú évekre befellegzett a Moldvát illető jezsuita terveknek.

A medgyesi végzések után nem sokkal arról értesülünk, hogy Hieronimo Matteucci velencei pápai nuncius megbeszéléseket folytatott Melchior Michele lovaggal, aki ifjabbik Báthory István megbízásából érkezett Velencébe. A tárgyalások négy pont körül forogtak; a fejedelem bocsánatot kért a kiűzés miatt, de értésre adta egyúttal azt is, hogy a rendek dühét a jezsuitáknak Ernő Habsburg főherceggel folytatott levelezése váltotta ki. Ezért a jezsuitákat nem, de az egyéb szerzetbeliek befogadását keresztül tudja vinni a rendeknél.² Végezetül arra kérték a szentatyát, hogy nevezzen ki Rómába egy bíboros protektort Erdély számára, és biztosítékokat kért arra nézve, hogy az

---

² A tárgyalások eme pontjával van tehát összefüggésben, hogy a fejedelem a gyöngyösi ferencesektől miséspapokat kért a csíksomlyói kolostor számára.

erdélyi követet illő módon fogadják az örök városban.³ Ez a rendkívül érdekes irat régóta ismert, ennek ellenére mégsem fogta senki eddig vallatóra, pedig ebbe a négy pontba bele van foglalva az összes olyan probléma, amely az erdélyi egyházi hierarchia restaurálásának útjában áll.

Báthory István halála után az új kurzus legitimációja meglehetősen inga-tag talajon állt. A trón dinasztiai belüli öröklésére még a fiatal erdélyi állam életében egyszer sem volt példa. Hozzátehetjük, az erdélyi állam egész története alatt mindössze kétszer – ha leszámítjuk II. Apaffy Mihály szimbolikus regnálását – került erre sor: a Báthoryak után a Rákócziak esetében. Az erdélyi uralom Achilles sarka a Portához fűződő viszony volt, ezért az erdélyi rendek számára rendkívül fontos volt, hogy az uralkodó elkötelezze magát a török orientáció mellett. A jezsuiták által nevelt Zsigmond ilyen irányú elkötelezettségét illetően kételyek merültek fel. Nem így unokaöccseivel kapcsolatban, akiknek Lengyelországban is voltak földbirtokaik, ahol István halálával szintén nyitottá vált a helyzet. Az új uralkodónak, III. Zsigmondnak névrokonához hasonlóan igen gyenge volt a legitimációja. Ő is arra kényszerült, hogy választási feltételeket írjon alá a rendek számára, mint elődei, amelyben benne foglaltatott a szabad vallásgyakorlat elve is. Ráadásul a trónt Habsburg Miksa is megpróbálta fegyveresen megszerezni, bár kísérlete kudarcba fulladt. Lengyelország fontosabb volt a Szentszék számára, mint a vazallításban élő Erdély, és több volt a katolikus is, ezért oda a trónváltás után egy legátus utazott Hippolito Aldobrandini, a későbbi VIII. Kelemen személyében. Aldobrandini erőfeszítéseit Miksa kiszabadítására és a béke – amely később bédzini egyezmény néven vonult be a történelembe – tető alá hozására koncentrált. Valószínűleg ez az oka, hogy az ő levelezésében számunkra érdekes dokumentumot nem találunk.

Annál érdekesebb Annibale Capua lengyelországi pápai nuncius 1589 májusában az államtitkárságra befutó levele. Capua volt az, aki nemcsak a Michele lovaggal folytatott tárgyalás feljegyzéseit, hanem ifjabb Báthory Istvánnak a kiűzés ügyében írt levelét is Rómába küldte. Ez a május 1-jén írt levél továbbgondolja a fentebb említett velencei megbeszéléseket. Mondandójá-

---

³ A megbeszélésekről Uo. 419–420.

nak központi témája a jezsuiták kiűzéseinek foglalkozik; láttuk, hogy ifjabbik Báthory István azt állította, hogy a rend kiűzésének legfontosabb oka a Habsburgokkal fenntartott kapcsolat volt. A nuncius beszerezte a megyesi végzéseket az összes egyéb, a kiűzéssel kapcsolatban keletkezett iratokkal együtt, tehát ezek pontos ismeretében hivatkozhatott a 8., 10. és 12. artikulusokra, amelyekből – mint írta – egyértelműen kiderül, hogy a kitiltásnak nem politikai, hanem vallási okai voltak. Hivatkozott még Zamoyski lengyel kancellár Zsigmondnak írott levelére is, amely két évvel korábban született, amikor Zsigmondot megválasztották, bár magára a beiktatásra csak 1589 elején került sor.⁴ Szamosközy hagyatékában találunk egy Zamoyski által írott levelet 1588. január 7-ei kelettel, amelyben a kancellár a jezsuiták védelmére inti Zsigmondot.⁵ Lehet, hogy a nuncius nem erre céloz, tájékozottsága az ügyben mindenesetre meggyőző.

A történetek alapján – írja, egyértelmű –, hogy a Habsburg kapcsolat csak ürügyül szolgált a jezsuitákkal kapcsolatos leszámolásokhoz. Mégis, szavai valahogy nem meggyőzőek. Michelére hivatkozva azt tanácsolja, hogy a kiűzött jezsuiták helyett a pápa más szerzetesrendek soraiból küldhetne papokat vagy szerzeteseket, akiknek lenne mód az eltartására, az erdélyi katolikus uraknak ugyanis joguk van arra, hogy magáncélokra papot tartsanak, így be lehetne vinni őket az országba. Nem vitás, az ötlet legfelsőbb körökből, Zsigmondtól, Andrástól származott; a Báthory unokaöccsök, mint láttuk, nem igazán tartották szívügyüknek a jezsuita rend ügyét, a miattuk és körülöttük felkorbácsolódó kedélyekről bőségesen értesülhettek a forrongó lengyel belpolitikai életet látva. Ezt a nuncius is megtapasztalhatta, és bár a Michele által beküldött pontokban ez szintén benne van, mégis gyanúra ad okot, hogy túlságosan nagy igyekezettel próbálja több forrásból is bizonyítani ártatlanságukat. Nem igazán sikerült az a hatásosnak szánt szónoki kérdés sem, hogy tudniillik a jezsuitáknak – akik a fejedelmet nevelték – hogyan is lett volna módjuk Erdélyben kémkedni?

A nunciusnak tökéletesen tisztában kellett lennie azzal a jezsuitaellenes közhangulattal, amely nemcsak Erdélyben és Lengyelországban, hanem egész Európában eluralkodott. Ennek jellemzésére rendkívül izgalmas adalékul ki-

---

⁴ A nuncius levelét vö. Monumenta Antiquae Hungariae (1587 – 1593), vol. III, Ed. Ladislaus Lukács, Romae 1981, 441–443.

⁵ Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. G 708, Szamosközy hagyaték (számozatlan.)

nálkozik Károly főherceg és V. Sixtus pápa levélváltása 1589 tavaszán, tehát éppen akkor, amikor Annibale di Capua küldözgette idézett jelentéseit Rómába.

Károly főherceg a stájerországi ellenreformáció vezéralakja volt. Grácban kollégiumot alapított a jezsuitáknak, és megtette az első határozott lépést, hogy tartományát megtisztítsa a protestánsoktól. Az ő lánya volt Mária Krisztierna, Báthory Zsigmond későbbi felesége. A főherceg első, a pápának írt levele a mi szempontunkból ugyan kevésbé informatív, de megírásának időpontja (1589. március 2.) önmagában is jelzésértékű. Károly a kissé körülményes kezdés után azzal indokolja levelének megírását, hogy elterjedt annak a híre, hogy a jezsuita rend regulájában változtatásokat eszközölnek. Mi lesz akkor, tette fel a szónoki kérdést, ha éppen ők lépnek erre a bizonytalan és ingoványos talajra? A jámbor fejedelmeket megdöbbenetette a hír, mivel azt még az eretnekek is elismerik, hogy a jezsuiták az egyetlen igazán komoly ellenfeleik. Ezen a ponton válik izgalmassá a levél, a főherceg ugyanis így folytatja: „Erdélyből nem más ok miatt, hanem azért üzték ki őket, mert szembeszálltak az eretnek tanácsosok törekvéseivel. De mit fognak kiváltani azok az elképzelések [ti. a regula megváltoztatása] azoknak a lelkében, akiket ők neveltek fel a katolikus hitben? Ha értesülnek arról, hogy a Szentszék meg akarja változtatni a szabályzatot, amely pedig annyira tartós és szilárd, és amelyet maguk a rendtagok is olyan páratlan buzgalommal gyakoroltak, talán nem fogják a kapott tanítást is kevésbé erősnek és szilárdnak érezni?”⁶

A főherceg tehát pozitív példaként tekint arra, ami Erdélyben történt, éppen a fejedelemségben történeteket használva fel arra, hogy szándéka megváltoztatására bírja a pápát. V. Sixtus reakciója egészen váratlannak tűnik; a megkülönböztetett figyelmet már az is jelezte, hogy az államtitkárságra befutó iratot a titkár, aki a leveleket átolvassa, hogy a kongregációban betervezthessék a pápának, a margóra két ikszet tett. A pápa válasza április 10-én

---

⁶ „...cum ex Transylvania non aliam ob causam, quam quod haeticorum conatibus instituti sui ministeriis, egregie obviam irent expulsi sunt. Quas vero cogitationes, haec res in eorum mentibus pareret, qui ab iis in religione catholica sunt instituti? Qui si eorum institutum a sede apostolica immutari intelligant, a qua iam toties probatum et confirmatum est, quamque ipsi religiosi singulari studio venerantur, doctrinam quoque quam ab iisdem hauserunt, parum constantem et firmam fortassis suspicabuntur?” Archivio Segreto Vaticano, Segr. Stato, Polonia, vol. 29, fol. 105r.

született meg, vagyis egészen gyorsan. A levélben a következőt olvashatjuk: „A [jezsuiták] a világi dolgokra túlságosan is nagy gondot és figyelmet fordítanak. A szentlecke, az ima és a lelkigyakorlatok helyett a köznép beszédét hallgatják, a kolostorokat otthagyták, és betolakodtak a királyi udvarokba, jobban szem előtt tartva az államérdeket, mint amennyire az vallásos férfiakhoz illő. Emiatt szükségképpen támadt sokakban gyűlölet, nem kell tehát csodálni, hogy vétkeik miatt, ahogy az legutóbb Erdélyben is történt, kiűzték őket.”⁷ A célzás túlságosan is egyértelmű volt, hogy azt a főherceg elengedje a füle mellett. Viszontválaszában éppen olyan nagy igyekezettel hangsúlyozza a jezsuiták ártatlanságát, ahogyan azt Annibale di Capua tette: „Erdélyből, ahonnan a jezsuitákat kiűzték, származott a vád, hogy az országot állítólag át akarják játszani az ausztriaiaknak. De ebben szemernyi igazság sincs, erre tanú az ország fejedelme, aki kitüntető oklevelet állított ki erkölcsaik feddhetetlenségéről és ártatlanságukról, és hogy távozásukban csakis a hit, Őszentsége és a Szentszék kitartó és rendíthetetlen védelme játszott szerepet. Az eretnek kiűzték és távozásra kényszerítették őket, sőt nemcsak a jezsuitákat, hanem minden egyéb katolikus papot, és magát a katolikus vallást és hitet is, amelyet ezzel a rendelettel akartak végleg száműzni és kiirtani. Azokról a jámbor fejedelmekről pedig, akikről azt állítják, hogy a jezsuiták vérig sértették őket, én magam is beszélhetnék, ha eddig akár egyet is láttam volna, ellenben mindenki jóindulattal támogatta és segítette őket, a legnagyobb igyekezettel járva el érdekükben, amit egyébként az elmúlt évben személyesen is megtapasztaltam, amikor rokonomnál, a bajor hercegnél és testvéremnél, Ferdinándnál jártam.”⁸ A kissé gúnyosra sikeredett célzás és az egész levelezés

---

⁷ „A sacrorum librorum lectione, et divinarum rerum meditatione, et contemplatione ad vulgi sermones confugerint et refractis religionis claustris in regum aulas, irruerint, et ad uniuscuiusque status ac imperii rationes cognoscendas curiosius quoque religiosos viros decebat animum adiegerint. Quibus ex rebus cum multorum odia necessario incurrerint, nemini mirum videri debet, si eorum culpa, factoque ex Transilvania proxime eiecti sunt.” Uo. fol. 109v. A rendi regula néhány előírásának megváltoztatásáról vö. *Geschichte des Papste im Zeitalter der katholischen Reformation und Restauration*, Bd. X, bearb. Ludwig Pastor, Freiburg, 1926, 128–134.

⁸ „De Transylvania vero fuit quidem rumor allatus iesuitas inde eiectos, quod regnum illud tradere vellent principibus Austriacis: sed tantum abest, ut hoc vel umbram veri habuerit, ut in ipsorum discessu, illique loci princeps, honorificum eis diploma, quod et vidi et legi dederit, quo testimonium ferebat, de eorum virtute integritate, et innocentia: sola igitur

hátterében a kiűzés iratait kiadó Lukács László szerint a spanyol jezsuiták körül kibontakozó konfliktus húzódott meg,⁹ amely azonban a jelek szerint az ellenreformáció egyik németországi központjának számító bajor udvarban is bizonytalanságot keltett. Ennek a bizonytalanságnak azonban semmiképpen sem kizárólag a spanyol jezsuiták voltak az okai, hanem ami például Németalföldön vagy Franciaországban 1572 augusztusa, a Szent Bertalan éji vérengzés óta történt. A királyságban dúló vallásháború egyik gyújtópontjában a Katolikus Liga élén álló Guisek álltak, Henry de Guise-t pedig éppen a fenti események idején, 1588. december 23-án gyilkoltatta meg III. Henrik. A Guisek mellé sorakoztak fel a jezsuiták is, akiknek a biztatására 1589. augusztus 1-jén meggyilkolták a királyt.¹⁰ Egyáltalán nem volt tehát jó sajtója a rendnek, ami magyarázza a pápa szavait is. Ennek a jezsuitaellenes hangulatnak tudható be Minuzio Minucci pápai titkár Vilmos bajor hercegnek írt magyarázkodó levele is, hogy az egész, rendet ért gyanúsítás Michele lovagtól származik, akitől aztán eljutott a legmagasabb szintre, V. Sixtushoz.¹¹ A mi számunkra azonban a főherceg magyarázkodása a fontos; azt ugyanis ő sem tagadta, hogy a jezsuiták állhatatosan és rendíthetetlenül védtek a Szentszék érdekeit. Erről a védekezésről több rendi beszámoló is ránk maradt, amelyeknek az elfogultságához persze nem férhet kétség.¹²

A fentiek alapján tehát nyilvánvaló, hogy volt a kitiltásnak egy tisztán politikai és egy tisztán vallási magyarázata. Nem kétséges, hogy – legalábbis kezdet-

fidei causa: summi pontifici sanctaeque sedis apostolicae fortis, et invicta defensio. Eas inde eiecit et abire coegit, imo non solum iesuitas sed omnes etiam religiosos et catholicos, ipsam quoque fidem catholicamque religionem, cum eis per publica statuta exulare, et solum vertere haeretici voluerunt. De reliquis autem principibus bonis, quos adeo iesuitis offensos esse scribitur, equidem ipse mihi meliora polliceor, quando hactenus neminem novi, qui non eos magna benevolentia complectatur et foveat, nec non cum insigni commendatione pro eis agat, quod et re ipsa in mea superioris anni protectione aperte cognovi, cum essem apud ducem Bavariae meum cognatum, et fratrem archiducem Ferdinandum." ASV Segr. Stato, Polonia, vol. 29, fol. 113r.

⁹ MAH III, 431. Vilmos március 29-ei levelében azt írja, a jezsuitákat nem is katolikusoknak, hanem egy új szektának tartják. ASV Segr. Stato, Polonia, vol. 29, fol. 170r–174r.

¹⁰ Ernest Lavisse: *Histoire de France depuis les origines jusqu'à la révolution*, vol. VI, Paris, 1911, 287, 300.

¹¹ MAH III, 432.

¹² MAH III, 315–373

ben –, az ügyben leginkább érdekelt fél, a Kúria melyik verzió hitelességét fogadta el. Ezt az óvatosságot az is magyarázza, hogy a jezsuiták védelmükre azt hozták fel, hogy az egész vádaskodás a Báthory család tagjaitól ered. Az ügy tehát kétségtől nagyon kényes volt, hisz a család volt az erdélyi rekatolizáció egyetlen igazi támasza. Campano tartományfőnök Rómába írt levelében őket vádolta, keserű szavakkal illetve Báthory Istvánt és Andrást, mivel nekik kellett volna megakadályozni a kiűzést.¹³ Nem volt azonban minden rendben a jezsuiták háza táján sem; az Erdélyből Bécsbe kerültek között volt egy olasz, Hieronimo Ferricelli, aki súlyos vádak (gravia et secreta) fogalmazott meg a fejedelem ellen.¹⁴ Campano nyomatékosan kérte a rendfőnököt, hogy se Ferricellinek, se két másik rendtagnak, Emilio Vegának és Szántó Istvánnak ne engedje, hogy az erdélyi ügyekkel kapcsolatban apológiákat és históriákat írogassanak. Különösen Ferricelli miatt aggódott. A fiatal leccseit éppen ő vitte az udvarba a fejedelem mellé. Az ifjú jezsuitát gyorsan megváltoztatta az udvari környezet: „Úgy tűnik, az udvarban szerfelett kényessé vált, a kényelmet keresi, amely fogyatékoságának jele, nem akar senkinek engedelmesskedni.”¹⁵

A forrásokból kitapintható az erdélyi jezsuiták megosztottsága. Azt a szakirodalom is hangsúlyozza, hogy nemzeti ellentétek feszültek az erdélyi misszió-
n belül; volt azonban egy másik törésvonal, amely nem a nemzeti hovatartozás, hanem a rend hivatásával kapcsolatos felfogásbeli különbségek mentén húzó-
dott. Ezek alapján egészen világosan el lehet különíteni egy udvari csoportot, akik még Báthory István utasítására kerültek az udvarba és a fejedelem szemé-
lye körül csoportosultak, és egy udvaron kívülit, akik a szó szoros értelmében misszióztak, a köznép közé jártak, prédikáltak, és a szószék mellett tollal is fel-
vették a harcot az eretnekek ellen. Ez utóbbi tipikus példája volt az ekkorra már

---

¹³ MAH III, 435, 469–470. Istvánnak és Andrásnak a kiűzéssel kapcsolatos leveleit uo. 383–384, 460–464. A bíboros a rendfőnöknek írt levelében alaptalannak nevezi a gyanúsítást, hogy a jezsuiták kiűzésének ő lenne az oka.

¹⁴ MAH III, 470.

¹⁵ „Videtur factus in aula nimis delicatus et queri magnas commoditates quae imperfectio esset ab illo auferenda non illi concedendo quaecunque vult” MAH III, 381. Rejtély, mit értett fogyatékoságon a tartományfőnök. Talán összefüggésben van a fejedelem impotenciájával, homoszexuális hajlamaival. Vö. Bartók István: A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra, szerk., R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1987. (a továbbiakban Udvari kultúra), 135–158.

számottevő irodalmi munkásságot és botrányt is maga mögött tudó Szántó István. Az udvarban Leleszi Jánoson és a botrányos magaviselete miatt eltávolított Undó Mártonon kívül nem találunk magyarokat. A többiek idegenek voltak, lengyelek, olaszok, spanyolok, akik nem tudtak magyarul. Nekik volt a legbizonytalanabb a helyzetük a többi idegen udvaroncéhoz hasonlóan, ezért közülük könnyebben felvehette a kapcsolatot valaki akár a bécsi, akár a gráci udvarral. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy eddig egyetlen dokumentum sem került elő, amely egyértelműen bizonyítaná a jezsuitáknak a Habsburgokkal fenntartott kapcsolatait. Köztudomású, hogy István király éppen a Habsburg befolyás kiküszöbölése miatt tett erőfeszítéseket egy önálló rendtartomány létrehozására, és csak amikor ez nem sikerült, akkor hozatott rendtagokat a lengyel rendtartományból a fejedelemségbe. A fentebb mondottak ugyanakkor azt valószínűsítik, hogy volt azért némi alapja a rendet ért erdélyi vádaknak, és hogy ennek hatására Rómában körvonalazódott egy alternatív megoldás az erdélyi katolicizmus megsegítését illetően.

Ez az alternatíva elsősorban a Magyarországon akkor már évszázadok óta meghonosodott ferences rend irányába történő orientálódást jelentette. István király eleve rájuk akarta bízni az erdélyi egyházi hierarchia irányítását, és ellenállt minden olyan szentszéki nyomásnak, amely jezsuitát, illetve idegen nemzetbelit ültetett volna a püspöki székbe. Az 1588. évi megyesi végzések után határozottan ebben az irányban történtek meg az első lépések. A kezdeményező fél természetesen a Báthory család volt, ifjabbik Báthory István után testvére, András bíboros és a fejedelem, Zsigmond lépett a porondra. A változásokat a fejedelem 1590. január 16-ai rendelete vezette be, amelyben megbízta unokaöccsét egy székelyföldi vizitációval. Nem tudjuk, hogy megtörtént-e ez a vizitáció, a bíboros mindenesetre néhány hónappal később készített egy feljegyzést, amelyet a nunciuson keresztül eljuttatott Rómába.¹⁶ Ezt a memorandumot Veszely Károly

---

¹⁶ Vö. a bíboros április 9-én kelt levelét: „Il signor cardinale illustrissimo Battoreo mi ha communicato con molta benignità le cose di Transilvania spettanti alla santa religione cattolica et me ne ha dato una nota particolare la quale mando qui allegata per maggior informazione di Vostra Signoria Illustrissima e in quanto io potrò qui non mancarò di servir al sudetto signor cardinale illustrissimo che mostra ardente desiderio di giovare alle cose spirituali di quella provincia.” Vö. ASV Segr. Stato, Polonia, vol. 26, fol. 367v.

szövegkiadása óta ismerjük, mint ahogy a két évvel később, 1592-ben született instrukciókat és a székelyföldi esperesség alapító oklevelét is.¹⁷

Ennek az 1590-1592-es kísérletnek van egy eddig kellő figyelemre nem méltatott, és az európai Konfessionalisierung kereteibe beilleszthető vonatkozása. Már Annibale di Capua felhívta a figyelmet arra, hogy a kitiltás nem érinti az egyéni ájtatosságot, van tehát mód arra, hogy katolikus papokat hívjanak az országba. Magyarországon egészen a bécsi békéig nem szabályozták a lelkiismereti szabadság gyakorlásának módját, annak keretét a főkegyúri jog adott, ennek alapján fogadtak be vagy éppen űztek el papokat birtokaikról a főurak. Erdély ebből a szempontból önálló úton járt, János Zsigmond és az erdélyi rendek több országgyűlési végzésben rendelkeztek a hit szabad hirdetéséről, kizárva azonban ebből a katolikusokat. A rendelkezések a szokásjogot mégsem írták felül, a legjobb példa erre a Báthory család, amely a végzések ellenére mindig tartott birtokain katolikus papokat, főleg ferenceseket. A nuncius tehát erre a gyakorlatra célzott, és az erdélyi katolicizmus sorsát a kezébe vevő Báthory András is erre az alapra szándékozott építeni.

A bázist vagy az erőforrásokat azonban a dolog természetéből adódóan Lengyelországból kívánta biztosítani. Ennek érdekében próbálta megszerezni a krakkói püspökséget, amelynek birtokai a magyar határ mentén helyezkedtek el, iskoláit és jövedelmeit a magyar vagy erdélyi ferencesek felkészítésére lehetett volna fordítani. A püspökséget azonban vetélytársa, Jerzy Radziwiłł kapta meg, ráadásul András túlságosan is belebonyolódott a lengyelországi pártharcokba Jan Zamoyski oldalán, a Habsburg-ellenes birodalmi ellenzék egyik vezető erejével, a brandenburgi őgrófsággal fenntartott kapcsolatai pedig a Szentszék határozott rosszallását váltották ki. A pártharcok közepette mégis volt gondja arra, hogy felkarolja a katolikus vallás ügyét. András, aki Lengyelországban nevelkedett, más dimenzióban látta az erdélyi katolicizmus ügyét, erre engednek következtetni nemcsak erdélyi, hanem lengyelor-

---

¹⁷ A kérdéskörrel részletesen foglalkozom fentebb idézett tanulmányomban. A memorandumokat Possevino művének tartottam, abból kiindulva, hogy azok Rómában születtek, András nevében, mivel az ő neve alatt nyújtották be, afféle háttéranyagként. A nuncius áprilisi levele azonban minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy azok Báthory András tollából születtek, és még az 1590. év elején, tehát nem egy évvel később, mint feltételeztem.

szági lépései is. Az egyházi reform, vagyis a tridenti zsinat határozatainak bevezetésére határozott erőfeszítéseket tett a porosz területen lévő warmiai püspökségben 1593-ban, amellyel kivívta a nuncius, Germanico Malaspina elismerését.¹⁸ Ugyanerre törekedett a meghíúsult krakkói püspökség, majd koadjutorság után kárpótlásként kapott, Varsótól nem messze fekvő czerwiński apátságban is. Más kérdés, hogy ennek kapcsán a plosci püspökkel került összeütközésbe, akinek fennhatósága alá az apátság tartozott.¹⁹

Ennek a reformtevékenységnek egyik érdekes és eddig ismeretlen példája, hogy warmiai püspökként, illetve az annak alárendeltségébe tartozó miechowi apátság prépostjaként kegyura volt a lengyel határ közvetlen szomszédságában, de még a magyar királyság területén fekvő landeki kolostornak is. A kolostor ügyéről fennmaradt András két érdekfeszítő levele, az egyiket Andrea Caligarinak, az egykori lengyelországi nunciusnak, a másikat XIV. Gergely pápának írta. Az 1591. év tavaszán Rómába eljuttatott levelekben felvázolta a kolostor ügyének a katolikus hit megőrzése szempontjából egyedül lehetséges megoldását. A kolostor birtokaira a térség egyik vagyonos ura, lutheránus palocsai Horváth György vetett szemet, aki először birtokcserét ajánlott, végül abban állapodtak meg, hogy tízezer lengyel forintért eladják neki, a pénzen pedig Lengyelországban vásárolnak birtokot. A feltételek közt szerepel, hogy a miechowi apátság nem adja át a főkegyúri jogot, vagyis Horváth Györgynek kezességet kellett vállalnia, hogy tiszteletben tartja a katolikus vallást, a landeki plébánost pedig, akit a prépost helyére állítanak, a landeki tizedbevételeiből kellett eltartani. Halála esetén az apátság kegyúri jogával élve, jelöli ki az új papot. A többi pap ellátásának egy része, bár ezt nem fejti ki részletesen a tervezet, feltehetően a lengyelországi birtok jövedelméből származott volna. A feljegyzés azért rendkívül fontos számunkra, mivel más dimenzióba helyezi azt az egy évvel későbbi kísérletet, amelyről Veszely Károly jóvoltából már régóta tudunk. 1592-ben ugyanis a bíboros ugyancsak a kegyúri jogot a középontba állítva utasította helyettesét, Jósika Istvánt, hogy a birtokadományozásoknál fordítson gondot arra, hogy az adománylevélben rögzítsék, a fejedelem

---

¹⁸ ASV Segr. Stato, Polonia, vol. 35, fol. 337r, 340v.

¹⁹ A vizálýról vö. ASV Fondo Borghese III, vol. 120, 225r, 233v, 242r–271v, Segr. Stato, Polonia, vol. 35, fol. 343rv.

fenntartja kegyúri jogát, a katolikus vallás érdekei tehát semmiképpen sem sérülhetnek.

Az egyházfegyelmi kérdéseken túl tehát különös hangsúlyt fektetett a katolikus vallásgyakorlat jogi körülbástyázására is. Ez tulajdonképpen az erdélyi vallásügyi rendelkezések megsértése volt, de a szokásjogban gyökerező és Werbőczy Hármaskönyve által is kodifikált kegyúri jog erősebbnek bizonyult ezeknél a rendelkezéseknél. Ha nyugatra tekintünk, azt látjuk, hogy a Német-római Birodalom területén az augsburgi vallásbéke a lelkiismereti szabadság alapján szabályozta a hitgyakorlás módját. Ez egyértelműen a lutheránusoknak kedvezett. Egyik cikkelye ugyanakkor kimondta, hogy a lutheránus vallásra áttérő egyházi közösségek nem vihetik birtokaikat magukkal, az a katolikus egyházé marad. Ezzel kapcsolatban még egy adatot érdemes idézni: amikor Germanico Malaspina lengyelországi pápai nuncius 1593-ban Svédországba követte III. Zsigmondot, egyik jelentésében a svéd helyzetre utalva a következő, egy katolikus főpap szájából szokatlan érveléssel állt elő. Mivel Svédország lutheránus, írta, és csak elenyésző számban maradtak katolikusok, a legcélszerűbb az augsburgi vallásbéke lelkiismereti szabadságra vonatkozó előírásait követni, mert ez a protestánsok által is elismert alapelv lehetővé tenné a svéd katolikusok zavartalan hitgyakorlását.²⁰

A Szentszék megkülönböztetett figyelemmel kísérte a térség többi államának gyakorlatát is. Ezt bizonyítja az államtitkárság aktái között őrzött feljegyzés a csehországi katolicizmus helyzetéről. Ennek 7. és 8. pontja kimondja, hogy az érsekek nem rendelkezhetnek szabadon a fennhatóságuk alatt lévő papokkal és egyházakkal, mert azok a konzisztóriumnak engedelmességeknek, azok viszont anyagilag a kollátoroktól, vagyis az egyházközösségektől függenek. A tanítók azonban nincsenek alárendelve a plébánosoknak.²¹ A feljegyzés *ius liberum*-nak nevezi a főpapság kegyúri jogát, amelyet az képtelen alkalmazni. Az episzkopálisnál jóval decentralizáltabb cseh egyházszervezet a hu-

---

²⁰ Vö. ASV Segr. Stato, Polonia, vol. 35, fol. 199v–200v.

²¹ A 17 pontos feljegyzés címe: *Religio catholica quas ob causas collapsa sit in regno Boemiae*. Vö. ASV Segr. Stato, Germania, vol. 94, fol. 343rv, 349v.

„7. quia archiepiscopo non est ius liberum, in omnes parochos et ecclesias. Per hoc enim, quod quidam subsunt consistoria quidam vero neque illi nec consistorio, sed solis collatoribus, hinc fit ut non possit subsunt in concordiam. 8. Quia scholares non subsunt parochis.” 343r.

szita harcok eredményeként jött létre, amely nemcsak a cseh klérus, hanem Róma beleszólását is megnehezítette a cseh egyházi ügyekbe. Ha a csehtől eltérő volt is, Svédországgal sok hasonlóságot mutattak a Magyarországon kialakult katolikus-protestáns felekezeti viszonyok. Úgy tűnik tehát, hogy András a János Zsigmond által a katolikus hitgyakorlat kizárásával érvényesített lelkiismereti szabadság érintetlenül hagyása mellett, amely, mint fentebb láttuk, a gyakorlatban mégis csak magába fogadta a katolikusokat is, a régi, hagyományos főkegyúri jogra kívánta alapozni az erdélyi egyházpolitikát. Ez a *modus vivendi* lehetővé tette volna az erdélyi katolikus egyházi hierarchia lassú megerősödését és a katolikus felekezeti élet zökkenőmentes belesimulását az erdélyi viszonyok közé.

Az András által a helyi viszonyok figyelembevételével kidolgozott megoldás egy a világi elemnek jobban alárendelt egyházszervezetet hozott volna létre, amelynek élén főkegyúrként – ahogyan azt ebből a szempontból nagybátyja, Báthory István is szorgalmazta – a fejedelem állt volna.²² A hit gyakorlásában pedig, szintén tudomásul véve a fennálló helyzetet, a lelkiismereti szabadság korlátozottan kimondott, de mégis szabadon gyakorolt elvébe kapaszkodott. Ez a protestánsok által annyira hangsúlyozott elv tehát Erdélyben éppen a katolikusokat segítette volna. Teljesen nyilvánvaló, hogy a bíboros egy percre sem gondolta komolyan azt az István király által is felkarolt tervet, hogy ő legyen Erdély püspöke.²³ Ő megelégedett, legalábbis pillanatnyilag azzal, hogy felügyelje a nyáját, az irányítást a középszintű vezetésre bízva, akit viszont Jósika személyében a világi hatalom ellenőrzött volna. Ez azonban hosszú távon a gyakorlatban az erdélyi katolikus hierarchiának a protestánsokéhoz való hasonulását jelentette volna egyházszervezetileg is. Ha néhány évtizeddel előretekintünk, azt látjuk, hogy a református erdélyi fejedelmek főkegyúrként jelölték az erdélyi katolikusok lelki vezetőjét, akinek személyét a Szentszék, tudomásul véve a szokat-

---

²² Kruppa im.

²³ Érdekes módon éppen ezzel az érveléssel hozakodott elő már 1583-ban is, egy, a Szatmár és Nagybánya ügyében folyó tárgyalásokon a császári küldöttség által készített beadvány: „...eam ob rem credo cordatos quosque intelligere illustrissimum dominum Batorem qui Romam profectus est, iam tutiore esse in statu, quod in Polonia praeposituram assecutus sit, quam si pinguissimum episcopatum obtinuisset in Transsylvania.” ASV Segr. Stato, Germania, vol. 94, fol. 249r.

lan helyzetet, apostoli helynöki státusban, korlátozott vikáriusként püspöki jogkörrel utólag ki is nevezte.²⁴ Hasonló irányba fejlődött volna a magyarországi katolikus egyházi szervezet is; a bécsi béketárgyalások közben és után a felső-magyarországi nagyurak, például Thurzó György, vagy Illésházy István, határozott lépéseket tettek a magyarországi katolikus püspöki hierarchia lebontására azzal a nem titkolt céllal, hogy a katolikus egyházi hierarchiát szervezetileg egy szintre hozzák a protestánsokéval.²⁵

A bíboros kísérletének gyakorlatban történő átültetésére a történelem nem hagyott időt, a békés, háttérbe húzódó, az egyszerű hívekre és a hitéletre koncentráló munka helyébe újra a jezsuiták léptek. Alfonso Carrillo éppen abban az évben tűnt fel a fejedelmi udvarban, amikor a bíboros a székelyföldi vizitáció után megtette az első határozott lépéseket a székelyföldi esperesség létrehozására. Az esperességről megalakulásának tényén túl semmit nem tudunk, annál inkább az udvarban újra kiéleződő frakcióharcokról, amelyből a jezsuiták sokszor indokolatlanul felvállalt vagy provokált konfliktusokkal vették ki a részüket, akár az udvarban tartózkodtak, akár a köznép között jártak. A kitörő tizenöt éves háború a fejedelemséget potenciális katonai szövetségesként értékelte fel, és ebben a nagy játszmában a rend Alfonso Carrillón, a fejedelem gyóntatóján keresztül minden eddiginél meghatározóbb hatást gyakorolt az udvarra és azon keresztül az erdélyi egyház- és külpolitikára. A végeredmény finoman szólva sem volt egyértelműen pozitív; Giovanni Ferreri prágai pápai nuncius 1604-ben óvatosan megfogalmazott szavai szerint a jezsuiták, bár bizonyára nem a rossz szándék vezette őket, mégsem sáfárcodtak jól a rájuk bízott hatalommal.²⁶

---

²⁴ Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Bp., 1935, 241–244.

²⁵ Ez a rendkívül izgalmas kérdéskör további tanulmányozást igényel.

²⁶ „...trovo che si può dire nessuna per hora, ma mediocre si essercitarebbe se vi fosse vescovo, e se bene non dubito che i padri gesuiti non usassero bene l'autorità, credo però anche che non la essercitariano mal volontieri...” Vö. Jezsuita Okmánytár. Magyarország és Erdélyt érintő iratok (1601–1606) I/1–2. köt. S. a. r. Balázs Mihály et alii, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34.), Szeged, 1995. 245. sz. irat. Ehhez vö. még az 1606-ban Rómában benyújtott memorandum jezsuitákra vonatkozó kritikus megjegyzéseit. A szakirodalom eredetileg Verancsics Faustus csanádi püspöknek tulajdonította az emlékiratot. Ennek kritikáját és a szerzősége vonatkozó új javaslatokat vö. Kruppa Tamás: *Adalékok Verancsics Faustus csanádi püspök életrajzához*. In: *Verancsics Faustus 1551–1607*. Vár ucca tizenhét, negyedévkönyv, 1994/3, Veszprém, 153–158.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

Bocskai István és a durbanc(s)ok

A Bocskai-szabadságharc (1604–1606) nemrég ünnepelt 400. évfordulója kapcsán több kötet, tanulmány is napvilágot látott.¹ Az első jelentős, sikeres kompromisszummal, a bécsi békével záruló Habsburg-ellenes mozgalom szorosan kapcsolódott a korszak kiemelkedő nemzetközi eseményéhez, a Magyarországon megvívott nagy küzdelemhez, a hosszú vagy 15 éves háborúhoz (1593–1606), amely kutatása szintén nagy lendületet vett az utóbbi évtizedben.² Mindezek dacára a történeti kutatásban szinte teljesen ismeretlen a címben jelzett durbancok/durbancsok fogalom, illetve ennek kapcsolata Bocskai István magyar és erdélyi fejedelemmel.³ Paradox helyzet, hogy bár a durbanc/durbancs megjelölés egyértelműen történeti vonatkozású, kizárólag a nyelvészeti szakirodalom tért ki a terminus nyelvészeti vizsgálatára.⁴ Jelen tanulmány e történeti kuriózum elemzésével, a lehetséges magyarázatok felvetésével próbálja a történeti probléma

---

¹ Ifj. Barta János–Papp Klára (szerk.): „Nincsen nekünk több hazánk ennél.” Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. Budapest, 2004.; Papp Sándor: Bocskai István török politikája a felkelés előestéjén. *Hadtörténelmi Közlemények* 117 (2004) 4. sz. 1198–1211.; Papp Klára–Jeney-Tóth Annamária (szerk.): „Frigy és békeesség legyen...”. *A bécsi és a zsitvatoroki béke*. Debrecen, 2006.; Etényi Nóra–Horn Ildikó: Koronás fejedelem-Bocskai István és kora. Budapest, 2006.

² L. pl. Ivanics Mária: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*. Budapest, 1994.; Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború, Szeged, 2000. (továbbiakban: Tóth 2000)

³ Nem szerepel ez a fogalom sem az újabb irodalomban, vö. 1. jegyzet; sem pedig a régebbi munkákban, vö. Benda Kálmán: Bocskai István. Budapest, 1942. (újabb kiadása 1993.2); uő.: A Bocskai-szabadságharc. Budapest, 1955. (továbbiakban: Benda 1955); Nagy László: A Bocskai-szabadságharc katonai története. Budapest, 1961.; uő.: Bocskai István a hadak élén. Budapest, 1981.; uő.: Egy szablys magyar úr Genfben. Hajdúböszörmény, 2000.

⁴ Zsinka Ferenc: Durbancs. *Magyar Nyelv* 10 (1914) (továbbiakban: Zsinka, MNy 1914) 323–324.

megoldását segíteni. E tanulmány nemcsak adalék kíván lenni a Bocskai-szabadságharc, illetőleg a 15 éves háború kutatásához, hanem egyszersmind a jeles medievalista, Szegfű László tiszteletére készült, aki maga is szellemes, gondolatébresztő hipotéziseket vetett fel több probléma kapcsán.

A durbanc/durbancs megjelölés a korabeli forrásokban meglehetősen ritkán kerül elő, ez magyarázza ismeretlenségét a történeti kutatásban. A Bocskai-szabadságharc kapcsán két történelmi munkában találkozhatunk e szóval. Elsőként a „magyar Livius”, a jeles humanista történétíró Istvánffy Miklós (1538-1615) művét kell megemlítenünk, amely 1490 és 1606 közötti intervallumban foglalta össze Magyarország történetét.⁵ Jeles munkáját Szuhay István és Pázmány Péter biztatására kezdte el írni 1604-ben, s haláláig, 1615-ig írta, de csak 1606-ig jutott el.⁶ A nádori helytartóként is tevékenykedő, Habsburg-hű politikus egyértelműen szemben állt a Bocskai-felkeléssel. Személyes ellentétei is voltak Bocskai Istvánnal, amelyek 1598-ig nyúltak vissza. Ekkor Báthory Zsigmond lemondása kapcsán Istvánffy egyike volt az Erdélybe küldött császári biztosoknak, akik Mária Krisztierna oldalán megkísérelték Erdély kormányzását a kijelölt kormányzó, Miksa főherceg Erdélybe érkezéséig. Ehelyett azonban visszatért Oppelnből Báthory Zsigmond, nyilvánvalóan a háttérbe szorított, főkapitányi tisztségéből is elmozdított Bocskai István támogatásával, s visszavette a hatalmat.⁷ Istvánffy hasonlóképpen ellentétbe került a Bocskai-felkelésben második helyet elfoglaló Illésházy Istvánnal szemben, akinek korábbi hűtlenségi perében (1602) egyértelműen negatív szerepet játszott az ítéletlevél kapcsán.⁸

Istvánffy történelmi műve vége felé, a Bocskai-felkelést lezáró bécsi béke (1606. június 23) leírása után említette a következőket: „Sub id tempus perduelles, et Boscaianae factionis asseclae, novo nomine Durbancii passim apelari cepti sunt, vocabulo uti incertae originis, ita ipsis maxime exoso, adeo ut

---

⁵ Istvánffy történétírói tevékenységére vö. Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történétírás történetéből*. (kézirat gyanánt) Budapest, 1975. (továbbiakban: Bartoniek 1975) 339–388.

⁶ Uo. 339.

⁷ Vö. Tóth 2000. 383–386.

⁸ Az Illésházy perre vö. pl. Újváry Zsuzsanna: *„Nagy két császár birodalmi között”*. Budapest, 1984. 103–104.

id magni probri loco ducerent, armisque etiam pro eo digladiarentur: nec tamen gliscente indies per omnium ora hominum fama inditum a vulgo nomen abolere potuerunt.”⁹ Vidovich György 1868-ból származó magyar fordításában e passzus így hangzik: „Ez időtájt jött szokásba, Bocskai pártütőit „dubrancz” gúnynévvel nevezni, mely szó bizonytalan eredetű, de a pártütők-től annyira gyűlölt, hogy az azzal illetést a legnagyobb gyalázatnak tarták, sőt amiatt fegyverhez is nyultak; de a szó szájról szájra terjedvén, eltörölhető nem volt.”¹⁰ E fordítás kétségtelen hiányossága, hogy a perduelles szót nem fordítja, s az is vitatható, hogy a „Durbancii” szót „dubrancz” szóval helyettesíti. Közel száz évvel későbbi magyar fordítása Juhász László tolmácsolásában így hangzik: „Azalatt a hazaárulókat és a Bocskai-párt híveit új elnevezéssel durbancoknak – darabontoknak (ez Juhász László nyelvészeti szakirodalomra épülő betoldása – T. S. L.) – kezdték szerte az országban nevezni. Ez az ismeretlen eredetű szó előttük annyira gyűlöletes volt, hogy azt nagy gyalázatnak vették, sőt még kardot is rántottak miatta, de mégsem tudták ezt a néptől adott elnevezést eltörölni, mivel ennek híre szájról szájra járt és napról napra mind jobban elterjedt.”¹¹ E fordítás már pontosabban adja vissza Istvánffy szövegét, kár hogy Juhász László is értelmezni próbálta a fordításon belül a „Durbancii” szót, bár azt közölte a latin eredetihez közel álló, magyar raggal ellátott formában is. Juhász László fordítását a darabontok betoldás kivételével szó szerint átvette Kulcsár Péter későbbi válogatásában.¹² Magam a követ-

⁹ A mű első kiadása: *Nicolai Isthvánfi Pannonii Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Coloniae Agrippinae, 1622; jómagam a következő két kiadást használtam: *Regni Hungarici Historia Nicolaum Istuanffium Pannonium ejusdem Propolatum libris XXXIV exacte descripta*. Coloniae Agrippinae. 1685. 546.; *Regni Hungarici Historia post olim glorissimi Matthiae Corvini regis XXXIV. Qum apostolicum hoc Regnum Turcorum potissimum armis barbare invasum libris XXXIV. ...a Nicolao Isthvánffio*. Coloniae Agrippinae 1724. 518.

¹⁰ E fordításra ld. Istvánfi Miklós: *Magyarország története 1490–1606*. 1-2 kötet. Fordította Vidovich György. Debrecen 1867–1868. (továbbiakban: Istvánffy 1868) – a szóban forgó passzus helye 2. kötet (1868) 930.

¹¹ Istvánffy Miklós: *A magyarok történetéből*. Fordította Juhász László, a szöveget válogatta, jegyzeteket írta Székely György. Monumenta Hungarica VI. Budapest, 1962. (továbbiakban: Istvánffy 1962) 482.

¹² *Humanista történetírók*. Válogatta, a jegyzeteket írta Kulcsár Péter. Budapest, 1977. (továbbiakban: Humanista történetírók) 526. – a kötet végén jegyzetben értelmezte Kulcsár Péter a durbanc szót, vö. uo. 1124.

kező, a fentiektől nem sokban eltérő fordítást javaslom: „Abban az időben a hűtleneket és a Bocskai-párt követőit lépten-nyomon új néven durbancnak hívták, amely ismeretlen eredetű elnevezés nekik annyira gyűlölt volt, sőt olyan nagy szégyennek tekintették, hogy ezért még fegyverrel is vitatkoztak, mégsem tudták kiirtani ezt a napról-napra a közbeszéd és szóbeszéd által terjedő, a köznéptől adott nevet.”

A fentiekben idézett, nagy műveltségű és kortárs humanista történetíró tudósítását nyilvánvaló Bocskai-ellenes elfogultsága ellenére hitelesnek tekinthetjük. Az Istvánffy szövegét fordítók vagy a vonatkozó gyér, jobbára nyelvészeti szakirodalom sem vonta kétségbe a durbanc vagy durbancs fogalom meglétét, legfeljebb jelentését, értelmezését illetően folyt vita. Aligha kétkedhetünk abban, hogy Istvánffy Miklós valós információkat közölt a számára is különös elnevezésről. Tudósítása szerint új és ismeretlen eredetű névről van szó, amely ugyanakkor a köznéptől származott. Arra is utalnunk kell, hogy bár Istvánffy nem tudta vagy legalábbis nem adta meg az elnevezés jelentését, azt nyilvánvalóan értette mind a köznép, mind pedig azok, akikre ez vonatkozott. A leírás alapján e megnevezés egyértelműen negatív tartalmúnak, pejoratívnak tűnik, hiszen a történetíró szerint fegyvert is ragadtak miatta. Istvánffy szövegében egy kalap alá kerülnek a hűtlenek (hazaárulók) és Bocskai követői, párthívei. Mi köthette össze e két kategóriát a történetíró szemében, s mivel érdemelhették ki a közös gúnynevet? Minden bizonnyal a hazaárulás, illetve az e korban ehhez szorosan kapcsolódó felségárulás fogalma. További kérdés lehet, hogy vajon Istvánffy és a durbanc/durbancs gúnynévvel élők szemében vajon pusztán a Habsburg-uralkodó, I. Rudolf király (1576–1608) elleni felkelés, királpárti, lojalista szempontból nézve lázadás állt-e megbélyegző elnevezés háttérében vagy pedig kapcsolódott hozzá a mozgalom „törökössége” is, azaz a kereszténység ellenségeivel, az oszmánokkal való szövetség a még le nem zárult 15 éves háborúban.

Istvánffy Miklós mellett még egy kortárs történetíró használta a durbanc/durbancs fogalmat a Bocskai-szabadságharcra kapcsolatban. Ambrosius Simigianus, azaz Somogyi Ambrus (1564–1637?) erdélyi történetíró szerényebb politikai pályát futott be, mint magyarországi kortársa, Istvánffy Miklós. Belső-Szolnok megye jegyzője, majd élete végén Dés város bírása volt. Ő is humanista műveltségű történetíró, aki Istvánffyhoz hasonlóan az 1490-1606 közötti kor-

szak történetét foglalta össze, de nemcsak Magyarországot, hanem Erdélyét is.¹³ Négy könyvre tagolódó munkája nagy részében más történetírók munkáit írta át, leginkább csak az 1588–1601 közötti rész tekinthető Somogyi önálló munkájának. Az 1602-es évtől nevesebb kortársa, Istvánffy munkáját használta, vette át, s csak kisebb módosításokat tett.¹⁴ Somogyi Ambrus művében a következő passzust olvashatjuk: „Sub id tempus Bocskaianae factionis assecclae novo nomine Durbancii appellati sunt, vocabulo uti incertae originis, ita ipsis maxime exoso, adeo ut id magni probri loco ducerent, armisque etiam pro eo digladiarentur, nec tamen gliscente in dies per omnium ora hominum fama, inditum a vulgo nomen abolere poterunt.”¹⁵ Zsinka Ferenc így tolmácsolta ezt: „Ez időtáiban a Bocskai-párthoz tartozókat új névvel Durbanczoknak nevezték. Ez a név bizonytalan eredetű; Bocskay emberei annyira haragudtak miatta, hogy fegyvert is fogtak azok ellen, kik őket így nevezték. Mindamellett az elnevezés egyre jobban terjedt és Bocskay emberei e közönségesen elterjedt elnevezést nem bírták kiirtani.”¹⁶ Egyértelmű a szöveg egyezése Istvánffy tudósításával, nyilvánvalóan ezt is tőle kölcsönözte. Így önálló forrásként Somogyi híradását nem kezelhetjük. Egy lényegi különbség akad mindössze, Somogyi elhagyta Istvánffy szövegéből a „perduelles” (hűtlenek, hazaárulók) szót, s csak Bocskai párthíveire vonatkoztatta a durbanc/durbancs megnevezést. Zsinka Ferenc úgy értékelte az általa fellelt passzust, hogy „Simigianusnak ez a magyarázata míg egyfelől régebb a NySz (Magyar Nyelvészeti Szótár – T. S. L.) legrégebbi adatánál, másfelől megállapítja a szó eredetét.”¹⁷ Valójában Zsinka nem ismerve Istvánffy történeti munkáját, s Somogyi nyilvánvaló kölcsönzését, túlbecsülte a Somogyi-féle híradás jelentőségét. Istvánffy és Somogyi azonos tartalmúnak tekinthető tudósításai értelmében 1606 nyarán Bocskai párthíveit

¹³ Ambrosii Simigiani: *Historia rerum Ungaricarum at Transsylvanicarum ab anno 1490. usque ad annum 1606. quattuor libris comprehensa. adcuravit Josephus Carolus Eder. Cibinii, 1800.* (továbbiakban: Somogyi, 1800); megjegyzendő, hogy Somogyi munkájának 1540-ig terjedő első könyve magyar fordításban most jelent meg: Somogyi Ambrus: *História Magyar- és Erdélyország dolgairól.* Fordította Buzogány Dezső. Máriabesnyő – Gödöllő, 2007.

¹⁴ Bartonek 1975. 307–326.

¹⁵ Somogyi 1800. 422.

¹⁶ Zsinka, MNy 1914. 323–324.

¹⁷ Uo.

durbanc/durbancs névvel illették, amelynek egyértelműen pejoratív jelentéstartalma lehetett.

A fenti két latin nyelvű történeti forrás mellett a Bocskai-szabadságharcot követő időszakból rendelkezünk három adattal, adalékkal a durbanc/durbancs szóra vonatkozóan. Ezeket a nyelvészeti kutatás tárta fel jóval korábban, mint ahogy idevonta Somogyi Ambrus (illetve Istvánffy Miklós) tudósítását. Ezek az adalékok magyar nyelvű egyházi, teológiai munkákból származnak. Elsőként említhetjük a katolikus Balásfi Tamást (1580–1625), aki előbb győri kanonok, később boszniai, majd pécsi püspök volt, s kemény hangú vitairatok szerzőjeként vált ismertté.¹⁸ Balásfi 1616-ban, Pozsonyban jelentette meg munkáját, amely Csepregi iskola néven ismeretes.¹⁹ Balásfi a következőt írta ebben: „Lutheris mikor immár az ő durbanczi rebellioia forrott, az isten seregében zenebona támadás szerző neu alatt liber discordiae volt.”²⁰ E magyar nyelvű munkában „durbanc” alakban szerepel a megnevezés. A nehezen értelmezhető szöveg egyáltalán nem könnyíti meg a szó jelentésének megfejtését, jóllehet a korabeli nyelvészeti szakirodalom adott egyértelmű etimológiát, s úgy foglalt állást, hogy az elnevezésnek „csatlós, gyalogos katona” (satelles, Trabant) jelentése van.²¹ Itt meg kell jegyeznem, hogy a „durbanc” szó kapcsolatban lehet a mondatban szereplő, lázadásra utaló szavakkal is; rebellioja, zenebona támadás, liber discordiae. Annál is inkább lehetségesnek tartom ezt, mivel a Bocskai-szabadságharc idején is a felkelésben résztvevők, Bocskai párthívei kapták ezt a nevet. A következő idevonható forrást egy református munka jelenti. Geleji Katona István (1589–1649) a gyulafehérvári főiskola rektora, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György udvari papja, 1633-tól református püspök, az erdélyi református ortodoxia kiemelkedő

---

¹⁸ Összefoglalóan Balásfi Tamásra és munkásságára vö. Szabó Ignác: *Balásfi Tamás élete és munkái*. Budapest, 1897.

¹⁹ Teljes címe: Tsepregi iskola mellyben a, lutheránus és kálvinista prédikátorok tanuságukra és tévelygésekre való ki térésekre ... és Pázmány Péterre való bizonyoságiért és az igazságnak jóra tanító ostorával iskolára Balásfi Tamás.

²⁰ Az idézetre l. Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond (szerk.), *Magyar Nyelvészeti Szótár (a legrégebbi nyelvműlékektől a nyelvújításig)*. I. Budapest, 1890. (továbbiakban: MNySz) 545.

²¹ MNySz 545.; Zsinka, MNy 1914. 323–324.

képviselője, prédikációs kötetek és egy grammatikai mű szerzője is.²² Váradon jelent meg 1645-1649 között a Váltáság Titka című magyar nyelvű teológiai munkája három kötetben. E munka 1647-ben napvilágot látott második kötetében két passzus is említi e megnevezést „durbancs” (durbants) alakban. Az egyik szerint „kegyességtől üres durbantsok birtokokban került a Christus köntöse”. E passzus nyilván a Krisztus köpenyén osztozó katonákra utal. A másik passzus ugyanezekről azt említi, hogy „vad természetű durbantsok”.²³ A nyelvészeti szakirodalom Geleji Katona István munkájában is a „csatlós, gyalogos katona” jelentést tulajdonította a „durbancs” szónak.²⁴ Nem kizárva ezt a lehetőséget sem, utalnom kell a „durbancs” szó mellett szereplő jelzőkre is: kegyességtől üres (kegyetlen), vad természetű. E negatív, elmarasztaló jelzők megvilágíthatják a „durbancs” szó tartalmát, s esetleg segíthetnek az értelmezésben.

A durbanc/durbancs fogalommal kapcsolatos öt fenti adat, továbbá a szóval kapcsolatos etimológiák alapján különböző feltevések lehetségesek. A nyelvészeti kutatás lényegében négy jelentést tulajdonított a durbancs szónak. Ezek a következők: egy halfajta, „kis kövér”, szőlőfajta, és „csatlós, gyalogos katona”.²⁵ A következőkben ezeket az etimológiákat vesszük sorra.

A durbancs szó mindenekelőtt jelöl egy közismertnek mondható halfajtát. A tüskeparások, sügérek közé sorolt halfajta több fő típussal rendelkezik; az egyik a vágódurbincsok, a másik a selymes durbincsok, harmadik a széles durbincsok. A leginkább idevonható típust a vágódurbincsok (*acerina cernua*) jelenthetik.²⁶ Leírásaik szerint íves hátú, zömök testű halak, színük barnás vagy olajzöld, apró sötétbarna foltokkal tarkítva. Elülső részükön 11-16, a hátulsóiban 11-15 elágazó tüske található. E tüskék szúrása fájdalmas, gyulladást okozhat. Kis növéssű halak, a 10-15 centimétert nem haladják meg. Húsuk jóízű. Elsősor-

²² Geleji Katona Istvánra vö. Tarnóc Márton: *Kettőstükör*. Budapest, 1988. 99–124.; *Erdély története három kötetben*. 2. kötet 1606–1830. Szerk. Makkai László–Szász Zoltán. Budapest, 19883. 775, 779.

²³ MNySz 545.

²⁴ MNySz 545.; Zsinka MNy 1914. 323–324.

²⁵ Ebben a sorrendben sorolja fel őket Gombocz Zoltán–Melich János: *Magyar etimológiai szótár*. (továbbiakban: MESz) I. kötet, Budapest, 1914–1930. 1446.

²⁶ Összefoglalóan a kérdéskörre I. Rác János: *A magyar nyelv halnevei*. Budapest, 1996.

ban folyók és állóvizek partjai közelében élnek. A vágódurbincok falánk, agresszív állatok, apróbb állatokkal táplálkoznak. Számos névvel rendelkeznek. Magyar neveik többek között: bucó (német bucó), durbancs, durda, görgécse, rás póhal, répahal, tövishal, vízidarázs.²⁷ E tuskés és talán kevésbé megnyerő külsejű halak kétségtelenül viselték a durbancs nevet is. Jóllehet a nyelvészeti kutatás alapvetően úgy vélekedett, hogy a durbincs/durbancs hálnév nyelvjárási és szakszó, s nincs köze a történeti/teológiai forrásokban szereplő durbanc/-durbancs megjelöléshez,²⁸ e kapcsolat lehetőségét eleve nem zárhatjuk ki. E tuskés halak nevének használata névátvitellel esetleg alkalmasnak tűnhetett pejoratív értelemmel, gúnynévként Bocskai híveinek megjelölésére. Ellene mondhat egy ilyen feltevésnek az, hogy a vonatkozó történeti és teológiai források pártütőkről, katonákról vagy csatlósokról szólnak, s egyáltalán nem utalnak egy ilyen lehetőségre.

A durbanc/durbancs következő lehetséges etimológiáját a „kis kövér, tömzsi” jelentés adja. Ez egy középkori, még 1408-ból, Debrecenből származó adatra épül.²⁹ Ez legkorábbi adatunk a durbancs szóra. Hasonlóképpen ismeretes a durbancsos melléknévként „erős, kövér” jelentésben.³⁰ Ez az etimológia elvileg kapcsolódhat a történeti források (Istvánffy, Somogyi) durbanc/-durbancs adataihoz. Egyfelől hordoz magában pejoratív, gúnyolódó jelentéstartalmat. Másfelől Bocskai támaszai, a hajdúk zöme tágabb értelemben éppen e tiszántúli vidékhez kapcsolható, itt csatlakoztak hozzá és később e területen telepítette le őket a fejedelem. Kétségtelenül kevésbé kapcsolódik ugyanakkor ez az etimológia Balásfi Tamás, illetve Geleji Katona István teo-

²⁷ Hermann Ottó: *A magyar halászat könyve I-II.* Budapest 1887. II. 673.; I-Szinnyei József: *Magyar tájszótár* I. Budapest, 1893. (továbbiakban: Szinnyei 1893) 439.; MESz I. 1446.; Bárczi Géza–Országh László (szerk.), *A magyar nyelv értelmező szótára*. I. Bp., 1966. (a továbbiakban: MNyESz) 1080.; Benkő Loránd (főszerk.)–Kiss Lajos–Papp László (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (továbbiakban: TESz) I. Bp., 1967. 690.; B. Lőrinczy Éva (főszerk.)–Hosszú Ferenc (szerk.): *Új magyar tájszótár* I. Budapest, 1979. (továbbiakban: ÚMTSz) 1040.; Zsámbéki László: *Magyar művelődéstörténeti kislexikon*. Budapest, 1986. 248.; Nagy Géza: *Bodrogi tájszótár*. Bodrogi füzetek 4–5. Pácin, 1992. 80.

²⁸ Vö. pl. TESz I. 690. (durbincs címszó)

²⁹ MESz I. 1446.; ÚMTSz I. 1040.

³⁰ Szinnyei 1893. I. 439.

lógiai műveinek durbanc, illetve durbancs adataihoz, amelyek kevésbé gúnyoskodó, inkább elmarasztaló jelentéstartalmat tükröznek.

A durbanc/durbancs harmadik ismert jelentéseként említhetjük a szőlőnevet, amely „somogyi fejér, másképpen cserbajor nevű öreg fejű s szemű szőlő” megnevezése.³¹ Ennek legkorábbi említése 1839-ből való, a Somogy megyei Tudományos Gyűjteményből.³² Bizonytalan, hogy bármilyen köze is lenne az előbbi két etimológiához, a hálnévhez vagy a „kis kövér, tömzsi” jelentésű szóhoz. Az egyértelmű, hogy pejoratív jelentéstartalma aligha lévén a szőlőnevet aligha kapcsolhatjuk Bocskai híveihez, katonáihoz.

A negyedik, legelterjedtebb nyelvészeti feltevés szerint a durbanc/durbancs terminust a gyalogos katonát, csatlóst vagy kísért, később hajdút is jelentő darabont szóból lehet levezetni.³³ A darabont-durbanc/durbancs bizonytalan nyelvészeti azonosítást a történeti kutatás hallgatólágosan elfogadta, legalábbis az Istvánffy-fordítások tanúbizonysága erre utalhat.³⁴ Ennek az etimológiának a kiindulópontját egy vándorszó jelenti, amelyet a leginkább a német „Trabant” szó képviselhet, amelynek jelentése „gyalogos katona”, illetve „testőrző csatlós, poroszló.”³⁵ A vándorszó eredete bizonytalan; a legkézenfekvőbbnek tűnő német etimológia (középfelnémet Trab szó)³⁶ mellett felmerült török-perzsa (darben: hordozni) eredete is, s innen a szláv nyelvekbe, majd a magyarba való átkerülése; illetve a németen át az olaszba és franciába kerülése.³⁷ Felvetették a vándorszó cseh eredetét is.³⁸ A nyelvészeti kutatás valamennyi megoldási kísérletet bizonytalannak vélte.³⁹ Felmerült ugyanakkor

³¹ Szinnyei 1893 I. 439.; MESz I. 1446

³² MESz I. 1446.; Szinnyei 1893. I. 439.

³³ Zsinka, MNy 1914. 323–324.; MESz I. 1446.

³⁴ Juhász László fordítása, Istvánffy, 1962. 482.; Kulcsár Péter fordítása és jegyzete, Humanista történetírók, 1977. 526, 1124.

³⁵ 1424-től lehet kimutatni a németben, vö. Kluge, Friedrich: Etymologisches Wörterbuch des Deutschen Sprache Berlin, 1963. 19. (továbbiakban: Kluge, 1963) 785.; Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. II, Budapest, 1974. (továbbiakban: Kniezsa 1974) 621–622.

³⁶ Vö. pl. Pais Dezső: Darabont. *Magyar Nyelv* 56 (1960) (továbbiakban: Pais, MNy 1960) 171.

³⁷ Melich János: Darabont. *Magyar Nyelvőr* 23 (1894) 472–474.

³⁸ Kluge 1963. 19. 785.

³⁹ TESz 594.

lehetséges kiindulópontként a németalföldi Brabant tartomány neve, s az innen származó garázda zsoldos csapatok Brabantiones megnevezése. E feltevés szerint a brabant szóból alakult ki a magyarban a felsőmagyarországi és az erdélyi németiség közvetítése révén a „drabant” és a „grabant” forma.⁴⁰ A magyar forrásokban 1439-ben találkozunk „drabant” névvel illetett zsoldos gyalogokkal,⁴¹ a későbbiekben pedig többféle alakban bukkan fel ez a megnevezés (Darabanth, Darabonth, Garabant, Drabont, Grabant stb.).⁴² A szó végén jelentkező c a román fejedelemségekben fordul elő, s kései fejleménynek tekintik (doroban).⁴³ Egyértelmű, hogy bizonytalan a gyalogos katonát, testőrt, csatlóst, poroszlót, majd hajdút jelentő darabont szó végső eredete, ebből a szempontból a Brabant szóból eredeztetés sem több egy szellemes hipotézisnél. Erősen valószínű ugyanakkor, hogy a Trabant szó vált a magyar drabant-darabont szó alapjává. Nem állíthatjuk tehát biztosan, hogy a (Brabant)-Trabant-drabant-darabont sor végén szerepel a durbanc/durbancs szó „csatlós, gyalogos katona” értelemben. Bizonyos nehézségek, problémák felmerülnek ennél az etimológiánál is. Az egyik az, hogy nép által adott gúnynév esetében számolhatunk-e idegen, német eredetű szóval. Lehetséges, hogy a felvidéki vagy erdélyi városok német ajkú lakossága valamilyen közvetítő szerepet játszott ebben a folyamatban. A másik nehézséget abban látom, hogy egy gyalogos katonát, csatlóst jelentő szó rendelkezhetett-e olyan negatív tartalmú jelentéssel, amely miatt Bocskai hívei kardot ránthattak. Végezetül arra is utalnunk kell, hogy a darabont szó „fegyveres kísérő, csatlós” vagy „gyalogos katona”, később pedig megyei, városi hajdú értelemben a történeti forrásokban leginkább „trabant” vagy „drabant” vagy ezekhez hasonló változatban fordul elő, de tudomásunk szerint nem durbanc vagy durbancs alakban, legalábbis a fenti, talán idekapcsolható öt példán kívül többről nincs egyelőre tudomásunk.⁴⁴ A „csatlós, darabont” jelentésűnek vett durbancs szót a nyelvészeti szakirodalom jobbára a 17. századi teológiai irodalom említett

---

⁴⁰ E feltevésre vö. Pais, MNy 1960. 167–168.; TESz 594.

⁴¹ „Centum pedites stipendarios wlgo drabant”, vö. TESz I. 594.; Kniezsa 1974. 621.

⁴² TESz I. 594.

⁴³ Vö. Pais, MNY 1960. 171–172.; TESz I. 594.

⁴⁴ A darabont szó jelentéseire és előfordulásaira sok példával Szabó T. Attila: Erdélyi magyar szótörténeti szótár. II. Bukarest, 1978. 262–267.; vö. még TESz I. 594.

adataiból következtette ki, kevésbé foglalkozott a Bocskai-szabadságharc résztvevőinek idekapcsolásával, ugyanakkor egyértelműen elhatárolta a durbancs/durbincs szó másik három etimológiájától.⁴⁵

A lehetséges etimológiák sorában fel kell vetnem egy ötödik, tudomásom szerint eddig nem említett magyarázatot. Czuczor Gergely és Fogarasi János szótára feltételez egy elavult, kihalt „durboncza” szót, amely „durc, durcza” szavainkkal egyértelmű. A durcza nemcsak növénynevet, s a kenyér részét jelölt, hanem jelentett „makranczot, ellenszegülést, makacsságot, daczot, hörcsök természetű haragot”.⁴⁶ Egy másik szótár a „durbonczás” szót említi, amely „dacos, ellenszegülő, makacsos, garabonciás” jelentéssel bírt.⁴⁷ Hasonlóképpen ismeretes egy „durboncáskodik” szó „makacskodik” értelemben.⁴⁸ Így elképzelhető, hogy egy feltételezett durbonca szóból levezethető a durbanc „ellenszegülő, dacos, haragos” jelentéssel. Ebben az esetben a durbanc „makacs ellenszegülőket” jelölhetett, ami megfelelhet a Bocskai híveit lázadóknak tartó felfogásnak. E feltevés ellen szól, hogy kikövetkeztetett alakról van szó, amelynek csak melléknévi és igei változatát ismerjük.

Áttekintésünk végén válaszolnunk kellene arra a kérdésre, kik voltak Bocskai durbancai vagy durbancsai. A rendelkezésre álló történeti-teológiai források gyér és nehezen értelmezhető információi, továbbá a nyelvészeti szakirodalom etimológiai alapján szinte lehetetlen biztos választ adni. Bizonyos az, hogy létezett egy ilyen, alapvetően negatív tartalmú, talán gúnyoros megjelölés. Istvánffy Miklós és Somogyi Ambrus azonos híradása alapján éppen a Bocskai-felkelés vége felé, 1606 nyarán keletkezhetett. Ha a tudósítás helytálló, egy új szó, egy általánosító gúnynév megszületéséről kapunk hírt. Istvánffy vélhető tartózkodási helyeiből (Pozsony, Bécs) következően a Királyi Magyarországnak is nevezett Magyar Királyság területén (Felvidék, Dunántúl nyugati része) született ez az elnevezés. A teológiai szakirodalom (Balásfi Tamás) révén tudunk 1616-ból is a szó előfordulásáról, majd legkésőbb 1647-ben Erdélyben is kimutatható (Geleji Katona István) önálló jelentkezése (Somogyi Ambrus Istvánffytól köl-

⁴⁵ TESz I. 690.

⁴⁶ Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára* I. Pest, 1862. 1311.

⁴⁷ Ballagi Mór (szerk.): *A magyar nyelv teljes szótára*. Pest, 1867. 227.

⁴⁸ MESz I. 1447.

csönözte). A szó alakját Istvánffy és Somogyi latin, Balásfi magyar szövege durbanc, Geleji Katona István magyar nyelvű munkája pedig durbants/durbancs alakban rögzítette. A szó pontos jelentését nem tudhatjuk, hiszen erről egyik forrásunk sem emlékezett meg. Istvánffy ismeretlen eredetű szóként említette, így lehetséges, hogy ő sem volt tisztában jelentésével. A későbbiekben mind Balásfi, mind pedig Geleji Katona magától értetődő természetességgel használta e megnevezést munkájában, így amennyiben ugyanarról a terminusról van szó, széles körben elterjedt szóvá válhatott. Istvánffy szerint hűtlenekre/hazarúlókra és a Bocskai-párt követőire használták. Balásfi Luther követőire, tehát a katolikus vallás ellen fellépőkre, a széthúzást előidézőkre alkalmazta. Geleji Katona kegyetlen, vad természetű, a Jézus köpenyén osztozó katonákra, csatlósokra vonatkoztatta a megjelölést. A durbancs/durbancs megjelölés olyanokra utalhatott, akik felkelők és katonák voltak, s kegyetlenség jellemezte őket. Az etimológiák közül a gyalogos katonát, kísértőt jelentő Trabant szóból eredő „drabant” kifejezést vehetjük gyanúba, amelyből kialakulhatott az elterjedt darabont megjelölés mellett a durbanc/durbancs terminus is, hangsúlyozottan negatív jelentéstartalommal.

A durbanc/durbancs szó elsősorban a hajdúkra vonatkozhat. Ezzel állhat kapcsolatban az is, hogy később a darabont kifejezés a vármegyei, városi hajdúkat jelölő kifejezéssé vált. A hajdúk nemcsak vitézségükkel, hanem rablásaikkal is hírhedtté, rettegetté váltak.⁴⁹ Illésházy István, a felkelés második számú vezetője erre utalhatott a bécsi béke után néhány nappal Bocskaihoz írt levelében: „ez világ históriáit olvasnák fel, soha ilyen hadat benne nem olvasnak, az hajdúk bírják, élük és szabadon pusztítják az országot, és még ezért fizetést kér és kíván.”⁵⁰ A szabadságharc vége felé a fizetlenség problémája miatt a hajdúkat még kevésbé lehetett féken tartani. Ezen nem segíthetett Bocskai korponai diplomája (1605. XII. 12.) sem; a hajdúk egy jelentős részének kollektív nemesítése és letelepítése szabolcsi birtokain. Feltehető, hogy a 15 éves háború pusztításait és terheit is nehezen viselő népnek ekkorára lett elege a nemcsak a szomszédos ausztriai és cseh tartományokba beütő, hanem a Magyar Királyság területén is pusztító, Bocskai pártján álló katonaságból.

---

⁴⁹ A hajdúk Bocskai-szabadságharcban játszott pozitív szerepét hangsúlyozta Nagy László: *Hajdúvitézek* (1591–1699). Budapest, 1983. 158–176.

⁵⁰ Benda 1955. 145. (Illésházy István 1606. június 27-i levele Bocskai Istvánhoz)

Ekkortájt kaphatták az idézett durbanc/durbancs nevet, amely kegyetlen gyalogos katonát, pártütőt jelenthetett. Ez az új vagy legalábbis új jelentéstartalomra szert tevő szó helyettesíthette a magyar forrásokban gyakran feltűnő „pártos” szót, amely pártütőt, felkelőt jelentett. Pogrányi Benedek így írt már 1605 februárjában: „Ezek a partosok mind az egész feöldet el rabollyak es sem Úr sem Nemes ember bekevel miattok megh nem maradhattanak.”⁵¹ Megemlítette, hogy a pártosok „mas felöl Lewa varassara rea mentenek, es el egettek, es benne valo noket, ferfiakat és asszonjalatokat mind el vittek.”⁵² További nyitott, nem eldönthető kérdés, hogy az ádáz természetű tuskés hal neve vagy a „kis kövér, tömzsi” jelentésű szó játszhatott-e valamilyen szerepet a „drabant” szó jelzett, feltételezett átalakulásában.

A történelmi gúnynevek, ragadványnevek etimológiájának bizonytalanságát jelzi, hogy a jóval ismertebb és hosszabb történeti korban használatos kuruc szó esetében sem ismerjük ennek eredetét, jelentését, s jobb híján el kell fogadnunk azt, hogy a 17. század második felében és a 18. század elején a Habsburg-ellenes felkelőket jelölték e terminussal.⁵³ Hasonlóképpen meg kell elégednünk azzal, hogy a durbanc/durbancs szóval jelölték a Bocskai-szabadságharc résztvevőit, katonáit. Ez a fogalom a korábbi „pártos” fogalomhoz hasonlóan pártütőt jelenthetett, továbbá kegyetlen, rabló gyalogos katonát.

⁵¹ Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Haus-Hof und Staatsarchiv, Hungarica (Ungarische Akten) Allgemeine Akten. Fasc. 147. fol. 13v. (Pogrányi Benedek 1605. II. 3-i levele)

⁵² Uo.

⁵³ A kortárs Cserei Mihály Dózsa keresztéseire (cruciatus) utaló névnek tekintette. A hagyományos „keresztes” etimológia mellett felmerült a szakirodalomban a „rabló” (görög kurosz), a „kóborló” (török kurudzsi), illetve a „páncélos” (kuraczénos) magyarázat is. Erre összefoglalóan legújabbán I. Nagy László: „Nem jöttünk égi hadak útján.” Változatok és tanulmányok a XVII. századi régi kurucokról. Budapest, 1982. 33–63.

BALOG ERIKA

Adalékok Hódmezővásárhely XVIII. századi történetéhez

I.

BEVEZETÉS

Hódmezővásárhely a török kiűzését követő évtizedekben egyre növekvő lélekszámú és gazdasági erejű mezőváros, a XVIII. század közepére a Dél-Alföld egyik legnépesebb települése. Történeti szempontból számos ponton rokonságot mutat az Alföld több mezővárosával, melyek Hódmezővásárhelyhez hasonlóan jobbágyi jogállásuk ellenére erős önkormányzattal és bizonyos önállósággal is rendelkeztek (például Szentes, Kecskemét, Mezőtúr, Nyíregyháza). A város magára vonta a magyar jobbágyság történetét tanulmányozó kutatók figyelmét is, hiszen a hódmezővásárhelyi jobbágyok jelentős szerepet játszottak a feudalizmus utolsó évszázadának jobbágymozgalmaiban.

Számos tanulmány és jeles monográfia tűzte célul a város történetének kutatását. Ezek közül kiemelkedő jelentőségű Szeremlei Sámuel *Hód-Mező-Vásárhely története*¹ című ötkötetes munkája, amely a XX. század elején keletkezett. 1984-ben látott napvilágot az új várostörténeti monográfia első kötete, amely a kezdetektől 1848-ig dolgozza fel Hódmezővásárhely történetét.

Hódmezővásárhely XVIII. századi történetét kutatva adalékokat kívánok szolgáltatni a vásárhelyi jobbágyság történetéhez részben a már meglévő tanulmányok adatainak értékelésével, részben pedig a Hódmezővásárhelyi Levéltár ide vonatkozó anyagának felhasználásával.²

¹ Szeremlei Sámuel: *Hód-Mező-Vásárhely története I-V*. Hódmezővásárhely, 1900 – 1913. (A továbbiakban: Szeremlei 1900-1913.)

² *Hódmezővásárhely története I*. (Szerk.: Nagy István, Szigeti János). Hódmezővásárhely, 1984. (A továbbiakban: H MV. tört. I. 1984.)

II.

HÓDMEZŐVÁSÁRHELY A XVIII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Hódmezővásárhely vidéke a XVIII. században a Tisza, Maros és Körös folyók által határolt mocsaras, vízjárta terület volt, melyet a gyakori áradások miatt sokszor csak vízi úton lehetett megközelíteni. Viszonylag védett földrajzi helyzete is hozzájárult ahhoz, hogy a török időkben végleg elpusztult környező településekkel szemben Hódmezővásárhely városa – bár a nagyobb hadjáratok idején többször is elnéptelenedett – mégis fennmaradt. Utoljára 1693-ban, a török kiűzéséért folytatott harcok következtében 4000 fős bosszúálló tatár sereg dúlt végig a Tisza mentén. Ez a támadás Hódmezővásárhelyt is elpusztította, a lakosság pedig a környező falvakba menekült.³ Lambion császári mérnökkari tiszt Hódmezővásárhelyen még 1695 augusztusában is lakatlan, elhagyott települést talált:

„Washarel, nagy falu, hol a házak még megvannak, de nem lakják...”⁴

Hasonló sorsra jutott a környék legtöbb falva is a Tiszától egészen Gyuláig. A török veszély elmúltával azonban a vásárhelyiek fokozatosan visszatértek elhagyott lakóhelyükre. Az 1701-es összeírás már 163 háztartásfőt jegyzett fel Vásárhelyen.⁵ 1715-re ez a szám 200 fölé emelkedett.⁶ A magyarországi városok népesség szerinti sorrendjében pedig 1720-ban a 27., a század végén, 1786-ban pedig már a 11. helyen állt Hódmezővásárhely.⁷ Acsády Ignác Vásárhely 1747-es lakosságát 8000 főre becsüli,⁸ 1759-ben pedig 2228 telkes gazda és 725 zsellér élt a városban.⁹

---

³ Szeremlei 1900-1913. III. 184-185.

⁴ Uo. III. 187.

⁵ Országos Levéltár, Kamarai összeírás 1701.

⁶ Gyimesi Sándor: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975. 158.

⁷ Uo. 263.

⁸ Acsády Ignác: *A magyar jobbágyok története*. Bp., 1948. 287. (A továbbiakban: Acsády 1948.)

⁹ Wellmann Imre: *Az 1753-i alföldi parasztfelkelés*. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. (Szerk.: Spira György.) Akadémiai Kiadó, Bp., 1952. 156. (A továbbiakban: Wellmann 1952.)

A hódoltság alatt elpusztult szomszédos falvak később nem éledtek újjá, emléküket csak a város határához csatolt puszták neve őrizte meg.

A Hód-tó partján épült város már a török hódoltság előtt, a Hunyadiak idején mezővárosi rangra emelkedett.¹⁰ A hódoltság hosszú időre gátat vetett a város fejlődésének, de viszonylagos önállóságát, belső önrendelkezését a legnehezebb időkben is sikerült megőriznie, sőt, szélesítenie. Földesurai a török elől az ország más részeire menekültek, így a közvetlen földesúri függés terhétől is hosszú évtizedekre megszabadultak a város jobbágysai. A török kiűzése után több volt földesúr is igényt tartott a városra és kiterjedt határára. A hosszú pereskedésből 1722-ben végül gróf Károlyi Sándor került ki győztesen. Ekkor jutott Hódmezővásárhely és környéke végleg a Károlyi család birtokába.

A mezővárost szerződéses viszony fűzte földesúrához, amely lényegesen kedvezőbb helyzetet biztosított számára a környező falvak jobbágysáinak helyzeténél. A szerződés ugyanis lehetővé tette a jobbágysai szolgáltatások évi egy összegben való megváltását. Ezen összeg fejében a földesúr széles körű belső autonómiát biztosított városának, átengedte a határ használatát és bizonyos földesúri jogokat is, mint például a kocsmáltatás és mészárszéktartás jogát. Károlyi közbenjárására a város hamarosan vásártartási jogot is kapott, amely a városi jelleg alapvető feltétele, hisz ez biztosítja a település meghatározó szerepét a környék gazdasági életében. A mezővárosi lét előnyei, a viszonylag szabadabb élet lehetősége – a vásárhelyiek szabad költözködési joggal rendelkeztek – a városba vonzotta a környező települések jobbágysait, de távoli vidékekről is érkeztek ide a jobb megélhetést kereső jobbágycsaládok.

A lakosság döntő többsége magyar, vallását tekintve pedig protestáns volt. A város gazdasági, társadalmi életét a lakosság által választott városi tanács tisztségviselői irányították. A tanács élén a bíró állt, kinek megválasztásához a földesúr hozzájárulása is szükséges volt, az ő jelöltjei közül választhatott a lakosság. 1749-től másodbíró is választottak a főbíró mellé segítségül.¹¹ A város fontosabb tisztségviselői voltak: a nótárius, az adószedő, a kisbírók, hadnagyok és tizedesek. Az utóbbiak örködték a város közbiztonságán. Igen fele-

---

¹⁰ HMV. tört. I. 1984. 306-307.

¹¹ Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Fiókleveltára IV. A. 1006. (Hódmezővásárhelyi T. Város Törvényszékének iratai. Protocollum Judiciale.) (A továbbiakban: CSML. Hf. Prot. Jud.) 2. 1749. ápr. 26. 142.

lősségteljes beosztása volt a város gazdájának: ő vezette a dézsmalajstromokat, ő adta ki a tisztségviselők fizetését. A városi tisztségviselők szolgálataik fejében pénzbeli és természetbeli juttatást kaptak, néha mentesültek bizonyos közterhektől is. A tanácsnak nagy tekintélye volt a városban, amit igyekezett is minden eszközzel megtartani.

A mezővárosi jellegnek megfelelően alakult ki a város településrendszere is. A város magva képezte a belső lakóközpontot, amelyhez a széles határban legelők, rétek, szántók, kertek és szállások – a későbbi tanyák elődei – kapcsolódtak. A lakosság főleg mezőgazdasággal, ezen belül is elsősorban állattenyésztéssel foglalkozott. A város jövedelmének nagy része a távoli pusztákon folytatott ridég állattartásból származott. Ez azzal magyarázható, hogy ezekben az években a gabonatermés értékesítése nehézségekbe ütközött, a szivós magyar szürke marha viszont a távoli piacokon is keresett cikknek számított.

A földesúr is felismerte ezt, és uradalmát szintén marhatenyésztésre rendezte be. Ez a tevékenység kevesebb befektetést és robotmunkát igényelt, mint a gabonatermelés, és igen jövedelmezőnek bizonyult. A Károlyiak az újonnan szerzett birtok gazdasági fellendülését, megerősödését várták, ezért az első néhány évben viszonylag szerény összegű taksával is megelégedtek. Ezt annál inkább megtehették, mivel uradalmuk akkor még nem igényelt jelentős intenzív robotmunkát. A város az 1722-es megállapodás szerint évi 2500 r. forintnyi taksát és a szokásos ajándékokat tartozott fizetni a földesurának.¹² Ennek fejében Károlyi biztosította a város szabad vallásgyakorlatát, önkormányzatát és a kocsmáltatás jogát.

III.

KÍSÉRLET A MAJORSÁGI GAZDÁLKODÁS BEVEZETÉSÉRE

A XVIII. század közepére azonban fokozatosan megváltozott a helyzet: a kezdetben megállapított taksa 1725-ben 3000, 1740-ben pedig már 5000 forintra emelkedett, amelyet a nagy elégedetlenség ellenére a város kénytelen volt elfogadni.¹³ A gabona értékesítési lehetőségei is megváltoztak, lassan nö-

---

¹² Szeremlei 1900–1913. III. 245.

¹³ Uo. 257. 280.

vekedni kezdett a kereslet a szemes termények iránt. Ez is az eddiginél intenzívebb gazdálkodásra készítette az uradalmat. Ekkor már a földesúr nem elégedett meg az egyre emelkedő pénzjáradék fizetésével sem. Mivel fokozatosan növelni kívánta a gabonatermesztés arányát, ez a későbbiekben egyre több robotot – szántást, vetést, aratást, fuvarozást – követelt.

A majorsági gazdálkodásra való fokozatos áttérést bizonyítják a növekvő földesúri terhek, a tőlük menekvést kereső szabad paraszti törekvések korlátozása és a robot bevezetésére tett többszöri kísérlet. Legelőször 1727-ben Károlyi Sándor próbálta robotra kényszeríteni az engedetlen vásárhelyieket. Ezek azonban kijelentették: inkább készek elhagyni a várost, mint a jobbágy-ság igáját elvállalni. A földesúr próbálkozása a robot bevezetésére később sem szűnt meg, de a jobbágyok csak a szénakaszálás és az állatok körüli szolgáltatások teljesítésére voltak hajlandók.

Az új földesúrral, Károlyi Ferencsel 1741-ben kötött szerződés 5000-ról 5500 forintra srófolta fel az évi taksa összegét, melynek fejében a puszták használatát, a kocsmák és mészárszékek haszonvételét Károlyi a városnak engedte át. Ezen kívül a város évenként 100 boglya szénát tartozott adni.¹⁴ Az új szerződés nagy elégedetlenséget váltott ki a városban, hisz még alig egy éve fogadták el az 5000 forintról szóló egyezséget. Követeket küldtek hát a földesúrhoz, hogy őt a túlságosan nagynak ítélt összeg csökkentésére bírják. Ám kérelmük nem járt eredménnyel, így a város kénytelen volt fizetni a megemelt összeget.

Az elégedetlenséget fokozta a nagyszámú katonaság beszállásolása. A Mária Terézia trónja védelmében harcra készülő Károlyi-ezred gyülekezőhelyéül ugyanis 1742-ben Hódmezővásárhelyt jelölték ki. A katonaság lóval, élelemmel való ellátása nagyrészt a város lakosságára hárult. A török időkben az állami adózástól elszokott mezőváros jobbágyait különösen érzékenyen érintette a forspont, porció és a mind gyakoribbá váló beszállásolás. A kötelező katonaállításról hozott törvény (az 1715-ös 8. tc.) ugyanis elismeri, hogy a nemesi felkelés intézménye az ország védelmére elégtelen. A katonáskodás, amely eddig a nemesi adómentesség jogcíméül szolgált, ezentúl lényeges részben a parasztságra szakad.¹⁵ Ahol pedig a község nem állít ki megfelelő számú katonát, ott a hadsereg

---

¹⁴ Uo. 282.

¹⁵ Wellmann Imre: *A parasztság helyzete az úrbérrendezés előtt*. Századok. 1955/4-5. 553.

erőszakos úton, az úgynevezett katonafogdosás eszközével biztosítja magának a kellő létszámot.

A fenti okok vezettek 1742-ben a katonák és a jobbágyság közötti összetűzésekhez, illetve az országos vásáron támadt mozgolódáshoz Hódmezővásárhelyen. E villongások azonban nem jártak eredménnyel, sőt, a következő évek újabb megpróbáltatásokat hoztak. 1743-ban az orosházi és komlói pusztákat – melyeket már száz éve a vásárhelyi jobbágyság béreltek – a szomszéd földesúr új telepesekkel népesítette be, s ezzel a vásárhelyieket elűzte volt legelőik bérleti jogától. E veszteség igen érzékenyen érintette a jövedelmét főleg rideg marhatartásból szerző várost. A hódmezővásárhelyi jobbágyság semmitől nem féltett jobban, mint hogy elveszítik szabadságjogaikat, hogy örökös jobbágysággá lesznek.

1746 januárjában az örökös jobbágyság behozatalának hírére a vásárhelyi nép között nyílt zavargás támadt. A mozgolódást végül a vármegyének sikerült lecsendesítenie.

Ebben az évben nemes Török Mihály főbíró ügye is nyugtalanságban tartotta a vásárhelyieket. Törökről mint „hamis hitű és a város népét elnyomó”¹⁶ bíróról beszéltek és a tömeg letette őt a bírói székből, helyébe pedig Bene Istvánt választotta meg.¹⁷ Török vétkeire kézzelfogható bizonyíték nem áll rendelkezésünkre, az viszont tény, hogy 1747-ben a városnak jelentős hátraléka volt a földesúri taksából,¹⁸ ami a város ügyeinek rendezetlenségére utal, és ez joggal tölthette el elégedetlenséggel a lakosságot.

Jobbágysági engedetlenségét Károlyi Ferenc nem hagyta válasz nélkül. Az 1748-ban megkötött kilenc évre szóló egyezségben a földesúr 82000 forint taksza fizetését követelte két részletben, és az eddigi 100 boglya széna járandóságot 300 boglyára és 100 fejős juhra emelte.¹⁹ A kilenc évre szóló szerződést a bírák azzal a kikötéssel fogadták el, hogy a lakosság a szénagyűjtésen kívül nem robotol, és mivel a város közössége együttesen viseli a terheket, nem engedélyezi nem adózó nemesek városukban való letelepedését.²⁰

---

¹⁶ Szeremlei Sámuel. *Szőnyi Bénéámin és a hódmezővásárhelyiek 1717–1794*. Bp., 1890. 24. (A továbbiakban: Szeremlei 1890.)

¹⁷ Szeremlei 1900–1913. III. 289.

¹⁸ Acsády 1948. 287.

¹⁹ Szeremlei 1900–1913. III. 257.

²⁰ Uo. 291.

A vásárhelyiek önállóságuk egyik legfőbb zálogát a helyi református egyházban látták. A környéken századokon át egyedül fennálló vásárhelyi református egyház fenntartója és közvetlen kormányzója maga a város volt. A XVIII. század első felében a katolikus főpapság és a helytartótanács szorgalmazására az országban újra feléledtek a protestáns vallásszabadság megnyirbálását célzó intézkedések. Hódmezővásárhely minden eszközzel azon volt, hogy vallásszabadságát megőrizze, egyháza feje felől a fenyegető veszedelmet elhárítsa. Ennek érdekében a protestáns város még a papi tized fizetésére is hajlandó volt, melyet a város rendszerint maga vett ki haszonbérbe a váci püspöktől.²¹

A város vallásszabadságának legfőbb biztosítékát a földesurával kötött szerződésekben látta. A Károlyiak vallási tekintetben valóban igen liberálisak voltak. Saját érdekük is azt kívánta, hogy készen álljanak a protestáns város és egyháza mellett felsőbb fórumokon is fellépni. Megengedték, hogy a város templomot, iskolát építtessen. Ezt persze a helybeli csekély számú katolikus lakosság – élükön a plébánossal – nem nézte jó szemmel. Levélben hívták fel püspökük figyelmét saját szegényes állapotukra, szembeállítva ezzel a helyi reformátusok virágzó egyházát és iskoláit. A váci püspök, gróf Althan Károly Mihály 1744-ben személyes látogatása alkalmával győződhetett meg az itteni állapotokról. Hazatérve első dolga volt a helytartótanácsnál bevádolni Csongrád vármegyét amiatt, hogy az nem hajtja végre a protestánsok ellen kiadott felsőbb rendeleteket és nem katolikusoknak templom építésére engedélyt ad.²² A helytartótanács 1747. március 7-i leiratában afelől érdeklődik a megyénél, hogy „a vásárhelyi pusztákon miféle vallású nép lakik s kitől kapta az engedélyt vallása gyakorlására?”.²³ A püspök és a helytartótanács utasításai – melyek a református templom építése és a katolikus hitet elhagyni akarók ellen intézkednek – a vármegyénél tovább nem jutottak. A vármegye urai – valószínűleg Károlyi közbenjárására – nem hajtották végre a protestánsok elleni rendelkezéseket, ám ezek a város nyugalmanak felzavarásával így is éppen elég bajt okoztak. A helytartótanács később sem hagyott fel a hasonló szellemű leiratok küldözgetésével, így a protestánsok nyugalma évekig nem állhatott helyre.

---

²¹ Szeremlei: 1890. 16.

²² Uo. 17.

²³ Uo. 18.

Az 1752-es év folyamán botrányos eset kavarta fel Vásárhelyen a kedélyeket. Az úriszék 1752. május 2-án halálra ítelt egy katolikus és egy református rabot. Az itteni régi szokás szerint – amely egyébként nem egyezett a felsőbb rendelettel – minden rabot saját papja látogathatott a börtönben és ő kísérte el az elítéltet utolsó útjára is. A katolikus rab mellé Szegedről kihívott ferences barát azonban – az országos rendeletre hivatkozva – maga járt be a református rabhoz is, és kitartóan próbálkozott annak katolikus hitre való áttérítésével. Még a kivégzés napján sem tágitott mellőle, nem engedte hozzá Szőnyit, a református lelkészt. Ezen aztán szóváltás támadt, melyben a bíró és az egész tanács a református rab oldalára állt. Az utcán összesereglett nép ekkor már zúgolódni kezdett, benyomulva a városháza udvarára, ahol az esemény zajlott. Végül Kovács jegyzőnek és Szőnyi lelkésznek sikerült lecsendesíteniük a zúgó sokaságot.

A katolikus esperes rögtön jelentést tett az ügyről, melyből országos híré botrány kerekedett. A klérus kérésére a helytartótanács felszólította Csongrád vármegyét az ügy kivizsgálására. Hamarosan meg is született a vármegye ítélete, amely megtiltotta a református lelkészeknek a rabok látogatását.²⁴ A város bírái azonban súlyosabb ítélettől tartottak, ezért Károlyi Ferencet kérték meg, lépjen közbe városa érdekében. Hogy uruk jóindulatát megnyerjék, a bírák szilárd katolikus templom építésére tettek ígéretet. Az uraság főkegyúri jogánál fogva 1752 szeptemberében szabadalomlevelet adott a városnak arról, hogy a reformátusok külön templomot, prédikátorokat és iskolát tarthatnak és vallásukat szabadon gyakorolhatják.²⁵

A városra nyomasztó gondként nehezedett a lábasjóság iránti kereslet csökkenése. A korábbi kedvező piaci viszonyok az állattenyésztés fellendítésére készítették a parasztságot. Az utóbbi években azonban az egyre növekvő felhozatal az árakat leszorította, egyre inkább a minőségi követelmények kerültek előtérbe, aminek a ridegen tartott jószág nem mindig tudott megfelelni. A vásárhelyi gazdák is egyre távolabbi piacokra kényszerültek hajtani állataikat, hogy valami csekély haszonhoz jussanak.

---

²⁴ Uo. 34.

²⁵ Szeremlei 1900–1913. III. 292.

IV.

HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI JOBBÁGYMOZGALMAK

A fenti okok adtak tápot a század második felének vásárhelyi jobbágymozgalmainak, melyek tanulmányozása fontos adalékokkal szolgál a magyar feudalizmus utolsó évszázadának történetéhez, hiszen a vásárhelyi nép mindig aktívan reagált úgy a jobbágyságot érintő országos rendeletek meghozatalára, mint az országos viszonyokat bizonyos mértékig szintén tükröző helyi uradalmi intézkedésekre.

A XVIII. század országosan is visszhangot keltett vásárhelyi mozgalmai, a Bujdosó–Törő–Pető féle zendülés és az úrbérrendezéssel kapcsolatos forrongások a korábbi századokban viszonylag nagyobb szabadsághoz szokott dél-alföldi mezőváros jobbágyainak elkeseredett küzdelmét tükrözik a növekvő földesúri és állami terhekkal szemben. A jobbágyok elégedetlenségét kiváltó tényezőkön nyomon követhetők az uradalom gazdálkodásában bekövetkezett változások, a majorsági gazdálkodás kiszélesítése.

A jobbágyság rétegződése a XVIII. század közepén már egyértelműen megosztotta a vásárhelyi lakosságot. A nagygazdák kezelték a város által bérelt földesúri haszonvételeket, melyből jelentős haszonhoz jutottak.²⁶ A város irányításában is övék volt a vezető szerep. Kedvezőbb társadalmi és anyagi helyzetbe jutván egyre kevésbé tekintették szívügyüknek a zsellérek mozgalmainak támogatását. A földesúri és állami terhek teljesítése számukra már nem jelentett a megélhetésüket veszélyeztető problémát. A szegényebb rétegek viszont egyre súlyosabb megpróbáltatások elé kerülve mindig készen álltak a küzdelemre helyzetük javításáért. Ezen küzdelmek tanulságos példákat adnak a korabeli közigazgatás és a mezővárosi önkormányzat működésére, a közterhek megoszlására és a taksás jobbágyok viszonylagos mozgásszabadságának mértékére.

Az 1753-as Vásárhely és Mezőtúr városához fűződő felkelést közvetlen szálak kötik az 1735-ös, Békésszentandrásen kirobbant Péro-féle zendüléshez. Mezőtúr, Vásárhelyhez hasonlóan, szintén protestáns város volt. Híres állatvásárai tették ismertté országszerte. Vallása miatt – csakúgy, mint Vásárhelyt – sok sérelem érte.

---

²⁶ Wellmann 1952. 157.

Az 1753-as zendülés esetében – bár indítékai között jelentős szerepet játszottak a szokatlan földesúri terhek is – fő mozgatórugóként mégis az idegen hatalom elleni gyűlölet figyelhető meg. Fontos szerepet kapnak itt a még eleven kuruc hagyományok, a Rákóczi szabadságharc labanc ellenes küzdelmeinek emléke. Az idősebbek közül sokan maguk is harcoltak a város volt földesurának, Bercsényi Miklós kuruc fővezérnek az oldalán. A nép még mindig visszavárta Rákóczit és legendás hírű vezéreit²⁷, hisz Rákóczi ígéretet tett a jobbágycsúszás rendezésére. A programjában szereplő független, centralizált államhatalom bizonyos védelmet nyújtott volna a földesurak hatalmával szemben. A nemesség ellenállása és a szabadságharc bukása azonban megghiúsította a jobbágycsúszás sorsának javítását célzó terveket. Az 1753-as felkelésnek az ösztönös jellemből adódó szervezetlenség és az összehangoltság hiánya miatt el kellett buknia, de a vásárhelyieket a kegyetlen megtorlás sem rettentette vissza az újabb ellenállástól.²⁸

A zendülés bukását kihasználva bevezetett újabb terhek – főleg a robotoltatásra tett földesúri kísérlet – sorozatos elégedetlenséget váltottak ki, melynek tetőpontját az 1770-es évek úrbéri forrongásai adják.

A földesúri hatalommal szemben a jobbágycsúszások ekkor már az idegen uralkodóhoz fordulnak. A Habsburg-háznak látszólag a parasztság érdekeit szolgáló intézkedéseivel néhány év alatt sikerült megnyernie a jobbágycsúszások bizalmát, akik csak azt látták, hogy a földesúri rendelkezésekkel – és a főúrnak az 1753-as zendülőkre hozott kegyetlen ítéletével szemben a királynő mindig enyhébb döntést hoz. Természetesen az udvar mindezt saját jól felfogott érdekében tette, megosztva ezzel az uralma alá vetett országot és növelve a jobbágycsúszások adózó képességét is. A „jó királyba” vetett hit ösztönözte a vásárhelyi népet az eddiginél súlyosabb helyzetet teremtő országos rendelet, Mária Terézia

---

²⁷ Bercsényi Miklós 1725. november 6-án, II. Rákóczi Ferenc 1735. április 8-án hunyt el Rodostóban.

²⁸ Mária Terézia a végső ítéletet 1754. január 28-án írta alá. Ennek alapján a három vezető, Bujdosót, Töröt és Petőt halálra ítélte. Elrettentésül Törő és Pető fejvesztés után felnagyított testét Túr és Vásárhely akasztófáira kell szögezni. A többi halálos ítéletet 6, illetve Nagykövács esetében 3 évi kényszermunkára változtatta, 54 elítéltet pedig életfogytig tartó katonai szolgálatra kötelezett. Túr és Vásárhely városát vétkük miatt méltónak tartotta ugyan a feloszlásra, de „hogy az ártatlanok ne szenvedjenek, építsen mindkét város kaszárnyát két, de legalább egy század számára.” Wellmann 1952, 208.

urbárium elleni lázongásra. Eleinte meghallgatásra találtak panaszait, de amint az ellenállás veszélyes méreteket öltött, rögtön megváltozott a felsőbb szervek magatartása is. A követeket és lázongókat elfogták, vezetőikre kemény büntetés várt.²⁹

A hosszú küzdelemből a földesúr került ki győztesen, hisz korábbi törekvései most már állami rendeletre valósulhattak meg. Így módon a vásárhelyi jobbágyság az urbárium bevezetésével elveszítette eddigi szerződéses jogállásából származó előnyeit, s úrbéres robotoló jobbággyá vált. Ha végigkövetjük a XVIII. század közepétől a vásárhelyi jobbágymozgalmakat kiváltó okokat és a mozgalmak eredményeit, nem nehéz belátni, hogy a város régi kedvező állapotára visszatörekedve attól mindinkább eltért.³⁰

---

²⁹ A hódmezővásárhelyi úrbéri forrongás ügyében 1775. március 2-án született meg a királyi döntés. II. József a halálbüntetéseket eltörölte. Helyette Dajkát és Vékonyt 4, Borka Ferencet 3 évi börtönre ítélte, a többi vádlott botbüntetését 4 heti börtönre változtatta. Páriz-Pápai 2 év börtönt és 15 botütést kapott, melyet Hódmezővásárhely főterén kell végrehajtani, „hogy az ilyen imposztoroknak a nyugtalan városiak többé ne higgyenek”. A börtönbüntetést az elítélteknek a szegedi várban kellett letölteniük, mely után száműzték őket a megyéből.

A börtönből megszökött Lázi és társai felett egy év múlva, 1775-ben ítélkezett a megye: Lázit halálra, a többieket börtönbüntetésre javasolta. A királyi ítélet Lázi büntetését 5 évi kényszermunkára, Albert Istvánét és Diószeghy Jánosét pedig 3 havi börtönre enyhítette. Néhány elítélt botbüntetést kapott, a néptől összegyűjtött pénzt pedig a volt követeknek saját vagyonukból kellett visszatéríteni.

(Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761–1790-ig*. Századok 1956/1-2. 103.)

³⁰ 1776. december 23-án kelt az a helytartótanácsi rendelet, amely több pontban is módosította a Hódmezővásárhelyre vonatkozó korábbi úrbéri szabályzatot. Az eddigi 1161 egész 3/8 úrbéri telekkel szemben 1359 egész 7/8 telek kialakítására adott utasítást, mely a zsellérek igényeit is kielégítené. Megtiltotta a legelők elvételét, Újvárost, Tompahátat, Kéktóhátat, Sámson, Nagyhajlást, Batidát, Rétkopáncsot, Kingécet, Szikáncsot, Földvárt és Mártélyt is a városnak ítélte, hacsak az uraság be nem tudja bizonyítani az azokhoz való jogát. Kimondta, hogy a telkes jobbágyoknak és a házasszellereknek nem kell fizetniük a pusztai legelőért. Az utóbbiaknak azért nem, mert a határozat szerint a zselléreket is telkes jobbágyokká kell tenni. Az uradalmat kötelezte az eddig beszedett legelőbér visszafizetésére, a kistói nádló rét visszaadására és a férgei kaszáló helyett más, 1210 kaszásra szülő kaszáló kijelölésére. H.M.V. tört. I. 1984. 524–525. Szeremlei 1900-1913. III. 373.

DÖBÖR ANDRÁS

A magyar nyelv ügye a felvilágosodás- és reformkori magyar sajtóban.

*A pozsonyi Magyar Hírmondó 1780-as
és a Jelenkor 1832-es évfolyamának
összehasonlító elemzése*

1. A Debreceni Egyetem doktorandusz hallgatójaként kutatási témám a magyar politikai hírlapirodalom első időszakának vizsgálata, különös hangsúlyt fektetve *Széchenyi István*, és a személyéhez kötődő (vagy kötött?) *Jelenkor* című folyóirat elemzésére. A reformkor politikai programjait, politikai nyelvét, politikai beszédmódjait, illetve a sajtót, mint végterméket vizsgálva már az elején fel kellett tennem a kérdést: vajon a megindulásától kezdve politikai célokat szolgált-e a sajtó Magyarországon?

A magyar politikai hírlapírás 1780–1841 közötti történetét elemezve szembeötlő, hogy – kezdetben a felvilágosodásnak, később a cenzúrának, és a több ágra szakadó ellenzéki irányzatoknak köszönhetően – a nemzeti nyelv és a nemzeti kultúra ügye fontos része, fontos ügye az ellenzéki politikának, a magyar közéletnek. És ebben – mint látni fogjuk – nem elhanyagolható szerepet kapott a magyar nyelvű sajtó, azon belül pedig az általam is vizsgált politikai hírlapírás.

Bessenyei György fellépése és a nyelvújító mozgalom – Kazinczy Ferenc színrelépésével – kibontakozása után a magyar nyelv „megreformálása”, modernizálása, az európai példáknak megfelelően „nemzeti nyelvvé” tétele a felvilágosult nyelvészek és írók első számú feladata lett. Ezzel párhuzamosan pedig, az 1790-91-es országgyűléstől kezdve a magyar politikai elit is megkezdte belső vitáitól nem mentes harcát a magyar nyelv hivatalossá tételéért, melynek legfőbb

állomásai, eredményei; a magyar nyelv tantárgy az iskolákban (1792); a törvényhatóságok sajátkörben bevezethetik használatát (1805); az állami hivatalnokoknak tudniuk kell magyarul (1830); az országgyűlés által hozott törvények latin és magyar nyelvű szövegezése viszonylatában a magyar az eredeti, magyarul lehet perelni (1836); az országgyűlési feliratok és a helytartótanácsi leiratok nyelve a magyar, Magyarország területén mindenhol magyar nyelvű az anyakönyvezés (1840); a magyar nyelv hivatalos, államnyelvvé tétele (1844).

Mind a felvilágosult írók, költők, értelmiségiek, mind a reformpolitikusok felismerték, hogy a nemzeti nyelv nélkül nincsen nemzeti kultúra, anélkül pedig nincsen és nem is lesz nemzeti felemelkedés. A reformok hívei tehát a sajtóban is leginkább a nemzeti nyelv ügyének adtak, illetve – az egyéb politikai kérdéseket száműző cenzúra miatt – adhattak hangot a vizsgált korszakban.

Ezen tendencia jól megfigyelhető az általam megvizsgált korszakos jelentőségű hírlapokban, így a Rát Mátyás által 1780-tól megjelentetett pozsonyi Magyar Hírmondóban, a Szacsvey Sándor által 1786-tól szerkesztett bécsi Magyar Kurirban, illetve a Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztésében készült Hadi és Más Nevezetes Történetek címen 1789-től megjelenő sajtóorgánumban, amely, majd 1792-től felvette a közben már megszűnt, de közkedvelt Magyar Hírmondó lapjának nevét. Előzetesen tudni érdemes, hogy e lapok a fentebb megjelölt időszak első, felvilágosult, jozefinista időszakában jelentek meg, viszonylag szabadabb viszonyok közepette.

A II. Lipót halálát (1792 március 1.) követő, II. Ferenc császár nevéhez fűződő konzervatív fordulat a jozefinista szellemű sajtó visszaszorításához és felszámolásához vezetett, létrehozva a Wiener Zeitung bécsi udvari lap híreit referáló sajtó korszakát, amelynek végét a Jelenkor és az Országgyűlési Tudósítások megjelenése jelezte, és a Pesti Hírlap 1841-es megjelenése jelentette. A korszak politikai hírlapírását tehát egyfajta fordított ívként kell értelmeznünk, mely a felvilágosodásnak köszönhetően magasról indult, a konzervatív fordulat nyomán a mélybe hanyatlott, a reformkor hosszú hallgatás után újrainduló vitáinak köszönhetően a korszak végére újra kiindulópontjára ívelt fel, megteremtve és lerakva azonban a modern magyar nyelvű politikai hírlapírás alapjait, ezzel hatalmas szolgálatot téve a reformok, azon belül is a nemzeti nyelvünk és kultúránk ügyének.

2. Tanulmányunk második részében rövid sajtótörténeti elemzésre kerül sor a magyar nyelvű hírlapirodalom első időszakából (1780 – 1841). Elemezzük a korszak kezdetének tekinthető pozsonyi Magyar Hírmondó 1780. évfolyamát, példaként arra, miként támogatja a felvilágosult magyar sajtó a magyar nemzeti kultúra kibontakozását, majd elemezzük a Jelenkor folyóirat 1832. évfolyamát, hogy a fentebb felvázolt ív újra felemelkedésének korszakából is kapjunk képet a magyar hírlapírás és a nemzeti kultúra kapcsolatáról.

2.1. A pozsonyi Magyar Hírmondó

Az újság jelentőségét eleve az a tény adja, hogy az első magyar nyelven íródott lapról van szó. Ráadásul kisebb változtatásokkal együtt tíz éven keresztül meg tudott jelenni, és megjelenésének egyes szakaszaiban progresszív módon tárgítani tudta a hazai társadalom látókörét, és helyet tudott adni – természetesen a felvilágosult abszolutizmus biztosította keretek között – a felvilágosodás eszméinek, állást foglalva a gazdasági és társadalmi fejlődés szükségessége, és a nemzeti (és nemzeti nyelvű) tudomány és művelődés kibontakoztatása mellett.

A korabeli újságok szellemi színvonalát, arculatát és eszmei irányultságát egyaránt a szerkesztő személye határozta meg – aki valójában az egész lapot maga írta, meghatározott fizetésért, hazai „levelezők” és külföldi (német, francia és angol) lapok „tudósításai” alapján. Röviden meg kell hát ismerkednünk a Magyar Hírmondó szerkesztését elindító Rát Mátyással.

Rát a győri polgárság német eredetű, de a 18. század második felében a magyarságba gyorsan beolvadó rétegéből származott. 1767-ben került a pozsonyi líceumba, ahol Bél Mátyás¹ szellemi hagyományainak folytatóitól és a könyvtárban meglévő folyóiratokból sok mindent megismerhetett már a felvilágosodás eszméiből, és kapcsolatba került a 18. század nagy újdonságával, a sajtóval. A Bél-féle iskola ugyanis fel kívánta használni a külföldi újságokat a földrajz, a történelem, a latin és a német nyelv oktatásában.²

---

¹ Bél Mátyás – 1684–1749 között élt felvilágosult szellemű polihisztor, a pozsonyi evangélikus líceum újjászervezője, a Nova Posoniensia című latin nyelvű újság (1721–22) szerkesztője, a hazai leíró statisztika első neves képviselője. Fő műve Magyarország történeti-földrajzi leírása; „*Notitia Hungariae Novae*” címmel.

² Kókay 1981 : KÓKAY György (szerk.): *Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság.* Válogatás, Budapest: Gondolat, 1981, 18.

Nem véletlen tehát az időszaki sajtó utáni érdeklődés, különösen, ha Rát göttingai egyetemi tanulmányaira (1773–1777 között) utalunk, ahová ugyan teológiai ismereteit elmélyíteni küldte az evangélikus egyház, de az egyetem kiváló tanárai révén egyéb tudományokba is „belehallgathatott”. Legnagyobb hatással Schlözer³, az egyetem népszerű előadója, a statisztika és államtudomány nemzetközileg elismert professzora volt rá, aki újságkollégiumot is tartott az egyetemen, és a sajtót a „szabadság érverésének” tartotta.⁴ A göttingai egyetemnek a magyar értelmiségre, a magyar felvilágosodásra és a magyar nyelvű sajtóra – azon belül is Rát Mátyásra és a Magyar Hírmondóra való hatását, szerepét és jelentőségét tovább tárgyalni nem feladatunk, kiváló munkák állnak rendelkezésre e tekintetben⁵.

Rát Göttingából való hazatérése után került kapcsolatba Patzkó Ferenc Ágoston pozsonyi nyomdással, aki a pozsonyi német nyelvű lap, a Pressburger Zeitung példáján felbuzdulva – mely a „rivális” pozsonyi nyomdász, Landerer János Mihály kiadásában jelent meg – maga is lapkiadási kérelmet nyújtott be Mária Teréziának. Annál is könnyebb volt a nyomdászt megnyerni az ügynek, hiszen az éppen akkoriban esett el fő bevételi forrásától, a népszerű kalendáriumkiadástól egy rendeletnek köszönhetően, mely ezen tevékenységnek a privilégiumát az egyetemi nyomdának adta. A lapkiadás tehát Patzkó részéről egyértelműen a kiesett bevétel pótlására szolgáló vállalkozásként indult. 1779. július 1-jei dátummal ki is adták „Előre való tudakozás” címmel felhívásukat az újságindítási szándék megfogalmazásával. A városi magisztrátus támogatása és a magyar Helytartótanács ellenkezése mellett végül a királynő – aki állítólag képtelenségnek nevezte, hogy nincsen magyar nyelvű

³ Schlözer, August Ludwig von – 1735 – 1809 között élt német történész és publicista, az összehasonlító nyelvészet és a forráskritikán alapuló történeti kutatás egyik úttörője, 1769–1804 között a göttingai egyetemen államtant adott elő, kiadásában jelent meg 1776–1782 között a „*Briefwechsel, meist historischen und politischen Inhalts*” és 1789–1793 között a „*Staatsanzeigen*” című folyóirat.

⁴ Kókay 1981 19.

⁵ FRIED István: *Göttinga és a magyarok. Szélgjegyzetek Futaky István és Kristin Schwamm bibliográfiájához*, Magyar Könyvszemle, 1988. 217–220.; KÓKAY György: *Göttinga és a magyar újságírás kezdetei*, Magyar Könyvszemle, 1965, 141–150.; KÓKAY György: *Göttinga, Rát Mátyás és felvilágosodás kori irodalmunk kezdetei*, in: A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei, 1966, 121–145.

újság⁶ – helytartótanácsai cenzúrakötelezettség kikötésével 1779-ben engedélyezte a Magyar Hírmondó megindulását, és tíz éves privilégiumot adott Patzknak az 1780. január 1-én, szombati napon először megjelenő újságra. Az előfizető toborzás szépen haladt az „Előre való tudakozás”-nak köszönhetően, sőt 1779 decemberében újabb „Tudósítást” is kiadtak, melyben örvendeznek a kedvező visszhang – a megrendelések – felett, és Rát megfogalmazza újságírói programját.

Az első magyar nyelvű újság Rát szerkesztése alatt eltávolodott a referáló stílustól, a hírekhez megjegyzéseket, kommentárokat fűzött, és tudatosan törekedett a magyar folyóiratok hiányának pótlására. Teológus létére Rát távol tartotta magát a bécsi lapokban túlbujánzó egyházpolitikai vitáktól, és bár beszámolt külpolitikai hírekről, elsősorban a korban zajló amerikai függetlenségi háborúról – többször is kinyilvánítva az amerikaiak iránti rokonszenvét, szemben a német lapok inkább angolpárti híradásaival – inkább érdekelték a hazai tudósítások, és a nemzeti nyelv fejlesztésének ügye. Harcolt az idegen nyelvű könyvek kiadása ellen, mivel a köznép azokat nem érti meg, és mint erre látunk majd példát az 1780-as évfolyam részletes elemzésénél, próbálja népszerűsíteni lapjában a magyar nyelvű könyveket, lett legyen az nyelv-könyv, verses kötet, vagy tudományos munka. Meghonosítja egyúttal a hírlapi kritikát is, olvasóközönség létrehozásával elősegítve a magyar irodalmi élet fejlődését. Rát lapszerkesztői és újságírói tevékenysége jelentős szerepet játszott a nyelvújító mozgalom fejlődésében, hiszen a külföldi források fordítása sokszor őt is új szavak, kifejezések alkotására ösztönözte, és ezt még Kazinczy szerint is jó nyelvi érzékkel tette.⁷

1782-ben, háromévi munka után hagyott fel végül Rát Mátyás az újságírással a győri evangélikus fatemplom lelkészeként folytatva pályafutását, és noha megpróbált később még visszatérni a tudományos és kulturális életbe, de lapalapítási és szótárkiadási kísérletei megghiúsultak.

Az 1780. évi évfolyam elemzése előtt érdemes belepillantanunk két dokumentumba: a Pozsonyban Patzko által 1779. július 1-én kinyomtatott, már

---

⁶ Kókay 1981 22. p

⁷ Kókay 2001 : KÓKAY György – BUZINKAY Géza – MURÁNYI Gábor: *A magyar sajtó története*. (Szerk.: Földes Anna, Bajnai Zsolt), Bp.: MŰOSZ, 2001, 31–32.

fentebb említett „Előre való tudakozás”-ba {a továbbiakban „Tudakozás”}, és még inkább az 1779. november 17-én kiadott „A magyar hírlelő levelek eránt való tudósítás”-ba {a továbbiakban „Tudósítás”}.⁸

A „Tudakozás” második bekezdése világosan kifejti a vállalkozás fő indokát, miszerint nincsen már Európában oly nemzet, *„aki a maga hazájában történő változások, a világnak viszontagságai, az elmés embereknek hasznos vagy furcsa találmány-jaik, a tudósoknak munkáik és több afféle emlékezetes dolgok felől szóló híreket naponként, hetenként, vagy hónaponként, az ő saját nyelvén nyomtatott írásokban, tanúság és mulatság kedvéért ne olvasná.”*⁹ Hiszen ennek köszönhető, állítja a „Tudakozás”, hogy mind a haza, mind a világ eseményeinek vonatkozásában tudatlanságban él a nemzet: *„... úgy élünk mint a fereg a dióban, azt sem tudván, ami körülöttünk történik, s minket legközelebről illet.”*¹⁰ A jelszavak tehát tudás és információ átadása „az ő saját nyelvén”, azaz nemzeti nyelven.

A „Tudósítás”-ban azután Patzkó és Rát világosan, 16 pontba szedve fogalmazzák meg a Magyar Hirmondó programját. Az 1-8-ik pontokban praktikus és technikai információk közöltnak, a 9-16. pontokban lép elő lapszerkesztési elveivel az író, a 13-dik pontban megnevezésre is kerülő Rát Mátyás. Az utolsó pontban merül fel a használandó nyelv kérdése. Az erre vonatkozó részt teljes egészében közlöm, mivel a használt nyelv(járások), illetve a kényszerű szóalkotások miatt több (méltánytalan) kritika éri majd a lapot: *„Ami a magyarságot illeti, amellyel a Magyar Hirmondó élni fog, az az alföldi Tisza mellyéki, de a Duna mellyékiével és az erdélyivel elegyedett leszén. Ezt tartja az író leghelyesebbnek. Magamagán mindegyik igen szűk, és azoknak a sokféle dolgoknak a megírattatására, melyek itt előfordulnak, nem elégséges. – A szóknak írásán nem illő senkinek megütközni: holott {ugyanis} az eránt még semmi közönségesen bevett szokás vagy szabás nincsen. Hadd legyen nékem is szabad azt követnem, amit leghelyesebbnek tartok. Mindazonáltal illendő tisztelettel és köszönettel fogom venni, ha valaki, akár a dolgoknak előbeszélésében ejteni fogott hibák, akár pedig a szóbeli fogatkozások eránt tisztességesen meginténd, vagy valamely dolognak alkalmasb nevezetire megtanítánd. Külömben is valódi újság ez, amit most kezdünk: holott ezen az úton még soha magyar nem járt előttünk.”*¹¹

⁸ Közli: Kókay 1981 41-50. p.

⁹ Közli: Kókay 1981 41. p.

¹⁰ Közli: Kókay 1981 41. p.

¹¹ Közli: Kókay 1981 48-49. p.

Sorvezetőként használva a „Tudósítás” lapszerkesztési elveit olvastam el a pozsonyi Magyar Hírmondó 1780. évi teljes évfolyamának 104 Levelét. A legfontosabb és legjellemzőbb tudósításokat mindahány csoportból kiválogattam, annak bizonyítására, hogy a szerkesztés előre kihirdetett elveit következetesen megtartotta-e Rát Mátyás – végrehajtva újságírói programját – avagy sem. Az elemzésből kihagytam a külföldi hírek elemzését, mivel úgy találtam, nem kapcsolhatók témánkhoz.

Először a tudományos élet híreit vizsgáljuk meg. Az 1780. évi Levelek fő (visszatérő) témája e csoportban a budai Universitással¹² – felszentelésével, csillagvizsgáló tornyának építésével, egyetemi nyomdájának kiadványaival, tudós tanáraival – kapcsolatos hírek. A július 5-én, szerdán kelt 54-dik Levele szinte kizárólagosan az Universitas felszentelési ünnepségével foglalkozik¹³, és Rát ennek keretében összefoglalja a magyar egyetemek történetét, valamint beszámol az ünnepségről, ismertetve a nyomtatásban kiadott ünnepi beszédek, verseket és könyveket.

Az ehhez hasonló tudományos események ismertetésén túl hírt ad különleges, a tudományt és a közoktatást szolgáló magángyűjteményekről¹⁴ is. Szeptember 9-én, szombaton kelt 73-dik Levelében négy oldalon keresztül beszámol az erdélyi székely természettudós és orvos, Balog József bécsi és leydeni egyetemi tanulmányairól, doktori disszertációjáról, amerikai útjáról, valamint a Benkő Józsefnek írt levelekben leírt amerikai természettudományi felfedezéseiről.¹⁵

Továbbá közli a november 25-én, szombaton kelt 95-dik Levelében, és a november 29-én, szerdán kelt 96-dik Levelében Benkő József két természettudományi értekezését.¹⁶ Benkő József (1740-1814) erdélyi történetíró, botanikus, református lelkész neve azért méltó külön is említésre, mivel rendszeres levelezője maradt a későbbiekben a Magyar Hírmondónak, és ő készítette el több évfolyamnak, így az 1780-as évfolyamnak is a mutató tábláját¹⁷.

---

¹² A Pázmány Péter által 1635-ben Nagyszombaton alapított egyetem Budára való áttelepítésére Mária Terézia rendelete következtében került sor 1777-ben. Magyar

¹³ Hírmondó 1780 433–440. p.

¹⁴ MH 1780 296. p., 300. p.

¹⁵ MH 1780 589–592. p.

¹⁶ MH 1780 765–770. p., 773–776. p.

¹⁷ Közli: Kókay 1981 469–492. p.

Az eddig tárgyalt cikkszoporthoz szervesen kapcsolódó könyvajánlókat és könyvkritikákat tartalmazó második csoport elemzésekor le kell szögezni, hogy bár a szakirodalom azt állítja, hogy Rát fellépett az idegen nyelvű könyvek kiadása ellen, mivel a köznép azokat nem érti meg, mi másképpen kell, hogy fogalmazzunk az 1780. évi évfolyam kapcsolódó írásai fényében. Inkább azt kell mondanunk, hogy Rát harcolt a magyar nyelvű könyvkiadásért, dicsért minden erre irányuló, valamint a magyar nyelv fejlesztésének ügyét szolgáló művet – például Kratzer Ágoston János Német Grammatikájáról azt írja: *„Ilyen könyvre pedig már régen volt szüksége nemzetünknek; ugyan óhajtottak – is a’ tanulók a’-félét.”*¹⁸ Baróti Szabó Dávid verseskötete ismertetésekor pedig a következőt írja: *„Most pedig T. Szabó Dávid Uram egész könyvekkel mutatja – meg a világnak, minő szépen folynak nem csak a Hexameterek, hanem akár melly lantos szabású versek – is (metra lyrica) a Magyar szóbann.”*¹⁹ De támogatta és ismertetette a színvonalas, hazánk történetét, tudományát a külföld számára prezentáló idegen nyelvű köteteket, a budai egyetemi nyomda tudományos kiadványait éppúgy, mint a hasznosnak vélt ismeretterjesztő könyvet a vízbefúltak orvosi ellátásáról és újraélesztéséről.

Fontosnak tartotta például mennél több külföldi könyv magyarra fordítását is, így hosszasan mutatja be többek között a Kolozsváron kiadott, Sófálvi József²⁰ által fordított két Sulzer²¹ kötetet is, melyekről a következőket állapítja meg; *„A fordítás jó és könnyen érthető Magyarsággal vagyon írva ... Nem – is lehetett ezeknél szükségesebb könyveket közinkbe kívánni.”*²²

A fentebb említett hírek sorolhatók a nemzeti nyelv – nemzeti kultúra tárgyköréhez. A hazai tudósítások harmadik nagy csoportjába a statisztikák közlését, és az időjárás jelentéseket soroltuk, a negyedik csoportba a gazdasággal, kereskedelemmel foglalkozó írásokat. Ezek adják a lap legprogresszívebb részét, hiszen egyértelműen a nemzet gazdasági felemelése mellett foglalnak állást, ebben is érdekes párhuzamot húzva a Széchenyi István politikáját támogató Jelenkorral –

¹⁸ MH 1780 12-13. p.

¹⁹ MH 1780 23-24. p.

²⁰ Sófálvi József – 1745 – 1794 között élt, a kolozsvári református kollégium tanára.

²¹ Sulzer, Johann Georg – 1720 – 1779 között élt berlini tanár, filozófus, több jelentős esztétikai mű szerzője.

²² MH 1780 395-399. p.

azonban ennek vizsgálata nem tárgya jelen tanulmányunknak. Az ötödik csoportba kerültek az egyéb hazai tudósítások, a társasági hírek.

Kifejezetten és csakis publicisztikának tekinthető cikket nem találunk, viszont rendkívül gazdagon kommentál Rát az egyes hírekhez kapcsolódva, ezzel bőven beváltva azon ígéretét, mely a referáló lapok színvonalának meghaladásáról szólt. És nem rejt véka alá kommentárjaiban a nyelv ügyének támogatását, mint a fenti példákbl is láttuk. Kommentárjainak leggyakoribb tárgya mégis 1780-ban a felvilágosult abszolutizmus, a felvilágosult természettudományok, és Mária Terézia gazdaságpolitikájának, rendeleteinek – leginkább az oktatási reformjának – dicsérete. Például egy juhtenyésztéssel foglalkozó szakirodalmat ismertető írásában így fejt ki véleményét: *„Méltán nevezhetni tehát boldog időnek a jelen valót, mellybenn ez a ditsőséges tudomány mint-egygy új világosságra hozatott. Hazánknak e részben való elő-menetelinek-is már vagyon láttatja, Felséges Aszszonyunknak köszönhetjük, hogy mind a fő, mind pedig az apróbb oskolákbann most bö alkalmatosság vagyon annak meg-tanulására. A hozzá értő emberek is szaporodnak a hazábann.”*²³

De megjegyzéseiben szót emel a merkantil gazdaságpolitika, és a magyar bor védelme érdekében, például felszólítva a két haza lakosait, hogy magyar bort igyanak, ne külföldit²⁴, valamint megfogalmazza a tudomány mecenatúrájának hiányát: *„Mikor lesznek köztünk – is jeles számmal, mint más országokban, olyan buzgó hazafiak, nevezetesen pedig olyan főrendenn lévő Méltóságok, a kik e'-féle igyekezettől, avagy tsak anynyi pénzeket ne sajnálnák, a menyinyit néha fél-óra alatt játékbann elvesztenek.”*²⁵

Összegezve a fentebb elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy Rát Mátyás tudósításai jól szolgálták a célt, hogy az olvasók hozzájussanak a legfontosabb információkhoz a környezetüket és a nagyvilágot illetően, illetve, hogy Rát saját felvilágosult nézőpontjából lássák és láttassák az 1780-as esztendőt. Ismerve az 1780-as év előfizetői névsorát, illetve annak társadalmi összetételét²⁶, va-

---

²³ MH 1780 39. p.

²⁴ MH 1780 384. p.

²⁵ MH 1780 572. p.

²⁶ A lap első évfolyamának 322 előfizetői címszalagja fennmaradt. Magyarország és Erdély minden részébe járt a lap, mintegy 20 példány pedig külföldre, főképp Ausztriába, és kisebb részt Németországba. Az előfizetők foglalkozás szerinti statisztikái: 27 udvari méltóságot viselő főúr, 60 tisztviselő, 33 földbirtokos, 59 pap, szerzetes és egyházi méltóság, 11

lamint az ismertebb előfizető családok neveit²⁷, hatása megkérdőjelezhetetlen a felvilágosodás eszméinek és gondolkodásmódjának terjesztésében – tekintettel a magyar nyelv ügyére is.

Itt külön meg kell megemlítenünk a nyelvújítás terén elért eredményeit Rát-nak, illetve konkrétan a Magyar Hírmondó 1780-as évfolyamának. Rát nemcsak örömmel üdvözölt minden idegen, vagy műszónak magyarral való helyettesítését, hanem maga is alkotott olyan szavakat a tárgyalt egy év során, melyek átmentek a nyelvújítás rostáján, és mind a mai napig részét képezik szókincsünknek²⁸. Amint azt Simai Ödön írja Rátról: „Inkább csak buzdított az újításra, újításaiban nem féltelen, főleg nyelvrontó nem volt, amit újat adott, az egyszerű, természetes, szokásos fejlesztés útján keletkezett sokat próbálgató, keresgélő fordítgatása közben.”²⁹

Rát Mátyás 1782 végén vonult vissza a lap szerkesztéséből, és bár kísérleteket tett a tudományos- és közéletbe való visszatérésre, és mind Kazinczy³⁰, mind Hajnóczy³¹ leveleiből elő-elő bukkan neve, igazolva azt, mely szellemi és

tanár, tanító, kántor, 2 egyetemi tanár, 1 levéltáros, 11 katonatiszt, 4 orvos, 18 ügyvéd, 4 diák, 10 jószágigazgató, gazdasági tisztviselő és titkár, 4 kereskedő, 2 kávé, 1 inas, és 37 foglalkozást fel nem tüntető személy, 26 főként közrangú nő, 9 hivatal és 1 gimnázium. Közli: Goriupp 1925 : GORIUPP Alisz: *Az első magyar újság előfizetői*, Magyar Bibliophil Szemle, 1925. 98.

²⁷ Apponyi, Bartsay, Batthyány, Bethlen, Csáky, Cziráky, Festetics, Haller, Horányi, Kazinczy, Kemény, Kossuth, Nádasdy, Ráday, Révai, Teleki. Közli: Goriupp 1925 98. p.

²⁸ 1. Az at-et deverbális névszóképzővel alkotva: *arányzat, pompázat, kötet*. 2. Új főnevek ságság képzővel: *népesség, mindenség*. 3. Névszóképzővel alkotott igék: *becsesít, házal, népesedik, nehezedik, következtet*. 4. Új összetételek: *alvezér, árvaház, csodagyermek, közgyűlés, közköltés, mesejáték, postatiszt, postatisztség, remekírás, vakbuzgó, végveszedelem, végszó, villámhárító*. Vö: Simai 1911 : Simai Ödön: A „Magyar Hírmondó” újításai Bartzafalvi előtt, Magyar Nyelv, 1911. 249–259.

²⁹ Simai 1911 254. p.

³⁰ „Rath in Raab liess seinen Sohn Socrates taufen.” {Ráth Győrben fogja a fiát, Szókratész megkereszteltetni.} Kazinczy Ferenc levele Hajnóczy Józsefhez, {Regmec?}, 1794. július 24. (Sk. Eredeti: O.L. Vertr. A. 52. fasc. 20. köteg) Közli: Benda 1952 : *A magyar jakobinusok iratai. I. kötet*, (kiadta BENDA Kálmán) Bp.: 1952, 1060–1063.

³¹ „Rath ist auch schon zurück gekommen, ich habe Ihn aber noch nicht gesprochen, obgleich er schon seit einer Woche da ist, mithin weiss ich noch nicht seine Staatsgeheimnisse.” {Rát is visszatért már, de még nem beszéltem vele – noha már egy hete itt van – tehát még nem tudok az államtitkairól.} Hajnóczy József levele Szecsanacz Jakab kamarai titkárhoz, Buda, 1793. június 22. (Sk. eredeti: O.L. Vertr. A. 53. fasc. Ad A 51. köteg) Közli: Benda 1952 I. kötet. 888–889. p.

baráti kör tagja maradt, vállalkozásai – mint például az élete fő művének szánt, három kötetes, három nyelvű (német-magyar-latin, magyar-latin-német és latin-német-magyar) szótár kiadása – sorra kudarcot vallottak, ezért meghasonlott, társaságot kerülő és komor emberként hunyt el 1810-ben.

Kazinczy Ferenc Kiss Jánoshoz írott levelében így ír Rát Mátyás haláláról megemlékezve: *Sajnálva hallám a Ráth halálának hírért is... A legbohóbb gondolatokkal tölt el feje. De milly tiszteletessé teszi ötét én előttem az, hogy ő kezdte Magyar Újságot írni... Áldott légyen emlékezete a jó hazafinak és világosság fiának.*"

2.2. A Jelenkor

Az 1820-as évek végén Magyarországon megjelent egy olyan program, amelynek a rendi politika vármegyei hatósugara helyett országos nyilvánosságra volt szüksége, s amely ismerte a sajtó szerepét. *Széchenyi István* 1829-ben indította el a Jelenkor engedélyeztetési eljárását, a kiszemelt szerkesztő, Kisfaludy Károly azonban, aki már súlyos betegen tette meg az előkészítő lépéseket, 1830. november 21-én meghalt. A szerkesztő végül *Helmezy* (Bierbrauer) *Mihály* lett (1792–1853) – aki a Magyar Tudós Társaság és Kisfaludyhoz hasonlóan az Aurora-kör tagja is volt –, miután a kormányzások pozitív állásfoglalása után az udvar 1831. március 11-én rá ruházta át a lapengedélyt. Az új lap első száma 1832. január 4-én látott napvilágot. Hetenként kétszer követték ezt a továbbiak. A lap pályafutása 1848. júniusáig tartott, végigívelve a reformkoron. Teljes címe így hangzott: „Jelenkor, politikai tekintetben a „két haza” s külföld hírleveleiből szerkeszti s kiadja *Helmezy Mihály*”.

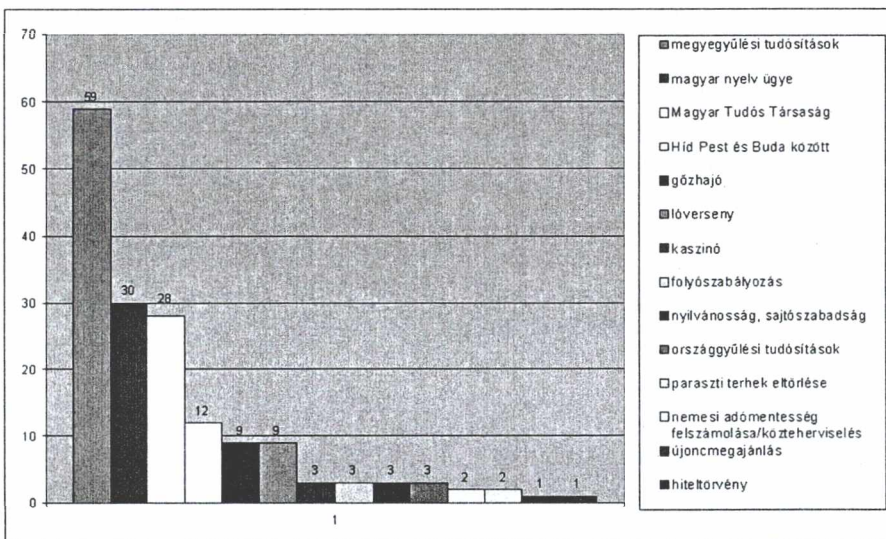
A cél az új típusú magyar politikai lap megteremtése volt, amely a korszerű igényeknek a Kulcsárné-féle *Hazai és Külföldi Tudóstársaságnál* jobban megfelel. *Széchenyi* a szerkesztés munkájában közvetlenül, személyesen nem vett részt ez nemcsak vállalkozásainak sokféleségével, gyakori utazásaival, hanem egész életformájával és társadalmi helyzetével sem igen lett volna összeegyeztethető. De maga szívesen publikált a lapban, a harmincas években elsősorban melléklapjában, a Társalkodóban.

A *Jelenkor* tipográfiaiailag is jelképezi a magyar sajtótörténet új korszakának kezdetét: a hagyományos negyedréti formában, kéthasábos szedéssel indult, 1836-tól azonban – *Széchenyi* által kiprovokálva – áttért a nagy, angol újságformátumra és a háromhasábos szedésre. A közönségigény és a politikai hírlap köz-

ti újfajta kapcsolatot jelzik mindaddig ismeretlen nagyságú példányszámai: 1835-ben 3000 fölött, 1837-ben pedig már több mint 4000-en fizettek rá elő.³³

Az 1832-es év lapszámaait³⁴ vizsgálva elmondható, hogy rövidebb volt az általában az első két oldalon található magyarországi és erdélyi híryanagy, mint az utána következő külföldi. Ennek azonban a cenzúra volt az oka. Kifejezetten politikai, például megyei gyűlésekről szóló beszámolókat szűkre szabott terjedelemben közölhetett, s az egyéb, társadalmi, kulturális jellegű anyagból is sűrűn kihúzta a cenzor a liberális-gyanús szövegeket. A belpolitikai hírek a korábbi lapokhoz hasonlóan igen szerények, rövidek és színtelenebbek, mint a külföldiek. A Jelenkor elemzésében más módszert alkalmazunk, mint korábban a Magyar Hírmondónál – a statisztikát hívjuk segítségül, a számok nyelvén írva le a folyóirat viszonyát a nemzeti nyelvhez, tudományhoz és kultúrához, amelynek Széchenyi István világgépének megfelelően modernné és európaivá kell válniuk.

Amint a *Vizsgált kulcsszavak megoszlása* című grafikon mutatja, a megyegyűlési tudósításokon után a nemzeti nyelv (30 hír) és a tudós társaság (28) ügye került előtérbe.

³³ Vö.: SZABOLCSI Miklós (főszerk.): *A magyar sajtó története I. 1705–1848*, Bp.: Akadémiai, 1979. 372–380.; BUZINKAY Géza: *Kis magyar sajtótörténet*, Bp.: Haza és Haladás Alapítvány, 1993, 26–31.; FERENCZY József: *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-*

Talán nem véletlenül – ebben haladó és maradi nemesek mind egyet tudtak érteni, ahogyan Helmečzy az 1832-es induló évfolyam 1. számában írja: „Békeség kívül és belől, a' nemzeti erőnek minden oldalu, szabad, de józan kifejtése, egyesítése 's az ezen alapodó nemzeti nagyság és hathatás teszi most minden felvilágosultabb igazgatás maximáját”³⁵. Továbbá: „Illy szép időponthoz olly közel s' nyelvünk országlása és törvényink ujra születése hajnalán, annyi nagy remény elébe menve, mit kívánjunk a' buzgón szeretett hazának ... mint hogy e' bölcs és dicséretes uton ... csüggedhetlen hazafisággal, férjfiás mérséklettel, gondos előrelátással haladjon elő minden tagja, 's közintézetink virágoztán, műveltségünk diszletén a' szívo, lélek, ész malasztiban 's minden lehető beldogság áldásiban részesüljön az egész nemzeti test.”³⁶

Sok helyet szentelt a lap a helyi olvasó társaságok megalakulásának illetve működésének bemutatására, példaként említhetjük a Zalaegerszegen 1832-ben létrehozott olvasótársaságról szóló tudósítást: „Zala néhány lelkes fiainak azon szent cél tünt nagyra termett lelkök elibe, hogy ... a' szép tudományok istenasszonyának oltárt emeljenek, 's ezáltal az emberiségnek a' legszebb erényre, a művelődésre t. i. utat nyissanak. ... Jeles ajánlások történtek készpénzben ... könyvekben: sok nevezetes férfi a' cél alapítására egész könyvtárát ide adakozá...”³⁷ Helmečzy meg is indokolja miért támogatják az olvasótársaságokat: „A magyar olvasó társaságok szaporodása hazánkban (mint a' millyet T. Győr vármegyéről a' Pozsonyi deák újság idei 1ő számában közöl) nagy örömet 's reményt gerjeszt országszerte minden hazafi kebelben, mivel ezeket nem csak műveltség-terjesztésre szolgáló hathatós eszköznek, hanem alapos szerkezet mellett jövőndőre olly intézetnek is tekinthetni, hol idő jártával előhaladva mindannyi közhasznu nyilvános könyvtár állíttathatik fel, 's így magányosakra nézve kiseded, de egyesülve nagy pénzáldozattal e' nemből annyi csudát mivelhetünk, a' mennyin most más nyugoti csinos nemzeteknél bámulunk.”³⁸

ig. III. kötet, Bp.: 1887, 3–24. ; Kókay 2001 64–96. ; OPLATKA András: Széchenyi István, Bp.: 2005. 211–212.

³⁴ Jelenkor : HELMEČZY Mihály (szerk.): *Jelenkor. Politikai tekintetben a' két haza 's külföld hírlveleiből*, Pest: 1832. évfolyam Lelőhely: SZTE EK Folyóirat Raktár J/FI 52829

³⁵ Jelenkor 1832. 1. szám. Január 4. 1.

³⁶ Jelenkor 1832. 1. szám. Január 4. 2.

³⁷ Jelenkor 1832. 40. szám. Május 19. 314.

³⁸ Jelenkor 1832. 4. szám. Január 14. 25–26.

A Jelenkor teret ad az új irodalmi kiadványoknak, és főként a magyar nyelv terjedéséről, a magyarosodásról beszámoló híreknek, például: „A magyar nyelv előmenetére 1805 óta tett több ízbeli rendelésnek Nógrádban olly sikere lön, hogy az ez-előtt magyarul szinte tertőzkodva 's nagyobb részint hibásan beszélett tisztviselők 's ügyvédek most hivatalos munkálódásik minden ágazatit ... csupán magyarul viszik. Az előrendre így elért cél után az vala még köz ohajtás, hogy a' magyar nyelv tudása a' köznép közt is terjesztessék. ... minekutána ez általános helybehagyást nyert: 'Nógrádi Nemzeti Intézeti' név alatt állott fel amaz egyesület, mellynek egyes tagjai tíz egymást követő esztendőre 18 ezüst huszast kamatként ajánlottak. ...mert azóta e' szent ügy iránti részvét olly nagy: hogy maholnap Nógrádnak sem fog tartatni ki ... a' magyar nyelv rendszeres dívatosítását tettel vagy értékkel előmozdítani vonakodnék.”³⁹

A Jelenkor már 1832-ben is figyelemmel kísérte és próbálta „népszerűsíteni” Széchenyi tevékenységét, programjának, kezdeményezéseit – lásd a Pest és Buda közötti állóhid ügyével kapcsolatba hozható híreket (12), a löversenyekkel és gőzhajózással kapcsolatos tudósításokat (9-9), míg olyan a korszak politikusa-ait foglalkoztató témák, mint a nyilvánosság, a közteherviselés, vagy az újoncmegajánlás, stb. alig szerepelnek a lapban. És kísérletek sem fedezhetők fel olyan elvi, publicisztikai műfaj kialakítására, mint amilyen majd a vezércikk lesz majd a Kossuth szerkesztette Pesti Hírlapnál. Talán nem véletlenül.

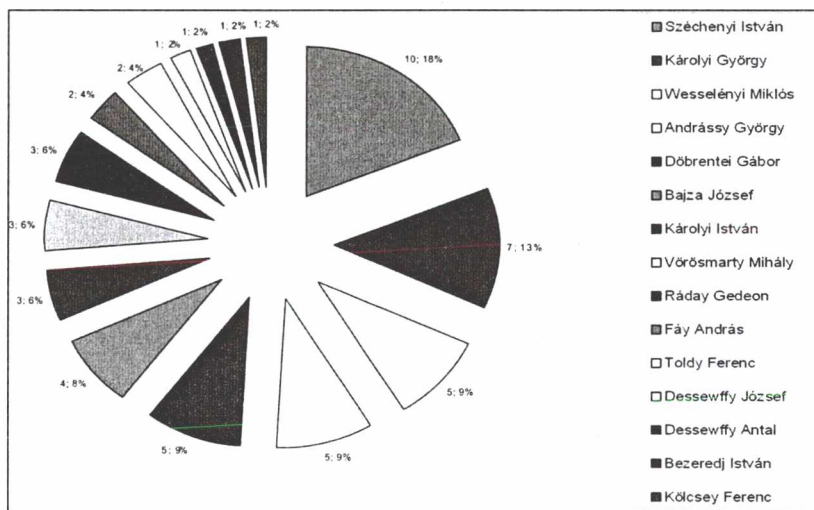
A cenzúrával a lap így is állandó súrlódásban állt. Széchenyi naplójában⁴⁰ már 1832. február 22-én olvasható: „*Helmetzy bekam ein Lavatorium*”; vagyis a szerkesztő figyelmeztetést, „fejmosást” kapott a cenzúrától. Február 25-én jegyzi le a következőt: „*Komáromi streicht den (!) alten Helmetzy eine Menge – und ruft bei jeder liberalen Stelle aus – Adhuc principia Comitit Széchenyi*”; tehát Komáromi Péter helytartótanácsos cenzori minőségében a liberális szövegrészek nagy részét kihúzza, azzal a megjegyzéssel, hogy ezek már megint Széchenyi elvei. A magyar rendek fogadtatása is felemás, erről tanúskodik naplójának 1832. február 10-i bejegyzése: „*O mon Dieu, das auch noch! – C. Z.: Sieben Comitaten haben an Palatin geschrieben, 'es sollte der Jelenkor verboten werden'*”, azaz; Ó istenem, még ez is! Zichy Károly: Hét vármegye írt a nádornak, „be kellene tiltani a Jelenkort”.

³⁹ Jelenkor 1832. 9. szám. Február 1. 65.

⁴⁰ VISZOTA Gyula (szerk.): Gróf Széchenyi István naplói. IV. 1830–1836, in: Gróf Széchenyi István minden írása CD-ROM, Bp.: Logod Bt., 2001.

A naplóbejegyzések, főleg a helytartótanácsosról szóló rész alátámasztják azt a megállapítást, hogy valóban Széchenyi elveinek, politikai programjának támogatása lehetett a cél, és ezt az ellenfelek is tudták. A magyar nyelv ügye pedig ekkor már azon kevés ügyek egyike, amelyet egyrészt a cenzúra „átenged” a nyilvánosság irányába, másrészt amely „közös nevezőt” jelenthet az egyre több irányzatra szakadó rendeknek.

Széchenyi és elvbarátai kiemelt szerepét mutatja a *Vizsgált személyek százalékos előfordulása diagram*, mely pusztán statisztikai alapon mutatja, hogy a korszak legfontosabb liberális személyeit, politikusait, művészeit, közéleti szereplőinek nevét keresve a lap hasábjain, az említések több mint 60 százalékaiban Széchenyihez közel álló személyekre leltünk a két jó barát, a Károlyi grófok, a következő londoni útítárs, Andrássy György, a tudós társaság titkára, Döbrentei Gábor, vagy az ekkor még közeli barátjának tekinthető Wesselényi báró személyében. Természetesen e nevek abszolút kisebbségben vannak az udvari adminisztráció különböző hivatalnokai és kitüntetettjei mellett, kiknek emlékét nem őrizte meg a történelmi emlékezet.

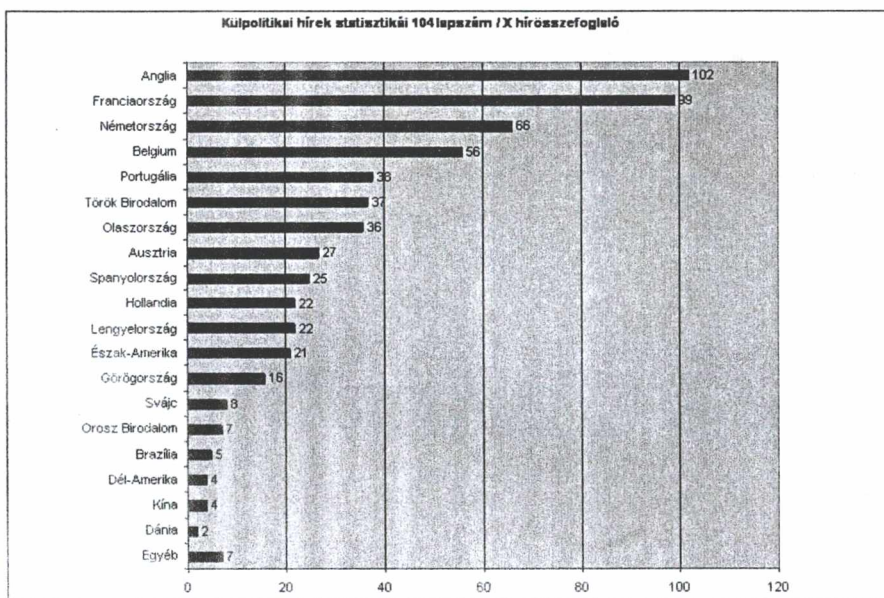

A Jelenkor esetében – ellentétben a Hírmondóval – érdemes kitekintnünk a külföldi hírekre, ugyanis a felvilágosodás korának magyar sajtójának hagyományai, miszerint a külföldi hírek az aktuális háborús eseményekkel,

pl. a francia forradalommal, az amerikai függetlenségi háborúval, valamint a földrajzi- és egyéb természettudományos felfedezésekkel foglalkoztak, tapasztalataim szerint változáson estek át. A *Külpolitikai hírek statisztikai* című diagram mutatja a vizsgálat számszerűsíthető eredményét, miszerint Széchenyi, és az ő nézeteit támogató lap vigyázó szemeit immár Londonra vetette, két szám kivételével nem hiányozhatnak az Angliából érkező hírösszefoglalók, nem beszélve arról, hogy ezek terjedelme bőségebb a többiekénél.

A második helyen álló Franciaország csak megerősíti azt a véleményt, ami a tudósításokba beleolvasva immáron nyilvánvalóvá válik, hogy a Jelenkor külföldi hírei a polgári átalakulásban, ipari fejlődésben és közgazdasági fejlődésben élen járó Nyugat-Európát, annak politikai és gazdasági kultúráját kívánta a magyar olvasóközönség elé tárni. Lehetőséget nyújtott arra, hogy közvetve a lap bizonyos politikai, szociológiai és kulturális tanulságokkal szolgáljon a hazai olvasóknak. Részletesen beszámolt az angol parlament vitáiról, vagy éppen a francia politikai küzdelmekről, a korabeli olvasó végeredményben azon is elgondolkozhatott, hogy ha külföldön vannak politikai eszmék, haladók és konzervatívok, akik egymással keményen küzdenek, és a pártok és eszmék folyvást forronganak, és hírlapokat törekszenek maguknak szervezni, akkor a hasonló hazai jelenségek miért nem érvényesülhetnek a magyar politika és kultúra terén.

3. Összegzésként elmondhatjuk, hogy nagy utat járt be a magyar politikai hírlapírás 1780 és 1841 között, és hasonlóan a reformkorra már többé-kevésbé lezajló nyelvújításhoz, illetve a magyar nyelv hivatalossá tételéért folytatott politikai küzdelemhez, lassan és nehézkesen, de megkezdte felzárkózását a nyugat-európai értelemben vett modern újságíráshoz. Ebben nagy segítségére volt a nemzeti nyelv és nemzeti kultúra ügye, de az állítás fordítva is igaz. A magyar nyelvű sajtótermékek teret adtak, és ezáltal fontos szolgálatot tettek mind a nyelvünket és kultúránkat megújítani kívánó művészeknek, tudósoknak, mind a hazát megjavítani kívánó, a követendő példát felmutatni akaró, és ezért programjukkal a polgári nyilvánosság erejéhez forduló politikusoknak. Ezen állítás első fele inkább a felvilágosodás korának, míg második fele inkább a reformkornak a magyar nyelvű hírlapírására vonatkoztatható, ezzel is érzékeltetve azt a változást, ami magyar nyelvért és nemzeti kultúráért folyó harcban ezen időszakban bekövetkezett. Kezdetben elérendő cél volt, melynek megmentéséért és újraalkotásáért kellett küzdeni, a reformkorban pedig immáron politikai eszköz lett, amely képessé tette a reformkor politikai elitjének és a nemzetnek az összefogását a nagy cél, a modern, polgári Magyarország megteremtése érdekében.

Felséges Császárné és Apostoli Király Afzszonyunknak
különös engedelmetől.
A Magyar
1780dik

Hírmondó,
eszszendöbenn,

Bóldog Afzszony Havának 8dik napján,
Szombatonn költ

HARMADIK LEVELE.

Elegyes hiteles hírek.

1. **P**ofonbann a közelebb múlt hónapnak 29dik napjától fogva, fagyos, fergeteges és havas idők járnak. A jég olly szapora már a Dunánn, hogy a járó hidat el-kellett bontani; és tsak kompokonn vitetnek-által mind a gyalog emberek, mind pedig a szekerek. — A honnan úgy vélhetni, hogy a felső országonn hafonló hidegre fordúlt a tél, mellynek kezdete olly igen gyenge vala.

Ezen hónap 13dik napján itt Pofonbann Vármegyegyűlése léfzen.

2. Vas-Vármegyébenn Szombathelyenn, a múlt őszfel, midőn azon Vídéki Püspöknek palotáját kezdenék építeni, sok régi álló-képek és holmi Római írásokkal jegyzett kövek ásattattanak-ki a földből, mellyek az

C

em-

J E L E N K Ö R.

1. szám.

Pest Szerda Január. 4.

1832.

Foglalat: Magyarország (Levelek, Vegyes tudósítások). Franciaország. Anglia. Török birod. (Egyiptomi hírek). Lengyelország. Prussia. Orosz birodalom. Portugallia. Észak-Amerika. Belgium. Bavaría. Ausztria. Figyelmes-
tetés.

MAGYARORSZÁG.

Buda-Pest. Január. 15-én 1832. Midőn a nagy és szép reményekkel biztató 1832 felvirad 's a Jelenkor és Társalkodó hazai köz intézet egyéb rokontársaival a' nemzeti köz értelemnek 's a' haza- és királyszeretettnek új táplálékot adni ügyebszik, ószintén és önkényt nyilatkoztatom ki ezen való szíves örömetet 's azon vallomást: hogy én azon könnyű vérű embereknek vagyok egyike, kik inkább szeretik munkásan és haladva elmozdítani a' jelent, mint vesztve magasztalni egykorin a' régít, vagy valamely lehető jobb utat ábrándozólag, a' meglevő jót veszélyeztetve, nyugtalankodni. 'S valóban minél messzebb hatolok a' múltban, minél többet hasonlítok össze a' mind világosabb előttem: hogy a' jelen kor a' világ általános polgári helyzetére, a' kor szellemére, Európa politikájára 's általánosan a' jónak a' rosszhoz mérsékletére nézve minden előbbi körnél nyugtatóbb 's biztatóbb. Az önkény és vakság uralkodása szűnik; a' világ nagy része szabadon létezik. Asia 's Afrika zsarlóji önkénnyel 's dühfűsen uralkodnak ugyan, de szánandó gyermekeken csak, vagy csupa állatiaságban tengő csoportokon; de a' mivelt Európában 's Amerikában alig van status, mely többé vagy kevésbébe constitúcionális, azaz nemzeti szabad szerződésből eredő, törvények szerint ne kormányoztatnék, 's hol ez legkevésbébe történik, ott is béke, szentség, törvény, emberiség a' boldogító ürügy. Miért? Mert valamint az egyes ember a' legmagasabb polzshelítől kezdve le a' legutolsó polgárig, érzi most a' maga emberi méltóságát: úgy érzik egész nemzetek is a' magokét 's önkényt és nemesen fognak

fejedelmekkel kezeti, hogy azokkal együtt emeljék a' hazát, az egészet elő rendeltetése pályáján. Micsoda lélek vezérli most e' nagy uton Európa főbb hatalmasságait: azt a' londoni conferentiák protocellumi, mint a' fejedelmek kormánycéljoknak tolmácsai, nyilván és több ízben kimondották. Békesség kívül és belől, a' nemzeti erőnek minden oldal, szabad de józan kifejtése, egyesítése 's az ezen alapodó nemzeti nagyság és hatóság teszi most minden felvilágosultabb igazgatók maximáit, 's ugyan ezen maximák kivívása az, mire az egyes nemzetek kisebb vagy nagyobb sikerrel törekednek. Legyen szabad ma inkább mint valaha reménylenünk: hogy azok, kik még a' régi maximák — külső és belső elnyomás 's a' kormány önhaszna mint általános cél — lerázásában küzdenek, ebben boldogulni, a' törvény és szabadság lelke győzni 's kiterjedni, az emberiség ügye kellő méltatásra jutni, azon heves fők pedig, kik a' józan mérséklet határin túl csapongva álmok és lehetetlenségek után esdönek, a' nagyobb részt 's a' számszerű csendességet és just tisztelni fogják. De ves-sünk egy pillantatot kedves Hazánkra is. Míg 1790 óta a' felvilág szabadságért és constitúcióért buzgott, dühödött, vérengzett: az alatt a' Magyar nyington volt 's megeleglten. — Igen, mert a' Magyar mindenkori azt hitte, hogy szabad, 's eszébe sem jutott soha törvényt 's önállási vagy önlelti kezességet (garantiát) nyolcz százados constitúcióján kívül keresni. Már ha igazság 's valóság volt ezen szabad lét és constitutio eddiglen, ha fellelő ezelőtt is a' Nemzet sok századú becses constitúciójában minden korra szolgáló helyes törvényeit 's biztos ga-

PETRUSÁN GYÖRGY

Kossuth és Bálcescu

*„A nemzetiség és a nyelv drágább a szabadságnál,
mert az elvesztett szabadságot vissza lehet szerezni,
a nemzetiséget azonban soha.”*

(G. Bari)

Kossuth Lajos és Nicolae Bálcescu nevének párhuzamba állításakor nemcsak a hagyományos összehasonlítás lehet a cél, illetve annak megállapítása, hogy nézeteik miben hasonlítanak, és miben térnek el egymástól, hanem szimbolikus, a konkrét tényeken túlmutató jelentősége is lehet, hiszen két jelentős történelmi szereplővel, emblematikus, történelemformáló személyiséggel van dolgunk, akik sorsdöntő pillanatban játszottak kiemelkedő szerepet nemzetük életében. A két név egymás mellé állítása persze magyarázható saját politikai szocializáció körülményeivel is, mert az általuk képviselt nézetekkel egy olyan korszakban ismerkedtem meg (ötvenes évek vége, hatvanas évek eleje), amikor a szakmai diskurzusban nagyobb hangsúlyt kapott az, ami a magyar és román népet összeköti, s nem az, ami elválasztja. Azóta nagyot változott a világ, s vele együtt a mi gondolkodásmódunk is, a kérdés megközelítésének szempontrendszere, de az is kétségtelen, hogy a magyar-román együttműködés, ezúttal és konkrétan Kossuth és Bálcescu történelmi szerepe, a nemzeti kérdésben vallott felfogása még sokáig fogja a történészeket foglalkoztatni, s egyben arra ösztönözi, hogy egyre árnyaltabb képet formáljanak nézeteikről, helytállásukról. Annál is inkább, mivel a hasonló nézetek mellett nyilvánvaló, hogy a román-magyar megbékélést hirdető és szorgalmazó két politikai gondolkodásban, a történelem által rájuk ruházott szerep tekintetében, ideológiai felfogásban, a konfliktus-feloldás mikéntjében, s végül a két

nemzet társadalmi és politikai helyzetében számos eltérő törekvés található. Az említett kérdések interpretációjában ezért gyakran igen nagy az eltérés, az egymásnak ellentmondó nézet. A szoros tényanyag eltérő értékelése nem mindig elfogultságot, szubjektív megközelítést, vagy politikai szándékot, törekvést kifejező historizmus eredménye, hanem a döntésre érett kérdések megoldásának képtelensége az adott korszak gondolkodási korlátai közé szorított eszmerendszer, felfogás alapján.

Mindkét politikus gondolkodásának meghatározó eleme az *etnocentrizmus*, pontosabban annak különböző lépcsőfokai, változatai, egyes esetekben csupán árnyalatai. Az etnocentrizmus csupán a szükséges kiindulópontja a nemzetben való gondolkodásnak, a nemzeti érdekek adekvát érvényesítéséhez azonban e fogalomkörbe tartozó elvek számos elemére, mindenekelőtt az eltérő érdekek konszenzuális egyeztetésére, világos jövőképre és az annak megvalósításához szükséges feltételekre van szükség. Ha ezeket a közismert elveket az 1848–1849-es forradalom román és magyar politikai törekvéseire alkalmazzuk, akkor azt kell mondanunk, hogy sem a politikai, ideológiai alapvetés, az egységes szemléletmód, sem az európai politikai helyzet, és főleg az erőviszonyok nem voltak adottak, ahogy ma mondanánk, a kudarccal minkét nép-nemzet esetében előre várható volt. Ez utólagos eszmefuttatásnak, vagy szimplifikált verdiktnek tűnik. Az igazság azonban mégiscsak az lehet, hogy a nemzeti érdekérvényesítés végülis nem a nemzeti érdekek kölcsönös tiszteletén, hanem az „ököljog”, az „aki bírja, marja” elvére épült. Az azóta felhalmozódott tapasztalat, ismeret birtokában az 1848-as politikai garnitúra nemzetfelfogása roppant naivnak, romantikus álmodozásnak tűnhet. Bebizonyosodott a nemzeti függetlenség viszonylagossága, a nemzeti állam alkalmatlansága a nemzeti-nemzetiségi kérdés megoldására. Ezt Kossuth csak a forradalom leverése előtti napokban, igazán csak az emigrációban ismerte fel, s kezdett el föderatív államokban gondolkodni (dunai konföderáció), de gondolkodása mindvégig hungarocentrikus maradt (szerintem, az elkövetett súlyos hibák ellenére, ez képezte és képezi mind a mai napig a Kossuth-mítosz alapját).

Kossuth Lajos felfogása a nemzeti-nemzetiségi kérdésben a feudális, rendi nemzetfelfogás „modern” változata. Meghatározó eleme az államnemzet-fogalom. A magyar liberálisok, az 1848–1849-es forradalom hangadói lényegében ennek alapján kívánták rendezni a nemzetiségi kérdést. Abból a tételtől indultak ki, hogy a Magyarországon élő polgárok az anyanyelvtől

függetlenül mindnyájan az egy és oszthatatlan magyar nemzet tagjai. Tehát a nyelvi, kulturális tényezők mellett a *területnek* igen fontos szerepe volt a nemzetfogalom definiálásában. Később, a nemzeti öntudatra ébredés korában nagyon fontos szerepet játszik majd a gazdasági élet, annak szervezése, a közigazgatás irányítása, amelyhez egységes nyelvre volt szükség. Mivel Európa fejlettebb részén a nemzetté válás folyamata egybeesett a központi államhatalmak kialakulásával, itt *nemzeti államok* keletkeztek. Kelet-Európában viszont a központosított államhatalom korábban alakult ki, mint a nemzet, mert a török és a tatár betörések már a feudalizmus idején szükségessé tették. Ezekben az országokban nem nemzeti, hanem *soknemzetiségű államok* alakultak (Oroszország, Ausztria, Magyarország), az erősebb, a fejlettebb, az uralkodó nemzet vezetésével. Az egy- és oszthatatlan nemzet elméletéből, amely 1848-ra anakronisztikussá vált, de amelyet olyan személyiségek is magukévá tettek, mint Széchenyi István vagy Jókai Mór, akik megengedőbb magatartást tanúsítottak a nemzetiségekkel szemben – lehetetlen levezetni a nemzeti öntudatra ébredt, együttélő népek együttműködését, egyenjogúságát.

1848. április 8-án a pozsonyi diétán a délvidéki szerbek küldöttsége azért jelent meg, hogy a magyar forradalom iránti bizalmát juttassa kifejezésre. Alekszander Kostič, Újvidék aljegyzője díszmagyarban s magyar nyelven mondta el együttműködési készségéről tanúskodó beszédét, amelyből egy mondatot idézünk: „Méltóztassanak minket testvéri karjaik közé, mint ugyanegy hon fiait fogadni; mi pedig szent ígéretet teszünk, hogy mi szerbek ezentúl csak egyedül Magyarországért és csak a magyarokért élni és halni fogunk.” Válaszában Kossuth a következőket hangsúlyozza: „a magyar nemzet... a magyar szabadságot minden polgáira, különbség nélkül kiterjeszti”, „tiszteli a külön nyelveknek tökéletes szabad kifejeződését és maga körében használatát, az államegység megköveteli, hogy a haza közéletének diplomatikai nyelve a magyar legyen”. A petíciónak azon pontjára, amely a szerb nemzetnek önálló nemzetként történő elismerését kérte, mert számára elfogadhatatlan volt, Kossuth nem reagált. Hazatérése előtt, amikor a küldöttségben helyet foglaló Djordje Stratomirovič, magyarországi szerb földbirtokos, a császári hadsereg tábornoka, később a szerb felkelés vezetője Kossuth szállásán még egyszer hangsúlyozta, hogy a szerbek ragaszkodnak nemzetként való elismerésükhöz, a magyar forradalom vezéralakja

elismételte, amit egy korábbi országgyűlési beszédében már mondott: „Én soha, de soha a magyar szent korona alatt más nemzetet és nemzetiséget, mint a magyart, elismerni nem fogok. Tudom, hogy vannak emberek és népfajok, kik más nyelvet beszélnek, de egy nemzetnél több itten nincs.” A nagyobb nyomaték kedvéért hozzáfűzte, hogy nemzetként való elismerésük minden bizonnyal maga után vonná a saját kormányalakítás igényét. A párbeszéd végén Kossuth, arra a Stratomirovič által tett megjegyzésre, hogy jogos követelésük nem teljesítése esetén elismertetésüket a szerbek „másutt fogják keresni”, a következőképpen válaszolt: „Ez esetben dönt majd a kard.” Így jutottak el a nemzetiségek arra a meggyőződésre, hogy „nemzeti törekvéseiknek a magyar forradalom táborán belül nem, csak a magyar forradalom ellenében szerezhetnek érvényt.”¹

Erről az alapállásról a románsággal való megegyezés még bonyolultabb kérdésnek bizonyult. Ennek okát a románok jelentős létszámában, a forradalmi események megítélésében, értelmezésében mutatkozó megosztottság és Erdélynek Magyarországhoz történő csatolásában, az „Unió”-ban kell keresni.

A létszamarányokról elég megbízható adataink vannak 1846-ból. A nemzetiségi tagozódást tükröző kimutatásból tudjuk, hogy a 14.429.108 magyarországi és erdélyi lakosból csupán 5.380.827 fő volt magyar: Magyarországon 4.774.801, Erdélyben 606.026 fő magyar élt. A magyarok után a románság képezte a legnagyobb populációt, Magyarországon 1.270.824, Erdélyben 1.206.787, összesen 1.477.611 fő román élt a magyar korona országai-ban. A szlovákok, a németek, a horvátok és a szerbek létszáma együttvéve meghaladta a magyarokét, akik az összlakosság egyharmadát adták. Nem volt megalapozatlan Széchenyiék, a toleránsabb nemzetiségi politika híveinek aggodalma a magyarság létszámának alakulása miatt. A legtöbb magyar politikus legfeljebb abban bízhatott, hogy a forradalom társadalmi vívmányai ellensúlyozni fogják a nemzetiségi követeléseket, hiszen egy magyar és nem-magyar nemzetiségek közötti konszenzus esetén „a magyar forradalom jótéteményeiben a magyaroknál lényegében több nem-magyar részesülne”.²

---

¹ Spira György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon*, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1980., p. 25–26.

² Uo. p. 12.

A teljes nemzetiségi összetételt tartalmazó limutató

Az országok közül	Magyarországon		Erdélyben		Együttvéve	
	Összesen	Minden ezerből	Összesen	Minden ezerből	Összesen	Minden ezerből
Magyar	4 774 801	389	606 026	284	5 380 827	373
Román	1 270 824	103	1 206 787	564	2 477 611	172
Szlovák	1 842 320	150	-	-	1 842 320	128
Német	1 237 737	101	205 000	117	1 487 737	103
Horvát	1 236 308	100	-	-	1 236 308	86
Szerb	1 055 416	86	-	-	1 055 416	73
Ukrán	478 310	39	-	-	478 310	33
Zsidó	270 166	22	5 991	3	276 157	19
Egyéb (cigány, szlovén, bolgár, örmény stb.)	125 222	10	69 200	32	194 422	13
Összesen	12 291 104	1000	2 138 004	1000	14 429 108	1000

(Lásd: Spira György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon*, Kossuth Kiadó, Bp, 1980. p. 12)

A nemzetiségek jórésze, különösen az erdélyi román értelmiség radikális része a vélt vagy valós nemzeti érdekeket fontosabbnak tartotta a polgárosodásból származó társadalmi előnyöknél. Önkéntelenül is felvetődik a kérdés, hogy az erdélyi románság, a nemkevés pálforduláson keresztülment Andrei Şagunával az élen, vajon tényleges román érdekeket szolgált-e a Bécshez való csatlakozással, vagy csak a Kárpátokon túli románságot sanyargató, megszálló orosz csapatok bevonulásához nyújtott segítséget. Persze tény az is, hogy ebben legalább annyira vétkesek a magyar liberálisok, s maga Kossuth is, hiszen a forradalom semmilyen jogvédelmet, külön nemzetiségi jogokat nem biztosított a nemzetiségeknek. Az egyéni szabadság- és nyelvhasználati jogok ígérete távol sem helyettesíthette az önálló nemzetként történő elismerés iránti igény kielégítését, az erdélyi románok esetében pedig Erdély autonómiájának további biztosítását.

A románság nehéz helyzetben volt, tárgyalási pozícióit gyengítette megosztottsága. Az erdélyinél valamivel nagyobb létszámú magyarországi románság polgársága, vezető személyiségei (Emanuil Gojdu, Eftimie Murgu, Ioan Dragoș és mások) teljes mértékben azonosultak a reformkori magyar politika célkitűzéseivel, s elfogadták az Erdéllyel való uniót, ha egyesek sérelmezték is, hogy a románság képviselőit kihagyták a döntéshozatalból.

Míg a magyarországi románok az 1848. május 21-i pesti gyűlés határozatának megfelelően készek harcolni és áldozatot hozni „a magyar korona dicsőségéért és a császári egységért”, megelégedve a szerbektől való egyházi és iskolai függetlenség biztosításával, széles-körű anyanyelvhasználattal, önálló vallási és oktatási minisztériumi osztállyal, az addig negligált románság érdekeinek hathatósabb felkarolásával és román tisztek kinevezésével a honvédelmi alakulatoknál, majd a június 25-i temesvári gyűlés értelmében „a honban lakó románok román nemzetiségük törvény általi elismerésével”, arányos foglalkoztatással a közhivatalokban, addig Balázsfalván az 1848. május 15-17 közötti gyűlésen az erdélyi román forradalom vezérkara jóval radikálisabb, a magyarság által teljesíthetetlen követeléseket fogalmazott meg Simion Bărnuțiuval az élen, akinek kérlelhetetlen hangja, azon követelése, hogy „ismeretessék és biztosíttassék nemzeti létünk”, mivel „nemzetiség nélkül nem létezik szabadság”, „nemzet nélkül a köztársaság is csak átkozott zsarnokság”; ha a románok „elvesztik nemzetiségüket... mindent elveszítenek”³ elnyomja azoknak az erdélyi román értelmiségieknek mérsékelt hangját (Timotei Cipariu), akik úgy látták, hogy a forradalommal „Magyarország egycsapásra szétfűzta, a föld színéig lerombolta az összes kiváltságokat”, megvalósítva a „jogokban és kötelességekben való egyenlőséget”. De háttérbe szorította George Bariț, az erdélyi román sajtó megteremtőjének véleményét is, aki a 12 pontról úgy nyilatkozott, hogy „e pontok által minden barbár, zsarnoki és elnyomó kiváltság megsemmisült”.⁴

A balázsfalvi román nemzeti gyűlésen megfogalmazott követelések között szerepel a románság önálló nemzetként történő elismerése mellett az arányos képviselőlet az országgyűlésben, a helyi közigazgatásban, az igazságszolgáltatá-

---

³ Cornelia Bordea: *1848 la români I.* București, 1982. p. 446–484.

⁴ Spira: *im.* p. 17.

tásban, a hadseregben, a szabad anyanyelv használata az összes öt érintő ügyekben, évenkénti országos gyűlés, a románokat a jövőben nem oláhoknak, hanem románoknak nevezzék, a román egyház autonómiája, a magyaréval azonos bánásmód, a jobbágyság eltörlése, a cenzúra megszüntetése, nemzeti gárda felállítása, államilag finanszírozott román egyetem, Erdély számára új alkotmány, amely a teljes jogegyenlőségen alapszik, s végül ne szülessen döntés Erdély és Magyarország egyesítéséről, amíg a románságot nem ismerik el önálló nemzetnek, s nem rendelkezik országos képvisellel az erdélyi országgyűlésben, ellenkező esetben a román nemzet „ünnepélyesen” tiltakozni fog.⁵ Ezeket a követeléseket a magyar forradalom vezetői nem vették figyelembe.

Az 1847–1848. évi pozsonyi országgyűlésen hozott törvények, a 12 pont, az áprilisi törvények, a május 29-én kimondott Magyarország és Erdély uniója, lényegében a románok összes követelésének elutasítása, Andrei Șagunának a magyarokkal (István főherceggel, Széchenyivel és Eötvössel) való tárgyalásainak eredménytelensége a balázsfalvi követelések elfogadásáról, mindenekelőtt a románok önálló nemzetként történő elismeréséről, amely 1848 júniusában már a magyar kormánytól függött, logikusan vezetett a magyar-román ellentétek kiéleződéséhez, majd az Avram Iancu vezette román felkeléshez, amely George Bariț *Părți alese din istoria Transilvaniei* (I–III, Brassó, 1993–1995) c. hatalmas munkájában következetesen „polgárháború”-ként említ. Bariț szerint a románok 1848 októberéig „nem ontottak magyar vért”⁶, csak azt követően, hogy magyar csapatok megtámadták Abrudbányát (Abrud), Mihályfalvát (Mihalt), Aranyoslónát (Luna), Topaszentmihályt (Sîncraiu Almașului) és más településeket, s Puchne generális elrendelte a magyar csapatok lefegyverzését.

Ebben a kritikus helyzetben kapnak fontos szerepet Nicolae Bălcescu tárgyalásai, békítési kísérlete. A magyar-román párbeszéd a nézeteltérések feloldására korábbi keletűek, hiszen már említettük Andrei Șaguna ortodox püspök, a Román nemzeti Bizottmány elnökeként tett próbálkozásait, aki miután teljesen kiábrándult a magyar kormány politikájából, még arra is vállalkozott, hogy részt vegyen a Havasalföldön állomásozó orosz csapatok behívásában, akit Kossuth e cselekedetéért egy 1849. április 26-án kelt levelében közönsé-

⁵ Silviu Dragomir: *Revoluția românilor din Transilvania, anii 1848–1849*. Vol. V, Cluj-Napoca, 1946, p. 274. și urm.

⁶ G. Bariț, *Pagini alese din istoria Transilvaniei*, vol. II. Brașov, 1994. p. 302 și urm.

ges hazaárulónak nevezett.⁷ De idesorolhatjuk Eftimie Murgu 1848 júniusától tett erőfeszítéseit a havasalföldi és magyarországi forradalmi erők együttműködése érdekében. Pestről írja a Bukarestben tartózkodó Bălcescunak még a havasalföldi forradalom leverése előtt, 1848 július 20-án, hogy „mindenesetre jó volna, ha valamilyen kapcsolatba lépnének a magyar kormánnyal, mert az is felismerte: a pánszlavizmussal szemben csak a románok lehetnek szövetségesei”, ő mint a magyar országgyűlés képviselője, mindent megtesz azért, hogy a két ország között szövetség jöjjön létre.”⁸

Bălcescu és Kossuth tárgyalásainak három szakasza közül a szegedi a legismertebb, az végződött kézzelfogható eredménnyel, még ha a „kibékülés” későn is jött. Mielőtt a három szakaszcsoportról, a budapestiről, a debreceniről és a szegediről szólnánk, annyit mindenképpen mondanunk kell, hogy Bălcescu, egyrészt olyan, a Kárpátokon túli román vidékről, pontosabban a Havasalföldről jött, ahol a politikai nemzet kialakulását az idegen elnyomás erősen visszatartotta. A nemzeti függetlenség, a polgári fejlődés, az emberi szabadságjogok tekintetében közte és Kossuth között aligha volt különbség. Bălcescu azonban sok időt töltött Párizsban, az ott szerzett tapasztalatot próbálta érvényesíteni mint a havasalföldi forradalom egyik vezetője, majd a magyar kormány és az erdélyi románok, elsősorban Avram Iancu között folytatott közvetítés során. Bălcescu abból indult ki, hogy harcba kell szállni a zsarnokság, az abszolutizmus ellen, amitől a Habsburg Birodalom népei is szenvedtek. Az egymással harcban álló magyarok és románok kibékítését célzó erőfeszítések előzményeihez tartozik, hogy 1848. augusztusában Párizsba érkező A.G. Golescu, akinek nem volt bizodalma a magyarokban, felhívta Iules Bastide külügyminiszter figyelmét a magyarországi és az erdélyi románok helyzetére. Ebben az időben a román forradalmárok még hittek az erdélyi románok politikai mozgalmában, innen, s elsősorban a győztes magyar forradalomtól remélték a román fejedelemségek függetlensége győzelmének kivívását. Úton Párizs felé, Bălcescu azt írta Golescunak Hermanstadtból 1848 november 22-én, hogy alakítsanak közös képviselőcsoportot, szerveződjenek, s kérjék a császártól, a román nemzetiséget helyezze azonos közigazgatás alá.⁹ Bălcescu szerint a magyarok „őrültsége” viszályt kel-

---

⁷ i.m., 411- és 766–796.

⁸ Cornelia Bordea, i.m. II., p. 794

tett a románok, a szlávok és a magyarok között, ezzel az Osztrák Birodalom megmenekült attól a krízistől, amibe került és amely létét fenyegette. Arra kéri Golescut, hogy próbálja meg az európai országok sajtóján keresztül elérni, hogy a románokra ragasztott haladásellenes bélyeget lemosassák, azt kell hangoztatni, az Ausztriában élő nemzetiségeknek konföderációt kell létesíteniük, ha Oroszországnak ellen akarnak állni, a Bécsi udvart pedig azért támogatják, mert a nemzetiségek egyenjogúságán alapuló konföderáció-tervezetet Magyarország nem akarta elfogadni. Bălcescu egyébként alaposan tájékozódott az erdélyi helyzetről, erről tanúskodik 1848. december 28-án Ion Ghicanak Konstantinápolyba küldött levele. Ebben is visszatér az előbbi gondolatra, nevezetesen, hogy a románok politikai mozgalmát, mely jogos, mert a magyarok nem ismerték el a nemzeti identitásukat, a bécsi udvar ki tudja használni, ráadásul az erdélyi nemzeti tanács az ottani katonai parancsnokság befolyása alá került, s saját érdekében használja fel. Azt tanácsolta a Román Nemzeti Bizottmánynak, hogy szervezzen országos nemzetgyűlést, amely felhatalmazást adna arra, hogy Erdélyt román államként rendezzék be, s nyilvánítsák annak.⁹ Ennek megakadályozására rendelte el Ausztria katonai parancsnoka, hogy a románok, soraik megbontására, két országos gyűlést tartsanak, külön az unitusoknak és külön az ortodoxoknak. Éppen ezért – írja Ghicanak – a bánsági románokat is figyelmeztette az egység megteremtésének szükségességére, annál inkább, mert az erdélyi románok, miután úgy érezték, hogy megszabadultak a magyaroktól, a szászok ellen akarnak fordulni, akiket ugyanúgy nem kedvelnek, mint a magyarokat, a bánsági románok pedig a szerbek ellen, mivel elnyomják őket és a pánszlavizmust erőltetik rájuk. Bălcescu az erdélyi román-magyar karcokkal kapcsolatban csalódással ír a magyarokról, azt várta tőlük, hogy jobban bánnak a románokkal, szövetségre lépnek velük. Meggyőződése, hogy ebben az esetben az események másképp alakultak volna, az Osztrák Birodalom pedig szétesett volna.¹¹ Ez lényegében közel áll Teleki László, a kormány párizsi megbízottjának felfogásához, aki azt írja Kossuthnak, hogy „nem annyira az osztrákokkal, mint a szerbekkel, horvátokkal s románokkal kellene egyességre lépni, mi szerintem

⁹ U.o. p. 940.

¹⁰ Uo. p. 950–951.

¹¹ Uo.

nem igen nehéz dolog volna, mert volt alkalom több ily fajú emberekkel találkozni és mind sokkal inkább kívánnak velünk egyezkedni, mintsem Ausztriával... Csak az Istenért egy szép proklamációt hozzájok, adjatok nekik mindent, amit csak lehet.” Ha másképpen nem lehet Ausztriát megbuktatni, Magyarhont konföderáció alapján kell átalakítani.¹² A konstantinápolyi román emigráció is mindent elkövetett a magyar kormány szándékának kipuhatolására, ehhez Teleki szolgálatait, közvetítő szerepét használták fel. Azért fordultak hozzá bizalommal, mert Teleki a nemzetiségeknek is tetsző konföderáció híve, amit – I. Tóth Zoltán szerint – Kossuth tudta nélkül ajánlott fel nekik.¹³

Bălcescu ennek reményében kezdte meg tárgyalásait Kossuth-tal az erdélyi románok és magyarok kibékítése érdekében, s a közös harchoz román légio felállításával kívántak hozzájárulni, melynek vezetésével Magherzt kívánták megbízni. Levelet írtak Avram Iancunak, hogy próbáljon kibékülni a magyarokkal, mert ha a magyarok a románok segítségével győznek, akkor nem tagadhatják meg a románok jogainak elismerését. A magyar-román együttműködés odaadó híve volt többek között Cezar Boliac is, aki a Brassóban megjelentetett *Espatriatul* (*A száműzött*) c. lapjában azt írta: „a magyar ügyet szolgáltam, mert abban a román ügyét láttam”.¹⁴ C. Boliac később, Szegeden csatlakozik Bălcescu békítő akcióihoz.

A debreceni országgyűlés román képviselőinek egy csoportja is megpróbálkozott közvetítéssel 1848. április első felében Kossuth megbízásából, ennek esett áldozatul Ioan Dragoș bihari román képviselő, aki természetesen nem volt áruló, ugyanazon cél vezette, mint Bălcescuékat, biztosítani a románság érdekeit, a szerintük küszöbön álló magyar győzelem esetére.¹⁵ Hogy bátorságáért mégis életével kellett fizetnie, jelzi a két fél közötti bizalmatlanság mélységét, a harci cselekmények konfúz helyzetét. Bălcescu és Dragoș, s általában a magyarországi román politikusok közötti egyetértés abból a meggyőződésből táplálkozik, hogy az erdélyi románok áldozatai Bécs hitegető, megosztó politikájának. Bălcescu világosan látta, amit egyébként az emigrációban 1851-ben papírra is vetett: „bennünket összes románokat a magyarokkal, teg-

---

¹² I. Tóth Zoltán: Bălcescu Miklós élete (1819–1952), Bp. 1958. p. 120.

¹³ I.m. p. 122.

¹⁴ Uo. p. 124.

¹⁵ Uo.

napi ellenségeinkkel és Európa összes népeivel együtt ugyanaz a zsarnok nyom el.”¹⁶ Bălcescu békítő akciójának alapját tehát a kétféle politikai felfogást valló és gyakorlatot folytató románok – magyarországiak és erdélyiek-összefogásából, a magyarok és románok megbékélése képezte.

Bălcescu 1848. május 9-én érkezett meg Konstantinápolyból a bánági Pancsovába, amelyet a magyar csapatok épp’ akkor foglaltak el. Perczel tábornok szívélyesen fogadta, Bălcescu pedig nagy elismeréssel szólt a magyar csapatok hősiességéről: „... meghasad a szívem, ha látom, hogy milyen gyönyörű szerepet játszanak most a magyarok, azt a szerepet, amelyet mi románok akartunk és reméltünk”.¹⁷

Bălcescu először Bemhez ment, Médián találkozik vele május 18-án, de rideg fogadtatásban részesül, aminek oka minden bizonnyal az a lengyel Ilin-ski, aki a felállítandó román légió parancsnoka lett volna, mivel Magheru nem tartott Bălcescuvál, aminek az lehetett az oka, hogy a Kossuthnak írt levélben részletesen ecsetelte a románságot ért sérelmeket.¹⁸ Bem, a szakirodalom szerint, idegenkedett ismeretlen honfitársaitól. Bem tartózkodásának fő oka azonban az volt, hogy ő politikai kérdésekkel nem szeretett foglalkozni, a magyar-román politikai konfliktusba pedig végképp nem akart beavatkozni.

Bălcescu 1848. május 27-én érkezik Debrecenbe, másnap már fogadja Kossuth. A tárgyalásokat sikeresnek tartotta, annak ellenére, hogy akkor érkezett a hír Dragoş tragikus haláláról. Kossuth meglelégedéssel szólt a tárgyalás két fő témájáról: a légió felállításáról és a románokkal kötendő megállapodásról. A május 29-i Batthyány Kázmér külügyminiszterrel folytatott megbeszélésen arról biztosították Bălcescut, hogy a magyar kormány jelentős engedményeket tesz a románságnak, de ragaszkodik a magyar államnyelvhez és az ország területi integritásához.¹⁹

A tárgyalások során gyakran kerül szóba a konföderáció létrehozása, mint a népek együttélésének legalkalmasabb államformája. Szóba került egy magyar–román–szerb szövetség, Kossuth, Batthyány és időnként Szemere említést tesz egy Magyarországból, a két román fejedelemségből és Szerbiából álló konföderá-

¹⁶ N. Bălcescu: *Opere I.*, Bucureşti, 1953, p. 130.

¹⁷ I. Tóth Zoltán: i.m. p. 127.

¹⁸ Spira: i.m. p. 201–204.

¹⁹ I. Tóth Zoltán: i.m. p. 127

cióról, amelynek keretében megoldódik a magyarországi és az erdélyi románok kérdése is. Egy esetleges szövetség elsődleges feltétele a román fegyveres felkelés felszámolása, Avram Iancuékkal való megegyezés. A légió felállításával kapcsolatos elképzelések és a nemzetiségi törvény tervezett véglegesítése késik, mert a kormány átköltözik a visszafoglalt Pestre. Bălcescu és kísérete július 5-én teszi át székhelyét a fővárosba, ahol megvonja eddigi tárgyalásainak mérlegét. A két nemzetet megosztó türelmetlenség és elfogultság mellett, a történelmi jogra való hivatkozás, a kollektív nemzeti szabadságjogok megtagadása, felcserélése az egyéni szabadságjoggal akadályozza a megegyezést. Érdekes, mit mond Bălcescu a románok, elsősorban az erdélyi románok politikájáról: „A románoknak megmondtam – írja visszaemlékezéseiben –, gondolják meg, rabok voltunk eddig s nem lehetnek egyszerre urak. A magyarok oldalán kell tehát maradniok még kissé alárendelt helyzetben is de a jövő az övék, hiszen nemzetiségük alapvető biztosítéka Havaselve, Olténia és Moldva szabadsága. Ezt pedig csak a magyarok segítségével lehet megszerezni. Vállalni kell az áldozatot a jelenben a jövő előnyeiért... Szeretem a románokat s fájna ha elpusztulnának. De érzem, hogy mindazoknak, akik szeretik a szabadságot, szükségszerűen támogatniok kell a magyarokat, akik az egyetlen felfegyverzett nép s akik... harcolnak a zsarnokság ellen. Így aztán az óhajtott béke mind nejezebben jön létre.”²⁰

A régi államnemzetkoncepcióból azonban a magyar politikai elit, Teleki László kivételével, nem volt képes engedni. Teleki nem kevesebbet állít 1848. májusában Kossuthnak küldött levelében, mint hogy „nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarország is.”²¹ A magyarországi központtal létesítendő konföderációval kapcsolatos tervet Teleki a március 4-i oktrojált császári alkotmány kihirdetése után fogalmazza meg. Ehhez akkor nagyon nagy bátorság kellett! Pedig ez volt az a koncepció, amely, ha a magyar kormány elfogadja, a magyarok és más nemzetiségek kapcsolatát új alapokra helyezte volna, igazi áttörést hozott volna a magyar-román kapcsolatokban is, hiszen Ion Ghicának, aki értesült a párizsi megbeszélésekről, sikerült rávennie Bălcescut a terv elfogadására, aki régi nézeteket vallott a konföderációs törekvések kérdésében. A tervről az osztrákok tudomást szereztek, ami felgyor-

---

²⁰ Uo. p. 128–129.

²¹ Teleki László levele Kossuth Lajoshoz föderációs tervéről: Spira: i.m. p. 216–217.

sította Ausztria és Oroszország közeledését, pontosabban siettette az orosz beavatkozást. Bár a párizsi jegyzőkönyvet a magyar kormány nem fogadta el, a „cári intervenció hatására, valamint a párizsi jegyzőkönyv és Bălcescu jelenlétének befolyására a minisztertanács június 6-án tartott ülésén behatóan foglalkozott a nemzetiségek kibékítésének kérdésével. Döntése nem szólott Magyarország konföderációs átalakulásáról, és a kibékülés feltételéül amnesztiát, a polgári jogok biztosítását, a nemzeti nyelvek szabadságát, az állam egységének, területi integritásának megőrzését jelölte meg, s a magyar nyelv diplomatikai szerepét oly széleskörűen értelmezte, hogy az sem Bălcescut, sem a nemzetiségeket nem elégíthette ki, Telekit pedig egyenesen kétségbe ejtette. Batthyány a döntést június 10-én körlevélben tudatta a külföldi képviselőkkel.”²² Batthyány csak június 25-én tájékoztatta Bălcescut a magyar kormány álláspontjáról, a 12 pontból álló kibékülési tervezet azonban kevés többletjogot tartalmazott, amit Bălcescu időhúzásnak tartott, s melyre ingerülten válaszolt: „Ha Magyarország elbukik, akkor mi is mindenestül hosszú időre elbukunk”²³, s roppant szkeptikus a kibékülést illetően.

Bălcescu 1849. július 8-án, a magyar kormányval együtt Szegedre teszi át székhelyét. Július 13-án éjfélkor született meg a megegyezés a megbékélési tervezet és a román légió felállításáról, amelyet másnap, július 14-én írt alá Kossuth és Bălcescu. Aznap délután írta Bălcescu Ghica barátjának az elhíresült sorokat: „Ghica, drága Ghica, térdelj le és adj hálát az Istennek, hazánk megmenekül”. Bălcescu szerint Kossuth „valóban nagy ember. Most hiszem, hogy a szabadság ügye győzni fog. Sohasem voltam olyan boldog, mint ebben a percben.”²⁴ Három hét múlva a magyarok Világosnál letették a fegyvert...

A Békülési Tervezet (egyesek megbékülési, mások kibékülési tervezetként említik) Bălcescu legjelentősebb diplomáciai sikere. A dokumentum első pontja elismeri az erdélyi románságot, mint „külön népiséget”, az eredeti francia szöveg szerint „une nationalité à part” (különálló nemzetiség), az azt követő 17 pont és 3 alpont számos kulturális és gazdasági jogot biztosít a románságnak, de az erdélyi autonómia biztosításáról, amiért lényegében a háború kitört a két nép között, Kossuthék hallani sem akartak.

²² I. Tóth Zoltán: i.m. p. 132.

²³ Uo. p. 133.

²⁴ Uo. p. 134–135.

ÖSSZEGZÉS KÉPPEN

Bukovszki György nagyszőlősi „ruthén” (ruszin) esperes 1867-ben a következőket mondta: „A nemzetiségi eszmék olyanok, mint a tavaszi növény, mely ha egyszer a föld gyomrából kibujt, kalapáccsal sem lehet többé visszaverni a földre”. Mi az üzenete és a következménye ennek a találó, szép hasonlatnak? Nyilvánvalóan az, hogy a népek öntudatra ébredése, nemzetté válása és a nemzeti érdekek érvényre juttatásáért folytatott harcnak számos pozitív eleme van; színesebbé, s változatosabbá, egyben gazdagabbá tette életünket. Sajnos van egy másik üzenete is: a másság iránti intolerancia, a többség vagy az erősebb akaratának érvényesítése a kisebbség, illetve a gyengébb felett. Amióta a népek öntudatra ébredtek, azt keresik, mi választja el őket egymástól, s nem azt, ami összeköti őket, miben mások és nem azt, ami a közös érdekük, hogyan tudna a másik felett uralkodni és nem azt, hogyan lehetne békében együtt élni; az előítélet dominál és nem a kölcsönös tisztelet, megbecsülés. Pedig elődeink régen, nagyon régen figyelmeztettek a ránk leselkedő veszélyekre. Nem fogadtuk meg és nem alkalmaztuk Szent István királyunk intelmeit. Az 1861. évi turócszentmártoni szlovák nemzeti gyűlés országgyűlési elterjesztésében ugyanis a következőket olvassuk: „Már Szent István királyunk maga végrendeletében figyelmezteti Imre fiát arra, hogy *regnum linguae inbecille et fragile est* (az egynyelvű ország gyenge és törékeny); már ő azon atyai tanácsot adja neki, hogy az országban lakó különféle népek szokásait és erkölceit tiszteletben tartsa; már őalatta e honnak egysége, integritása az abban lakott népek egymás közti jogegyenlőség elvére lőn fektetve. Hogy azonban Szent István ideje óta ezen népek saját egyéni öntudattal bíró nemzetekké fejlődtek, s hogy ennek folytán hazánk egységes integritása többé nem a faj, de a nemzeti jogegyenlőségben kénytelenített alapjait keresni, az sem a mi hibánk, s nem a mi érdemünk, de okvetlen kifolyása azon haladásnak, amely az Isten törvényeiből eredvén, útjában emberi törvények által fel nem tartóztathatik, se pedig vissza nem utasíthatatik”. Nem kis szkepszissel állapítják meg a honi nemzetiségek a honalapító intelmeinek negligálását: „És mégis ha hazánk az 1848. évi törvényes állapotát felvesszük, azt találjuk, hogy nemcsak régi országgyűléseink, nevezetesen az 1791-ki, 1792-ki, 1805-ki, de újabb törvényeink is, különösen 1832/6-tól kezdve 1848-ig egyedül csak a magyarokat ösmerik el nemzetnek, egyedül a magyar nyelvről szólnak,

mint nemzetiről, s hazairól, egyedül a magyarok nemzeti fejlődéséről s nyelvöknek kiműveléséről gondoskodnak, mirőlunk ellenben említést sem tesznek, mintha mi, legidősebb örökösei a közös hazának, saját hazánkban nem is léteznénk”.

Íme a magyarsággal együttélő nem-magyarok sérelmei, amelyek 1848-ban elemi erővel törnek a felszínre. Még mielőtt Bălcescutól átvehette volna a Megbékélési Tervezet szövegét, Avram Iancu, a magyarok ellen fellázadt románok vezetője, 1849. július 15-én a következő üzenetet küldi a „Magyar Testvérek”-hez: „Testvérek! – írta Avram Iancu – higgyétek el nekünk, hogy mi nagyon világosan látjuk és nagyon határozottan hisszük, hogy e két testvérhazában sem a magyar a román nélkül, sem a román a magyar nélkül létről és jövőről nem beszélhet. Hiszszük és igen világosan látjuk, hogy mireánk és tireátok ma-holnap egy óriás elem akarja kezét rátenni, mely rövid idő múlva el fog nyelni bennünket és más, mint létezésünk nyomai nem fognak fennmaradni. Mindkét részről látjuk a fenyegető veszélyt... és mégsem tudunk megegyezni. Nem tudom, mi ok, irigység, vagy talán dölyfösség forgatja a kardot köztünk és köztetek, hogy még a haldoklásban sem tudunk közéről beszélni egymással... A mi felkelésünk nem Ausztria csábítása következtében történt (mint ahogy önök erről tévesen vannak értesülve), hanem az erdélyi magyar konzervatívok és arisztokraták zsarnokságai... miatt, akiket a nép ebben a korban nem volt képes többé tűrni és akiktől az értelmiség egészen elkeseredett, kénytelenek voltunk fegyvert emelni és az ellen fordítani, aki tovább zsarnokoskodott felettünk és láthatóan elnyomja nemzeti létünket.” Befejezésül ezt mondja: „...ha hisztek egy Istent az égben és egy hazát a földön, kezeljétek más eszközökkel bennünket, győződjétek meg felőle tökéletesen, hogy köztünk és köztetek a fegyverek sohasem dönthetnek: de ne késlekedjétek...”

A megegyezés nehezen és későn született meg, hiszen Avram Iancu őszinte és drámai hangvételű sorainak igazságában aligha kételkedhetünk. Kossuth mozgástere is igen szűk volt, a nemzetiségi kérdésben vallott nézetei is akadályozták a gyorsabb cselekvésben. Hiába javasolta Teleki László, a kormány párizsi megbízottja, Bălcescuval összhangban, hogy bármi áron egyezzenek ki a románokkal, mert különben mindkét fél áldozatul esik az abszolutista politikának. Bălcescu intelme az erdélyi románokhoz is pusztába kiáltott szónak bizonyult.

Végül a bölcs kompromisszum tette lehetővé ha későn is, a megegyezést, amely azért született olyan nehezen, mert lényegében mindkét félnek át kel-

lett értékelnie a nemzetiségi politikában eddig vallott nézeteit. Ennek jórésze azonban már a forradalom és szabadságharc bukása utáni időre maradt, amikor Avram Iancuék elgondolkozhattak azon, hogy a magyar szabadságharc elleni fellépésért mit kaptak a bécsi udvartól, Kossuth pedig az emigrációban jutott el igazán az egy és oszthatatlan magyar politikai nemzet koncepciójától a Dunai Konföderáció gondolatáig.

BÍRÓ CSABA

Vérengzés Szőregen és Szegeden 1848. október 15-én

A pesti forradalom kitörése után pontosan hét hónappal, 1848. október 15-én Szőreg községben és Szegeden összesen több, mint hatvan személy lelte halálát. Szerbek, magyarok és románok estek áldozatául a fellobbanó népharagnak. Gazdag szerb és magyar polgárok üzleteit rabolták ki, hatalmas anyagi és erkölcsi kárt okozva ezzel a városnak. Az üggyel kapcsolatban senkit nem vontak felelősségre, a városi tanács ereje csak a károk összeírására, és a halottak szép eltemetésére volt elegendő.

1848-ban a Délvidéken rövid idő alatt hihetetlen változások zajlottak le az emberek egymás közti kapcsolataiban. Az addig békésen egymás mellett élő magyar, német illetve szerb falvakat sikerült halálos ellenséggé tenni. Ebben nagy szerepe volt a török fennhatóság alatt álló Szerb Fejedelemségből érkezett önkénteseknek, a szerviánusoknak. A fanatikus katonák egész falvakat irtottak ki, amelyek közt nemcsak magyar, hanem román is akadt. A szerviánusok „többnyire szálas termetű, a vakmerőségig bátor, a löfegyvert és a handzsárt egyaránt jól forgató férfiak voltak, kik már hazájokban is kalandor vagy rabló életpályát folytattak”.¹ E fanatikusok nemcsak a tulajdonképpeni Szerbiából, hanem a Török Birodalom más, szerbek lakta tartományaiból, így Boszniából és Montenegróból is érkeztek Magyarországra. Számuk egyesek szerint 3000, majd 10-12000 fő² volt, mások ennél jóval több, kb. 20000 főről beszélnek.³

A szerviánusok behívása (ezt Ferdinand Mayerhoffer alezredes, belgrádi osztrák konzul szervezte) és az általuk terjesztett hozzáállás és fanatizmus

---

¹ Horváth 1871, 223. p.

² Horváth 1871, 223p.

³ Hermann 1996, 99p..

rengeteget ártott a magyar és a szerb nép viszonyának. A szenvedélyek elszabadulásának ők voltak a fő okozói.

A szerb erők 1848 októberének elején indítottak egy támadást, amelynek célja a Bánság elfoglalása és Szeged bevétele volt, valamint kapcsolatteremtés a temesvári helyőrséggel. Ezenkívül a kikindai kerület szerb lakosságát akarták fellázítani. Az offenzíva három hadoszlop támadását jelentette Óbecse, Törökbecse és Kikinda ellen. A támadás azonban nagy kudarcot hozott a szerbek számára: mindhárom helyen vereséget szenvedtek. Törökbecsét ugyan felgyújtották, de az Óbecséről érkezett segítséggel (a csapatokat Damjanich vezette) kiverték őket a városból.⁴

Ezen harcok, a város irányába tartó szerb támadások érthetően nagy rémületet okoztak Szegeden. Ezenkívül a szegedi polgárok tartottak még a környékbeli szerb nyelvű falvak esetleges fellázadásától is. A közhangulat megváltozásában azonban főképpen egyes szerb polgárok kijelentései miatt történhetett ilyen komoly változás. Egy bizonyos szerb ifjú, ki tagja volt a nemzetőrségnek kijelentette, hogy ő szerb testvéreire bárki parancsolja is, löni nem fog. Szrematz Román ellen pedig a tanács is vizsgálatot folytatott, mert ő áldozó csütörtökön a mulatozó tanyai népre ezt kiáltotta: „csak egyetek, igyatok, őszre fejeiteket ugyis vasvillára aggatjuk”.⁵

Mint láthattuk Szeged magyar lakosságának megrendült a bizalma saját szerb nemzetiségű polgáraiban. Ennek fő okát a délvidéki szerb mozgalmak nyomán megjelenő kegyetlenkedésekben és eme mozgalmakkal azonosulni látszó néhány szerb polgár kijelentéseiben kell keresnünk. Majd hamarosan megérkezett az óbecsei és törökbecsei győzelmek híre a városba. Az aggodalmakat izgatottság és lelkesedés váltotta fel. Az ellentétes érzelmek hirtelen változásai komoly feszültséget teremtettek. A pattanásig feszült légkörben október 13-án érkezett egy segélykérő levél, melynek hatására hat század nemzetőr készült elhagyni a várost, október 15-én, vasárnap.⁶

Az események pontos rekonstruálása rendkívül nehéz feladat. Ugyanis a források több ponton eltérőek, sőt néhol egymásnak ellentmondóak. A leghitelesebb leírás talán Moczika Döme esküdtté, aki szemtanúja volt a szőregi

---

⁴Olchváry [é.n.] 84–87p.

⁵Reizner 1884, 161p.

⁶Horváth 1871, 64p. és Reizner 1884, 178–179p.

eseményeknek. Sokan hozzá hasonlóan számolnak be a történetekről, és a sajtóban is ilyen tartalmú cikkek jelentek meg. Vukovics Sebő kormánybiztos azonban másképp adja elő a történeteket, az ő elmondásából egészen más okokat ismerhetünk meg. Nézzük először mi is történt Szőregen, ebben a „szép fekvésű rácz-magyar faluban „[...]” ahol 1030 magyar katolikus, 1380 n. e. óhitű [szerb] és 20 zsidó lakos élt ebben az időben”⁷

Moczika Döme esküdt így írja le az eseményeket:

„1848-ik év October 14-én [a pontos dátum október 15-e] Torontál megyében kebelezett Szőregh helység lakossai reggeli 9 órára a helység házánál általános népfelkelés következtében összegyülekeztek tanácskozás végett a’ Marienfeldi táborba való menetelről, a hol némely magyar lakosok által azon áll hir terjesztetett, hogy a’ mult ejszakán Barakovits György Szőreghi jegyző által Szőregh helysége Rátz lakossainak fegyver osztatott ki, – erről kevés vita támadt, és az érintett jegyzőnek mostoha fia Veinrich Ágoston atyja elleni hamis kikelés végett haragra geredvén [sic!] ezen káromló szavakra fakadott, hogy bassza az ily magyaroknak istenét a ki illy áll hireket kohol, – az említett jegyző ezen heves vita közben közejekben ment és egy Szőreghi lakos Kertész György nevezetűnek szemébe köpött hogy miért hazudik”⁸

Természetesen ezek után érthető, hogy a szőregi magyar lakosok miért kiabálták, hogy „ezentúl ezen jegyző nekik nem kell”. A lármára Követs Andor helybeli lelkész is odaérkezett és intette híveit, hogy „minden törvénytelen-ségtől óvakodjanak”. De a magyarok nem hallgattak rá és azt kívánták, hogy a jegyző mostohafiát rögtön verjék vasra, mert különben agyonverik. Miután vasraverték, a kedélyek lecsillapodtak.

Délután érkeztek meg a Szegedről kiindult nemzetőrök a faluba. Miközben vártak a hátramaradottakra, néhány magyar lakos elmondta a nemzetőröknek, hogy „Szőregh helységben rácz lakosok között mult éjszakán alatto-mosan fegyvereket osztottak el és a’ jegyzőnek fia a’ magyaroknak istennét káromolta”.¹⁰ Erre a nemzetőrök leugráltak kocsijaikról és fegyvert ragadtak.

---

⁷ Fényes 1851, 158p.

⁸ CsML. Népgyűlési és Közgyűlési iratok, 1848-49. Moczika Döme esküdt Rác József szolgabírónak a szőregi eseményekről. Szeged, 1848. október 15.

⁹ Szeged tört. 2. 1985, 766 p. és Szőreg és népe 1977, 111 p.

¹⁰ Lásd a 8. jegyzetet

Így ír erről Rác József szolgabíró, aki október 16-án járt Szőregen, és megpróbálta az eseményeket a falu lakosainak elmondása alapján rekonstruálni:

„Esküdt úr jelentése következtében ma reggel Szőregen megjelenván az egész népséget szétfutva találtam, a kérdezkedések nyomán a következőket jelenthetek [sic!] Ugyanis mint az esküdti jelentésből is világos, bizonyos Kertész György szőregi lakos, a Szeged Városából több száz kocsikon Szőregen keresztül vonuló Szegedi nemzetőröket feltartóztatván ugyan az érdekllett jelentésben érintett szavakkal annyira felbőszítette, hogy ezek azonnal kocsijaikról leugrálván fegyvert ragadtak, elsőben is a helység házát rohanván meg – a jegyzőt meggyilkolándók – megtalálták-e vagy nem; vagy meggyilkolták-e? vagy nem? nem tudatik, mert se híre se hamva, ezután a vasban lévő fiát támadták meg, azt több lövésekkel, és szúrásokkal kegyetlenül meggyilkolták, s szurony, és kasza hegyeken az utcán lévő pocsolyába beleverték – ez idő alatt a többi tömeg a rác házakra rohant, rabolt, és gyilkolt tovább 2 óra hosszant, eddig kilenc halott találtatott, kik közt 2 leány, és 1 asszony van, – mondják hogy valóságos vadászatot tartottak a gyepen szétfutott rácok ellen. Állítatik hogy a Maros folyamába is szorítottak néhányan. Tény hogy a rác templomot felkutatták és ott nagyba[n] romboltak. A rác papokat keresték de az egyik elszökött, a másikat házában találva combját kaszával keresztüldöfték. De még számosabban vannak veszedelmesen megsebesítve.”¹¹

Mások a szerbek és a nemzetőrök közti lövöldözésről beszélnek, amely során 15 szerb életét vesztette, a többiek pedig a szomszédos Deszkre futottak.¹² A kérdés csak az, ha a magyarok állítása – miszerint a jegyző jóvoltából 150 fegyvert osztottak szét a helyi rácok között – úgymond csak „álhír”, akkor vajon mivel tudtak a szőregi szerbek a nemzetőrökre lőni. Reizner János szerint a szerbek csak az átvonuló nemzetőrség tiszteletére lövöldöztek, vagyis félreértés történt.¹³ Persze itt is felvetődik a kérdés, hogy vajon honnan származtak az üdvözlésre használt fegyverek.

---

¹¹ CsML. Népgyűlési és Közgyűlési iratok, 1848–49. Rác József szolgabíró Rónay Móric alispánnak Szőreg, 1848. október 16.

¹² Reizner 1884, 179p.

¹³ Reizner 1884, 179p.

Vukovics Sebő merőben másként írja le az október 15-i szőregi eseményeket. Szerinte mikor a nemzetőrök átvonultak a falun, elterjedt közöttük a hír, hogy a szőregi szerbeknél fegyverek vannak, és a nemzetőrök elvonulása után a helybeli magyarokat akarják megtámadni. Erre elkezdték átkutatni a szerbek házait, és csakugyan több helyen találtak is fegyvereket. A házkutatás alatt verekedés tört ki, s a nemzetőrök a rájuk támadók közül néhány szerbet megöltek.¹⁴

A forrásokból kitűnik, hogy a szőregi szerbek valószínűleg rendelkeztek fegyverekkel. Azzal kapcsolatban, hogy hogyan jutottak hozzá, és mikor szándékoztak őket felhasználni, már eltérőek az álláspontok. A helyi magyar lakosság vélt vagy valós ébersége és a nemzetőrök erélyes fellépése mindenesetre keresztülhúzta a szerbek esetleges támadásának a tervét. A nemzetőrök cselekedeteit egyesek rablásnak és gyilkolásnak, mások házkutatásnak és verekedésnek minősítik. Sehol nem esik szó a szőregi történesek leírása közben a nemzetőrök részegségéről. Az ittás nemzetőrök száma (azoknál a forrásoknál ahol ilyen előfordul) mindössze kettő. Azonban ez a két ember lármázza fel Szegedet, ők terjesztik el, hogy „jönnek a ráczok, a mieinket Szőreghen már öldösik”. Ez már valóban álhír volt, amiről azonban a szegedieknek fogalmuk sem lehetett.

„Jellemére nézve a szegedi nép szelíd mérsékletű volt és nagylelkű” – írja Kováts István.¹⁵ Mégis ezen a napon valahogy másképp viselkedett. Erre a napra esett a Kikinda megsegítésére igyekvő nemzetőrök indulása. A mobilizáció országosan nézve is népszerűtlen volt, nem csoda, hogy a szegediek is elégedetlenek voltak. Egyesek közülük féltették városukat a környező településeken élő szerbek támadásától. Valószínűleg borozgattak is néhányan, de ez szüret idején nem számított rendkívüli eseménynek. Az a vélemény, miszerint „mind részeg volt, némelyiket úgy kellett a kocsira feltenni”,¹⁶ valószínűleg erősen túlzó, és nem fedi a valóságot.

Délután 2 óra táján beért Szegedre az a néhány Szőregről visszafordult nemzetőr, akik rosszul értelmezték az ottani történeteket, és szerb támadás

---

¹⁴ Vukovics 1894, 378 p. és Horváth 1871, 64 p.

¹⁵ Kováts 1981, 271. p.

¹⁶ Kováts 1981, 271. p.

híret terjesztették el a városban. A harangokat félreverték, dobpergés hangzott mindenfelől. Zavar támadt, az emberek a városházához rohantak fegyverekért. Így olvashatunk erről a sajtóban:

„Ez összezsapás [t.i. a szőregi B.CS.] városunkba kissé elferdítve jutott. Ugyanis az híresztelték, hogy nemzetőreinket a szőregi rácok puskalövésekkel fogadták, melly hír harangfélreverés – dobpergés –, s városunk honlevő lakosságának általános fölkelésére szolgáltatott alkalmat. Mindenki, kinek fegyvere volt, kezibe ragadta, ki pedig nem birt azzal, a városhoz futott, hol kasza, pisztoly és töltények osztogattattak. Tíz, tizenkét éves gyermekek is fegyverrel kezökben szaladtak. 'Halál a rácznak!' kiáltá a bosszús s dühbe jött nép s mint oroszlán a kölykeit rablóra, rohant Szőregh felé, véreit megvédendő.”¹⁷

Rövidesen megtörtént az első gyilkosság is, egy Nikola Mihály nevű, szerb nemzetiségű polgárt, aki a magyarokkal együtt rohant fegyverért, hogy ő is védje Szegedet, kegyetlen módon agyonverték. Minderre egyedül származása adott okot. Erről az esetről Jelentsik Imre százados jelentéséből értesülhetünk, melyet október 17-én küldött az Országos Nemzetőrseregi Haditanácsnak. Jelentsik Imre részt vett zászlóaljával (a 37. Máriássy gyalogezred 3. zászlóaljával) a bánsági harcokban, majd október 10-én a 33. honvédszászlóalj századosává nevezik ki, így Szegedre kerülve szemtanúja volt a vérengzésnek.¹⁸ A jelentés idevágó része a következő:

„Tegnap délután megkondultak a vész harangok, és hangoss minden oldalról 'a Rácok jönnek, már Szőregben vannak' A nép felkelt, és minden fegyver fogható de fegyver nélküli sietett fegyverért a város házhoz. E nagy zavarban a mostan alakulandó honvéd 33-ik zászlóalyba már besorozott ujjoncok közül is többen rohantak a néppel be a város házhoz fegyverekért. Ezek között volt egy Nikola Mihály nevű Rác ujjonc is kit a nép megismervén hogy rác azonnal mint illyent bár ez is rác elleneink vissza verese végett sietett fegyverért dühében megrohanván irgalom nélkül mint több egyes rácot, kit dühében előtalált agyon verte.”¹⁹

---

¹⁷ Kossuth Hírlapja, 1848/96. sz. 430. p.

¹⁸ Bona 1988, 289. p.

¹⁹ MOL. H92 1848:5928 sz. Jelentsik száz. jel. az Orsz. Nemz. Hadit.-nak Szeged, 1848. október 17.

Szerencsétlenségükre éppen ekkor kelt át a hídon, és tartott Szegedre moldvai román marhahajcsárok egy csoportja, marhákat terelve. Róluk azt hitték, hogy szerviánusok közelednek a várost megtámadni, és mikor a átérték, rájuk támadtak. Nincs pontos adatunk arról, hogy hányan veszítették életüket, egyes források hat,²⁰ nyolc,²¹ mások tizenkettő-tizenöt,²² megint mások tizenöt²³ „oláhforma emberről” beszélnek. A szarvasmarhák legyilkolására nincsen ésszerű magyarázat.

A nap egyik tragikus hőse Beniczky Andor lovas nemzetőr hadnagy volt. Ő csak csillapítani próbálta az embereket, de nem hallgattak rá, sőt ezért meg is ölték. Halálának körülményeiről így ír Rác Zsolt szolgabíró:

„Hat oláhországi marhahajtót szerviánusoknak tartván a piac közepén le-
lövöldöztek – sőt annyira mentek, hogy a hajtott marhákat, s bivalyokat is
agyonlőtték, egy volt szolgabíró is ha jól emlékszem Beniczkyt [Beniczky] azért,
mert egy agyonlőtt oláh még mozogván szuronyokkal döfödték, [sic!] s ő ar-
ra menván csak azt mondá 'ne báncsátok hiszen már meghalt' nekifordultak
s agyonlőtték”²⁴

Közben a felbőszült tömeg a szegedi szerb kereskedők boltjaihoz rohant, és tőlük fegyvert és lőszert követelt. Zseravitz János fűszeres nagykereskedőhöz is elmentek, és tőle lőszert követeltek. Egyesek szerint ezt a kérést teljesítette, és amíg a készlet tartott ingyen szolgált ki mindenkit.²⁵ Mások szerint megpróbálta elutasítani a fegyvert és lőszert követelőket, miszerint ő ilyesmikkel nem szolgálhat.²⁶ Ismét mások szerint Zseravicz provokálta a nemzetőröket: „Zseravicznál nagyon sok puskaport és kész töltényt találtak. Kérték a nemzetőrök, hogy pénzért adjon belőle. Megtagadta. Azt mondta, hogy ilyen kutyának nem adja, kell az alvidékieknek. Erre a nép felbőszült s „[...]” agyonverték.”²⁷ Az agyonverés okát tekintve is eltérőek az álláspontok. Van aki azt mondja, hogy az ürügy egy szerviánus generális, 200 pisztoly valamint a rizses

---

²⁰Nemzeti Politikai Hírlap, 1848/137. sz. 545. p.

²¹Kossuth Hírlapj, 96.szám 430. p.

²²Reizner 1884, 180. p.

²³Thim 1940, I. köt. 254. p.

²⁴CsML. Népgyűlési és Közgyűlési iratok, 1848–49. Rác Zsolt szolgabíró Rónay Mór alispánnak Szőreg, 1848. október 16.

²⁵Szeged története 2. köt. 767. p.

²⁶Kossuth Hírlapja, 1848/96. sz. 430. p.

²⁷Kováts 1981, 272. p.

zsákok alján lőpor rejtegetése volt.²⁸ Zseravicz nejét, az ifjabb Zseraviczt és családját egy Czíkó nevű felsővárosi kapitány mentette ki az őrjögők kezei közül. Ezzel a tettel a saját életét is kockáztatva.²⁹ Ugyancsak meggyilkolták Damjanovics és Szubics szerb kereskedőket is. A boltosok elleni erőszakos cselekedetokről így tudósított a sajtó:

„Zseravicz gazdag rácz kereskedő boltjába mentek, honnan a tulajdonos azzal akarta elutasítani őket, hogy ilyenekkel nem szolgálhat. Ezzel a népet egészen magára huszítá, s minthogy különben is gyanú volt rá, miszerint a rabló ráczokkal tart, agyonlövék, s boltjából, szobáiból mindent kiszórtak. – Egy Lausevics nevű rácz szatócs házát a nép hasonlólag megrohanta, s itt mindent porrá zúzott. Ezen ember két fiával együtt városunkból igen régen eltűnt, s a rablók táborában van. A nép a megtámadást meg sem teszi, ha az itthon levő harmadik fiú az ablakból a népre nem lő. Itt ölés nem történt, minthogy a lövéstevő a szomszédba s onnan tova ugrott. – A felsővároson egy Szubó rácz ügyvéd és testvére gyilkoltattak meg. Ez utósó minapában úgy nyilatkozott, hogy a ráczok nem sokára a magyarok hátán fognak járni. „[...]” Templom sem kíméltetett meg, mert több az ablakokra tett lövés után oda is betörték, de, mint mondják, semmit sem találtak.”³⁰

A rendet a városban maradt csekély számú katonaság és nemzetőrség állította helyre az esti órákban, miután megbizonyosodott arról, hogy a kiindult nemzetőröket semmi baj nem érte. Ugyan még az éjszaka folyamán előfordultak apróbb rendbontások, de másnapra a nyugalom a városban úgy-ahogy helyre állt. Az október 15-i „véres vasárnap” mérlege igen szomorú. A tragikus események során mintegy 60 ember lelte halálát, az anyagi kár is jelentős volt. (Zseraviczé egyedül meghaladta a 100000 Pft-ot.) Azonban nemcsak „gyanús” szerbek estek áldozatul a népharagnak, Ivankovics úr (őt tartották sokan a város legbecsületesebb polgárának) boltjába is betörték és komoly kárt okoztak.³¹ És akkor nem szóltunk még az erkölcsi kárról, ami az ártatlan emberi életek kioltásával és a féktelen rablással érte a várost.

---

²⁸ Lásd a 25. jegyzetet

²⁹ Kovács 1981, 443. p. és Vukovics 1894, 378. p.

³⁰ Kossuth Hírlapja, 1848/96. sz. 430. p.

„Az October 16-i [október 15-i] szegedi vérontásért az átok a szerb lázadás szerzőit fogja terhelni örökre, – ők ingerelték föl a szerb népet hallatlan kegyetlenségek elkövetésére, s az által a magyar népben a visszatörlés természetes indulatát költötték föl, mely ez esetben, fájdalom, az ártatlanok fejeit érte.”³² – állapítja meg Vukovics Sebő kormánybiztos az eseményekről. Hozzá hasonló véleményt tükröz a Pesti Hírlap október 21-én megjelent számának utolsó két mondata is: „Itt van gyalázatos izgatásod gyümölcse, nagyravágyó Rajachich. Szálljon büns vén fejedre a mind kétrészszerű áldozatoknak vére gonosz főpap!”³³

Emellett vizsgálatot rendeltek el az események kivizsgálására, a zavargásban résztvevők felderítésére. A vizsgálat vezetésével Tóth Mihály főbíró bízta meg. Azonban eredményt nem értek el, senkit sem vontak felelősségre az október 15-én történetekkel kapcsolatban. Az áldozatokat illő módon eltemették, a kárt precízen összeírták. Az árvákról és özvegyekről is gondoskodtak. A vizsgálat eredménytelenségének oka állítólag a tanácsra nehezedő „démagóg nyomás” volt.³⁴

Sok tényező együttes hatása vezetett az 1848. október 15-i vérengzés ki-robbanásához. Szeged városa földrajzi adottságai miatt központi szerepet játszott a Délvidéki hadműveletekben. Ennek terhe a város lakosságára nehezedett: sebesülteket láttak el, nemzetőreik a délvidéki táborokban teljesítettek szolgálatot. Közben a szerb támadások egyre jobban veszélyeztették magát a várost is, az október elején indult szerb offenzíva egyik hadicélja Szeged elfoglalása volt. Azonkívül a szegedieknek komoly problémát okozott saját szerb nemzetiségű lakosságuk is. Egymáshoz való viszonyuk megromlott, mikor a szerb nemzeti mozgalom a fegyveres harc útjára lépett. Az a brutalitás, amellyel a szerb önkéntesek, a szerviánusok léptek fel a délvidéki nemszerb lakossággal szemben, lehetetlenné tette a további békés, félelem és vádaskodás nélküli életet. Felperzselt falvak, városok, kannibáli kegyetlenség jelezte a szerb csapatok útját. Csak romok és legyilkolt lakosok

---

³¹ Kossuth Hírlapja, 1848/102. sz. 458. p.

³² Vukovics 1894, 379. p.

³³ Pesti Hírlap, 1848/193. sz. 988. p.

³⁴ Reizner 1884, 182–183. p.

maradtak utánuk. De alkalom adtán a visszatörlesztés sem maradt el, így mindkét fél retteget a másiktól.³⁵

Természetesen felelősség terheli a politikusokat, amiért hagyták idáig fajúlni a dolgokat. Némelyek közülük nem is gondolhatták, hogy gyújtó hatású beszédek nyomán milyen szenvedélyek lángolhattak fel, tovább fokozva a népcsoportok közötti feszültségeket. Sajnos Kossuth Lajos is – aki október elején járt Szegeden és itt elmondta emlékezetes beszédét – közvetve hozzájárulhatott a vérengzés kirobbanásához. „Kossuth a szó teljes értelmében megvillanyozott bennünket” – olvashatjuk egy 1848 októberében megjelent újságban.³⁶ De a legnagyobb felelősség a szerb politikusokat terheli, akik elindították a fegyveres harcot és akik behívták az országba a szerviánusokat. A feszültségkeltés, a háború elembertelenítő hatása, az egymástól való félelem és egy félreértés vezetett 60 ember halálához 1848. október 15-én Szegeden.

Források, Irodalom

Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc története. Szerkesztette: Hermann Róbert, Videopont Kiadó Budapest, 1996.

BONA GÁBOR: *Kossuth Lajos kapitányai.* Zrínyi Katonai Kiadó Budapest, 1988.

FÉNYES ELEK: *Magyarország Geographiai Szótára.* II. Kötet Pest, 1851.

HERMANN RÓBERT: *Hatvani Imre szabadságharcvezér és az abrudbányai katasztrófa.* Aetas 1992/1-2. szám

HORVÁTH MIHÁLY: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben.* II. Kötet, Kiadja: Ráth Mór. Pest, 1872.

Kossuth Hírlapja 96. szám. 1848. október 20.

Kossuth Hírlapja 102. szám. 1848. október 27.

KOVÁTS ISTVÁN: *Egy szegény pórfiú önéletrajza.* Magvető Könyvkiadó Budapest, 1981.

Magyar Országos Levéltár. H92 1848:5928 irat, Jelentsik Imre százados jelentése az Országos Nemzetőrseregi Haditanácsnak. Szeged, 1848. október 17.

Nemzeti Politikai Hírlap 137. szám 1848. október 19.

---

³⁵ Hermann 1992, 5–6. p.

³⁶ Kossuth Hírlapja, 1848/96. sz. 430. p.

- OLCHVÁRY ÖDÖN: *A magyar függetlenségi harc 1848-1849-ben a Délvidéken* Budapest, [é.n.]
- Pesti Hírlap 193. szám 1848. október 21.
- REIZNER JÁNOS: A régi Szeged. I. Kötet. *A negyvenes évek és a forradalom napjai Szegeden*. Szeged, 1884.
- Szeged története 2. 1686-1849. Szerkesztette: Farkas József Kiadja: A Szeged Megyei Városi Tanács Megbízásából A Somogyi-Könyvtár, Szeged, 1985.
- Szeged Város Népgyűlésének, Állandó Bizottmányának és Közgyűlésének iratai. 1848–49. Szám nélküli iratok Csongrád Megyei Levéltár Moczika Döme m.k. esküdt Rác József szolgabírónak a szőregi eseményekről. Szeged, 1848. október 15.
- Szeged Város Népgyűlésének, Állandó Bizottmányának és Közgyűlésének iratai 1848–49. Szám nélküli iratok. Csongrád Megyei Levéltár. Rác József m.k. szolgabíró Rónay Móricnak, Torontál megye első alispánjának. Szőreg, 1848. október 16.
- Szeged Város Tanácsának Jegyzőkönyvei 1848–49. Csongrád Megyei Levéltár A Városi Tanács 1848. október 16-i ülésének jegyzőkönyve
- Szőreg és népe. Szerkesztette: Hegyi András. Kiadja Szeged Megyei Városi Tanács V.B. Művelődésügyi Osztálya. Szeged, 1977.
- DR. THIM JÓZSEF: A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története I. Kötet Elbeszélő rész. II. Kötet Iratok 1848. március-augusztus. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat Budapest, 1940.
- Vukovics Sebő emlékiratai. Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből. Sajtó alá rendezte: Bessenyei Ferencz. Athenaeum R. Társulat Kiadása. Budapest, 1894.

ZAKAR PÉTER

Az aradi rendház naplója 1848 tavaszán

BEVEZETÉS

Az aradi minorita rendház naplója egyike leggyakrabban idézett forrásainknak. Mióta Lakatos Ottó 1881-ben beiktatta monográfiájába az aradi historia domus október 5-re és 6-ra vonatkozó részét, szinte minden, az aradi vértanúk kivégzésével foglalkozó munka hivatkozik erre a forrásra. Ennek ellenére a napló további részei nem kerültek publikálásra, amiben az is szerepet játszhatott, hogy kutatása évtizedekig nehézségekbe ütközött. A Sujánszky Euszták minorita pap által szerkesztett napló 1847 augusztusától 1851 augusztusáig követi az eseményeket. A latin nyelven megkezdett jegyzeteket szerzője 1848. március 15-e hatására magyar nyelven folytatta, nehogy – mint írta – „az utókornak méltó rosszallását” vonja magára.

A kézirat szerzőjéről viszonylag keveset tudunk. Sujánszky György Gyöngyösön született 1811. április 18-án, s apját Sujánszky Mátyást egy 1806-os összeírás az iparosok között említette. Gyöngyösön, majd Egerben tanult, s 1828. november 9-én lépett be a minorita rendbe. Szerzetesi fogadalmának letételét követően az Euszták nevet vette fel. Pyrker János egri érsek szentelte pappá 1834. április 19-én. Tanított Lugoson, Nagybányán, Kántán és Aradon. Utóbbi városban az 1847/48-as tanévben az első grammatikai osztály tanára volt.

Sujánszky Euszták jó megfigyelő, aki nem csak az aradi, hanem az európai és a magyarországi eseményeket is feljegyezte naplójába. Részletesen beszámol a pesti forradalom eseményeiről, s szemben más ferences szerzetesekkel, a Batthyány-kormányról is csak elismerő szavakat vetett papírra: „Ily jeles férfiakra büszke lehet a hon, bátran támaszkodhatik a király, mert kezeik közt fényes lesz a trón, s a nemzet, mely bennük bízik, el nem bízza magát. Add, s engedd Nagy Isten, hogy nemzetünk felvirágoztatására, s a trón szilár-

dítására mint az idő szükséges és mellőzhetlen emberei sokáig élvezték a nemzet bizodalmát!”

Vajon mennyire tekinthető egyedinek Sujánszky Euszták lelkesedése az alkotmányos átalakulásért? Tíz aradi minorita szerzetes a nemzetőrségben is felesküdt az alkotmányra, s közülük néhányan, így Kosztka Libór házfőnök, Zetykó Kelemen, Lakatos Ottó, illetve Pléva Balázs tényleges szolgálatot is teljesített. Az aradi várban élő ferences atya, Feistritz Raymund megbotránkozva jegyezte fel naplójába, hogy „Páduai Szt. Antal ünnepén [június 13-án – Z. P.] az aradi világnak váratlan színházban volt része, 2 minoritát, Lakatos Ottót, a kir. gimnázium igazgatóját és a Pleba Istvánt, ki azonban tót születésű, látta csákovával fejükön, puskával vállukon az őrségre vonulni”.

Az aradi rendháztól eltekintve, további minorita papok is határozottan támogatták a polgári átalakulás, majd a szabadságharc ügyét. Danielovics Gáspár beszercei gárdián egyúttal a helybeli katonai plébánia adminisztrátora is volt. Hornyik Jeremiás 1849. január 20-tól debreceni tételkészként, majd június 27-ét követően a bánsági magyar tábor lelkeseként teljesített szolgálatot. Horváth Kálmán a szegedi táborban szolgált hadlelkészként, s a kiegyezést követően az Arad város és megyei honvédegyeletnek is tagja volt. Rajtuk kívül még további minorita papok kérték felvételüket a honvédségbe: így Czinóber Ferenc, Gajdos Döme és nem utolsósorban, az aradi rendházhoz tartozó Zetykó Kelemen is. Mindez, figyelembe véve a rendi kormányzatban 1848-ban bekövetkező változásokat (a képviseleti rendszer megjelenését), azt jelenti, hogy a naplóíró véleményét számos rendtársa is osztotta.

Sujánszky Euszták már 1848/49-ben közkedvelt szónok volt Aradon, s az maradt a későbbiekben is. A szabadságharc leverését követően, az 1850-es évek közepén cikke jelent meg az aradi főgimnázium értesítőjében, de amint enyhült a politikai elnyomás, 1861. február 8-án már ő mutatta be az ünnepélyes gyászmisét az aradi ütközetben elesettek lelki üdvéért. 1861-től 1868-ig Arad város plébános-helyettese volt, s házfőnökként, illetve a rend tanácsosaként is kivívta rendtársai elismerését. A kiegyezést követően belépett az Arad városi és megyei honvédegyeletbe, ahol – az aradi vértanúk körében végzett szolgálataira való tekintettel – tábori papként tartották nyilván. Nyugalomba vonulását követően Imregen élt, ahol 1875. december 7-én hunyt el, sírja ma is látható a helybeli temetőben.

Sujánszky Euszták jó megfigyelő, lelkiismeretes pedagógus és az aradi értelmiség megbecsült tagja volt. Szerzetesként mindig az igazságosság és a felebaráti szeretet irányította cselekedeteit. Naplója 1848 tavaszára vonatkozó feljegyzéseit most Szegfű László tiszteletére tesszük közzé. Szögletes zárójelben a szerkesztő megjegyzési, kiegészítései olvashatóak, beleértve a napló kéziratának oldalszámait is. A közlés során a jelenlegi helyesírási és központoszási szabályokat érvényesítettük (pl. utca és nem utsza). A napló lelőhelye: Biblioteca Județeană „A. D. Xenopol” Arad, Sectia Patrimoniu 164.135. Itt kell köszönetet mondanom az Arad Megyei Könyvtár igazgatójának, Florin Didilescunak és munkatársainak kutatómunkám során nyújtott segítségükért.

MENSIS MARTIUS

5a Martii Dominica Quinquagesimae caelum nubibus obtectum – a meridie grandinat inter fulgura et tonitrua – domusque cuiusdam rustici in Pernyáva fulmine tacta conflagrat.

[Március hónap. Március 5-én, Húsvét előtti 7. Vasárnapon az égboltot felhők borítják. Déltől jégeső hull villámlás és mennydörgés közepette. Egy bizonyos parasztnak a háza Pernyáván leég.]

Üdv az olvasónak!

Midőn látom, hogy nem egyedül Európának egymást halomra döntő történetei, hanem kedves hazánk politikai eseményeinek fejlődő percei is egy-egy emberélet korszakaként fognak fel-[4.]tűnni, az egykori chronográfok búvárkodásai előtt, midőn látom, hogy az erélyesen együttműködő Honatyák magyar köriratú pénzek minél hamarabbi megjelenését kimondák; midőn látom, hogy minden egyházi, s világi hatóságok magyar nyelvet használnak: ne latin nyelven rövid jegyzeteimért az utókornak méltó rosszallását vonjam magamra, az átalakulási korszaktól e napló további szerkesztését anyanyelven folytatni fő kötelességemnek ismerem.

15-ik Március

Ma ülte az összes magyar nemzet legszebb, legdicsebb diadalünnepét. Nagy-

szerű volt az, és magasztos, mert törhetlen nemzetakaratnak szent imája hallgatott meg, s e diadalünnep a szabad sajtó kivívása vala, s a magyar megmutatta a világnak dicsőségesen azt, hogy sajtószabadságát kivívta anélkül, miszerint fegyverhez nyúlt, avagy egyes polgártársnak csak hajszála is erőszakot szenvedett volna, s erre ha valaha, most büszke lehet. A Sajtó ma esti 7 óra óta szabad. Ennek utolsó vértanúja Stancsics Mihály az egyenes lelkű népbarát, s alkotmány-szerető honfi édes öveinek esengő körében feledi a bilincseket, melyekben a kormányok a cenzúra szükségének százados előítéleteitől nyomtatva a szellemet fogva tarták. Azonban szükséges tudnunk azt is miként fejlődtek az események azon stádiumra, mellyen jelenleg állanak. Íme elmondom.

A francia forradalom eseményeit február hó 21, 22, 23-ra igen röviden feljegyzém, miből olvashatni, hogy e forradalom trónokat döntött, s a kormányokat arra kényszeríté, hogy népeiknek önkénytesen engedélyeket nyújtsanak. A magyar nemzet mindemellett azon nyomasztó helyzetben vala, hogy míg alkotmánytalan nemzetek a népszabadság kitűnő előnyeiben részesítettének: addig neki korhadtt alakú alkotmánya természeténél fogva kérelmezés, és hosszú alkudozás útján mint 8 százados alkotmányos nemzetnek, több kérelmezésre, s engedélyeztetésre vala szüksége ott, hol követelni lehetett, és kellett volna jogosan. Az országgyűlés megkezdett. A francia forradalom sietteté a magyarok teendőit is. A francia forradalmat megelőzőtt reformlakomák magvai termékeny földre találtak hazánkban is. A középponti ifjak lelkesbjei fölkarolák a reformlakomák eszméjét, mely csakhamar visszhangra találván csaknem az egyetemes ifjúság által melegen pártoltatott. Március hó 12-én tanácskozmány tartatott Pesten, az ország [5] fővárosában, s 13-án az aláírási ívek kibocsátattak, melyek következőleg hangzának: „Aláírási ív a pesti középponti fiatalság és szellem rokonai lakomájára”. Tartatik folyó hó 19-én, a hely március 14-eki közgyűlésben fog meghatározatni. A tanácskozmányok Fillinger kávéházban (ezelőtt Pilvax) délelőtt, s délután folyvást tartattak, hol március 13-án az *Ellenzéki Körnek* küldöttsége jelent meg, s átadta az itt következő 12 pontot

Mit kíván a Magyar Nemzet
Legyen béke, szabadság és egyetértés

1. Kívánjuk a sajtó szabadságát, cenzúra eltörlését.
2. Felelős minisztériumot Buda-Pesten.
3. Évenkénti országgyűlést Pesten.
4. Törvény előtti egyenlőséget polgári és vallási tekintetben.
5. Nemzeti őrsereg felállítását.
6. Közös teherviselés behozatalát.
7. Urbéri viszonyok megszüntetését.
8. Esküdtszék képviselőt egyenlőség alapján.
9. Nemzeti Bank felállítását.
10. A katonaság esküdjék meg az alkotmányra, magyar katonáinkat ne vigyék külföldre, a külföldieket vigyék el tőlünk.
11. A politikai státusfoglók szabadon bocsátassanak.
12. Unió – azaz Erdélynek mhonnali összekapcsolását.

S felszólítja az ifjúságot, hogy az Ellenzéki kör március 14-én délutáni 5 óra-kor tartandó közgyűlésében részt vegyen. Az ifjúság megjelent (s ez volt az első tömeges ülés) a 12 pontot magáévá téve azokat pártolni késznek nyilatkozik. Szónokai valának Vasvári Pál és Vidács, (jogász). De miután a szónok székre Klauzál lépett, s a rögtönzött petíciót célszerűtlennek jelenté ki, azt indítványozá, hogy ahelyett inkább kéressék meg az országos ellenzék elnöke Gróf Batthyány Lajos, hogy mielőbb országos tanácskozmányra hívja meg az ellenzéket, a pontok ott vétessenek föl, és határozatassanak meg, azután pedig országos aláírás végett országszerte köröztessenek, s csak így nyújtsanak be az országgyűlésnek, s miután ezen indítvány Csány és Nyáry Pál Pest megyei másodalispán által nem csak pártoltatott, sőt határozatul mondatott ki, az ifjúság hajolva szinte ezen indítvány elfogadására, az elnökileg ki is mondatott annál inkább, miután Irinyi József is, ki előbb a pontok rögtönzése mellett apostolkodott mit sem gondolva saját szavai szerint, a minorennis közvéleménnyel szinte Klauzál indítványa mellett nyilatkozott. A gyűlés eloszolván másnap (15-én) a fiatalság által rendezendő lakoma hol tartandásának kellett vala elhatározatnia. Azonban ugyanazon nap estéjén híre futamodván a bécsi forradalmi mozgalmaknak, valamint

annak is, hogy e [6.] szabadság kivívási mozgalomnál mintegy 20 polgár hullott el, a dolgok a középpontban egészen új irányt vevének. 15-én reggel a lelkes Jókai Mór, ki már a lakoma kezdeményezésénél is tettleges részt vőn, a Fillinger kávéházban, Pesten a 12 pontból álló proklamációt a jelenlevők előtt felolvasá (mint lapon látható) utána Petőfi Sándor elszavalá következő Nemzeti dalát:

- 1) Talpra magyar, hí a haza!
Itt az idő, most vagy soha!
Rabok legyünk, vagy szabadok?
Ez a kérdés, válasszatok!
A magyarok istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk!
- 2) Rabok voltunk mostanáig,
Kárhozottak ősapáink,
Kik szabadon éltek-haltak,
Szolgaföldben nem nyughatnak.
A magyarok istenére s.a.t.
- 3) Sehonnai bitang ember,
Ki most, ha kell, halni nem mer,
Kinek drágább rongy élete,
Mint a haza becsülete.
A magyarok istenére s.a.t.
- 4) Fényesebb a láncnál a kard,
Jobban ékesíti a kart,
És mi mégis láncot hordunk!
Ide veled régi kardunk!
A magyarok istenére s.a.t.

- 5) A magyar név megint szép lesz,
Méltó régi nagy híréhez;
Mit rákentek a századok,
Lemossuk a gyalázatot !
A magyarok istenére s.a.t.
- 6) Hol sírjaink domborulnak,
Unokáink leborulnak,
És áldó imádság mellett
Mondják el szent neveinket.
A magyarok istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk!

A dal szavalásakor az esküszünk szavaknál a jelenlevők mindannyiszor megesküvének, hogy rabszolgák lenni többé nem akarnak.

A jelenlevők száma mintegy 60-70 lehetett, kik egy szívvel-lélekkel legelőbb is az orvosnövendékekhez indulának, azokat részvételre, s az ügy felkarolására felhívandók. A lelkesült ifjúság benyitván egyik iskola ajtaját, oda tömegesen betódult, [7.] s a növendékeket felszólítá, hogy a szent ügy érdekében hozzájuk csatlakozzanak. A tanár rögtön hazament, kit a többiek is követve, a növendékek az ifjúsághoz csatlakozának, s az egyetem udvarán Jókai Mór újólág felolvasá a proklamációt, valamint Petőfi is elszavalá Nemzeti dalát, hol a jelenlevők újólág megesküvének, hogy rabszolgák lenni többé nem akarnak. Midőn a lelkesült sokaság az egyetem udvarából kiindult, a tömeg már mintegy 3-400 főből állott, kik a legszebb jogok kivívásának büszke érzetében valamennyien a bölcsészek és jogászokhoz menének, őket szinte a hozzájuk való csatlakozásra felszólítandók. Az iskolák megnyíltak és a nemes érzelmu ifjúság rögtön kezét fogva a többiekkel a szeminárium előtti téren már mintegy 2000 főnyi tömeg zajos éljenekben nyilatkoztatá a korszerű mozgalom iránti rokonszenvét. Az eső reggeltől estig folyvást esett (mint Franciaországban feb[ruár] 23-án) de ez a lelkesülteket a legkevésbé sem gátolá abban, hogy szabad ég alatt a további teendők felől ne tanácskozzanak, s elhatározottat: miszerint a proklamáció vala-

mint a Nemzeti dal is rögtön, minden előleges cenzúra nélkül kinyomassék. A folytonosan növekvő tömeg most egyenesen a Landerer és Heckenast nyomdája előtt állapodott meg, s egy bizottmányt nevezte ki köréből, azáltal a nyomdatulajdonost az utcán lévő, már mintegy 5000 főnyi nép nevében felszólítatott, hogy a nép kívánatát teljesítse, anélkül hogy erőszakhoz nyúlni kellessék. A nyomdatulajdonos engedett, s pár óra múlva a proklamáció és a Nemzeti dal kinyomatva keringett a jelenlevők között. Ez történt délig (március 15-én) a közcsend legkisebb megháborítása nélkül.

Délután a nép a Nemzeti Múzeum udvarában gyűlt össze 3 óra előtt. Innét a már nem csak ifjúságból álló néptömeg 3 órakor a városházába ment, hol nyilvános tanácskozmányra most először nyílt meg a városi tanácsterem ajtaja. A tömeg már mintegy 6-7 ezer főre növekedett, kik a tanácsteremben s folyosókon nem kaphatának helyet, azok künn a városház terét foglalák el. A polgárság s tanács minden ellenkezés nélkül a proklamációt magáévá tévé, gróf Almássy Móric az ablakról kiáltá le, hogy Őfölsége, a király bizonyosan valósítani fogja ezen igazságos kívánatot. De a nép rögtöni gyümölcsét akará élvezni napi mozgalmainak; egy bizottmány neveztetett ki, s bízott meg 3 pont rögtöni tetlegesítésében. A bizottmány rögtön átment Budára a helytartótanácshoz; a nép kíséré mintegy 8-10000 fő. A helytartótanács a nép igazságos kívánatának engedett. A sajtószabadság megadatott, Stancsics megszabadítatott; s a nép dacára a folyvást szakadó esőnek, a helytartótanács udvarában, s az utcán bevárta kegyencét, s fáklyák füstölgő fényénél maga a nép húzá a kocsit, melyben Stancsics ült. A pesti városháza terén kilépvén a kocsiból, mint szabad polgár, a tanácsterembe lépett, buzgó polgártársainak hálás köszönetét kifejezendő. Ezek voltak a március 15-én történt események, mely nap úgy hiszem a magyar nemzet előtt örökre feledhetetlen maradand.

Március 16-án ismét nyílt tanácskozmány tartatott a városi tanácsteremben. A bizottmány felszólítá a népet, hogy a [8.] rend és csend fenntartása tekintetéből mindenki a rögtön föllállítandó nemzeti őrseregbe beírja magát. A nép osztálykülönbség nélkül sietett e fölhívásnak eleget tenni. Ezerek és ezerek írták be magukat. Az egyetemi tanuló ifjúságnak 8 napi szünidő adatott. A tanárok az egyetemi zászlót az ifjú polgároknak kiadák. A nép ezrei Budára mentek, a városi hatóságot ott is fölszólítandók, hogy proklamációt, s tegnapi eseményeket magokéva tegye. A budai polgárság és tanács a fölhívást elfogadták. Csend és rend

uralkodik mindenütt, a nép zászlói alatt gyülekszik össze köztérekben s nyílt szónoklatok tartatnak. Nemzeti színű lobogók lengnek az ablakokon mindenütt, mint szinte a városház tornyán. A nép nemzeti kokárdát visel kalapján, vagy mellén, s én im örök emlékül egyet ide tűzök.

A lelkesülés mondhatatlanul nagy. Botrányról, vagy kihágásról eddigelé legkevesebbet sem lehet tartani. Adja Isten, hogy a nemzet közakarata mielőbb valósuljon. Esti 9 órakor Pest város fénytengerben úszik. A kivilágítás oly nagyszerű, mint nagyszerű volt a kivívott kétnapi békés dicsőség. A közlekedés kimondhatlan lángérzelmekben nyilatkozik, érezni lehet azt csak Honfiak, és hiszem, ti érzitek úgy, mint mi – így szól a pesti értesítő.

Kedves Olvasó! Íme míg ezek Magyarhon fővárosában Buda-Pesten a legsebbebb rendben történnek, az alatt Bécs ostromállapot alatt. A város bezáratott, a közlekedés megszűnt. A nép iszonyú dühvel rohanta meg a rendek házát, mely megrohanásban jelentékes [!] polgárok is részt vettek. Az utcákon polgári vér folyt. Élén a mozgalomnak két tanuló ifjú állt. Az utcákon mindenütt szónoklatok tartattak, melyek a népet kitartásra buzdíták. A magyar reprezentáció mondhatlan örömkítőréssel fogadtatott. Kossuthhoz üdvözlő deputáció határoztatott küldetni. A nép alkotmányt, felelős minisztériumot követelt. A nép Metternich herceg háza előtt csoportosult össze, s őt a gúny minden kigondolható nemeivel illeté. Egyik külvárosi házát összerombolá. A boltok zárvák. A polgárság fegyverbe parancsoltatott, mely azonban inkább a néphez látszik hajlani. A nép sajtószabadságot vívott ki magának, de polgárvér ontása mellett. E tekintetben mennyivel dicsőbb a Magyar Nemzet!

A dolgok ily állása mellett az országos követi kar Pozsonyban akként fogta föl hivatását, hogy Magyarország alkotmányos rendeit megilleti az elősorolt kívánatok fölött férfias nyíltsággal szót emelni. Minek következtében a békés átalakulás eszközzésének tekintetéből egy fölírási javaslatot tőn, melyben a hon lakosi közérdekének és javának szilárdítása és előmozdítása az ismeretes pesti 12 pontok értelmében kívántatik. A képviseleti tábla ezen fölírásában kijelentvén, miképp a kívánatokat király Őfelségével egyetértve szerencsésen megoldani elhatározott komoly szándoka, a fölírást a felsőtábla tanácskozása alá bocsátotta. A felsőtábla közakarattal és egyetértéssel a fölírást elfogadván, egy országos választmány lőn megbízva király ő felségét megkérni, a nemzet által nyilvánított akaratnak törvényesítésére.

Az országos választmány, mely az alsó és felsőtábla által az országgyűlési teendők tárgyában egyes akarattal megállapított fölírásnak Őfölsége elébe leendő terjesztése végett Bécsbe felküldetett, a legnagyobb sikerrel járt el hivatásában. Ugyanis:

A küldöttség Pozsonyból március 15-én indulván, már 16-án [9.] fenséges nádorunk vezérlete alatt Őfölsége koronás királyunk által Bécsben kegyelmesen fogadtatván a nemzet hő kívánatait magában foglaló fölírást a trónnak zsámolýához letette. Mely alkalommal kijelentette Őfölsége, hogy folytonosan atyai szíven viselvén a trón alatt álló népeknek boldogságát, az általa különösen kedvelt magyar nemzet óhajtasait mielőbb sikeresíteni óhajtja. És még azon nap a nádorhoz intézett k[irályi] leirata szerint megegyezvén abban, hogy a magyar beldolgoknak önállólág leendő kormányzása végett egy felelős független magyar minisztérium haladéktalanul összeszerkesztessék, és aktivitásba lépjen. E célból a nádort, mint törvényeink értelmébeni k. helytartót fölhatalmazni méltóztatott, hogy gróf Batthyány Lajost a törvények értelmében független magyar minisztérium elnökévé kinevezvén, a gróf minisztertársait belátása szerint akként és oly számmal tegyen [!] legfelsőbb kir. megerősítés végett javaslatba amint azt a minisztérium föladatához a minisztertársai törvények útján meghatározandó hatásköréhez és felelősségéhez képest szükségesnek ítéli.

Március 20-án az első fel[elős] független minisztérium megalakult. Tagjai közt históriai nevek, s történeti nevekké válандó kapacitások foglalnak helyet ily renddel:

Gróf Batthyány Lajos elnökminiszter
Szemere Bertalan belügyminiszter
Herceg Esterházy Pál külügyminiszter
Kossuth Lajos pénzügyminiszter
Gróf Széchenyi István közlekedési miniszter
Báró Eötvös József nevelési és kultuszminiszter
Mészáros Lázár hadügyminiszter
Klauzál Gábor földművelési, műipar és kereskedelmi miniszter
Deák Ferenc igazságminiszter.

Ily jeles férfiakra büszke lehet a hon, bátran támaszkodhatik a király, mert kezeik közt fényes lesz a trón, s a nemzet, mely bennük bízik, el nem bízza

magát. Add, s engedd Nagy Isten, hogy nemzetünk felvirágoztatására, s a trón szilárdítására mint az idő szükséges és mellőzhetlen emberei sokáig élvezzék a nemzet bizodalját!

Március 22-én. A roppant világesemények nálunk is, Arad városában éreztetik hatályukat. Ma a város és egyházunk tornyára valamint számos egyéb épületekre kitűzetett a nemzeti lobogó a pesti hírek következtében. Népgyűlés tartatott a tanácsháznál, s nyilván hirdettetett, hogy nincs a mai naptól fogva arisztokrácia, nincs úr, nincs nemes és hogy kármentesítés mellett nincs robot, nincs úrbéri tartozás.

Estve a város fényesen ki vala világítva. A kincstári és sóházaknál nemzeti zászlók, nemzeti szín és címerek szemlélhetők.

Március 23-án tartatott meg a nemzet ünnepe hálaadó isteni tisztelettel, melyen minden rendű, és rangú hivatalnokok részt véve jelen voltak; ennek végével többen a hivatalnokok és polgárok közül magokat a nemzeti őrseregbe íratva a rend és csend fenntartásáról gondoskodának.

Az egész március néhány napot kivéve igen kellemes volt. [10.]

Április

A régi országyomorgató rendszer baráti arra kívánják bírni fölséges királyunkat, hogy a had és pénzügyet – tehát a nemzet idegét és vérét – a nemzeti magyar kormány kezéből kivegye, s így királyi szent szavát álmagyarázatok által megüjítsa. Azonban a nemzet ezen cél ellen, mely kijázdása [!] volna a nemzet igazságos követelésének, s nyílt megcsalása a nemzetnek, határozottan tiltakozik, s így a királyi szent akarat Paris almája lett nemzetünk és az engedni nem tudó balirányú tanácsosok között. Az almát ezek erőszakkal magukhoz vonták, de éppen most,

ápril 1-ső napján vesszük azon örömhírt, hogy az örök szent igazság kicsavarta azt kezeikből, és a nemzet kezébe, melynek elidegeníthetlen tulajdona, adta. Miért is a független minisztérium elvállalta tárcáit, természetesen királyi szó, s aláírással szentesített elfogadható feltételek mellett.

11. Április. Ma lett vége a nevezetes pozsonyi országgyűlésnek, melyen maga dicsőségesen országló 5-ik Ferdinánd megjelenvén, következő szavakkal rekeszté be:

„Hív magyar nemzetemnek szívemből óhajtom boldogságát, mert abban

találom fel a magamét is. Amit tehát ennek elérésére tőlem kívánt, nemcsak teljesítettem, hanem királyi szavammal erősítve ezennel által is adom neked kedves öcsém (s átadta Nádor Őfenségének) s általad az egész nemzetnek, úgy mint kinek hűségében leli szívem legfőbb vigasztalását és gazdagságát.”

A beszédet követett éljenzés után Nádor ő fensége hála köszönetet mondva Őfőségének, V. Ferdinándnak magát és édes hazánkat nekie és kegyeibe ajánlotta. Ezután Őfelsége távozott, s a szentesített törvények ismét felolvastattak, mi megtörténvén, a nádor az országos KK és RR-től búcsút vett, és így fejeztetett be az 1847/8-i országgyűlés Pozsonyban. Az utolsó, melynek emlékét:

„nec Jovis ira, nec ignes
Nec poterit ferrum, nec edax abolere vetustas.”

23-án, Húsvét első napján borult idő. Délután esik, villámlik, mennydörög. Az eső végre jégre változik s nagy mogyoró alakban hull alá.

Megjegyzendő: a rácok Nagyikikindán húsvét ünnepeiben fellázadnak. A várost rablók módjára átbarangolva mindent törnek és pusztítanak. És íme Torontál vármegyének, e népes városában a rácok által élesztett azon szikra, melyből később reájok és egész hazánkra a pusztítás emésztő lángja oly borzasztólag hatott.

Május hó

Május 1. Ma hirdették ki a Megyénél hazánkat függetlenítő 1848-i törvény-cikkek. [11.] Arad – legfiatalabb kir[ályi] városban az 1848. 23-ik t[örvény] c[ikk] rendelkezéséhez képest folyó hó 22-én a Sz[ent]lélek segítségül hívása után megválasztottak a 16 kijelelők.

Folyó hó 27-én polgármesterré választott a vármegyénél első alispánságról leköszönt derék Török Gábor, a következő napokban pedig a többi hivatalnokok választottak meg.

Május 15-én a kiűtött legújabb bécsi mozgalmak következtében Őfelsége Bécsset odahagyá, s családjával együtt Innsbruckba költözött. Külügyminiszterünk, herceg Esterházy Pál, István Nádor és felelős minisztériumunk meghagyásából valamint a magyarhonbai meghívásra, úgy a szünetleni kísérésre utaltatott. Május 15-kétől egész végig Bécs mindég a nyugtalanságok és zavarok színhelye.

Rövidítések

<i>Batthyány – Urbán</i>	<i>Gróf Batthyány Lajos</i> miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai I-II. k. Vál., jegyz., előszó: Urbán Aladár. Argumentum Kiadó, 1999.
<i>Feistritz 1848/49.</i>	<i>Feistritz Rajmund</i> : Az aradi vár ostroma 1848 és 49-ben. Ford.: Kristyóry István és Szöllőssy Jenő. Kézirat, Katona Tamás tulajdona.
MOL	Magyar Országos Levéltár
<i>Lakatos 1881/1-3.</i>	<i>Lakatos Ottó</i> : Arad története. I-III. k. Arad, 1881.
<i>Misóczki 2003.</i>	<i>Misóczky Lajos</i> : Gyöngyöstől Imregig. Képek Sujánszky Euszták, az aradi vértanúk gyóntatójának életútjából. Gyöngyös, 2003.
<i>Zakar 1999.</i>	Zakar Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848 49-ben. Budapest, 1999.

MÉSZÁROS CSABA – MÉSZÁROS FERENC

A törökszentmiklósi római katolikus egyház rövid története

BEVEZETÉS

A Jász-Nagykun-Szolnok megyei Törökszentmiklós már az Árpád-korban lakott terület volt. Ebből az időből rendkívül kevés adat áll rendelkezésünkre. Csupán annyi, hogy egy bizonyos Bala nemzetség birtokában állt, melynek legrégebben említett tagja egy *Bala* nevű birtokos, akinek Veszprém környékén voltak jelentősebb birtokai, és a Lányi-Knauz-féle *Magyar egyháztörténet* (Esztergom, 1868. I. kötet 384. p.) az 1000. év körül épült veszprémi székesegyház egyik jótevőjeként emlegeti.¹ Biztosra vehető, hogy e nemzetség szerezte meg a mai Törökszentmiklós egykori területének birtokjogát is. E terület magva már Szent István korában mint téli szállásterület állandósult, mégpedig több gócpontot alkotva a hatalmas térségben. Ezek közül volt az egyik a Balák Tisza menti birtokainak központja, *Bala* néven.² Ezek a balai Balák alapították Szentmiklóst a közeli Tinóka ér (folyó?) partján. A település alapításának pontos idejét nem lehet meghatározni hiteles adatok hiányában. A kereszténység felvétele utáni első századokban igen divatos volt az a szokás, hogy a földbirtokos saját védőszentje tiszteletére emelt templomot birtokán. Így arra lehet következtetni, hogy e területnek volt egy a Bala családból származó Miklós nevű földesura 1399 körül, mivel ekkor tűnik fel először a Szentmiklós elnevezés *Zenthmyclos* alakban egy korabeli oklevélben.³ (Egyes feltevések szerint ez a földesúr egy

---

Tóth . 10.p.

Uo. 14.p.

Adatok. II. 742.p.

bizonyos Balai Kaba Demeter hét fiának volt egyike, „akik a Tiszamentén laktak”.⁴ Erre azonban nincs hiteles adat.)

Az 1332–37 közötti pápai tized fizetésére kötelezett, e területen található tíz plébániás hely között Bala szerepel, nem pedig Balaszentmiklós.⁵ Sokan Balát Szentmiklóssal azonosítják. Ez tévedés, mivel a két település a mai napig megvan, igaz alig néhány kilométerre egymástól. Az azonosítás legfőbb oka a Bala név: Szentmiklóst a birtokos családról hamarosan *Balaszentmiklósnak* kezdték nevezni.⁶ A Tisza vonalától keletre eső, Tiszaszőlős és Szajol közti területet már Anonymus *Kemejnek* nevezi Gesta Hungarorumában. Az egyházi közigazgatás szerint az egri püspökség legdélibb részéhez, a kemeji főesperesség területéhez tartozott Balaszentmiklós.⁷ A legelső hiteles adat a helyi egyházzal egy 1480-ban írt „*Postilla ris Nicolai de Lyra ord*” című imakönyv, melynek bejegyzése: „*Bartholomeus Presbiter de bala zenth myclos*”. Tehát ebben az időben volt egy Bertalan nevű plébánosa a helységnek. Természetesen már jóval korábban is kellett templomnak lennie, a település fentebb említett elnevezése miatt.

A város – egyben a helyi egyház – történetének következő fontos mozzanata a török hódoltság ideje. 1552-ben a népes települést, melynek 32 portáját írták össze⁸, elfoglalták a törökök. Az 1831. évi *Visitatio Canonica* így emlékezik: „Midőn Ahmed és Ali pasák elhatározták volna, hogy az ország szívében még fennálló szolnoki és egri várat megtámadják és elfoglalják, és a szerencsétlen népet egészen kiirtsák. Ali pasa mintegy 20 ezernyi seregével Szolnoknak átellenében Balaszent-Miklós alá, s annak tágas terére húzódván, ottan megállapodott és táborozott, és a város mellett földvárat hányatott, (...) hogy onnét addig is míg Ahmed serege megérkezik, Nyári Lőrinc ellen működnek, a szolnoki várat bezárná, annak közlekedését elvágna, s a bezárt őrséget rettegésben tartaná.”¹⁰ A várat tehát a városon kívül, annak nyugati, Szolnok felőli oldalán építették. A lakosságot azonban nem pusztították el, hiszen az ott élők által biztosították a vár élelmezé-

---

⁴ Tóth. 25.p

⁵ Uo. 8.p.

⁶ Uo. 17.p.

⁷ Uo. 7.p.

⁸ Uo. 65.p.

⁹ Szülőföldem. 801.p.

¹⁰ Tóth. 35.p.

sét. Sőt a település templomát is meghagyták, ám a vallás gyakorlása szünetelt.¹¹ Ebben az időben, biztosan nem kideríthető okból a lakosság áttért a református hitre. Ezt látszik bizonyítani Oláh Miklós egri püspök 1552. július 10-én kelt levele, melyben jelenti Ferdinánd királynak, hogy a Tiszántúli térségben a katolikus vallás csaknem teljesen megszűnt. Az azonban eldönthetetlen, hogy a régi katolikus templom került-e használatukba, ahogy ez a helyi református hagyományban él, vagy új templomot építettek maguknak a régi katolikus templom közelében. Mindenesetre 1576-ban már csak egy Lázár nevű református lelkésze volt a városnak. Fontos változás, hogy ettől az időszaktól kezdik – noha nem teljes következetességgel, hiszen a Balaszentmiklós elnevezés még sokáig használatos maradt – a helységet a törökök Szentmiklósnak, később *Törökszentmiklósnak* nevezni.

A település melletti földvár először 1595-ben pusztult el: a várat elhagyó törökök Miksa császári fővezér közeledtének hírére felgyújtották maguk mögött.¹² Ezután fél évszázadig romokban hevert, a lakosság pedig a környező falvakba menekült. 1657-ben építi újjá a török, s ekkor a lakosság egy része is visszamerészkedik. Ezt a második földvárat II. Rákóczi György serege 1659. június 12-én „jó hajnalban reá ütven egészében felégette.”¹³ Ám a török néhány év múlva harmadszor is felépítette várát, „megerősítette és megrakta katonákkal.”¹⁴ A vár végső pusztulása 1685-ben következett be, mikor menekülő török védők égetik fel az egész településsel és a régi templommal együtt. Ettől kezdve Törökszentmiklós egészen 1720-ig teljesen lakatlan.¹⁵

A KATOLIKUSOK TÖRTÉNETÉNEK ÁTTEKINTÉSE AZ ÚJRATELEPÍTÉS UTÁN

a. 1720–1898

„1700. július 26-án Lipót király Balaszentmiklós, Tiszatenyő, Kengyel, Szenttamás, Csépa és Külső-Szolnok vármegyei egész pusztákat *Almásy Jánosnak* és fe-

---

¹¹ Uo. 67.p.

¹² Uo. 66.p.

¹³ Adatok. II. 748.p.

¹⁴ Uo. 748.p.

¹⁵ Uo. 748.p.

¹⁶ Tóth. 55–56.p.

leségének, és elsősorban fiúutódainak adományozta.”¹⁷ Ennek az Almásy Jánosnak a fia, ifjabb, vagy II. Almásy János vette kezébe a családi birtok irányítását apja halála után. 1720-ban kezdte meg a terület újratelepítését. Előbb Roffról, Etyekről, Szeghalomról és (Tisza)Földvállról hívott református telepeseket, akiknek öt évre szabadságot és adómentességet biztosított.¹⁸ Őket a régi Balaszentmiklós romjain, a mai város keleti részén (ma: felvég) telepítette le. Ekkor 34 személy (26 család?)¹⁹ érkezett. Ettől kezdve folyamatos lett a betelepülés. 1725-ben megérkeztek az első katolikus telepesek is Hevesről, Csányról és Buráról. Őket a vallási villongásokat elkerülendő, az egykori földvár helyére telepítette (ma: alvég), széles lakatlan területet hagyva köztük és a reformátusok között.

A katolikus lakosság, mely a reformátusok mintegy felét tette ki, Almásy János földesúr segítségével a török mecset helyén annak romjaiból hamarosan kiskápolnát épített. A katolikusok azonban még annyira kevesen voltak, hogy önálló egyházközséget még nem tudtak alapítani, így a szomszédos tiszapüspöki plébániához tartoztak filiaként 1740-ig.²⁰ Akkor állították vissza a plébániát, melyhez Túrkeve, Kisújszállás és Dévaványa filiák kapcsolódtak.²¹ Ez is mutatja, hogy a település ekkorra már nem volt jelentéktelen a térségben. Az újratelepülés utáni első plébános Vincze Gáspár ferences szerzetes volt. 1746-ban 430 katolikus élt a városban, s mivel a kápolna, melynek egy oltára volt, szűkösnek bizonyult, lebontották és helyére – még mindig az egykori mecset köveit felhasználva – új templomot építettek, a régi hagyományt felújítva Szent Miklós tiszteletére.²² E templomban már három oltár volt, órával felszerelt tornya pedig az egykori minaret helyén állt. A templomot 1762-ben megtoldották. Eközben az Almásyak 1761-ben a várostól nyugatra lévő Kálvária-dombon kápolnát is építettek a Fájdalmas Szűzanya tiszteletére, paplakkal együtt.²³ (részletesen ld.: alább) A katolikusok száma gyorsan nőtt: 1788-ban 1572 fő.²⁴ A templom ismét nem volt elég tágas a hívek befogadására, ezért 1791-ben új templom építését kérelmezték az

---

¹⁷ Uo. 70.p.

¹⁸ Uo. 70.p.

¹⁹ Uo. 72.p.

²⁰ Soós. 296.p.

²¹ Tóth. 117.p.

²² Uo. 117.p.

²³ Adatok II. 766.p.

²⁴ Uo. 766.p.

akkori földesúrtól, Almásy Páltól, aki azonban túl költségesnek ítélte ezt, s csak a bővítést tervezte. Az átépítési munkálatokhoz évi 2 napi „igásfordulót” követelt azoktól, akik a kengyeli határban legelőt kérelmeztek.²⁵ A hívek azt is kérelmezték, hogy „a mostani templomunk víz partyáruul más helyre vitessen által”.²⁶ (Már említettem, hogy a város határában folyt a Tinóka ér; a törökök ennek partjára építették földvárukat védelmi okokból.) Végül Esterházy Károly egri püspök ezt írta Almásynak: „Ne a mostani templom nagyobbíttasson, hanem jobb helyen új építtessen oly nagysággá, aminőt kíván a híveknek száma. A mostani templom dereka, mely a nagyobbítás után is megmaradna, igen szűk és keskeny, a vízhez igen közel vagyon. (...) Azon költséggel, mely a mostani templom nagyobbítására kívántatik, az új templom is el fog készülhetni.”²⁷ A templom építése 1796. november 7-én indult meg, igaz, ugyanazon a helyen: „Amely helyen most van, annál szebb helyet választani nem lehet.”²⁸ – jelentette ki Almásy Pál. Hét évig tartott az építkezés, de a szentélyt már a következő évben alkalmassá tették misézésre. Az építés költségeit a hívek (2242 forint 14 krajcár), valamint az Almásy család jelentős adományaiból (ennek összege ismeretlen) állták. Ehhez jött hozzá a díjtalan kézi és igás napszám.²⁹ Mindennek ellenére – nincs hitelt érdemlő adat, miért – csak 1807 Pünkösdjén szentelték fel a barokk stílusú templomot – szintén nem tudni, mi okból – a Szentlélek tiszteletére. Ettől az időtől kezdve Törökszentmiklóson megszűnt a hagyományos Szent Miklós-kultusz.³⁰ Ennek a templomnak már négy harangja, három oltára (Főoltár a Szentlélek, két mellékoltár Szent Anna ill. Nepomuki Szent János Tiszteletére) volt. Ritkaságzámba ment a 3000 forintos, 16 változatú orgonája.³¹ 1800-ban építették az Almásyak a plébániát is a templom mellé (korábban a templomtól távolabb volt egy egyszerűbb házban).³² Itt kell megemlíteni két kiemelkedő munkásságú plébános nevét. *Pánthy Endre*, későbbi egri nagyprépost, címzetes püspök,

---

²⁵ Tóth. 117.p.

²⁶ Soós. 297.p.

²⁷ Uo. 297.p.

²⁸ Uo. 297.p.

²⁹ Tóth. 118.p.

³⁰ Uo. 118.p.

³¹ Eigner. 6.p.

³² Tóth. 118.p.

1854 és 1860 között működött Törökszentmiklóson. Az ő nevéhez fűződik a régi templom szomszédságában a saját költségen építtetett zárda a vincés nővérek számára, melyben egészen az államosításig tanítottak leánygyermekeket. (Földi maradványai a templomban nyugszanak.) A másik plébános *Ipolyi Stummer Arnold*, későbbi váradi püspök, 1860-tól 1863-ig volt a városban. Nagyhirű archeológus volt, az első magyar mitológia szerzője, Törökszentmiklós régészeti leleteinek első ismertetője.³³ A katolikusok aránya tovább nőtt a városban: 1891-ben 10301 katolikus, 7456 református (756 izraelita, 200 evangélikus).³⁴ A barokk stílusú egytornyú templom nem bírta befogadni a híveket. Újrakezdődött a vita: bővítés, vagy újat építés? Ismét új templom építése mellett döntött a város az egyházmegyei vezetés jóváhagyásával.

b. 1898-tól

Óriási lelkesedés fogadta az új templom építésének hírért. Hatalmas adományok érkeztek az ügy szolgálatára. Kiemelkedik Pánthy Endre egri nagyprépost (1854 és 1860 között törökszentmiklósi plébános) 25 ezer forintos, Csató József földműves és neje, Orosz Ilona 20 ezer forintos és Samassa József akkori egri érsek 2500 forintos támogatása. Ezeken kívül számtalan adomány érkezett a helyi és a környékbeli hívektől.³⁵ A tervezésre kiírt pályázatra beérkezett munkák közül Wind István egri építészét választották ki, ám vele – magas árai miatt – nem tudott megegyezni az egyházi vezetés. Így kapta meg a tervezés jogát Aigner Sándor, budapesti építész, aki korábban hat évig volt a budai Mátyás templom építésvezetője. A kéttornyú, háromhajós neogótikus stílusú templom (A főhajó és a kereszthajó szélessége 10 méter, a mellékhajóké 5 méter, a teljes szélesség 21,6 méter, a teljes hosszúság 50 méter, a torony magassága a kereszt csúcsáig 58 méter.³⁶) kivitelezésével Vaskovics Antal ceglédi építőmestert bízták meg 84626 forint 5 krajcár összeggel.³⁷ A templom alapkövét 1898. április 12-én rakták le és 1900. június 10-én³⁸, Szentháromság vasárnap-

---

³³ Uo. 122.p.

³⁴ Adatok II. 766.p.

³⁵ Eigner. 7.p.

³⁶ Uo. 12.p.

³⁷ Uo. 8.p.

³⁸ Adatok II. 766.p.

ján szentelték fel. (Az első szentmisét Debreczeni János apátkanonok, az első prédikációt pedig Demkó György egyetemi tanár mondta. Korábban mindketten törökszentmiklósi káplánok voltak.³⁹) Az építkezés teljes költsége 130 ezer forint volt.⁴⁰ A 11 méter magas főoltárt a Szentháromság dombormű, Szent János és András apostolok, valamint Szent Márton és Szent Ilona szobrai díszítik. (Özv. Fodor Józsefné, Kovács Ilona 3000 forintos adományából⁴¹) A kereszthajóban a Mária oltár a Szűzanya, valamint Szent István és Szent Imre szobraival (Rózsafüzér Társulat 1000 forintos adományából⁴²), vele szemben a Jézus Szíve oltár Szent Sebestyén és Szent Anna szobraival található (Fehér Sebestyén 1000 forintos adományából⁴³). A mellékhajókkal szemben a Szent Miklós oltár (Debreczeni János apátkanonok 800 forintos adományából⁴⁴) és a Szent Anna oltár (Szécsi Mátyásné 800 forintos adományából⁴⁵) található. A templom orgonája 30 változatú, 3000 forintért készítette Lábassy János ekegyáros a fővárosi Rieger testvérek „orgonaépítési műintézetében”.⁴⁶ Érdekesség a Sovinszky József budapesti órasmester által készített toronyóra. Az óra mutatóinak vezetéke 72 méter hosszú, az ingán lógó korong pedig 20 kilogramm súlyú. Az óralapok átmérője 1,8 métereseek, mutatói 16 kilósak.⁴⁷ Az új templom büszkesége pedig a Seltenhoffer Frigyes gyárában készült 3300 forintos, 1710 kilogramm súlyú Szent András harang volt.⁴⁸ A jelenlegi plébánia emeletes épületét 1928-ban emelték annak helyén, amit még az előző templomhoz építettek az Almásyak.

Sokan azt gondolják, hogy a mai templom körüli kőfal a régi vár maradványa. Ezt azonban csak 1900-ban építették a régi templom tégláiból és a hatalmas építményt óvja a süllyedéstől.⁴⁹

---

³⁹ Eigner. 10.p.

⁴⁰ Tóth. 118.

⁴¹ Eigner. 14.p.

⁴² Uo. 14.p.

⁴³ Uo. 14.p.

⁴⁴ Uo. 14.p.

⁴⁵ Uo. 14.p.

⁴⁶ Uo. 16.p.

⁴⁷ Uo. 17–18.p.

⁴⁸ Uo. 19.p.

⁴⁹ Tóth. 118.p.

A templom jelenleg – a felszentelés százéves évfordulójára készülve – a város és a hívek adományaiból Laczkó Béla prépost plébános irányításával kívül-belül felújítás alatt áll.

c. A Kálvária-dombra épült kápolna vázlatos története

A főtemplom mellett 1756 és 1761 között ifj. (II.) Almásy János a törökszentmiklósi *Kálvária-dombon* egy kápolnát építtetett a Fájdalmas Szűzanya (Mater Dolorosa) tiszteletére, mégpedig azért, hogy ez a kápolna a domb körül elterülő akkori katolikus temetőnek – melyet az 1810-es évekig használtak, – méltó díszes legyen.⁵⁰ Ezt az első kápolnát az Almásy család, máig nem tisztázott okból 1819-ben lebontatta, majd újraépíttette.⁵¹ A munkálatokhoz a várostól semmiféle támogatást nem kaptak, csupán néhány kőműves nyújtott némi segítséget. A kápolna 1854-ben javításra szorult, melynek teljes költségét Almásy család viselte.⁵² Ezt követően, de még a XIX. század közepén az Almásy család eladta a halmot és a rajta lévő kápolnát a hozzá tartozó szőlővel a szajoli Fejér Lajos földbirtkosnak.⁵³ Az ő engedélyével néha miséztek is a templomban. Ennek örökösei viszont továbbadták a területet egy bizonyos Lelovitsnak (névén kívül nincs róla adat), akitől Fehér Sebestyén helyi gazda vásárolta meg. A kápolnát 1895-96-ban helyreállíttatta, megnagyobbíttatta és felszerelte. Ekkor ő a telket, melyen a kápolna állt, a katolikus egyházközösségnek ajándékozta, s a kápolna fenntartására 600 forintot biztosított.⁵⁴ Ettől az időtől kezdve rendszeresebbé vált a misézés a kápolnában, a kápolna körül kiveszett szőlők helyén pedig, főképp a katolikusok pusztákról való beköltözése folytán, a XIX. század végére új városrész alakult ki. A katolikus számának nagyarányú megszorodása miatt, a katolikus egyháznak 1894-ben a közelben új iskolát kellett építenie. Erre a Kálvária-domb déli lejtőjén került sor.⁵⁵

A következő fontos esemény 1939-40-ben történt, amikor özv. Kóródi Mihályné törökszentmiklósi lakos földeket és két házat ajándékozott az itteni

---

⁵⁰ Uo. 119.p.

⁵¹ Soós. 298.p.

⁵² Tóth. 119.p.

⁵³ Soós. 298.p.

⁵⁴ Uo. 298.p.

⁵⁵ Tóth. 124.p.

egyházközségnek, szerzetesi plébánia felállításának költségeire. A szerviták vállalkoztak a szervezendő plébánia adminisztrálására.⁵⁶ E szerzetesrendet 1233. augusztus 15-én alapította hét előkelő nemes ifjú Itáliában. A rend legfőbb apostoli célkitűzése: a lelkipásztori szolgálat, az evangelizálás, életpéldájuk és igehirdetésük által a Fájdalmas Szűz tiszteletének terjesztése. A szerviták azonban csak 1947/48-ban vehették birtokukba a Kálvária-dombot, ugyanis csak ekkor jelölték ki a kis kápolnát a felállítandó második plébánia részére istentiszteleti helynek, a mellette levő iskolaépületet pedig rendháznak. Ez utóbbit az érintett célra átalakították, és abba 1948 tavaszán három szervita páter és egy laikus testvér költözött, az egri érsek pedig 1948. május 2-án felállította a *II. – Fájdalmas Szűz – plébániát*, melyet 1950 óta egyházmegyei papok adminisztrálnak.⁵⁷

d. Az 1948. évi törökszentmiklósi Mária-napok

A templom történetében a legnagyobb eseményt az 1948. május 8-án és 9-én megrendezett törökszentmiklósi Mária-napok jelentették. A Magyar Katolikus Püspöki Kar az 1947-48. évet a Boldogasszony évének nyilvánította. A Mária-év gondolata Mindszenty József bíboros hercegprímás, esztergomi érsek, a magyar katolikus egyház akkori fejétől eredt. *Emlékirataim* című munkájában így ír: „A tenger felett, hazatérőben átgondoltam nyugodtabban az ottavai Mária-kongresszuson támadt gondolatomat: egy megrendezendő magyar Boldogasszony-év tervét.”⁵⁸ (A kanadai Mária-kongresszus 1947. június 18-22 között került megrendezésre.) A Mária-év az egész ország területére kiterjedt. A megnyitó ünnepséget 1947. augusztus 15-én, Nagyboldogasszony ünnepén, Esztergomban tartották. A Mária-év céljáról ezt olvashatjuk Mindszentytől: „A magyarság a történelem folyamán mint nemzet is találkozott Máriával Szent István országfelajánlása révén. (...) Szent István szövetsége érvényben van ma is. (...) Mi Isten útját látjuk a történelmi eseményekben (...) Most hívunk fel benneteket arra, hogy amint őseink tették, töretlen bizalommal helyezzük sorsunkat Isten kezébe a Szűzanya által. Ezért lett az 1947–48. év a Boldogasszony éve.”⁵⁹

---

⁵⁶ Soós. 298.p.

⁵⁷ Uo. 298.p.

⁵⁸ Mindszenty. 195.p.

⁵⁹ Uo. 195.p.

1948. április 30-án a vatikáni rádió magyar nyelvű adása, majd ezt követően a Vatikán hivatalos lapja, a *L'Osservatore Romano* május 6-án világgá röppentette a hírt: XII. Pius pápa Fájdalmas Szűz Mária-szobrot küld a törökszentmiklósi szervita templomnak. Ez a szobor csupán másolata annak a kegyszobornak, melynek eredetije Rómában a Szent András templomban található.⁶⁰ E jeles esemény a plébánia felállításával, a szerviták letelepedésével, szervesen kapcsolódott a Mária-év eseménysorozatába.

A kunsági Mária-napokat az egri érsek, Czapik Gyula nyitotta meg május 8-án, szombaton reggel *Veni Sancte*-vel, melyen Kriston Endre, egri segédpüspök mondott megnyitó beszédet. Mindszenty József bíboros hercegprímás szombaton a késő délutáni órákban érkezett Törökszentmiklóásra. Az egri érsek már Szajol határában fogadta a hercegprímást, majd egy 130 tagú lovasbandérium kíséretében hozták a város határáig. Itt új sereg fogadta az érkezőket, majd a két főpásztor virágdíszes hintóba szállt.⁶¹

Az esti órákban körmenet indult a vasútállomáshoz Pétry József váci püspök vezetésével. Megérkezett a kegyszobor is, melyet Rómától Budapestig repülőgépen, Törökszentmiklósig pedig vonaton szállítottak. Hat férfi a vasútállomás épülete előtt vállára emelte a szobrot és elindult a Kálvária-kápolna felé. Mikor bekanyarodtak a főutcára, gyertyát gyújtottak és úgy kísérték a Szűzanya szobrát. A kápolnánál a tábori oltárhoz helyezték a szobrot. Ekkor Czapik érsek mondott szentbeszédet. Ezt követően Páter Ángyán Fülöp szervita tartományfőnök felkérte az érsek urat, hogy koronázza meg az akkor még koronázatlan szobrot. Az aranyozott koronát a budapesti Mészáros Lajos készítette. Czapik érsek úr kezébe vette az aranyozott, magasívelésű koronát, s ráhelyezte a kegyszobor homlokára.⁶²

Mindszenty József bíboros hercegprímás vasárnap délelőtt, május 9-én a kispiacnak nevezett Pánthy téren mutatott be ünnepélyes szentmisét. Ekkor mondta el ünnepi beszédét is, melynek igen nagy visszhangja volt politikai körökben. Az ifjúság és a házasság tisztaságáról szolt a hercegprímás, arról a tisztaságról, mely a nemzet megtartó ereje. Majd az egyházi és a vallásos iskolák

---

⁶⁰ Parádi. 8.p.

⁶¹ Szív. 1948.V.15.

⁶² Uo. 1948.V.15.

szabadságáról beszélt. Kérlelhetetlenül szólt a „szabad egyház szabad államban” jelszóról. A szentbeszéd időszerűsége miatt az egész nagytéren folyton beletapsoltak a bíboros szavaiba. Az is jólesett a törökszentmiklósi híveknek, hogy Mindszenty hosszasan foglalkozott ennek a vidéknek történetével.⁶³ Ezután Kriston Endre egri segédpüspök vezetésével körmenet indult a városon keresztül. Délután három órakor a főtemplomban litánia kezdődött, melyet Dr. Kiss Péter kunszentmártoni plébános végzett. Ezt követően végső helyére, a Kálvária-kápolnába vitték a Szűzanya kegyszobrát. A Kálvárián szentbeszéd keretében vette át a szobrot Páter Ángyán Fülöp szervita tartományfőnök. Ezután a nagytemplom előtti Szent Miklós téren a fegyverneki egyházközség műkedvelői szabadtéri előadás keretében adták elő a *Boldogasszony legénye* c. misztériumjátékukat.⁶⁴ Ez volt a kétnapos esemény zárómozzanata, melyen összesen 22000 ember vett részt annak ellenére, hogy a politikai vezetés minden erővel igyekezett megzavarni az ünnepségsorozatot: „Volt olyan vonat is, amely nem állt meg menetrend szerint Törökszentmiklóson, hanem a híveket továbbvitte Kisújszállásra, az ottani állami ünnepségekre. Erről a *Tiszavidék* c. lap 1948. május 9-i számában így tudósít (tartalmi kivonat): 1948. május 9-én Kisújszálláson Gerő Ernő miniszter felavatta a kisvasutat Dobi, Darvas, Rónai miniszterek jelenlétében. Ez szervezett tömegmegmozdulás volt egésznapos programmal: Kisújszállás, Szolnok, Debrecen, Jászberény, Túrkeve, Tiszaföldvár, Törökszentmiklós énekesei, zenekarai, néptáncosai szórakoztatták a népet. A kisújszállási ipartestületben fővárosi színészek szerepeltek. Ugyanezen a napon Szolnokon megyei tűzoltónapot tartottak.”⁶⁵

Az egyházközség, mely szeptember 12-én ünnepli Szűz Máriát, idén a város története talán legnagyobb eseményének 50. évfordulójáról készül megemlékezni.

A templom ősidők óta különleges helyet foglal el egy-egy város életében. Mutatója nem csak a város anyagi lehetőségeinek, de a hívek buzgóságának is. Törökszentmiklós az alföldi mezővárosok életét élte, lakói főként mezőgazdaságból éltek, s nem voltak különösebben gazdagok. Az, hogy a városnak két

---

⁶³ Új Ember. 1948.V.15.

⁶⁴ Uo. 1948.V.15.

⁶⁵ Parádi. 14.p.

plébániája van, s hogy a Szentháromság-templom a térség legnagyobbja, egy-két nagylelkű adakozót leszámítva, elsősorban a lakosság hitbuzgalmának köszönhető. Annak, hogy a helyi egyház élete szerves részévé vált a város életének, teljességgel összefonódott azzal. És nem utolsósorban oka az is, hogy a kritikus időkben mindig olyan irányítója akadt a híveknek, aki kellő odaadással, céltudatos, példaadó hittel tudott az egyházközség élére állni.

Felhasznált irodalom

- Adatok Szolnok megye történetéből II. Szerk: Botka János. Szolnok, 1989.
- EIGNER NÁNDOR: *Emléksorok a törökszentmiklósi r.k. új templom 1900. június 10-én történt megáldása alkalmából.* Eger, 1900.
- MINDSZENTY JÓZSEF: *Emlékirataim.* Budapest, 1989.
- PARÁDI FÉLIX: *A nagykunsági Mária-napok Törökszentmiklóson.* Törökszentmiklós, 1993.
- SIMON BÉLA (szerk.): *Szülőföldem, a Jászkunság.* Szolnok, 1992.
- SOÓS IMRE: *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése.* Bp., 1985. Szív. 1948. május 15.
- TÓTH SÁNDOR: *Vázlatok Törökszentmiklós múltjából.* Törökszentmiklós, 1957. Új Ember. 1948. május 15.

NAGY TAMÁS

A római megegyezés a Déli Vasút felosztásáról

BEVEZETÉS: A DÉLI VASÚT RÖVID TÖRTÉNETE

A cs. k. szabadalmaztatott Déli Vaspálya Társaság (Südbahn Gesellschaft) az Osztrák-Magyar Monarchia legnagyobb magánvasút-társasága, ezáltal egyik legnagyobb magánvállalkozása volt. Amint azt az 1. számú térképünkön látjuk, 1914-ben kétezer-kétszázharmincnégy kilométer hosszú vonalhálózata a Bécset és Tirolt, valamint a nyugat-magyarországi területeket kötötte össze egymással és az Adriával. Ezen kiemelkedő jelentőségű vonalak révén a Déli Vasút rendkívül fontos részét képezte a Monarchia gazdasági és kereskedelmi életének. Ezt a tényt a magyar közlekedéstörténet MÁV-párti szemlélete előszeretettel elfeledtette, miközben Ausztriában a „Südbahn” napjainkig jól ismert fogalom – nem csupán a vasútbarátok körében.¹ Jelen dolgozat ezen a helyzeten kíván változtatni.

Általánosan elfogadott vélemény, hogy az utókor számára egy vasúttársaságnak sokkal inkább az alapítására és vonalainak építése érdekes, nem pedig a már kialakult vasúti üzem. Az 1858. november 10-én alapított és december 9-én Ferenc József által engedélyezett és 1959. január 1-jével ténylegesen működő „Cs. k. szabadalmazott Déli Államvasút, Lombard-Velencei és Központi Itáliai Vasúttársaság” különösen gazdag előtörténettel büszkélkedhetett. (Kimondhatatlanul hosszú nevének rövidítésére kezdettől fogva a „déli vasút” kifejezést

---

¹ Magyarországon a Déli Vasút történetéről – saját 1994. évi szakdolgozatunkat most nem számítva – csupán néhány cikk, ismeretterjesztő kiadvány készült valamely vonalának jubileuma alkalmából. Ausztriában J. O. Slezak kiadója számos, a Déli Vasút történetét is tárgyaló művet publikált, de ezek elsősorban mozdonytörténettel és a magyar résszel kevésbé foglalkoznak. (Pawlik-Slezak: *Südbahn-Lokomotiven*; Stockklauser: *Dampfbetrieb in Alt-Österreich*.)

használták.)² A Habsburg Monarchia vasúti összeköttetését a tengerrel Ausztriában és Magyarországon egyaránt, már a reformkorban is rendkívül fontos és sürgős lépésnek tartották. Az útirány és a célállomás kérdésében az osztrák és magyar álláspont közel sem volt ennyire azonos. Az osztrákok a legrövidebb úton, osztrák területen, (Wiener) Neustadton, Grazon és Laibachon (ma: Ljubjana) át Triesztbe akartak eljutni; és a Magyarországról az Adria felé vezető vaspályákat is erre a fővonalra szándékozták felfűzni. Hazánk számára a trieszti kereskedelem az 1754 óta fennálló birodalmon belüli vámhatárok miatt hátrányos volt; Kossuthék Fiumében szerettek volna „tengerre szállani”, természetesen közvetlen összeköttetéssel.³ Az egyetlen „köztes” megoldást Széchenyi nyújtotta, aki az Alpesek okozta földrajzi akadályokat és „Ausztriával egybeházasított állapotunkat” figyelembe véve egy – az ausztriainál kedvezőbb fekvésű nyugat-dunántúli tájon át vezetendő – Bécs-Trieszt vonalat tervezett.⁴ A reformkor nagy vasúti vitáját a negyvennyolcas forradalom és az utána következő osztrák önkényuralom zárta le. Ausztria végül – az állami gazdaságfejlesztés csődjét követően – csak 1857 nyarára készült el déli vasútjával, amely irdatlan anyagi és emberi áldozatok árán ugyan, de Karl von Ghega zseniális terveinek köszönhetően mégis csak a Semmeringen és a szlovéniai karszton át vezetett Triesztbe. Magyarország tengeri összeköttetése egyre késett, ám 1856-ban néhány lelkes konzervatív reformer – akik belátták, hogy a belső vámhatárok eltörlésével⁵ közel sem éppen Fiume elérése a létfontosságú – megalapította a Ferenc József Császár Keleti Vasúttársaságot (KFJOB). Meglepő módon a sok-sok hallgatás után, a KFJOB már a következő évben építeni kezdett, hogy nagyszabású vonalhálózati tervét (Buda és Nyugat-Dunántúl összeköttetése Kanizsán át az osztrák déli vasúttal és Eszéken át későbbiekben Zimonynál Belgráddal és a Balkánnal) megvalósítsa. Majd a következő évben a jó szándékú magyar arisztokraták tudta nélkül eladták a vasútjukat. 1858-ban ugyanis a

---

² Lovas Gyula: *125 éves a Buda-Kanizsa vasútvonal*. Kiadja: a MÁV Vezérigazgatóság Tájékoztatási Főosztálya, Budapest, 1986.

³ Az adriai vasút ügyét Gergely András ismertette: *Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban: a fiumei vasút*. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 98. kötet, Akadémiai Kiadó, Bp., 1982.

⁴ Lásd az 1836/XXV. tc (Az első magyar vasúti törvény) h pontját.

⁵ Gergely i. m. 156. o.

párizsi Rothshchild-bankház kereste fel a birodalmi kormányt valamennyi már megépített és tervezett déli vasútvonal és az ezekhez tartozó transzverzális vonalak megvásárlásának szándékával.

Azaz a

- Déli Állam-, Lombard-Velencei és Közép-itáliai Vasúttársaság (Bécs-Trieszt és az akkor még osztrák kézen lévő észak-olasz vasútvonalak);
- Tiroli Államvasút (Innsbruck-Kufstein, Verona-Bozen /Bolzano/ már megépített; Bozen-Franzenfeste /Fortezza/ -Innsbruck tervezett vasútvonalak);
- Karintiai Vasúttársaság (Marburg /Maribor/-Klagenfurt-Franzenfeste tervezett átlós fővonal)
- Ferenc József császár Keleti Vasúttársaság már korábban említett, építés alatt álló vasútja kerültek így egy-egy vasúttársaság irányítása alá.⁶ (Lásd a 2. számú térképmellékletünket.)

Magyarországon általános felháborodással fogadták a tervet, de a Ferenc József Császár Keleti Vasút vezetősége – a magyar igazgatósági tagok ellenállása, majd lemondása ellenére – megszavazta a fúziót. Széchenyi 1858. október 14-én keltezett drámai erejű levelében próbálta megtartani gróf Zichy Edmundot a magyar vasútügy számára. „Én mindig aggódtam Ferenc József (keleti) Vaspálya tekintetében, melynek tulajdonképp Te vagy a nemzője, ápolója, nevelője, ... most elhagynád gyermekedet?”⁷ Mindhiába. A Pesti Napló november 4-i, csütörtöki számának második oldalán közölte Széchenyi levelét, azonban a cenzor – értesülve annak tartalmáról –, egy kivételével a napilap összes nyomdából kikerült példányát bezúzatta.⁸ Hat nappal később, 1858. november 10-én, a bécsi Zene Egylet nagytermében a KFJOB-ot is beolvasztották a már említett hosszú nevű „déli” vasúttársaságba, amely 3133 kilométeres vonalhálózatával (amelyből 1396 km a már megépített, 1105 km az épü-

---

⁶ *Geschichte der Eisenbahnen der österr.-ungar. Monarchie*. I. Szerk.: Hermann Strach. Wien-Teschen-Leipzig, 1898, 330–332. o. A vasúttársaságok megnevezésénél az egyszerűség végett csak a magyar neveket használtuk, néhol azt is rövidítve.

⁷ Majláth: *Széchenyi összes levelei*. I–III., 1937.

⁸ Azt az egy darabot Török János szerkesztő mentette meg, és így napjainkig az Országos Széchenyi Könyvtár muzeális sorozatának féltve őrzött kincse. Dienes Istvánné: Közút, Lánchíd, vasút. In *Széchenyi és kora*. Szerkesztette Éri István. Budapest, 1991, 162–164. o.

lőfélben lévő és 632 km a későbbre tervezett vasút) a Habsburg Monarchia messze legnagyobb magánvasútvá vált.⁹ Az első életképesnek bizonyult magyar vasúttervet felemésztette a külföldi tőke, és a tőle függő osztrák kormányzat közlekedési politikája.¹⁰

Olaszország egységesülésével a Déli Vasút elvesztette észak-itáliai vonalait, így azt a 841 km-es szakaszt is, amelyet még 1864-ben Piemontban vásárolt, és amellyel forgalmi területe akkor Budától a francia határig ért. Hosszas tárgyalások után, az olasz kormány 1875. november 17-én megkötött bázeli konvencióban évenkénti részletekben fizetendő 725 millió svájci frankért megvásárolta a Déli Vasúttól a területre eső vonalakat.¹¹ Ezek szétválása után a társaság maradék része az 1876. augusztus 9-én tartott rendkívüli közgyűlésén a Déli Vaspálya Társaság (Südbahn Gesellschaft) nevet vette fel.¹²

Magyar ellenszenvtűntetések ide vagy oda, a társaság néhány éven belül (némi módosításokkal ugyan) megépítette a KFJOB-tól örökölt magyarországi hálózatot. 1860. március 31-én érkezett meg Fehérvárra Újszönyről az első tehervonat (80 km); majd alig egy évvel később a „budai pályafőről” is elindult az első szerelvény, hogy Kanizsán (221 km), Pragerhofon (330 km) át Trisztbe érve, 5500 mérő kukorica rakományát a Bibby and Son nevű angol társaság saját hajóin Liverpoolba szállítsa.¹³ 1862-ben Zágrábot és Száva-Kulpa torkolatánál fekvő fontos, római eredetű kereskedelmi várost, Sziszeket (Sisak) kötötték össze az osztrák déli vasúttal Steinbrücknél (ma Zidani Most, 126 km). Széchenyiék nagy terve, a nyugat-dunántúli vasútvonal csak 1865-ben valósult meg: szeptember 21-én nyitották meg a 165 km hosszú Sopron-Nagykanizsa vonalat. Ezzel (és már két évtizeddel korábban elkészült Wiener Neustadt-Sopron szakasszal) a nyugat-dunántúli megyéket összekötötték Béccsel és a tengeri kereskedelemmel. A vonalnak azonban nem épült semmiféle folytatása Eszék felé, ahogy azt az arisztokrata vasútpártiak korábban tervezték, csak egy kisebb jelentőségű, helyi

---

⁹ Lásd: Pawlik-Slezak: Südbahn-Lokomotiven 15. o.

¹⁰ Lovas Gyula: A Cs. K. szabadalmazott Ferencz József Császár Keleti Vasúttársaság. In *Vasúthistória Évkönyv*, 1988. Szerkesztette Mezei István. Budapest, KÖZDOK, 1988, 283–286. o.

¹¹ Képesy Árpád: *A magyar vasútügy története*. Budapest, 1908, Wodianer, 51. o.

¹² *Magyar Vasúti Évkönyv*, 1878. (Az első magyar vasúttörténeti sorozat első kiadványa.) Szerkesztette Vörös László. Kiadja: Mihók Sándor. 398–402. o.

¹³ *Vasárnapi Újság*, 1861. május 5.

érdekű meghosszabbítása három évvel később a Dráva-parti Barcsra (71 km). A magyar kormány kívánságára 1873. június 25-én egy 57 km hosszúságú nehéz, hegyi pályával fűzte fel Fiumét, a magyar kikötővárost, St. Peter in Krain-nál (ma Pivka) az osztrák déli vasút rendszerébe. Ezzel a Déli Vasút még a fiumei kereskedelem terén is előnyt élvezett a magyar állami vasúttal szemben, hiszen csak közel két évtizeddel később, a Budapest-Pécsi Vasút 1889. évi államosításával jutott el közvetlen úton a magyar kikötővárosig. (Ezen közvetlen kapcsolat kimunkálása végettt a MÁV 1880-ban – további tízéves adómentesség fejében – megváltotta a Déli Vasút még 1865-ben épített, a maga számára kisebb jelentőségű, Zágráb-Károlyváros /52 km/ vonalát.)¹⁴

Felesleges lenne tagadni, hogy a Déli Vasutat Magyarországon általános ellenszenv fogadta, és ez az ellenszenv még évtizedekig fennmaradt. A magyar közvélemény ebben az idegen vasútban – teljes joggal – az osztrák közlekedéspolitiká hű kiszolgálóját látta. Végül oldódott a közutálat, bár nem a magyar egyenruhába öltöztetett, magyar nyelvre megtanított vasúti alkalmazottaknak vagy a végre magyar nyelven kiírt állomásneveknek köszönhetően. A Déli Vasút rendkívül jól működő, konszolidált vállalkozás volt. Teherforgalmát versenyképes árakon és megbízhatóan bonyolította le; kulturált személyfuvaroztatása pedig egyenesen legendássá vált. A nehéz lejtviszonyú pályákon közlekedő távolsági személy- és gyorsvonatai tiszták, kényelmesek és pontosak voltak. A műszaki teljesítmények és a technikai fejlesztés terén a többi magyar vasúttársaság előtt jártak, és így követendő például szolgáltak azok számára. A magyar utazóközönséget büszkeséggel töltötte el, hogy a Déli Vasút az osztrák közlekedési színvonalat Magyarországon is biztosította. Más részről a társaság elzászi származású vezérigazgatója, Friedrich Schüller, a modern idegenforgalom megteremtője volt. Már a karintiai vasút építéskor felmerült benne a gondolat, hogy az utasok megszakíthatnák hosszú, fáradságos útjukat egy-két éjszakára a Dráva vadregényes völgyében. A toblachi üdülőparadicsomot a Monarchia legismertebb turistacélpontja, a Semmering követte, a legjelentősebbnek mégis Schüller utolsó vállalkozása, az „osztrák Riviéra” bizonyult. Abbáziában (ma Opatija, Horvátország) mind az arisztokrácia, mind a polgári rétegek köréből

---

¹⁴ Tominac József: *(A) Magyar Szent Korona országainak vasútjai (1845–1904)*. Budapest, Klösz Gy. és fiai, 1905. A magyar hálózat megépítéséről részletesen tájékoztat még: Lányi Ernő: *A magyar magánvasutak és mozdonyaik*. (Kézirat.) 22–23. o.

évről évre egyre többen képviseltették magukat. A Quarnerót a századfordulón már több mint kétszáz villa övezte; villanyvilágítás, vízvezetékrendszer és villamos vasút szolgálta a nyári üdülővendégek kényelmét.¹⁵ De a Déli Vasút a magyar üdülőkörzetek (Balaton, Velencei-tó) népszerűsítésében is fontos szerepet vállalt. Már a századfordulón is a gyorsvonatok a fontosabb üdülőhelyen megálltak, majd 1910 után külön gyors- és személyvonatok indultak nyaranként Budapestről a balatoni fürdőhelyekre.¹⁶

A magyar kormány 1880-ban kötött egyezség után a társaság vezetői a vetélytárs szerepet az egészséges együttműködésre cserélték. Ekkor a DV külön budapesti üzemigazgatóságot állított fel, amely 1896 után a magyar vonalak felett teljes önállósággal bírt. Az adriai kereskedelmet megosztotta a MÁV-val, és vállalta néhány helyi érdekű vasút alapítását és üzemvitelét.¹⁷ Lassan nem volt olyan déli vasúti állomás, amelyről ne ágazott volna ki egy-egy iparvágány az adott település korszakunkban alapított, tisztesen prosperáló üzeméhez. A DV jelentős forgalmi központjaiban (Wiener Neustadt, Bruck a. d. Mur, Graz, Klagenfurt ill. Sopron, Szombathely, Nagykanizsa és Székesfehérvár) gombamód szaporodtak a gyárak, és a népesség – átlagosan – megháromszorozódott.¹⁸

Az első világháborúban a déli vasútvonalakra a szerb majd az olasz front hatalmas hadiforgalma zúdult. Naponta indultak friss csapatokkal a vonatok a frontra, és tértek onnan haza sebesültekkel, miközben az áruszállítás visszaszorult, a polgári személyforgalmat pedig viszonylatonként egy személyvonatpárra korlátozták. A négyéves harcokat lezáró Párizs környéki békék az Osztrák-Magyar Monarchia azon területeit, amelyeken a Déli Vaspálya Társaság vonalai húzódtak, négy utódállam – Ausztria, Olaszország, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság és Magyarország – birtokába juttatták. (Lásd a 3. számú térképet) A négyfelé vágott forgalmi területen egységes működésre nem volt lehetőség: a

---

¹⁵ Reden, Alexander Sixtus von: *Az Osztrák-Magyar Monarchia*. Salzburg-Budapest, Széchenyi Kiadó, 1989, 185. o.

¹⁶ Österreichisches und Ungarisches Kursbuch 1914. (Nachdruck der Fahrpläne von Ungarn und Bosnien. Verlag J. O. Slezak, é. n.)

¹⁷ Lásd Lovasnak a 2. jegyzetben i. m. és Kubinszky Mihály: 100 éves a Sopron-Nagykanizsa vasútvonal. In *Közlekedési Közlöny*, 1966. 3. sz. 46. o.

¹⁸ Nagy Tamás: *A Déli vasút magyarországi vonalainak története*. (Szakdolgozat a JGYTF Történettudományi Tanszékén, Szeged, 1994, 17. o.)

Déli Vasút sorsa megpecsételődött. A békeszerződések az ügy megoldását nagyvonalúan az utódállamok és a társaság vezetőinek megegyezésére bízták.¹⁹

MEGJEGYZÉSEK A MEGEGYEZÉSHEZ

A Déli Vaspálya Társaság sorsáról a területileg illetékes államok képviselői és a magánvasút vezetői között 1923. március 29-én Rómában született meg a végleges megegyezés. Az *Accordot* azonban éveken át húzódó eredménytelen tárgyalások, valamint az ügyet „ideiglenesen rendező” Régime *Provisoire* (1921. február 11.) előzték meg, amelyek ismertetése nélkül a Megegyezés magyarázatához nem foghatunk.

Az 1918. október 24-én kezdődött, jelentős antant előrenyomulás felmorzsolta a központi hatalmakat az olasz fronton. Ennek és a hátszágokban támadt forradalmi és amely eredményeként az Osztrák-Magyar Monarchia november 3-án Páduában fegyverszünetet kötött. Ekkorra Horvátország és Szlovénia már kiléptek a Monarchiából, és hét nappal később Genfben a szerb kormány és a szerb-horvát-szlovén Nemzeti Tanács határozatot hoztak a délszlávok egyesüléséről, amely december 1-jén – szerb vezetéssel – ténylegesen megtörtént.²⁰

A Déli Vasút forgalmi területének java az Ausztria önállósulásával október 30-án megszűnt Osztrák-Magyar Monarchia azon részére esett, amelyekre a világháború során tett antant ígérek alapján Olaszország és a frissiben szerveződő délszláv állam igényt tartott. Olaszország a háborút lezáró időszakban a magának követelt területeket, Dél-Tirolt, Trieszt környékét és az egész Isztriát elfoglalta, és az ezeken a területeken talált műszaki berendezésekre, így a Déli Vasút gördülőanyagára is, számottevő hadisarcot vetett ki.²¹ A szerb haderő a november 13-án Belgrádban Magyarországgal megkötött fegyverszünet

---

¹⁹ Lásd a St. Germain-i békeszerződés 320. és a tirnaoni 304. cikkelyét, Magyar Törvénytár, 1921/ XXXIII. tc.

²⁰ Sokseviccs Dénes-Szilágyi Imre-Szilágyis Károly: *Déli szomszédaink története*. Budapest, Bereményi, 1994, 223. o.

²¹ *Die Südbahn und ihre Vorläufer*. Szerkesztette Herbert Dietrich. Wien, 1994, Bohman Verlag, 177. o. A bizonyító adatokat később közöljük.

után azonnal megkezdte az észak felé nyomulást, és 1918 karácsonyára a Muraközbe és Zala megye déli részéig jutottak.²² Szlovéniában azonban az olasz előrenyomulás, az osztrák ellenállás és a bolsevik veszély miatt – a szerbek „önzetlen” jelenléte ellenére – patthelyzet alakult ki. Az Ausztria által 1919. szeptember 10-én aláírt St. Germain-i béke és az Olaszország és a délszláv állam között 1920. november 12-én megkötött rapallói szerződés végül a Murától délre eső területeket a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak, az attól északra lévőket Ausztriának ítélte, Dél-Karintia ügyében népszavazást rendelt el; Triestet és az Isztriát Olaszországnak juttatta.²³ Egy évvel később a karintiai szavazás az Ausztriában maradás mellett döntött.²⁴ A délszláv állam Trianonban (1920. június 4.) a Muraközzel vigasztalódhatott.²⁵ A két vesztes, Magyarország és Ausztria között az egyetlen vitás kérdésben, a nyugat-magyarországi megyék sorsáról a velencei tárgyalás lényegében Ausztria javára döntött, bár a december 14-ei soproni népszavazás eredményeként a „leghűségesebb város” magyar kézen maradt.²⁶

A területváltozások eredményeként a Déli Vasút egyetlen fővonala sem maradt egyazon állam területén. (Lásd a 3. számú térképet.) Így a továbbiakban a társaság önálló működése (például az országonként eltérő pénz- és tarifarendszer, műszaki szabványok vagy az illető államok közötti rossz politikai viszony miatt) képtelenségnek tűnt, és ezt azok nem is nagyon óhajtották. A Párizs környéki békék az „Osztrák Délivaspálya-Társaság”²⁷ (sic!) sorsát az illetékes államok és a társaság képviselőinek megegyezésére bízta, azzal a kikötéssel, hogyha ilyen megegyezés nem jönne létre, a problémákat a Nemzetek Szövetségének Tanácsa által kijelölt döntőbírák rendezzék. A törvény a lehetséges ellentétek között a „vonalak megváltására vonatkozó szerződések értelmezését” külön említi. Lényegében ez – hogy állami kezelésbe vétel esetén, ki, kinek és mennyit fizet

²² Gratz Gusztáv: *A foradalmak kora. Magyarország története 1918–1920.* Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935, 63. o.

²³ Lásd Soksevcics-Szilágyi-Szilágyi 248–249. o.

²⁴ Pándi Lajos: *Köztes-Európa (1763–1993). Térképgyűjtemény.* Budapest, 1995, Osiris-Századvég Kiadó, 798

²⁵ Ormos Mária: *Padovától Trianonig.* Budapest, 1983, Kossuth.

²⁶ Ormos Mária: *Civitas fidelissima. A soproni népszavazás.* Győr, 1989

²⁷ Magyar Törvénytár, 1920. évi törvények. XXXIII. tc./ 304. cikk, 309. o.

– volt a legsúlyosabb probléma. Olaszország a déli vasútvonalakat már a hivatalos döntés előtt államosította, sőt a bázeli konvencióban vállalt közel harminc millió aranyfrank évjáradékot huzamosabb ideje nem fizette.²⁸ A délszláv államokban is kaotikus állapotok uralkodtak, olyannyira, hogy – lévén a magyar revíziótól a békekötés másnapjától tartottak –, a síneket Csáktornyanál felszedve, mindennemű nemzetközi forgalmat lehetetlenné tettek.²⁹ Ausztriában az állami kezelésbe vétel szándékát jelzi, hogy 1921. július 1-jével a társaság önálló tarifarendszerét elvesztette, az osztrák államvasúttal azonos díjtételek megállapítására kényszerült.³⁰ A viszonyok legkorábban Magyarországon rendeződtek. Samuelyék 1919. június 7-én Sopronkövesden egy vasutas tisztet és a fiát felakasztották (ők a vörösteror alatti vasutassztrájk áldozatai voltak),³¹ de a DV a területmentés során az osztrák csendőrökkel szemben vívott harcokban és a soproni népszavazás sikeréért egyaránt fontos szerepet vállalt.³² 1919 utolsó napjaiban – a magyar vasúttörténet során először – az egész ország személyforgalma szünetelt. Egy évvel később viszont két tény is a társaság rendezett helyzetére utalt: a nyári forgalomra való tekintettel bővítették a budai Déli pályaudvart; az igazgatóság bizonyos osztályai a már megszűnt Kassa-Oderbergi Vasút székházába költöztek.³³

1921 januárjában a Déli Vasút igazgatósága kérte fel az érdekelt országokat és a Népszövetség képviselőit, hogy amíg a vitás kérdésekben végleges megállapodásra nem jutnak, a társaság helyzetét ideiglenesen rendezzék.³⁴ A társaság a vasúti üzem fenntartása érdekében állami támogatást kért, és ezt a február 5-én kezdődött tárgyalások eredményeként megkapta. A február 11-én, Bécsben megkötött Régime Provisoire az államkölcsönök visszafizetésének módozatait a végleges egyezmény hatáskörébe utalta. A társaságnak minden állam területén önálló igazgatóságokat kellett létesítenie. Az érdekelt

²⁸ Lányi i. m. 24. o.

²⁹ Vasúti és közlekedési közlöny 1921/ 15. szám, 71. o. (a továbbiakban: VKK)

³⁰ VKK 1921/26. szám, 137. o.

³¹ Miklós Imre: *A magyar vasutasság oknyomozó történelme*. Budapest, szerzői kiadás, 1937–38, 526. o.

³² Lovas i. m. 62–63. o.

³³ VKK, 1921/14. szám, 66. o.

³⁴ VKK, 1921/26. szám, 137. o. .

államok a vasút működésének ellenőrzésére, az Igazgatótanácsba országonként két-két tagot delegálhattak; további négy felügyelő tagot a Népszövetség nevezett ki. Az ideiglenes rendezést 1923. április 1-jéig érvényesítették.³⁵

A Régime Provisoire-t először Olaszország, majd április 10-én Magyarország is ratifikálta. Ausztria beleegyezésével, a jugoszláv aggályok elhárulása után, az ideiglenes rendezés életbe lépett. 1921. július 7-én feszült várakozás előzte meg a társaság Igazgatótanácsának rendes közgyűlését. Ezen először újraválasztották Dr. August Weeber elnököt, majd Finánczy Béla és Ullmann Adolf magyar delegáltak illetve az osztrák képviselők bejelentették, hogy kormányaik előleget nyújtanak a területükre eső vonalak üzemeltetésére.

Felmerül a kérdés, hogy miért jelentett a Déli Vasút sorsa ilyen súlyos problémát. Bár a napilapok e téren is össze-vissza cikkeztek, a kérdést Finánczy tanácsos fogalmazta meg először pontosan a szaklap hasábjain.³⁶ Tehát a magánvasutak keletkezésének és működésének jogalapja az engedélyezés. A társaság az eredeti engedélyokmányban előírt vonalak megépítése után – amint az a vasutaknál szokásos –, azok használatára kilencvenkilenc évre nyert jogot: 1870. január 1-jétől 1968. december 31-ig.³⁷ Az érvénytartam ideje alatt a társaság álló- és gördülő anyagát államosítani nem lehetett, egységes vasútforgalmi és önálló díjszabási jogával viszont a négy ország területén szétdarabolt hálózatán semmit sem kezdetett. Ezt a Régime Provisoire időszaka szomorú módon bizonyította: a társaság – a minimális forgalom ellátására is – újabb és újabb államkölcsönök felvételére kényszerült. Informatív jellegű bécsi tárgyalások után, 1922-ben Velencében hónapokon át folytatták a korábbi évből hátrahagyott munkát. A népszövetségi döntőbírák bevonásával immáron arról kellett dönteni, hogy az elkerülhetetlen „állami kezelésbe vétel” esetén, az egyes utódállamokat a gördülő anyagból mekkora rész illeti meg; és hogy ezért a részvény- és kötvénytulajdonosoknak fizetendő évjáradékot milyen arányban fizessék. 1923. januárjában a tárgyalások Rómában folytatódtak, és végre március 29-én sikerült megkötni a végleges megegyezést.

A szakirodalomban az Accodról semmiféle értékelés nem készült, és az alapvető források hiánya miatt ezúttal csak a törvénycikkelyek magyarázatá-

---

³⁵ VKK, 1921/22. szám, 113. o.

³⁶ Finánczy Béla: A Déli Vasúti kérdés. VKK, 1921/43. szám, 227–228. o.

³⁷ Vasúti Okmánytár. II., Buda, 1871, XXII. Okmány.

ra vállalkozhatunk. Így a továbbiakban a törvény szövegében római számmal jelölt részekhez fűzzük megjegyzéseinket.

I. A magyar kormányt Teleszky János egykori pénzügyminiszter, valamint az Igazgatótanácsban felügyelő tagok közül Finánczy, Ullman és Ernyey jogászdoktorok képviselték. A Déli Vasút budapesti üzletigazgatóságának képviselőit Pogány Sándor gépészmérnök, üzletigazgató vezette.³⁸

II. Tekintettel a már említett 1870. évi engedélyokmányra. Elméletileg a társaság ingó és ingatlan értékeit egy összegben meg lehetett váltani. Ugyanekkor a befektetett építési tőke 1877-es valutában több mint 200 millió aranykorona (1914) volt, és ezt a hatalmas összeget még négyfelé osztva sem tudták volna kifizetni.

III. A társaság neve az egykori Osztrák-Magyar Monarchia földrajzi viszonyira utalt, úgyhogy a névváltoztatás főleg olasz és délszláv részről volt kívánatos. Magyarországon, ahol a DSA ténylegesen tovább működött, az új nevet a hivatalos fórumokon kívül senki sem használta.

IV. Lényegében a 10. cikk tette lehetővé a társaság vonalainak állami kezelésbe vételét. Tehát a vasút valamennyi értéke koncesszió lejártáig saját tulajdonában marad, viszont köteles az érdekelt államok bármelyikének kívánására bérbe adni. Ez a bérbeadás később valamennyi államban megtörtént, viszont a vasúti üzemet mindenütt az államvasút látta el, így a 6. bekezdés utasítása sehol sem lépett életbe.

V. A bérbeadás lehetőségének újrafogalmazása után a 12. cikkben következik az Accord második jelentős határozata: a gördülő anyag elosztásának aránya az utódállamok között. A Déli Vasútnak a bevezetésben már meghatározott, 2234 km-es hálózata az alábbi arányokban daraboltatott szét az utódállamok területén:

Ausztria	Magyarország	Olaszország	Szerb-Horvát-Szlovén Királyság
674 km	560,7 km	345 km	640 km
30,3 %	25,2%	15,5 %	28,8% ³⁹

³⁸ Lányi Ernő: 125 éves a budapesti Déli pályaudvar. (Kézirat.) 11–12. o.

³⁹ Az adatokat a korabeli és a mai pályaadatok figyelembevételével határoztuk meg, de tekintettel arra, hogy a mai állapotoknál csak polgári menetrendek álltak rendelkezésünkre, a számok hozzávetőlegesek.

Amint látjuk, ezek az arányok lényegesen eltérnek a Rómában megállapított adatoktól. A 3. bekezdésben említett szétosztás során az arányokhoz csak megközelítő pontossággal ragaszkodtak:⁴⁰

Ausztria	Magyarország	Olaszország ⁴¹	Szerb-Horvát-Szlovén Királyság
Teherkocsik			
5474 db	2668 db	A: 3566 db B: 1315 db	4043 db
30,83 %	15,03 %	20,1 % 7,4 %	22,77 %
Érték*			
10,479	5,205	össz.: 7,634	7,737
33,74 %	16,76 %	24,58 %	24,91 %
Személykocsik			
708 db	264 db	A: 339 db B: 127 db	448 db
40,2 %	15 %	19,2 % 7,2 %	25,46 %
Érték			
8,158	3,998	össz.: 5,962	6,061
33,7 %	16,53 %	24,65 %	25,06 %
Mozdonyok			
298 db	147 db	213 db	237 db
33,2 %	16,4 %	23,8 %	26,5 %
Érték			
14,05	6,82	10,219	10,46
33,8 %	16,4 %	23,8 %	26,5 %

* Érték (minden további esetben millió aranykorona)

A megmaradt (magyar) hálózaton a társaság járműveit tetszés szerint át-

⁴⁰ Die Südbahn und ihre Vorläufer 177–179. o.

⁴¹ Az „A” adat a tényleges olasz részesedést, a „B” az 1918. évi hadisarcot jelenti. Olaszország a rekvirált mozdonyok számáról még 1923-ban sem nyilatkozott. Lásd a 39. jegyzetet.

csoportosíthatta. Így 1924. március 13-án Ausztria és Magyarország szerződést kötött pár tucat kocsi és kilenc mozdony cseréjéről.⁴²

VI. Ez a jelölés mindenféle járműre nézve kötelező volt, és alkalmazása ténylegesen megtörtént.

VII. A rendelkezésre eleve nehezen állja meg a helyét, ha visszaemlékezünk, hogy a délszláv állam még a síneket is felszedette. Valójában az utódállamok gazdasági helyzete nem tette lehetővé, és a vonalak, új határok közötti, gazdasági és kereskedelmi jelentősége nem is igényelte a déli vasúti nívó megőrzését. Bátran kijelenthetjük ezt annak ellenére, hogy például Sopron-Kanizsa vonal Csehszlovákia egyik korridorvasútja volt.⁴³

VIII. Nem tudjuk, hogy az olasz, osztrák és jugoszláv vasút miként járt el, de az biztos, hogy a magyar vonalak 1932. évi állami kézbevételekor a MÁV ezt a kötelezettséget nagyvonalúan értelmezte.⁴⁴

IX. A húszas évek elejének gazdasági viszonyai alapján, nem valószínű, hogy az évjáradék valaha, bárhol is meghaladta volna a minimumot. Pontos fizetésekről nem tudunk. Magyarországot ez a rendelkezés 1932-ig nem érintette, de a DSA a továbbiakban is csak állami támogatással tudta ellátni üzemét.⁴⁵

X. Ez a római megegyezés után Olaszországban, Ausztriában és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban azonnal megtörtént. A DSA Magyarországon 1932. július 1-jéig működött.⁴⁶

XI. Ausztriából még a határváltozások idején sok vasutas települt át családotul Magyarországra, hiszen ők főleg magyar nemzetiségűek voltak. (Így megváltozott a fél évszázaddal korábbi helyzet...) Őket a DV budapesti igazgatósága alkalmazta a továbbiakban.⁴⁷ A déli vasutasok átvétele és a nyugdí-

---

⁴² Südbahn-Lokomotiven 176. o.

⁴³ Magyar Törvénytar, 1921. évi törvénycikkek. XXXIII. tc. 305–306. cikk.

⁴⁴ Budapest-Délre például évekig nem jártak be a DSA-mozdonyok. (Lányi Ernő közlése.) Java részük a Keleti pályaudvarra, Budapest-Ferencvárosba és Miskolcra került.

⁴⁵ Udvarhelyi Dénes: A magyarországi vasúti közlekedés helyzete... In *Vasúthistóriai Évkönyv*, 1988, 825. o.

⁴⁶ Az állami kezelésbe vétel a 134.212/VI.6. számú kormányrendelet (1932. V. 12.) alapján történt. VKK 1932/23. szám, 87. o.

⁴⁷ Lásd Lovas megjegyzések 11, jegyzetében i. m. 66., 77. o.

jak folyósítása gond nélkül megoldódott; ez 1932-ben Magyarországon sem jelentett problémát.⁴⁸

XII. Ez az intézkedés az önálló tarifarendszer elvesztéséről Magyarországon is maradéktalanul érvényesült.

XIII. A 24. cikk kötelezte a magyar kormányt, hogy a továbbiakban is a DSA által kezelt magyar vonalak üzleti hiányát magára vállalja. 1926-ban a pénzügyminiszter ezen célokra 5,3 millió pengőt irányzott elő. Ebből 3,1 millió aranyfrankot kellett a társaság kötvényalapjába befizetni. A DSA korábbi előlegei ekkor már 14,5 milliárd korona értékben terheltek a kincstárt.⁴⁹ Nem látjuk tisztán, hogy a 15. cikk miért nem szól az évi bér fizetéséről, abban az esetben, ha az üzemet továbbra is a társaság látja el, hiszen itt ezt egyenesen előírja...

XIV. Tekintettel arra, hogy a társaság által ellátott vasúti üzem minden országban veszteséges volt a Régime Provisoire időszakában, ez az 1922. december 31-i mérlegben passzívaként jelentkezett.

XV. Ez az intézkedés csupán megismétlése a Régime Provisoire határozatának. A DSA csak Magyarországon üzemelt tovább, ahol korábban is létezett önálló üzletigazgatóság.

XVI. Az egyre magasabb kocsiosztályra szóló kedvezmények és egyéb jutatások a szolgálati idővel és a hivatali rangokkal arányosan emelkedtek. Ettől függetlenül a DSA hivatalnokának szabadjegye volt a MÁV és a GYSEV vonalára, csakúgy, mint viszont.⁵⁰ A rendelkezés itt is helyesen járt el: a jövőben nyugdíjba menők már azok a kedvezményeket kapják, amelyek az állam egyéb hálózatain érvényesek.

XVII. Olaszország a 27. cikkel végeredményben „letudta” a bázeli konvencióban vállalt tetemes évjáradékának további fizetését. Ez idáig a 752 millió frankból igen keveset fizetett ki, figyelembe véve, a rendkívül magas, évi 30 milliós összegeket.⁵¹

---

⁴⁸ Lásd Lovasnak a bevezetés 2. jegyzetében i. m.

⁵⁰ Lásd Udvarhelyinek a megjegyzések 26. jegyzetében i. m. 325. o.

⁵¹ A biatorbágyi merénylet áldozatai között is találunk szabadjeggyel utazó DSA hivatalnokot: Nagy Tamás: Merénylet! Belvedere Meridionale, 1994/3–4. 29. o.

⁵² Vagy a tényleges vételár a 752 millió svájci franknál is magasabb volt, Ugyanis Képpessy a bevezetés 11. jegyzetében i. m. csak az olasz fél akaratáról nyilatkozik; pontos összeget sem ő, sem más forrás nem közöl.

XVIII. A társaság a Régime Provisoire időszakában osztalékot nem fizetett, ezek az intézkedések az ebben az időszakban jegyzett kötvények és részvények további sorsáról rendelkeznek.⁵²

XIX. Olaszország e gáláns és meglepő ajánlatáról csak a törvény szövege szól. Figyelemre méltó, hogy először egyszerűen „átengedésről”, majd „ezen járművek tényleges értékének megfelelő vételár megfizetése ellenében” történő átengedésről olvashatunk. Az olasz hadsereg 1918-19-ben a DV járműparkjának legjobb darabjait rekvirálta Ausztriában, nehezen hihető, hogy néhány évvel később ezeket önzetlenül megvásárlásra kínálta. Ettől függetlenül a többi állam nem volt olyan gazdasági helyzetben, hogy ezt az ajánlatot elfogadhatta volna. Nem is történt semmiféle üzlet, csere Olaszország és az utóbb említettek között ebben a tárgyban.

XX. A gördülő anyag forgalmi értékét ténylegesen ezen bekezdések szabályai szerint határozták meg. Jól megfigyelhető ez egyes sorozatoknál, amelyeknél az újabb járműveket magasabb értékűre becsülték, mint az első darabokat.⁵³ 1923. október 29. és 1924. június 6. között a megbízottak kilenc ülésen osztották szét a teher-, személykocsi és gőzmozdonyállományt. A korábban közölt listákat az 1923. december 18-án aláírt Technikai Egyezmény határozta meg. Utólagos változtatások – elsősorban a gőzmozdonyok sorsát illetően – történtek 1924-ben, amelyekben mind a négy állam részt vett.⁵⁴

---

⁵² VKK 1921/22. szám, 113. o.

⁵³ Verzeichnis der Fahrbetriebsmittel der ehemaligen Südbahn. (Kézirat.)

⁵⁴ Südbahn-Lokomotiven, 176–177. o.

XXXVI. TÖRVÉNYCIKK

a Délvaspálya-Társaság hálózatának igazgatási és műszaki újjászervezése tárgyában Rómában, 1923. évi március hó 29-én létrejött «Megegyezés» beikkekelyezéséről.⁽¹⁾

(kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1923. évi november hó 31-én kiadott 14. számában.)

1. §. Tekintettel az 1921. évi XXXIII. törvényikkbe beikkelvezett trianoni békeszerződés 304. cikkének azon rendelkezésére, mely szerint a volt Osztrák-Magyar Monarchia magántársaságai részére engedélyezett a békeszerződés rendelkezései folytán több Állam területén fekvő vasúti hálózatok igazgatási és műszaki újjászervezését az engedélyes Társasági és a területükben érdekelt Államok között létesítendő megegyezés jogig szabályozni, az Osztrák Köztársaság, a Magyar Királyság, az Olasz Királyság, a Szerbek, Horvátok és Szlovének Királysága és a Délvaspálya-Társaság között az ugyanezen Társaság által kibocsátott könyvek birtokosai-képviselő Bizottság közbenjöttével a Délvaspálya-Társaság hálózatának igazgatási és műszaki újjászervezése tárgyában Rómában, 1923. évi március hó 29-én létrejött «Megegyezés» az A—D. jelű függelékeivel, az aláírási jegyzőkönyvvel és ideiglenes jegyzőkönyvvel együtt az ország törvényei közé iktatattik.

2. §. A Megegyezésnek és függelékeinek, valamint az aláírási jegyzőkönyvnek és ideiglenes jegyzőkönyvnek francia eredeti szövege és hivatalos magyar fordítása a következő:

(Hivatalos magyar fordítás: ⁽²⁾)

Megegyezés,

mely az Osztrák Köztársaság, a Magyar Királyság, az Olasz Királyság, a Szerbek, Horvátok és Szlovének Királysága és a Délvaspálya-Társaság között, az ugyanezen Társaság által kibocsátott könyvek birtokosait képviselő Bizottság közbenjöttével, a Délvaspálya-Társaság hálózatának igazgatási és műszaki újjászervezése tárgyában Rómában 1923. március 29-én kötötték.

Tekintettel arra, hogy a st. germaini békeszerződés 304. cikke és a trianoni békeszerződés 304. cikke szerint a Délvaspálya-Társaság hálózatának igazgatási és műszaki újjászervezése egy, a Társaság és az ennek vonalait által érintő Államok között létesítendő megegyezéssel valósítandó meg; hogy a választott bírák döntési, akikhez azok az esetek, amelyekre nézve megegyezés létre nem jött, — a békeszerződés említett cikke szerint — előterjesztődik, a könyvbirtokosokat képviselő Bizottság is kikérte:

hogy az érdekelték között az 1921. évi február hó 11-én létrejött és a Társaság 1921. évi július hó 7-iki közgyűlése által elfogadott megállapodással egy ideiglenes rendezés (régime provisoire) létesült:

- a) Osztrák Köztársaság Szövetségi Elnöke,
- b) Főrendelőség a Magyar Királyság Kormányzata,
- c) Felség az Olasz Király,
- d) Felség a Szerbek, Horvátok és Szlovének Királyság,
- e) valamint a Délvaspálya-Társaság

(1) A törvényjavaslatot a kereskedelemügyi miniszter 1923. júl. 6-án nyújtotta be 304. sz. sz. — A nemzetgyűlés pénzügyi és közlekedésmegyei bizottságának együttes jelenléte: 1923. júl. 6. 300. sz. sz. — A nemzetgyűlési tárgyalás: 1923. aug. 27. a 176. ülésben; harmadszori olvasás: 1923. aug. 28. a 177. ülésben.

(2) Az eredeti francia szöveget a nyomdai viszonyok miatt nem közhíjhatjuk.

és a könyvbirtokosokat képviselő Bizottság

teljhatalommal felruházott képviselőket megegyeztek:

(Közzetkelt a képviselő megegyezés.)

1. Főrendelőség a Magyar Királyság Kormányzata:

Telesky János Ö. Nagyméltóságú, volt pénzügyminiszter,

akik jó és kellő alakban talált megvalósításuk kicserédése után a következőkben állapodtak meg:

1. cikk. (1) A Délvaspálya-Társaság (Südbahn-Gesellschaft), mely rövidség kedvéért a következőkben «Társaság»-nak fog neveztetni, alapstábiállyal és engedélykivirattal alapján azokkal a módosításokkal, amelyek a jelen megegyezésből folyók, továbbra is fenn fog állani.

2. cikk. (1) Az érdekelt Államok megerősítik a Társaságnak 1918. évi november hó 1-je előtt az illetékes hatóságok által engedélyezett jogait, amelyben, amennyiben ezek a jogok a jelen megegyezés rendelkezéseivel ellentétben nem állanak.

(2) Az érdekelt Államok egyike sem gyakorolhatja a megvalósítási jogot a jelen megegyezés érvényességének tartama alatt.

3. cikk. Az engedélykiviratokban megállapított hírfutási alkalmával az Államok a területükön fekvő hálózatokat abban az állapotban veszik át, amilyenben azok akkor találatni fognak anélkül, hogy e címen a Társasággal szemben bármilyen igényt támasztanának.

4. cikk. (1) A Társaság felvevő a «Compagnie des Chemins de fer Danube-Save-Adriatique» (anciennement Compagnie des Chemins de fer du Sud);

német nyelven: «Donau-Save-Adria Eisenbahn-Gesellschaft» (vormalis Südbahn-Gesellschaft);

ugyar nyelven: «Donau-Sava-Adria vasúttársaság» (azelőtt Déli vaspálya-Társaság);

olasz nyelven: «Compagnia delle Ferrovie Danubio-Sava-Adriatico» (antica Compagnia delle Ferrovie Meridionali);

szerb-horvát-szlovén nyelven: «Društvo Jeleznica Dunav-Sava-Jadransko more» (predje: Društvo Jeleznica);

német nyelven: «Društvo Jeleznica Dunav-Sava-Jadransko more» (predje: Društvo Jeleznica).

(2) Ez a társas cég törvényesen be fog jegyeztetni.

(3) A társaság székhelye Wien. Valamennyi szerződés Állam területén, kivéve azt az Államot, amelyben a társaság székhelye van, a Társaságnak fióktelepe (képviselete) lesz, amely ugyanezen törvényben be fog jegyeztetni.

(4) Az igazgatónak összehívására való tekintettel kormánybízott a szerződés Államok kormányai nem fognak közbevetni.

(5) A Társaság részvényeseinek közgyűlése által hozott határozatok érvényességéhez és végrehajtathatóságához állami jóváhagyásra nincs szükség.

(6) A szerződés Államok törvényeiben és egyéb intézkedéseiben foglalt rendelkezések nem fognak alkalmaztatni a Társasággal szemben annyiban, amennyiben azok a jelen megegyezéssel és függ azokkal a különleges jelleggel, amelyek az a megegyezés néző közzetkelt, elmenthetnek. Viszont ezeknek kizárólag az 10. cikkben megállapított választott bíróság fogja eldönteni azt, hogy a törvények és intézkedések alkalmazhatók-e.

(7) A szerződés Államok a Társaság akarat ellenére a Társasággal vagy annak vagyonával szemben nem fogják rendelkezni vagy inakadésként nem fogantathatnak az a címen, hogy az, tekintettel a részvényesek vagy a hitelesítő állampolgárságra, a Társaság székhelyére és cégbejegyzésének helyére, vagy arra a helyre, ahol telepei és bázisai vannak, külföldi társaságnak vagy társulatnak lenne tekintet.

A Társaság és vagyona nem lesznek alávetve semmiféle oly rendelkezéseknek vagy intézkedéseknek, amelyek jogait sértenék és amelyeknek alá lesznek vetve az illető Államok területén társaságok, társulatok vagy személyek, és amelyeknek nem lesznek alávetve külföldi társaságok, társulatok vagy személyek.

A Társasággal és vagyonával szemben mindenkor azok a rendelkezések, törvények, rendelet és szabályok fogynak alkalmaztatni, amelyek az érvényben álló szerződés és rendelkezések szerint, vagy valamely ügykegés állapodott kiállapodott a legutóbb levezényelt üléseig nemzeti állampolgárral szemben nyertek alkalmaztatni.

Ezek a rendelkezések a 46. és 47. cikkben foglalt rendelkezésekkel szemben nem csorbíthatók.

5. cikk. (1) A Társaság, a részvényes közgyűlést megillető jogok sérelme nélkül, 20 tagból álló igazgatónak fogja kijelölni és igazgatni. Ez áll:

a) a Társaság vonalait által érintő Államok kijelölése alapján a közgyűlés által megválasztott nyolc tagból, akik közül keten az Osztrák Köztársaság Kormányzata, ketten a Magyar Királyság Kormányzata, ketten az Olasz Királyság Kormányzata, ketten pedig a Szerbek, Horvátok és Szlovének Királyságának Kormányzata fog kijelölni;

b) az a két Értekezlet Francia Tulajdonosi Nemzeti Szövetségének kijelölése alapján a közgyűlés által megválasztott négy tagból. Az esetekben, ha könyvbirtokosokból álló más, hasonló szövetségek alakulnak meg, amelyek mindegyikének külön-külön vagy többek együtt a Társaság által kibocsátott könyvek legalább egy negyedrét hirtokló könyvbirtokosok érdekeit kell képviselni, az e négy tagra vonatkozó kijelölési jog a fennmaradó Nemzeti Szövetséget és a többi szövetséget aránylagosan fogja megosztani;

c) a részvényesek közgyűlése által az állampolgárságra vagy lakhelyre való tekintet nélkül szabaddal megválasztott tizenkét más tagból.

(2) Az igazgatónaknak a kijelölés alapján megválasztott tagjai nem kötelek részvényeseket birtokolni vagy költözni helyezni.

(3) Az igazgatónak tagjainak meghatalmazása annak a rendező közgyűlésnek a napjait tart, mely a megválasztásának napjától számított harmadik évben ül össze.

Abban az esetben, ha az igazgatónak valamelyik tagjára vonatkozólag az 1. bekezdés a) pontjában körülírt kijelölést az illető Kormány a megbízás tartama alatt visszavonja, és a megbízás azzal megszűnik, melyet a visszavonás a Társaság közlése után, az esetben az illető Kormány egy másik tagot fog kijelölni, aki az igazgatónak a Társaság által azzal az idővel választott vagy csopatlott és aki a megbízás bármelyik tartamára azt a tagot fogja helyettesíteni, akinek a megbízása megszűnt.

(4) Az igazgatónak ama jelölési tagjának megbízása, akik kijelölése alapján tagjai az igazgatónak, a jelen megjegyzés érvénybe lépése után megtartandó első közgyűlésig meghosszabbíthatók.

6. cikk. (1) Midőn egy, akár az Alapszabályok 13. cikke d)-g) pontjában felsorolt kérdésekre, akár különös fontosságra méltó rendkívüli kérdésekre vonatkozó határozat hozataláról van szó, jogérvényes határozatok nem hozhatók, ha az 5. cikk a) pontjában megjelölt tagok közül legalább ötven vagy a b) és c) pontokban említett tagok közül legalább kilencen a javaslat ellen szavaznak. A fent felsorolt kérdéseket ezalás az igazgatónak ühletett a közgyűlés napirendjére.

(2) Ha az egyik Állam kijelölése alapján megválasztott tagok a 7. cikk rendelkezései szerint szavazati jogot nem gyakorolhatnak, úgy az 1. bekezdésben említett kérdésekre vonatkozólag jogérvényes határozat nem hozható, ha az 5. cikk a) pontjában megjelölt tagok közül legalább ötvenen ellene szavaznak. Ugyanez áll arra az esetre is, ha két Állam kijelölése alapján megválasztott tagoknak nincsen szavazati joguk.

(3) Az első bekezdésben nem érintett összes egyéb kérdésekre vonatkozólag a határozat azonnali hatállyal fog hozni. E kérdések között kell említeni különösen a háború ama részének rendezését, melynek fenntartási költségét, amelynek nincsenek állami forrásból, valamint a nemzetközi forgalom fenntartása szempontjából ekkorileg elterjedt költségeket is.

7. cikk. Ha az igazgatónak a Társaság és egy vagy több területileg érdekelte Állam vagy a kormányzatok közti ügyekre vagy viták ügyekre vonatkozólag kell hozamot hoznia, úgy a szóban forgó egy vagy több Államnak, vagy a kormányzatoknak egy vagy több szavazatra kell kijelölése alapján megválasztott tanácsot a szavazásban részt nem vehetnek. Mindazonáltal azok a tagok, akik ebben az esetben a szavazásban részt nem vesznek, részt vehetnek a tárgyalásban, amikül, hogy az által az által képviselt Államok vagy kormányzatok jogai csorbítottak.

8. cikk. (1) Az 1919. évi 1922. évi határozat terjedő kezdetére vonatkozó szándékotok a határozat igazgatási kötelek alkép vezetni, hogy azokból a közelmúlt műveltek (23. cikk) befejezése után egy közelmúlt főmérnök legyen felállítva, amelynek felga a pénzügyi állapot, valamint az anyag és a közelmúlt Államok egyen felállítására. Erre az időtartakra sem évi vagyonmérés, sem évi nyereség- és veszteségmérés, sem pedig évi üzemszámlák összeállításra nem lesznek.

(2) 1924. évi január 1-vel a Társaság kezdő mérlegét fog készíteni, amely a jelen megjegyzésből folyó állapotban fog alapulni.

(3) Ez a mérleg az igazgatónak által megállapítandó elvek szerint fog felállítani és a jövőbeni számviteli alapszám fog alapulni.

(4) Jelen cikkben foglalt rendelkezések alkalmazásából kifolyólag nincsen helye semmiféle adó, adóelőleget vagy díjat, sem pedig közpénzköltséget vagy hasonló természetű egyéb fizetések szedésének.

(5) A különböző Államokban a társasági alapszám egy részének elvételére vonatkozólag érvényes törvények a Társasággal szemben nem alkalmazhatók. Adott esetben a közgyűlés fog bármelyik a társasági alapszám korlátozását.

9. cikk. Az Alapszabályok, a Társaság alkalmazható törvények letérési helyén, a közgyűlés érvényes határozataival jogérvényesen módosíthatók azonban, amennyiben a módosítások jelen megjegyzéssel ellentétes nem állnak. Minden módosítás a kereskedelmi törvény jogszabályi bevezetésével.

10. cikk. (1) A Társaság közéleti magatartása, hogy az érdekelte Államok minőségűek, amelyek azt kéri, az illető Állam területén fekvő társasági vonalak útment a jelen megjegyzés tartamára állja.

(2) Ünként értekezik, hogy a vonalakban a Társaság részére külön engedélykérő alapján engedélyezett vanak is benne foglaltatva és pedig:

a) liening-kálmengelen, a medling-bluerhul, a nyedling-rakernburgi vasutak és hogy a jelen megjegyzés rendelkezései ezekre a vasutakra is alkalmazást nyerne.

(3) A vonalak, vagyis az egész vasúti tartozékkal együtt, valamint a gördülő anyag is, a Társaság tulajdona maradandó.

(4) Az üzem átszámának ama hónap végével kell megvárni, amely követi azt a hónapot, melyben az illető Állam a területén fekvő társasági hálózataknak üzembe való átadását kívánó nyilatkozatot megteszt.

(5) Az ezt követő állami közles a területén fekvő egész hálózatot saját vasúti igazgatás által üzemben tartani és vállalja az üzem költségeit és az üzemmel járó kockázatot.

(6) Munkatársakra, jogi személyekre, vagy magánszemélyekre az üzem ezalás a Társaság hozzájárulással ruházható át, meg pedig a kormányzatokkal szemben vállalt minden kötelezettség éppolyan tartása mellett. Ez a hozzájárulás meg nem tartható abban az esetben, ha teljes bizonyossággal van arra nézve, hogy ilyen átruházásból kifolyólag jelen megjegyzés végrehajtása meg fog sérülni szándék.

11. cikk. (1) A Társaságnak a hálózati üzemeltetésével kapcsolatban összes jogai és kötelezettségei az üzembevitel kezdetétől számítva az üzembevitel Állama számára, amennyiben a költségeket a következő cikkek más rendelkezéseket nem tartalmaznak.

(2) Az Államok a Társaság helyébe lépnek az általa más vasúti igazgatóságokkal kötött bérleti és üzemeltetési szerződésben is.

12. cikk. (1) Abban az esetben, ha egy vagy több Állam kijelöli, hogy 6 magatartási a területén fekvő vonalakat üzemben tartani, a Társaság köteles lesz a vasúti vonalak, azok berendezéseivel a tartozékaival együtt, beleértve az üzem anyagait is, abban az állapotban, amilyenben az üzem átruházása pillanatában vanak, valamint a szállítási és vontatási gördülő anyagokat, tartozékaikat, részeket, műszakokat és rajzokat át a részük, mely az 1922. évi június hó 1-én békéltetési megállapodás megfellel, átadni.

(2) Ez a részi a különböző Államokra nézve a következő százalékokban van kifejezve:

Ostrik Késztársaság 33% (háromtizedem és nyolcvanöt %);
Magyar Királyság 16% (ötötized és ötötized %);
Olasz Királyság 24% (húszötötized és háromtizedem %);
Szerbia, Horvátok és Szerbök Királysága 25% (húszötötized és egytized %);
Fennmaradt 9% (háromötötized %).

(3) Jelen megjegyzés érvénybe lépésétől számított egy hónapon belül minden Állam vasúti igazgatónak, valamint a Társaságnak szakértőből összetettült műszaki bizottság fog összehívni, a gördülő anyagok, tartozékaikat, részeket, műszakokat és rajzokat a jelen megjegyzés kiegészítő részi képzés a jelen mellékletben lefektetett általános elvek szerint leendő végleges szétosztása céljából. Ennek a szétosztásnak minden esetre meg kell történnie, tekintet nélkül arra, vajon valamelyik Állam egyáltalán-e a Társaság hálózatainak üzembevitelére vonatkozó jogot, vagy sem.

(4) A Társaságnak az érdekelte hálózatok között felsorolt gördülő anyaga az üzembe vevő Állam saját jelölés és számzársán kívül a Társaságnak a négy Államban közös külön jelölés is megjelölendő.

(5) Abban az esetben, ha valamelyik Állam az üzembevitel jogával ellát, az alkalmazandó jel a következők lesz:

a) Ostrik Késztársaság néve: „H. B. Oesterreich (Sod)”;
b) Magyar Királyság néve: „Magyarország (Sod)” (a volt ostrik-magyar monarchia államvasúti járműveinek végleges felosztása után: „M. A. V. (Sod)”;
c) Olasz Királyság néve: „F. S. (Sod)”;
d) és a Szerbia, Horvátok és Szerbök Királyság néve: „S. H. S. S. C. X. C. (Sod)”;
e) Ha valamelyik érdekelte Államban a Társaság tartja üzembe a hálózatot, úgy az alkalmazandó jel a következők:

a) Ostrik Késztársaságban: „Sod (Austria)”;
b) Magyar Királyságban: „Sod (Hungary)”;
c) S. H. S. S. Királyságban: „Sod (S. H. S. S.)”;
d) Olasz Királyságban: „Sod (Italia)”;
e) Az új jel alkalmazásakor minden hálózati részre leírás készíthető, hogy a Társaság gördülő anyaga között is azonosítható legyen.

13. cikk. (1) A hálózatra vonatkozó üzemeltetési jog, úgy, amint az a jelen megjegyzésből folyik, a vasúti tevékenység, mint használati szolgálat fog bekebelezni, felülén elölöséggel, a 43. cikk rendelkezéseinek éppolyan tartása mellett, mindennemű szolgálat, zálog vagy jelzés joggal szemben.

(2) Az Államok kötelek a területükön fekvő társasági vonalak üzembeviteléről kezdve a vasúti, annak tartozékait, berendezéseit és a gördülő anyagot jó karban tartani oly módon, hogy azokkal a forgatam lebonyolítása a közelmúlt megfellel bizonysá legyen.

(3) Az átadott szállítási és vontatási gördülő anyag elismerés az Állam által üzemben tartott társasági vonalakon használatos, hogy a vonalak bel- és nemzetközi forgalmának szükségletei ki legyenek elégítve.

E szükségletek kielégítése után az Államok lehetőség szerint szabadon használhatják azt az anyagot az összes hálózataik forgalmának lebonyolítására, a közelmúlt saját szállítókra való átvétele mellett.

(4) A hálózati üzem a Társaságnak egy évi elvételre értesítés után visszazár. Ez esetben a jelen megjegyzés ama rendelkezései lesznek érvényesek, melyek valamelyik hálózataknak a Társaság által való üzemeltetése esetre vonatkoznak. Ugyan ebben az Állam és a Társaság között a hálózati átadás és felfüggesztés szolgálatba való átvétel módosításnak rendelkezése vonatkozólag külön megállapodás fog létezni.

14. cikk. (1) A vasutakra, azok tartozékaira és a gördülő anyagra vonatkozó befektetési, fenntartási és megújítási költségek az üzemeltető Államot fogják terhelni.

(2) Befektetési és megújítási műveletek esetén a Kormányok külön foglalkoznak a Társasággal a szerződésnek a műszaki feladatok figyelembevételével tervezett időtartamát a Társaság a javasolt időtartam ellen kifogással élhet, amennyiben oly befektetési és megújítási műveletekről van szó, melyek értéke minden egyes esetben az 1000 (tízszáz) aranyfrankot meghaladja.

(3) A befektetési és megújítási költségek az elfogadott előirányzatok és 3 (három) % kamatszám alapján vételek kiszámított évi átlagokra fognak általánosítani.

(4) A hálózataknak a Társaság üzembe való visszazárása esetén a hálózati visszazárás után esedékes évi átlagok a hálózati üzemeltetés költségét fogják terhelni.

15. cikk. (1) A vonalak üzemeltető Állam a vonalaknak, azok tartozékainak, berendezéseinek, beleértve az üzem anyagokat is, továbbá a gördülő anyagok használatát bár címén egy, az általa üzemben tartott vonalak nyers bevétele 25% (húszötötized és ötötized) %-ának megfellel 7% (hétötötized) és 3% (háromötötized) létszámú létszámú létszámú.

vanó személyzet szolgálatára vonatkozó rendelkezések nyerne alkalmazást, beleértve a miniatúrá és a mellékletmennyiség. Abban a mértékben, amint a szolgálat új beosztása azt megengedi, a személyzetnek az átvevő idején volt beosztása tekintetbe fog vétetni.

(6) A fennmelt személyzetnek az államvasutak személyzete részére fennálló szabályok szerint lesz jogigénye nyugdíjra és ellátásra. A Társasággal teljesített szolgálat a nyugdíj megállapítás szempontjából az illető Államnak államvasúti személyzete részére fennálló törvényes rendelkezéseket szerint fog számításba vétetni onnanban, amennyiben ezen rendelkezések szerint az 9. és 11. bekezdésben körülírt matematikai díjtarifákkal megállható. Az Államok fenntartják magukat azoknak a rendelkezéseknek a megállapítását, amelyek megkönnyítik a személyzetnek az állami szolgálat évek megváltását, amelyek az alant említett matematikai díjtarifákkal meg nem válthatók. A 9. bekezdésben említett három jótéti alap valamelyikére fel nem vett személyzetet vonatkozólag az Állam fenntartja magának a jogot, hogy elismerje ennek a személyzetnek vagy azt a nyugdíjra vagy végkielégítésre irányuló igényét, amely az Állam által történő üzembe vétel idején a Társaságnál érvényben álló rendelkezések szerint neki jár (Gesellschaftliche Pension, gesellschaftliche Provision, gesellschaftliche Gnadengabe) vagy jót, amely az Állammal teljesített szolgálat után az államvasúti személyzet részére érvényes.

(7) Amennyiben bizonyos esetekben az állami szolgálatba átvett alkalmazottaknak oly tényleges illetmények és nyugdíjigények vannak biztosítva, amelyek az államvasúti személyzetre vonatkozó szabályzatokban rendelkezésre állnak, ezeket az alkalmazottakat az illető Állam nyugdíjait fogja. Ezek az alkalmazottak az üzembevitel idején reszük néve a Társasággal érvényes szabályzatok szerint fognak nyugdíjat és segélyt kapni.

(8) A jelen megegyezés érvénybe lépése idején már nyugdíjazott személyzet (beleértve a családtagokat is), valamint a 2., 3. és a 7. bekezdésben foglaltak alapján nyugdíjazott személyzet a régi nyugdíjvok-nak tekintendő.

(9) A Társaság köteles magát arra, hogy a Szerződő Államoknak oly úléti és a juttatva, amely megfelel egy 5% kamattal állapított számított oly matematikai díjtarifáknak, amelyek egyjénkelé volna oly célból, hogy a jótéti alapok (Pensionsinstitut für Beamte, Pensionsinstitut für Diener, Pensionsinstitut für Arbeiter) költségeiknek a jelen megegyezés érvénybe lépése idején az Állam szolgálatba átmenő tényleges személyzetet (beleértve a családtagokat) és a régi nyugdíjasokkal szemben fennálló mértékben eljett költségeket.

(10) Az elasz államvasutak szolgálatba átmenő tényleges személyzetre vonatkozó matematikai díjtarifák a régi korának névértékben írának számításuk és irandók az elasz Állam javára. Ugyanígy a régi nyugdíjasokra vonatkozólag is, akiket az Olasz Királyság fog jelen cikk 18-20. bekezdésében foglalt rendelkezések szerint (nem), a matematikai díjtarifák jelen megegyezés rendelkezéseit szerint a régi korának névértékben fognak írának kasszáimán és az Államok javára irani.

(11) Azon a tőlől, amely a jótéti alapok által a tényleges személyzetet (beleértve a családtagokat) szemben vállalt kötelezettségek kielégítésére szolgáló matematikai díjtarifáknak megfelel, a Társaság mindegyik Szerződő Állam javára írja azt a részt, amely az illető Állam által tényleg átvett tényleges személyzet (beleértve a családtagokat) igényeinek kielégítésére szükséges.

(12) A régi nyugdíjasokra vonatkozó matematikai díjtarifáknak megfelelő úke a következők arányban lesz felosztva:

Osztrák Királyság 33% (háromtíz és nyolcvet) %
Magyar Királyság 16% (tízhat és ötven) %
Olasz Királyság 24% (huszonegy és hatvan) %
S. H. S. Királyság 20% (huszonöt és egytíz) %

(13) A fentiek szerint az Államok javára irandó összegek 1922. évi december hó 31-iki arányban arányfrankra ártatandók és a fivizem provisionból eredő adósságok visszafizetésére vonatkozólag az jelen megegyezésben foglalt határozatok szerint a 27. cikk 6. és 7. bekezdésében foglalt rendelkezések fenntartása mellett fizetendők.

(14) Az üzemben tartott hálózat üzemeltetésének csökkentése az Államok felhasználják minden érben a szobán levő matematikai díjtarifákból az illető érben rendelkezésre álló azon összegre, amelyek biztosítésként számítás alapján előre fellátandó táblázatok szerint felhasználhatók mutatkozhatnak.

(15) A Társaság központi szolgálatában megmaradó személyzet, valamint a magánbirtok személyzet mindenünnen nyugdíjigényével ekká az említett jótéti alapok, vagy pedig a Társaság ellen lépést f. l.

(16) A fennmelt három jótéti alap kizárólag a Társaság központi szolgálatában és a társasági magán-uk szolgálatában álló tényleges tagokkal szemben fennálló kötelezettségek kielégítésére fenntartva. Az igazgatandós ezeket az alapokat egyeztetni, az alapok alapbányait módosítani, vagy pedig azok cselekvőiségi a Társaság cselekvőiséggel egyeztetni, amely ez esetben az alapok kielégítésére magára válikja.

(17) A régi nyugdíjasoknak jelen megegyezés hatálybalépése idején mindennemű ellátásra (beleértve a drágasági pótlékokat vagy hasonló mindennemű járandóságokat) fennálló igénye azon szerződő Állammal szemben érvényesítendő, amely a 18-20. bekezdésekben foglaltak szerint köteles azokat fizetni.
Nem bír fontosággal az, vajon a nyugjott ellátások a jótéti alapok, vagy pedig az üzemi számla terebére iranak-e.

(18) A régi nyugdíjasokat megillető mindennemű nyugdíjtaláltság mindegyik Szerződő Állam azoknak a nyugdíjasoknak fizesi, kik 1922. évi július hó 1-én az ő területén laknak, még abban az esetben

is, ha ez időpont után lakását átvándorított; ebben az esetben is a fizetés annak az Államnak pénzbenesen történik, amely a fizetést teljesíti.

(19) Azoknak a régi nyugdíjasoknak mindennemű nyugdíjtaláltság, kik 1922. évi július hó 1-én még tényleges szolgálatban állottak, az az Állam fizesi, amelynek pénzbenesen az illető régi nyugdíjas legutolsó évteljes illetményét kasszáimására alapul szolgálja.

(20) Azoknak a régi nyugdíjasoknak a jótéti nyugdíjtaláltság, akik 1922. évi július hó 1-én a Szerződő Államok területén kívül laknak, az az Állam fizesi, amelynek pénzbenesen az 1922. évi július hó 1-én járó nyugdíj kasszáimására alapul szolgálja.

(21) Minden hó végén mindegyik Állam kasszáimást állít össze aranyfrankban a régi nyugdíjasoknak teljesített fizetéséről.

(22) Az ország pénzbenesen fizetett összegek értékének ártékének való ártékszámítás havonként a havi fizetéseket megelőző hónap a londoni tőzsdén jegyzett árték alapján történik.

(23) Ezzel a kasszáimások a Társaságnak havonta átadandók.

(24) A Társaság az összes teljesített fizetéseknek aranyfrankokra ártékszámított teljes összegét minden év végén felosztja az Államok között a fent megállapított arányban (12. bekezdés).

(25) Az egyes Államok által fizetett összegek és a megelőző rendelkezések szerint öket terhelő összegek közötti különbözet kamatmentesen az illető Állam terebére vagy javára iratik.

(26) Az így megjelölt elszámolásból minden Állam terebére egyenlegként mutatkozik összeg a hálózati üzemi számlájára terhelik.

(27) A fizetéseknek az elszámolásban elismerendő mértékére néve a jelen megegyezés érvénybe lépése idején fennálló jogi helyzet és tényleges állapot az irányadó.

(28) Ha valamelyik Állam oly rendelkezéseket lépett életbe, amelyek az 1922. évi július hó 1-én megállapított aranyfrankokra ártékszámított mindennemű nyugdíjtaláltság felmentését eredményezik (beleértve a drágasági pótlékokat és mindennemű ily ellátást), úgy a többi azt az Államot terhelik, amelynek területén a régi nyugdíjas 1922. évi július hó 1-én lakott.

(29) Az üzemi és központi arány, az összegre nyírt alkalmazást, amely az Ausztriában 1922. évi július hó 1-én megállapítva volt, aranyfrankra ártékszámított mindennemű nyugdíjtaláltság mértékét meghaladja.

(30) Az előző rendelkezések megfelelő alkalmazást nyerne abban az esetben, ha a Társaság egy vagy több hálózati magra tartana üzemben. Azok a kötelezettségek, amelyek az Államok által történő üzemvitel esetén ezeket terhelik, az illető hálózati üzemzámítá terebére esnek. Azok az összegek, amelyeket az Államok — ha az üzemet ők vezetik, — a hálózatkán a 14. bekezdésben körülírt üzemeltetési csökkentésre felhasználni kötelesek, az Államok részéről a Társaság által történő üzemvitel esetén is a hálózati rendelkezésekre fognak hárítani. A három jótéti alap még ebben az esetben is kizárólag a Társaság központi szolgálatában és a magánbirtok szolgálatában megmaradt tényleges tagokkal szemben fennálló kötelezettségek kielégítésére fog fenntartva.

(31) Ha a Társaság egy vagy több hálózatkán általa történő üzemeltetése esetén központi szolgálatban más szolgálati ágazat is kénytelen csatlakozni (28. cikk), úgy a szolgálatok személyzete állampolgársága szerint annak a személyzetnek az, állományához fog tartozni, amely az illető hálózati szolgálatát végzi.

(32) Abban az esetben, ha az Államok valamelyike a területén levő hálózati üzemét később venné át, az a hálózaton alkalmazott személyzet összes jogai, valamint nyugdíjigényei, amelyek ezt a hálózati terhelik, az üzembevitel időpontjától az illető Állammal szemben lesznek érvényesítendő.

(33) A 14. bekezdésben foglalt rendelkezéseknél figyelembe vétele mellett a Társaság az Államnak e címen semmiféle terhelést sem várhat. Ez arra az esetre is szól, ha az Állam az üzemet csak 1908-ban, a háromias alkalmazás vezeti át. Egyébként a személyzetnek az Állam szolgálatába való átvándorítása az előző rendelkezések alkalmazandók.

(34) Jelen megegyezés aláírása után a Társaság a személyzet jelenlegi szolgálati viszonyait ekká az Államok törvényes megállapodással változtatni meg, amelynek területén levő hálózati, azonban levő személyzet szolgálatja.

18. cikk. A Társaság vonalaira vonatkozó helyi díjtarifák felállításának a jogja annak az Államnak van fenntartva, amelynek területén a kéréses hálózati fekszik, akár az Állam, akár pedig a Társaság tartja üzemben az illető hálózati. Utóbbi esetben a Társaság véleménye is eldöntően megfogalmazandó.

19. cikk. A magas Szerződő Felek kötelezik magukat arra, hogy a jelen megegyezés életbe lépésétől kezdve a személyzetnek, poggyszatoknak és árúknak a Társaság hálózataiban való szállására néve közvetlen díjtarifákot fognak felállítani.

20. cikk. Az előző cikkben szabályozott kérdésekre vonatkozó technikai munkáltsálat megkönyvítése céljából egy az Államoknak a Társaság igazgatóságában részvevő kiüldötölhetők alkalmi Bizottságnak feladása lesz a Társaságnak a szerződő Államok között való közvetlen forgalomra rendelt vonalain, a helyi díjtarifák egyszerű összehasonlítása után, közvetlen díjtarifái szolgálatát felállítani.

A Bizottság köteles az üzem vitő Államok vasútiigazgatóságának valamelyike által esetleg rendelkezésre bocsátott mérésielt díjtarifálat a közvetlen díjtarifákba belefoglalni.

21. cikk. (1) Az Államok kiüldötölhetők álló Bizottság hasonlóképpen hatáskörrel fog bírti arra is:

a) hogy a Társaság a szerződő Államok között való közvetlen forgalomra rendelt vonalaira az ártékszámított helyi díjtelek 30%-ig terjedő mértékkel közvetlen díjtarifákban állapítson meg;

b) hogy akár közvetlenül, akár visszavérítés útján díjmértékleteket engedélyezzen, ugyanígy, hogy a Társaság vonalain a távolosok halmozást megengedje;

c) hogy a helyi ártékszámított díjteleket az átmenetben érintett vonalakra néve a kasszái illet-

(d) hogy a Társaság hálózatainak nemzetközi forgalmára vonatkozó és az említett hálózatok közül legalább kettő, valamint egy vagy több más érdekelt szolgáltatásokról értesít egyezmény feltevése megállapítás. A már megállapított értelem feltevése az érdekelt szolgáltatások közötti összehívandó értekezleten tárgyalási alapot fognak szolgálni. Erre értekezlet összehívásának kezdeményezését a Bizottság a Társaság-hálózatainak üzemi vívó szolgáltatásokra egyikre fogja bízni.

(e) Az előző bekezdés nem érinti az üzemszövítő Államoknak a fenti rendelkezéseket illető kezdeményezési jogát.

a) A 20. cikkben tárgyalt határozatok alá vannak vetve az érdekelt Állam illetékes igazgatósága felülvizsgálatának annyiban, amennyiben annak megállapításáról van szó, hogy a közvetlen díjszabás a helyi díjszabásokkal tökéletesen összhangban van-e. Az esetleges észrevételeket a Bizottsággal legfeljebb két héten belül közölni kell.

23. cikk. (1) Az Államok kiküldötteinek Bizottsága által a 20. cikkben tárgyalási kérdések tárgyában hozott határozatok a 22. cikk 2. bekezdésében biztosított felülvizsgálat után és amennyiben észrevételek nem emeltek, kéntheti határidő leteltével az Államok és a Társaság üzemvívó igazgatóságai által balesdékálannal végrehajtandók.

Függelék a 18–23. cikkekhez.

[illegible]

(s) A távolságok halmozása olyképen értendő, hogy az egyes hálózatokra eső távolságokra azt a kilométerikus díjstabsási alapot kell alkalmazni, amelyet az említett hálózat díjstabsása az egész távolságok megfelelően előír.

(e) Ha valamely bálózat üzemét a Társaság maga viszi, akkor az ő hatáskörébe tartozik a szenny-
szállítás könnyítéseinek, valamint bizonyos áruimrekekre nézve és bizonyos forgalmi viszonylatokban
a fuvardíjak és szállítási díjak csökkentésének az engedélyezése nem érintve ezáltal az érdekel-

24. cikk. (1) Minden Állam felkéri a 15. cikkben megállapított összegeknek a kötvényalapba való befizetéséért, akár ő maga tartja üzemben a területén fekvő hálózatot a 15. cikk értelmében, akár pedig a Társaság.

tozik a nyers bevételnek elszámolását az üzletév
Államhoz felterjesztési. A Társasággal szemben
az illető hálózati ugyanazon üzletében vagy a
jövődelemből leendő megtérítést igényelheti. E
visszatérítési igény gyakorolhatóságának biztosítása

és rendkívüli fenntartás, valamint a beruházások és megújítások költségei hennfoglatotnak. Ez az előirányzat az illető Államhoz jóváhagyás végett felterjesztendő. A Kormánynak jogában lesz hathatós ellenőrzést gyakorolni és a Társaság köteles minden, ezen ellenőrzés gyakorlását biztosító intézkedés

---

(4) Ha mindazonáltal a rendes üzemvitel biztosítása céljából szükségessé válnék, hogy egy üzemi alap álljon rendelkezésre, úgy az illető Állam az üzem szükségletei általa megállapított mértéknek megfelelő elölteget ad.

(e) Valamelyik hálózathoz a Társaság által való üzemeltetése esetén az e hálózatra vagy annak üzemvitelére vonatkozó igények kizárólag az illető hálózat által ösztélt Állam valamelyik bírói vagy közigazgatási hatósága előtt érvényesíthetők. E jogok címén a Társaság egyéb hálózatait (beleértve azok tagjaitól is) ellenőrizni nem foghatjuk, és nem tehetjük ki a bírósághoz, a bírósághoz forduló hálózati üzemvitelére vonatkozó igények kizárólag az illető hálózat által ösztélt Állam valamelyik bírói vagy közigazgatási hatósága előtt érvényesíthetők. E jogok címén a Társaság egyéb hálózatait (beleértve azok tagjaitól is) ellenőrizni nem foghatjuk, és nem tehetjük ki a bírósághoz, a bírósághoz forduló hálózati üzemvitelére vonatkozó igények kizárólag az illető hálózat által ösztélt Állam valamelyik bírói vagy közigazgatási hatósága előtt érvényesíthetők.

Függelék.

3.4 20 2

26. cikk. (1) Az az Állam, amely a területén fekvő társasági vállalkozásokról és az általuk végzett tevékenységről valamely olyan törvény alapján nyújt ki igazolókat vagy bizonyítványokat, amelyekben szerepel az állam tulajdonosi részesedése, megkülönböztetés nélkül:

(3) A leszámolás az illető Állam és a Társaság kölcsönös egyetértésével fog megjelteni; amennyi-

leg összes tételei aranyfrankra átszámítottak, még pedig az 1922. évi december hó 31.-iki árfolyam szerint. Az így aranyfrankban megállapított egyenleg az Állammal szemben a «Régime provisoire» tartama alatt adott előlegekből fennálló tartozáshoz lesz hozzáadva, vagy abból levonva. E véghő ez a tartozás a fentiekelt árfolyam szerint aranyfrankra lesz konvertálva. Amennyiben az így megállapított

(4) Ha az előző rendelkezéseknek megfelelően felállított mérlesemből a Társaság javára aktív egyenlegek alakulnak, az aktív egyenlegek értékeinek meg kell határozni a Társaság által a mérlesezési időpontban rendelkezésére álló eszközök értékeit, amelyekből az aktív egyenlegek értékeit le kell vonni. A Társaság által a mérlesezési időpontban rendelkezésére álló eszközök értékeit a mérlesezési időpontban rendelkezésére álló eszközök értékeit kell figyelembe venni.

rendelkezők akkor is alkalmazandók és ebben az esetben a Társaság joghatóságát a lezárolást, ha a liquidált aktívák nem elegendők a lejárt kötelezettségek teljesítésére, úgy az Állam megadja a Társaságnak a szükséges előlegeket. Ezek az előlegek úgy kezelendők, mint a «Régime provisoires»-ból eredő tartozások.

a) A 37. cikk 4. bekezdése értelmében a Társaság rendelkezésére bocsátott összegek felosztatnak azon Államok között, amelyek az illető év folyamán a minimumon felül effektív fizetéseket teljesítettek, még pedig e fizetések arányában. Az e felosztásból minden Államra eső részesedés, e részesedés

fele erejéig, az illető Állammal szemben fennálló, fentjelzett tartozások kiegyenlítésére fog felhasználtni.

- b) Az Osztrák Kötársasággal szemben fennálló fent körülírt tartozások csökkentendők ama különbözet 1/2 részével, amely eléri a 15. cikk 7. bekezdésének rendelkezéseit szerint fizetendő összeg és azon maximum között, amely utóbbi a 6-ik évtől a 15-ik évig a minimum 25%-ának és a 16-ik évtől 20-ik évig a minimum 50%-ának megfelelő.
- c) A Magyar Királysággal szemben fennálló, fentemlítt tartozások azoknak az összegnek a negyedével csökkentendők, amelyekkel ez az Állam a 15. cikk 8. bekezdésében foglalt rendelkezések szerint a birtokminőségben levésükhöz köti.
- d) A b) és c) bekezdésben megállapított csökkentések minden Állammal szemben eszik és kérelmes tartozások összegének fele erejéig van helyes.

(4) Amennyiben a jelen megegyezés érvényességének tartama alatt a fentemlítt tartozások az egyik vagy a másik Állammal szemben ki nem egyenlültek, úgy a maradékra néve minden kötelezettség megszűnik.

26. cikk. (1) Az igazgatóság a jelen megegyezéssel ruházott ügyeket egy megszerveződő központi szolgálat közreműködésével fogja vezetni. A központi szolgálat személyzete az összes szerződött Államok állampolgáraiból fog összehállítani a 17. cikk 12. bekezdésében megállapított arányban. A központi szolgálat első szervezéshez elvárásnak a jelenlegi vezérigazgató személyzet fog igénybe vételét. Az igazgatóságnak gondoskodni fog arról, hogy a fentemlítt arány már kezdettől fogva tekintettel véteendő és azután új felvételek alkalmazásával mielőbb elérjenek. A központi szolgálat költségét a 38. cikk szerinti a célra fordított összegből fedeztetik.

(2) Amennyiben az Államok nem tartják a Társaság összes hálózatait üzemben, az igazgatóságnak a központi szolgálat mellett megszervezi a társasági üzemvitelhez szükséges szolgálatot. A mellérendelt szolgálat megszervezéséhez az illető Kormány jóváhagyása szükséges. Ezt a jóváhagyást az illető Kormány az igazgatóságnakban lévő képviselő adja meg. E szolgálat költsége az illető hálózati terhelék.

(3) Külön üzletmegállapítások kell annak a hálózathoz üzemvitelre képesnek összes ügyeket ellátni, amelyek üzemvitelét az illető Állam nem venni át, meg pedig annak a területen, mint azt eddig is az 1923. évi február hó 11-én létrejött megállapodás (Höfime provisoire) megadta. Amennyiben ez a gazdaságos üzletvitel érdekében és jelen megegyezéssel összeférően történik, úgy az igazgatóságnak az üzletmegállapításokhoz más sztem ügyeket is döntést az ország érdekében, valamint az illető Kormány követeléseinek figyelembe vételével.

Függelék.

(1) Az igazgatóságnak tagjának, a számvizsgálóknak és a központi szolgálat személyzetének, minden éven, elérendő számban, díjmentesen, a Társaság és az Államok hálózatain az összes személyszállító vonatokra érvényes időleges (névre és hivatatra szóló) szabadjegyek fognak kiadott.

(2) Jegyek száma az Állami igazgatóság és a Társaság közti megegyezés szerint lesz megállapítva.

(3) Azonkívül a Társaság hálózatain az összes személyszállító vonatokra érvényes, bemutatásra szóló szabadjegyek minden éven, díjmentesen elérendő számban fognak oly értebi kiadott, hogy ezekre fejében idegen szállítási vállalatok részéről kedvezményeket nyújtsanak. Amennyiben ily módon a Társaság idegen szállítási vállalatoktól elérendő számú jegyeket nem kapja, úgy a hálózati igazgatósági kötelek minden lehetőséget kihasznál, hogy az idegen szállítási vállalatok ezen eszerjéit rendelkezésére bocsátassanak.

(4) A központi szolgálat személyzete (beleértve a családtagokat) a Társaság hálózatain megkapja a vonatokra a menet- és szállítási kedvezményeket, amelyek a Társaság hálózatain alkalmazott személyzetet megilleti, tekintet nélkül arra, vajon a hálózatok az Állam tulajdonában vagy a Társaság, azonkívül azok a menet- és szállítási kedvezmények, amelyek a Társaság annak az Államnak területén fekvő társasági hálózatain alkalmazott személyzetet megilletik, amennyiben a központi szolgálat székhelye van. Azonkívül a központi szolgálat alkalmazottjai évente teljes személyszállítási és szállítási kedvezményeket, amelyek területén lakóhelyük van, megilletnek minden észre egy szabadjegyet és családtagjait részére egy kedvezményes írt, megilletnek kapnak minden szerződött Állam hálózatain.

(5) A központi szolgálat a jövőben nyugdíjba vonuló személyzetnek, ideértve a családtagokat is, a Társaság hálózatain való a menet- és szállítási kedvezmények nyújtását, amelyek a jövőben a Társaság hálózatain alkalmazva volt személyzetnek nyugdíjba vonulása után járnak, illetve meg fognak adni, tekintet nélkül arra, vajon az Állam tulajdonában üzemben eszik a hálózatok vagy pedig zartok alkalmazottait megilletik, mely hálózati az illeték nyugdíjazása utáni időpontban a központi szolgálat székhelyén magában foglaló Államokban fekszik. Amennyiben az ilyen nyugdíjba lakóhely egy más szerződött Állam területén van, úgy igényt tartanak annak az Államnak vasúti nyugdíjait megillető menet- és szállítási kedvezményeket, amelyek területén lakóhelyük van, valamint a hálózati kedvezményektől, amelyek területén a központi szolgálat székhelye van.

(6) A központi szolgálat azon Állam állampolgárai nyugdíjazással nyújtott menet- és szállítási kedvezményeket, illetve tartozást igényel, Amely Állam a 17. cikk 17. bekezdés értelmében nyugdíjilletményeket fizet az igazgatóságnak. Amennyiben az ilyen nyugdíj az lakóhelyét egy más szerződött Állam területén van, úgy igényt tartanak annak az Államnak nyugdíjazással járó menet- és szállítási kedvezményeket, amelyek területén lakóhelye van, amennyiben a nyugdíjait fizető Állam területén fekvő hálózaton nyújtott menet- és szállítási kedvezményektől lemond.

(7) Minden módosítás, amely valamelyik Állam hálózatain alkalmazott személyzetet menet- és szállítási

XV.

XVI.

lított kedvezményeire vonatkozó rendelkezéseken eszközölteti fog, a központi szolgálat személyzetére (beleértve a családtagokat) is alkalmazandó.

(2) Az e függelékben a központi szolgálat személyzetére vonatkozólag megállapított rendelkezések, ezáltal a jelen megegyezés érvénybelépése időpontjában tényleges szolgálatban álló személyre is alkalmazhatók.

27. cikk. 1. §. Semmiféle igény sem lesz támasztható egyik szerződött Állammal szemben a Társaságnak, a Baselen 1875. évi november hó 17-én és Wiesenben 1876. évi február hó 23-án kötött szerződésnek szerint az Olasz Királysággal szemben fennálló és 1904. évi december hó 31-ig évi 20.549.887-12 aranyfrankot és 1905. évi január hó 1-től 1908. évi december hó 31-ig évi 12.774.731-26 aranyfrankot kitévő járadék-lévélettelől kifolyólag, beleértve a hátralevőket és kamatokat is.

2. §. Semmiféle igény sem lesz támasztható a Társaságnak 5%-os eladósági kölcsönre: 1889. évi július hó 27-ig megállapodás, R. G. B. 183. sz.) vonatkozó állami hozzájárulásból és garanciából kifolyólag.

Semmiféle igény sem lesz támasztható a wien-i körösztől jövődelményben való részesedés egyháztól, az engedélyezéséről eredő 38.340 osztrák érfort forint és járadékra vonatkozólag a k. kir. kereskedelemügyi minisztériumban 1884. évi július hó 28-án felvett jegyzőkönyv).

3. §. A volt osztrák-magyar katonai kinevétel ellen a vasúti utasleltárhelyt 70. §-a (1881. évi november hó 15-én kelt császári rendelet, 1902. évi H. G. B. 1. sz. és a magyar Királyi minisztérium 0125/1907. sz. rendelete) alapján folyamatba tett és a wien-i polgári bíróságnak Cg. VII. 70/14 szám alatt függőben lévő per nem lesz folytatva és e címen semmiféle igény sem lesz támasztható.

4. §. Semmiféle igény sem lesz támasztható a szerződött Államokkal szemben kártalanítás címén a háborús események által tönkretett vagy elvesztett, vagy lefoglalt vagy olyan járművekről, amelyeket a Társaságnak a fegyverrel meglapadók szerződésének szerint ki kellett szolgáltatni.

5. §. A Társaságnak a lombardok és a kantonok általi kártalanítás címén fennálló hátralevő tartozásaira, beleértve a kamatokat is, semmiféle további fizetés történik nem.

6. §. A Társaság a Szerbek, Horvátok és Szlovének Királyság jussra lemond a lezámolásból eredő aktív egyenlegről (45. cikk). Azonkívül a Társaság bejelenti abba, hogy az általa a Vámban- janski Dvor kórtól fel szerkesztett-nek adott kölcsön a lezámolás alkalmával sztem aktívát kezeltesek. Ellenben a Társaság mentesül az 1921. évi december hó 21-ig beérőlag jóvá szállított, az, a matematikai díjtartásoknak (17. cikk) megfelelő összegnek és a lezámolásból esetleg származó passzív egyenleg (45. cikk) megfizetéséről. A Szerbek és Szlovének Királyságban szándékos vámkijáratok folyamatban lévő eljárások becsüptetésének és a vámkijáratok bíróság hatályaon kívül helyeztetek.

7. §. A Társaság az Olasz Királyság jussra lemond a lezámolásból eredő aktív egyenlegről (25. cikk) és semmiféle igényt sem fog támasztani az Olasz Királyság területén fekvő vonalak 1922. évi december hó 31-ig történt használatát jóvá kártalanítás címén. A Társaság kötelei magát az Olasz Királyság által kártalanítás adott költségeket a 23. cikk 8. és 9. bekezdésében foglalt rendelkezések értelmében való visszatérítésére. Ellenben a Társaság mentesül a matematikai díjtartásoknak (17. cikk) megfelelő összegnek és a lezámolásból esetleg származó passzív egyenleg (25. cikk) fizetéséről.

8. §. A Társaságnak Graz város határában fekvő hengerűrt a Lent községet illető 538. sz. teleknyvi beírás 1087-1089. hr. sz. alatt bekelezett parcelláiból-álló, hozzatartozó területet a Társaságnak báramlánsk alá nem vetett tulajdona marad.

A vasúthoz tartozó épületekben a Társaság rendelkezésére fognak bocsátott a 26. cikkben körülírtak szerűben a Társaság központi szolgálat részére által szándékosnak talált helyiségek.

Az e helyiségek használatát jóvá kártalanítás ugyanazon az alapon lesz megállapítva, mint amelyn a jóléti állapot tulajdonát képező épületekben a vasúti által igénybeveit helyiségek használatát jóvá kártalanítás megállapítás történik. Az igazgatóságnak kívánlása a 26. cikkben körülírt központi szolgálat számára szándékosnak talált sztem helyi tárgyak. Ezek a tárgyak a Társaságnak báramlánsk alá nem vetett szabad tulajdonát fogják képezni.

9. §. A Társaságot az európai vasúti szövetek telepe vonatokra megillető közös tulajdonjog gyakorlása tárgyában a Társaság az Olasz Királysággal fekvő hálózatain az Állam által való üzemeltetésre eszik az Olasz Királysággal fog külön megállapodás.

28. cikk. (1) A Szerbek, Horvátok és Szlovének Királyság a Magyar Királyság helyébe lép a zsebr-karlsruai vonal eladására vonatkozólag 1890. évi március hó 11-én fűdapestben megkötött szerződésből származó összes jogok és kötelezettségek tekintetében. Ennek következtében az az emlit szerződés értelmében járó évi 240.000 osztrák érfort aranyfrankot, azaz: kettszázötven ezer osztrák érfort aranyfrankot kitévő és minden év június hó 23-án és december hó 23-án egyenként 120.000 osztrák érfort aranyfrankot, azaz: százharminc ezer osztrák érfort aranyfrankot kitévő egyenként 60.000 osztrák érfort aranyfrankot, azaz: harmincezer osztrák érfort aranyfrankot, vagy egyenként külföldi aranypénzben teljesítendő fizetés 1908. évi december hó 31-ig a Szerbek, Horvátok és Szlovének Királyságtól terhelik. Ezeknek az annuitásoknak az 1919-1922. évekbe beérőlag esik hátralevő részét, azaz: 900.000 osztrák érfort aranyfrankot, azaz: kilencszázötven ezer osztrák érfort aranyfrankot terhelik ki, valamint a fizetés napjára jaro jöho kamat a Szerbek, Horvátok és Szlovének Királyság által lesznek a jelen megegyezés érvénybelépése után azonnal, az 1923. évi január hó 1-je után esedékes részletek pedig a megállapított esedékesség idején a kőnyvályba (55. cikk) kerülendők. A hátralevő részletek, beleértve a kamatot, valamint a később esedékes részletek fizetésére effektív aranyfrankban történik, osztrák érfort 100 aranyfrank - 250 aranyfrank arányában.

(4) A zugreb-kerlövai vonalról fekvett körponti vasúti teleklönyv Budapestről a Szerbek, Horvátok és Salóvnek területére fog áttállítani. A view-lapon ki lesz tüntetve, hogy az annuitások névze a Szerbek, Horvátok és Salóvnek Királysága a Magyar Királyság helyére fog.

20. cikk. (1) A Szerbek, Horvátok és Salóvnek Királysága részére fenn van tartva a jog, hogy magát megtesztelene a 15. és 24. cikkben foglalt kötelezettségek alól, valamint a zugreb-kerlövai vonal megválasztását (az annuitások fizetése alól) 125 cikk egy évenként 5.000.000 (ötmillió nyolcszáz-ezer) aranyfrank stálynban megállapított járadék fizetése ellenében, melyből 500.000 (ötszáz-ezer) aranyfrank megfelle a közni pályavandorok és a pege-vonalak létesítésére fordított több kamatlán.

Egym az esetben a Szerbek, Horvátok és Salóvnek Királysága nyegzakban megtesztelene a zugreb-kerlövai vonal megválasztása című jair, már lejárt annuitások fizetése alól (beleértve a kamatozat is), köteles lesz azonban egyezmenidekorra a kötvénypal jactra 200.000 (kétszáz-ezer) aranyfrankot fizetni, hogy ezáltal egy a kötvénybírlakosok hitozságának rendelkezésére álló nemzslap létesítéssel hozzájáruljon.

(2) Az 5.000.000 (ötmillióezerszáz-ezer) aranyfrank járadékátalány aranyfrankokban lesz fizetendő a kötvénypal jactra, a herminimium fizetése a 15. cikk 9. bekezdésében meghatározott határidőre belül. Ebből az annuitásból nem lesz helye semmiféle visszatartásnak vagy levonásnak, bármi okból szándékolataik is az; különben nem lesz helye az Olasz Királyság által fizetendő külön hozzájárulása által való helyettesítésnek (15. cikk 17. és 18. bekezdései és a 24. cikk 5. bekezdése) az 1917. és végig. Az 1918. évi január hó 1-éi kezdődőleg ez a helyettesítés be fog követelni, de csak legfeljebb 400.000 (negyyszáz-ezer) aranyfrank erejig, olyképen, hogy az annuitás 1928. évi január hó 1-éi kezdődőleg valahán lehet leveles, mint 5.000.000 (ötmillióezerszáz-ezer) aranyfrank.

(3) Ha a Szerbek, Horvátok és Salóvnek Királysága élni akar azval a jogaival, hogy fizesse az ezen cikkben megállapított járadékátalányt, az eheli nyilatkozatot a jelen megegyezős jóváhagyásával egyidőre kell megtennie (52. cikk). Ebben az esetben a fennmilletett 200.000 (kétszáz-ezer) aranyfrank, mely egy évenként fizetésre kötelezi, a jelen megegyezős életbe lépésétől számított 15 napon belül lesz fizetendő. Az 5.000.000 (ötmillióezerszáz-ezer) aranyfrank járadékátalány vonatkozó nyilatkozat visszavonatalán és annak hatálya ki fog terjedni a jelen megegyezős egész tartomára.

(4) Ahban az esetben, ha a Szerbek, Horvátok és Salóvnek Királysága élni azval a jogaival, hogy fizesse a jelen cikkben megállapított járadékátalányt, a Szerbek, Horvátok és Salóvnek Királysága megtesztelene lesz attól, hogy a 16. cikk első bekezdésében előírt külön számla vezetésre.

(5) Ahban az esetben, ha a Szerbek, Horvátok és Salóvnek Királysága élni fennmilletett jogaival, az Olasz Királyság joga lesz arra, hogy magát megtesztelene a 15. és 24. cikkben említett kötelezettségek alól (kivéve a trasszi forgalom után a 15. cikk 15. bekezdése és a 24. cikk 5. bekezdése értelmében fizetendő külön hozzájárulást és kivéve azon fizetéseket, melyek a 15. cikk 13. és 14. bekezdései és a 24. cikk függeléké értelmében teljesítendő), azáltal, hogy az Olasz Királyság évenként 0.000.000 (hatmillió) aranyfrank járadékátalányt fizet.

(6) A fennh említett 0.000.000 járadékátalány aranyfrankban lesz fizetendő a kötvénypal jactra azon időközönben, melyek a 15. cikk 9. bekezdésében a herminimium fizetésére vannak előírva. Ebből az annuitásból nem lesz helye semmiféle visszatartásnak vagy levonásnak, bármi okból szándékolataik is az.

(7) Ha az Olasz Királyság élni akar azval a jogaival, hogy fizesse a jelen cikkben megállapított járadékátalányt, az erre vonatkozó kijelentését meg kell tennie a jelen megegyezős jóváhagyásával egyidőre (52. cikk). Ezen nyilatkozat visszavonatalán és hatálya ki fog terjedni a jelen megegyezős egész tartomára.

(8) Ahban az esetben, ha az Olasz Királyság élni fog azval a jogaival, hogy az évi járadékátalányt fizesse, megtesztelene fog a 16. cikk 1. bekezdésében előírt külön számla vezetésre alól.

(9) Ahban az esetben, ha az Olasz Királyság élni fennmilletett jogaival, az Osztrák Köztársaság, mint a Magyar Királyság, szintén jogosítva lesznek arra, hogy magukat a 15. és 24. cikkben foglalt kötelezettségek alól megtesztelene (kivéve azon fizetéseket, melyek ezen Államok a 15. cikk 13. és 14. bekezdései és a 24. cikkhez tartozó függelék értelmében terhelik) évi járadékátalány fizetése által, mely évi járadékátalányt összegre az Osztrák Köztársasága névze évenként 7.500.000 (hétmillióötöszáz-ezer) aranyfrankot és a Magyar Királysága névze évenként 3.425.000 (hárommillióötöszáz-ezer) aranyfrankot lesz.

(10) Ekk az évi járadékátalányt egy az Osztrák Köztársaság, valamint a Magyar Királyság részéről aranyfrankban lesznek fizetendő a kötvénypal részére, azon időközönben, melyek a 15. cikk 9. bekezdésében a herminimium fizetésére meg vannak szabva. Ezekből a járadékátalányból nem lesz helye semmiféle visszatartásnak vagy levonásnak, bármi okból szándékolataik is az; különben nem lesz helye annak a helyettesítésnek, mely a 15. cikk 17. és 18. bekezdésében és a 24. cikk 5. bekezdésében van szabályozva.

(11) Azon élely, mely a Magyar Királyság jactra a 15. cikk 8. bekezdése szerint létesítve van, arra az -re is megfelelően alkalmazandó, ha a Magyar Királyság élni fog azval a jogaival, hogy évi járadékátalányt fizessen. Ha a magyar hálózati bruttó bevételeinek 22%-a 3.000.000 (hárommillió) aranyfranknál leveleshet lesz, akkor a Magyar Királyság csak 3.125.000 (hárommillióegyszáz-ezer) aranyfrank járadékátalányt fog fizetni. Ha a magyar hálózati bruttó bevételeinek 22% -a 4.000.000 (hárommillió) és 3.000.000 (hárommillióegyszáz-ezer) aranyfrank közötti összegre van, a Magyar Királyság köteles lesz ezt az összeget és annak ill még 125.000 (tíz-huszzezer) aranyfrankot fizetni. Ha a magyar hálózati bruttó bevételeinek 22%-a 3.000.000 (hárommillióegyszáz-ezer) aranyfrankot meghaladó összegre lenne, a Magyar Királyság a teljes já-

radékátalányt fizeti. A megállapított járadékátalányt szemben a jelen rendelkezések értelmében mutatkozó különbségek az Olasz Királyság joga fizetni. Az Olasz Királyság által fizetendő járadékátalányból.

(12) Ha az Osztrák Köztársaság vagy pedig a Magyar Királyság élni akar azval a jogaival, hogy fizesse a jelen cikkben megállapított járadékátalányt, eheli kétszáz-ezer ki kell nyilatkoztatni a jelen megegyezős jóváhagyásával egyidőre (52. cikk). Ezek a nyilatkozatok visszavonatalán és hatálya ki fog terjedni a jelen megegyezős egész tartomára.

(13) Ahban az esetben, ha az Osztrák Köztársaság élni azval a jogaival, hogy fizesse az évi járadékátalányt, megtesztelene fog a 16. cikk első bekezdésében előírt külön számla vezetésre alól. Azon esetben, ha a Magyar Királyság élni azval a jogaival, hogy fizeti az évi járadékátalányt, megtesztelene fog ezen külön számla vezetésre alól, ha lemond a jelen cikk 11-ik bekezdésében említett kedvezményről.

(14) Magától értetődik, hogy az Államoknak az esetleges üzemi deficitért (24. cikk) vállalt garanciája nem szenved semmiféle módosítást az stálynban való fizetések esetében sem.

(15) A kiegészítő fizetésre vonatkozólag a 39. cikk 3. bekezdésében meghatározott kötelezettség nem szenved semmiféle változást az stálynban való fizetések esetében sem.

30. cikk. (1) A jelen megegyezős úrszási elshibégi kötvények és kötvénypalványok hirtokosai jogának megállapításá tartalmazza. Ezen kötvények és szelvények hirtokosai nem tarthatnak igényt több jogokra, mint amelyek őket a jelen megegyezős értelmében megilletik.

(2) Jelen megegyezős hirding jóváhagyott köztársaságosság jellegével fog hirtok, ennek közzétételén az közzététel lesz valamennyi hírelőre névre, akár lemondólatnak azok a megfelle vagy nem, akár igazolnak, akár nem, sőt még azokra a hírelőre névre is, kik a Társaság vasúthálózata által üzemeltetetlen kivil laknak. A hálózatra bekelezetett zálogjog a 43. cikkben megállapított feltételek által csak a jelen megegyezősben megállapított összegre erejig fog érvényes bírn.

(3) A kötvénybírlakosok önmaguk által azok igazgatásának köztársaság, kik a Társaság igazgatóságának az 5. cikk 1. b) bekezdése szerint tartja.

Ezen képviselői a kötvénybírlakosok kizárólag képviselői és egyedül ők vannak feljogosítva érvényesíteni a kötvénybírlakosok jogaival a Társasággal szemben. Emellett a kötvénybírlakosok egyenkénti nem érvényesíthetik jogait az kérdésében, melyek a kötvénybírlakosok közös jogaira vonatkoznak.

31. cikk. (1) Az 1922. évi december hó 31-ig még ki nem sorolt úrszási kötvények által, vagyis az A. C. O. K. H. E. J. D. S. T. P. Z. P. F. M. U. X. sorozatán (összesen 3.783.374 címlebeli álló, ezülett 3%-os elshibégi kötvények), a B) sorozatán (210.150 címlebeli álló, ezülett 5%-os elshibégi kötvények B) sorozat) és a W) sorozatán (193.126 címlebeli álló, ezülett 4%-os elshibégi kötvények W) sorozat), mindössze tehát 4.187.230 címlebeli álló elshibégi kötvény által képviseltük összege 171.096.200 aranyfrankban állapított meg olyképen, hogy ezen elshibégi kötvények mindegyike 11250 aranyfrank névértékkel bír.

(2) Ezen kötvények utótesztése a jelen megegyezős határozatmányaik megfelle oly módon fog megöröszni, hogy évenként a jelen megegyezős kiegészítő részét képező utótesztési stálynban (C) függelék) fennmilletett címlebeliségek fog utótesztet és pedig vagy szabad visszaváltásra vagy pedig kiorsolásra stijn. Ez utóbbi esetben a fizetendő beváltási összegre a 37. cikk rendelkezéseis állapított meg.

(3) Az össze kötvények az 1923. évi január hó 1-je után kezdődő szelvényekkel együtt ki fognak kerülteni a jelen megegyezős határozatmányaik megfelle kiállított újabb címlebeli.

(4) Az 5%-os B) sorozatú kötvényeknek az 1919. éviől kezdve az 1922. éviig határozott eszközött kiorsolási meg fognak semmisítve. Egyébként ezek a kötvények fennmilletve az első bekezdésben említett címlelek számában.

Függelék.

(1) Ezen kötvények valamennyi hirtokosai a kötvénybírlakosok hitozságának értesítési útján (34. cikk) fel fognak szólítani arra, hogy kötvényeiket az 1923. évi január hó 1-je után kezdődő szelvényekkel együtt kicserélés céljából egy később meghatározandó határidőre belül a felszólításban megfelle helyeken mutassák be. A közzététel a hitozság által megfellejendő helyeken és az általa megfellejendő napilapok útján fog megöröszni.

(2) A kicserélési címlebeliséket fog utóteszt, száma és sorozatja való tekintet nélkül. A hitozság ki fog adhatni a hirtokosok kívánása szerint 5-50, 10-50, 25-50 összesített címleleket is. A kicserélési költségei a kötvénybírlakosokat terhelik.

(3) Az új kötvények és szelvények névze az ill mellékelt és a jelen egyezmény kiegészítő részét képező minta szerinti (D. függelék) fog megállapítani.

32. cikk. (1) Az 1922. évi december hó 31-ig még ki nem sorolt 4%-os B) sorozatú kötvények (40.725 kötvény egyenként 400 német bírdalmi márká és 9.358 kötvény egyenként 2.000 német bírdalmi márká névértékben) egyszerűen fognak beváltani. Ezen beváltás a fennmilletett névérték megfellejelen fog bírdelni.

(2) Ugyanekkor ki fognak fizetve az ezen időpontra esedékes vált szelvények is a névértéküknek megfellejelen.

Függelék.

(1) A 4%-os B) sorozatú kötvények hirtokosai legkésőbb két hónappal a szelvény esedékesége előtt a kötvénybírlakosok hitozsága által fel fognak szólítani arra, hogy kötvényeiket leváltás céljából mutassák be a felszólításban megfellejelen helyeken és pénztárházaknál.

(3) Ezen kötvények a felhívás kiadásától számított első legközelebbi halvány esedékességi napjától kezdődően lesznek beszediliek.

(4) Ezen napról fogva, amely megállapodás szerinti lejáratnak tekintendő, a 4%-os E) sorozatú kötvények megvezetnek kamatuji és emullogra a beállítás alkalmával az eddig még nem esedékes összes szelvények és szelvényrészletek is beszedilgátlannak a címlethez együtt. A hiányzó szelvények övezete a kifizetés kerüli okából levontatva hozandó.

33. cikk. (1) Az összes sorozatú kötvények törlesztéséhez és a folyó kamatok fizetéséhez, valamint a határidős szolgáltatásokhoz (40 cikk) szükséges összegeket kifizető egy alap fogja szolgáltatni, mely kivétel lesz a Duna-Érdővidéki vasútüzem (azelőtt Déli Vaspálya Társaság) kamat- és kötvényfelvételét szolgáltatást biztosítva.

Ezen alap «Kötvényalap»-nak fog eszméül nevezetű és az alábbi határozatoknak szerint fog létezni.

(2) Fenttartva a kötvényhitelesítők összetételét a jelen megegyező alapján megjelölt zálog- és jelzálogjogokat, a kötvényhitelesítők mindenben, ami az ő jogukat és igényeiket illeti, kifizetőnek csak a 34. cikkben említett bizottság által kezelt Kötvényalap vagyondra tartanak igényt.

(3) Egyedül a kötvényalapnak kell helyi állása a Társaság kötvényeire és szelvényeire vonatkozólag bírói címen és bírói okból támaszkodva igényekkel szemben; az összes követelés és követési terhek és követelmények a Kötvényalapot terhelik.

34. cikk. A Kötvényalapot egy bizottság (ezzelül «Bizottság»-nak nevezve) kezeli, mely a kötvényhitelesítőknek a 30. cikk értelmében kijelölendő négy képviselőjéből áll. A Társaság igazgatóságának egy küldöttsége jogutóla lesz tanácskozási joggal résztvenni a bizottság ülésén.

Függelék.

(1) A címleket teljes szolgáltatásnak megvezetése és igazgatása a Bizottság feladata. E Bizottságra tartanak különösen a régi kötvények kifizetése (1) címlethez (31. cikk), a 4%-os E) sorozatú kötvények beállítás (32. cikk), a Kötvényalapok és a határidős szolgáltatás.

(2) A Bizottság csak azon összegek erejéig vállalhat kötelezettségeket, melyek tényleg megvannak a pénztárhán.

35. cikk. A Kötvényalap forrásai a következők:

(1) a) az esedéken, ha az Államok üzembe veszik a vonalakat, azok az összegek, melyeket az Államok a 15. cikk értelmében fizetni kötelesek;

b) az esedéken, ha a Társaság vízi az üzemet, azon összegek, melyeket az Államok a 24. cikk értelmében garantálnak az esedékes üzem bányák fedezésén kívül;

(2) a) az Olasz Királyság által a triestli forgalom után a 15. és 24. cikk értelmében fizetendő külön hozzájárulás;

b) az ezen hozzájáruláson felül a 39. cikk értelmében esetleg még járó pótlózetek.

(3) a) szagréb-karlovaci vonal eladásihoz szarazó évről-évre (28. cikk) abban az esetben, ha nem lesznek alkalmazandók a 20. cikk határozatai.

(4) A közeli állomások és péte-vonalak leutestése fordított tőke kamataiból eredő bevételek a 15. és 24. cikk értelmében.

(5) A kezelebből eredő interkalaris kamatok.

36. cikk. (1) Annak a bérminimumnak a fizetéséhez, melyet az Osztrák Köztársaság fizetni vagy garantálni tartanak, a jelen megegyező erejéig fogja az Olasz Királyság jóvállalt vállad összevételéig évi 6.700.000 (hatmillióhetezszázharminc) arany frank erejéig.

(2) Tekintettel ezen jóvállásra, az Állam vagy maga a Társaság által Ausztriában üzembe tartott társasági hálózat bruttóértelme szavatol a garantált bérösszegek és a jóvállalt folyó teljesített fizetések visszatérítésére.

(3) A bruttóértelme szavatossága a jelen megegyező aláírásával meg van állapítva és a jelen megegyező hatálybalépésével válik hatályossá.

(4) Ennek következtében a bruttóértelme a magyar egységben úgy fognak tekinteni, mint a jóvállalt Állam levele, mely a kifizetés igazgatására van biva.

(5) A bérminimumnak a folyó évszázadra eső 1/4 része erejéig a végül a bruttóértelme le fognak szelvényeztetni a hálózati igazgatása által annál a banknál, melyet a jóvállalt Állam meg fog jelölni.

(6) A jelen jóvállalt aláírása javára fog elhelyeztetni és hálózatiállapot arany frankra fog átváltani.

(7) A jóvállalt Állam jogutóla lesz üzemeltetők kiküldeni a fizetések és a fentemlített szavatosságból eredő jogok teljesítésének ellenőrzése céljából.

(8) Az ületi hálózati igazgatása csak akkor fog szabadon rendelkezni a folyó évszázadban bevezetett bruttóértelme felett, mely a bérminimumnak egyenértékűt meghaladják, valamint a még bevezetendő bevételek felett, ha a leltér őrtésére rendelt bank elismerte, hogy a jóvállalt Állam rendelkezése aranyban a vasuti hálózati igazgatása által vagy pedig a vasuti hálózati által átszert Állam által teljesített leltér folytán a bank hitelesítők van a bérminimumnak a legközelebbi esedékesség napján fizetendő hálózatra.

(9) Ha a jelen megegyezőben megállapított esedékesség napján bírói okból fizetés nem teljesítendő, azon Állam, akire a jóvállalt vállallattal, fel fog szolítani a kötvényhitelesítők Bizottsága által kötelezettségek teljesítésére.

(10) E célból a Bizottság kétségbe úján figyelemztetést fog küldeni a nem fizető Államnak, mely figyelemztetés egyidejűleg tudatja fog adni az Olasz Királyság Kormányának is az olasz pénzügy-miniszter kezéhez, megnevezésével azon összegek, amely az esedékesség napján nem lett fizetve.

(11) Ha a fizetésre való felbontástól számított 15 napon belül sem történik fizetés, a Bizottság erről nyilatkozni fog az Olasz Királyság Kormányát arról a felkutatással, hogy teljesítse a garantált fizetést a késedelem Állam számlájának terhére.

(12) Ebben az esetben a banknál letelemezett összegek a jóvállalt Állam utatására ki lesznek fizetendők a kötvényhitelesítők Bizottságának. A jóvállalt Állam adhat utatást arra is, hogy újabb rendelkezést a fentemlített fizetés a letelemezés bank által a Bizottság kívánságára és javára minden esedékességre teljesítessék.

(13) Ha bírói okból a leltér nem volna elegendő az esedékes fizetés teljesítésére, a jóvállalt Állam a fizetési felkutatás vételeitől számított tizenöt napon belül ki fogja fizetni az ő jóvállaltának megfelelő összegeket.

(14) A Bizottság értesíteni fogja a késedelem Állam azon összegekről, melyeket az «Olasz Királyság Kormány» a jóvállalt alapján kifizetett.

(15) A jóvállalt alapján való fizetés által a fizetést teljesítő Állam — a teljesített fizetés erejéig — a Társaság és a kötvényhitelesítők helyére lép a késedelem Állammal szemben, ki a visszatérítést — külön megállapodások hiányában — egy közeli határidőben fogja teljesíteni.

(16) Akár az Állam tartja üzemben a hálózatot, akár a Társaság, a szabadonforgó letelemezések tekintetében zálogjog vagy szavatosság nem lesz egyik kötelezettségtől engedélyezhető az Osztrák Köztársaság vagy a Társaság által megkötött vagy megkötendő szerződés alapján abban az esetben, ha az ilyen szavatosság vagy az ilyen zálogjog sérülését az Olasz Királyság javára megállapított jogokat és határolásokat.

(17) Az Olasz Királyság fel van jogosítva a fenti határozatokat a Nemzeti Szövetségek ütemezésére hinni, amennyiben azok a Szövetség elveit tartoznak.

37. cikk. (1) A Kötvényalap évi jövedelme, amennyiben azok nincsenek közvetlenül a határidős szolgáltatás rendelt (33. és 40. cikk), a következőképpen fogak felhasználítani:

20.000.000 (huszmillió) forint erejéig a kötvényhitelesítők Bizottságának rendelkezésére fognak állani az igazgatási költségek fedezésére (38. cikk) és a kötvények kamat- és törlesztési szolgáltatásának biztosítására. A törlesztés a jelen megegyezővel mellékelt törlesztési táblázatnak megfelelően sorolódik, mely fog utóbbi vagy pedig visszavásárlás útján olyan 3000.000.000 (hárommillió) forint erejéig a Bizottság által megkötött beállítás árát kifizetendő. A sorolási utján való törlesztés esetében a visszatérítés összege sohasem lehet kisebb, mint 60 (hatvan) arany frank-kötvényenként.

Mindazonáltal a mellékelt törlesztési táblázat szerint a visszatérítés összege a Bizottság utóbbi rendelkezéséig 90 (kilencven) arany frankban van kötvényenként megállapítva. Az ezen 90 arany frank összeg után jött kamat kötvényenként 300 (három) arany frank és hatvan centime) fog állni.

Ha a 20.000.000 arany frankösszeg nem lenne egészen felélesztve a fentemlített hozzájárulások által, az így módosított megtakarítás minden esetben egy a Bizottság rendelkezésére álló külön tartalék letelezésére fog fordítani, hogy adott esetben biztosítsák vagy javítsanak a kötvényfelvétel rendszeresítésére.

(2) A Kötvényalap évi jövedelme, amennyiben azok a 20.000.000 arany frankot meghaladják, azoknak a pótlózeteknek a megtérítésére fognak szolgálni, amelyek a 39. cikk értelmében előző címre ugyanabban az időszéken az Olasz Királyság által fizetettek az ő terhére kifizetésekre jártak.

(3) Ha még marad fenn valami maradvány, úgy ezen maradvánkok kétharmadára a kötvényhitelesítők Bizottságának rendelkezésére fog állni, hogy a Bizottság elhatározásának képten növelése a kamatokat vagy pedig a kisorsolt kötvények beállítás árát, nem lehet azonban több az 5.40 arany frank (öt frank negyven centime) összeget szelvényenként vagy a 11250 (egyzáztízöttelet) 9/1000 arany frank összegét kötvényenként.

(4) A maradványösszeg a Társaság rendelkezésére fog bocsátani.

Függelék.

I. A Kötvényalap a 15. és 24. cikkek szellemében üzemeltetnek külön fog kezelni. Minden kezelt évi külön fog végleges lezártani.

II. (1) Amennyiben a kötvények törlesztése sorolási útján történik, az összes minden ében december hó 2-ik felében fog megtörténni. A kisorsolt címleket beállítás a következő 9. március hó elsején fogja kezdetét venni.

(2) A kisorsolt kötvények száma a kisorsolás után azonnal közbe fognak a Bizottság által térteti, amely el fogja írni a kisorsolási időszakot is.

(3) Az első sorolás — amennyiben az nem válnék fölöslegessé a szabad visszavásárlás folytán — legkésőbb hat hónappal a kötvények kifizetésére megállapított határidő után fog megtörténni és magában fogja foglalni mindazon törlesztéseket, amelyek a törlesztési táblázatban (3) függelék) ezen időpontig meg vannak határozva. A kisorsolt kötvények a legközelebbi szelvényesedéskor újból fizetendők ki.

(4) Azokból az összegekből, amelyek az első esztendőben törlesztés céljára rendelkezésre fognak állni, elsősorban azok a kötvények váltandók be, amelyek az 1919—1922. években kisorsolt 5%-os E) sorozatú kötvények helyett lettek kibocsátva.

(5) A kötvények megvezetnek kamatuji a beállítására meghatározott időpontra kezdve, amely lejárati napnak tekintendő és kifizetés céljából bemutatandó az eredeti címleket kivül valamennyi ezen napig még le lett szelvények, valamint a szelvényrészletek is. A hiányzó szelvények értéke a tökélet le fog vonni.

III. (1) Minden Kötvény minden évre két szelvényvel van ellátva. Az első szelvény az üzletért követő évben március hó elsején fog fizeteni.

(2) Ha a kezelési számlának lezárása után a kérdéses üzletért után még marad rendelkezésre álló pénzeszköz a kamatok kifizetésére, az az összeg a kamatközfizetésre jogosító második szelvényre lesz fizetendő.

(3) A Bizottság értesítést fog küldeni, különben a minden egyes szelvény után fizetendő összeg nagyságát, a fizetéseket helyét, valamint a második szelvény csatolásának határidőjét is.

38. cikk. Az igazgatási költségek a következőket foglalják magukban:

A) A Társaságnak az igazgatónak, a közgyűlésnek, a Társaság központi szolgálatával és a könyvnyomtatós Bizottság tagjainak külön díjazásával összefüggő személyzeti és egyéb kiadásait, valamint az egyéb bármilyen néven nevezendő költségeit.

Ezen költségek fedezésére a könyvnyomtatós Bizottság minden évben legfeljebb 1.300.000 (egymillióháromezer) arany-frank összeget fog (a folyó szükségletek méréséhez képest) a Társaság rendelkezésére bocsátani. Az igazgatónak tagjainak járadékait, valamint a könyvnyomtatós Bizottság tagjainak külön díjazása az igazgatónak és a Bizottság által közös egyetértéssel fog megállapítani.

Az igazgatási költségek tekintetében a könyvnyomtatós Bizottsághoz az összes szükséges igazolásokat be kell mutatni.

B) A Kötvényalap személyzeti és egyéb kezelési költségeit, ideértve a párisi iroda és a wien-i székhelyi iroda személyzetének költségeit, valamint a párisi iroda személyzetének a már folyósított és még folyósítandó nyugdíjait, továbbá a wien-i számviteli iroda személyzetének ezennel folyósítandó nyugdíjait, végül a franciaországi ügykezelési költségeit (droit d'abonnement) összegzi is. A könyvnyomtatós Bizottságnak, ha szükségesnek tartja, joga van ezeket a költségeket részben vagy egészben a könyvnyomtatós Bizottság szelvényeként vagy összegekből való megfizetés levonás útján.

C) A Kötvényalap terített képeket azok a hitálatkos tartozások is, melyek a könyvnyomtatós Bizottság adók, a társasági költségvetés és a társaságban franciáországban lévő függő adóssága elmaradnak.

A szerződés felek mindegyike viseli a jelen megegyezés előkészítéséhez és végrehajtásához eredő költségeket annyiban, amennyiben azok őt illetik. A Kötvényalap magára vállalja:

1. a könyvnyomtatós Bizottság nevében előállt költségeket;

2. a Társaság által saját pénzügyi kasszájából előírt, az az üzemmel összefüggő költségek megtérítését.

Függelék.

A hitálatkos szelvények törlesztési szolgálatára szánt különállapozhoz tartozó személyzeti és egyéb kiadások a Kötvényalap igazgatási költségeinek tekintendők.

39. cikk. (1) A Kötvényalap magában fog foglalni egy külön alapot a hitálatkosok szolgálatára. Ezen különállap bevételei a 4%-os E) sorozatú kötvények (32. cikk) bevételeire, valamint a jelen megegyezés előkészítéséhez és végrehajtásához költségeire is fel fogják használni oly mértékben, amint ezt a könyvnyomtatós Bizottság szükségesnek fogja látni.

(2) Az Olasz Királyságban a triesti forgalom után a 15. és 24. cikk értelmében fizetendő különleges hozzájárulás ezen különállapnak lesz szelvénye mindaddig, míg a hitálatkos a 40. cikk határozmányainak megfelelően teljesítette nem lesznek.

(3) Azon esetben, ha az Olasz Királyság fennvezetett külön hozzájárulása nem érkei el az évenkénti fog 4 (négy) millió arany frankra, a szerződő Államok a jelen megegyezés hatálybalépésétől kezdve 20 év tartama alatt kötelesek lesznek kiegészítésként, hogy a fennvezetett hozzájárulás összege 4 (négy) millió arany frankra évenként kikerekedjen, megfelelő fizetések esküszölni. Mindazonáltal a 37. cikk 2. bekezdésében foglalt határozmányok végrehajtásaképpen a történő kiegészítésekig az elmaradott mértékben a Kötvényalap bevételeinek a 20.000.000 arany frankot meghaladó része továbbfel, amely többet a 35. cikk 1., 3., 4. és 5. bekezdésében említett fizetések folyán áll elő.

(4) Az összes kiegészítő fizetésből esik az Osztrák Kültúrasságra 33-8%, a Magyar Királyságra 10-5%, az Olasz Királyságra 24-6% és a Szerbek, Horvátok és Szlovének Királyságra 21-6%.

(5) Az Olasz Királyság, hogy ellátja a hitálatkos szolgálatának külön alapját, 20 éven át minden körülmények között 4 millió arany frankot fog ellátni évenként, négy egyenlő részletben minden évről kezdve előtérrel napval.

(6) A szerződő Államok között és a könyvnyomtatós Bizottság között az elszámolás évenkénti megtérítését a triesti likvidáció és az elszámolás évenkénti díjak megfizetése és az Olasz Királyság által fizetendő külön hozzájárulásra vonatkozó, az Olasz Királyság illetékes igazgatási által előterjesztendő elszámolás igazolása után. Ezen megállapítás és igazolás az Államok képviselőinek a 20. cikkben meghatározott Bizottsága által fog megtéríteni a Kötvényalap kezelésének zárlata után.

Függelék.

(1) Az Olasz Királyságnak a triesti forgalom címén a 15. és 24. cikk értelmében fizetendő külön hozzájárulásról szóló elszámolása a Társaságnak 3 hónappal minden üzleti év befejezése után fog bemutatni.

(2) Ez az elszámolás ki fogja mutatni azt az összeget, melyet az Olasz Királyság arévból fizetett, hogy a külön hozzájárulást 4.000.000 arany frank évi összegre kiegészítse.

(3) Azon összegek, melyek ezen a címen a többi Államokat terhelik, ezek által az Olasz Királyságnak visszatérítendőek.

40. cikk. (1) Az 1894. évi október hó 1-je óta kiadott és 1922. évi december hó 31-én még be nem váltott kötvényeknek, valamint az 1908. évi október hó 1-jei 1922 október hó 1-jei között 1922 december hó 31-én még be nem váltott kötvényeknek kifizetése a következő határozmányok szerint fog történni.

(2) A francia frankban szóló kiadott kötvények a mellékelt üzletelési táblázatban megállapított árték szerint, a 4%-os E) sorozatú kötvények (bevételei a kötvények és a hitálatkos szelvények) pedig névértéküknek megfelelően birodalmi márkában fognak bevélni.

(3) Azután be fognak váltani azok a hitálatkos szelvények, melyek 1914. évi július hó 1-ig bejárólag esedékessé váltak és pedig francia frankban oly összeg erejű, amennyit ezen kötvények szelvényeire a háború előtt fizettek.

(4) A kilenc hitálatkos szelvény, mely 1914. évi július hó 1-je után 1919. évi január hó 1-ig bejárólag vált esedékessé, szelvényenkint 8 (hét) arany frankkal fog bevélni.

(5) Az 1919. évi január hó 1-je után 1923. január hó 1-ig bejárólag esedékessé vált nyolc hitálatkos szelvény szelvényenkint 1-40 arany frankkal (egy frank egycenten) fog bevélni.

(6) Ezen hitálatkos szelvényeknek a fennvezetett összegekkel való bevéltása 25 év alatt fog eszküldeni a kötvények kiomlása útján.

(7) A szerződő Államok területén kívül külföldön netán fizetendő illetékek a szelvények hirtokosait terhelik.

41. cikk. (1) A Társaság zálogjogot engedélyez a könyvnyomtatós Bizottságnak a javára:

A) azon összegekre, melyek őt az Államokkal szemben megilletik és pedig:

a) állami üzemvel esetében a vonalak használatáért vagy hór érmet;

b) társasági üzemvel esetében a garancia címén.

C) A Kötvényalap pénzkészleteire, úgy mint az az eladott pillanatban mutatottak.

D) Arra a kölcsönre, mely a szerződő Államok által eladott vonatkozóan Budapestben 1880. és március hó 11-én kötött szerződésből (28. cikk) ered, azaz az esetre, ha a 29. cikk határozmányai nem nyerne alkalmazást. A könyvnyomtatós Bizottság megilleti ezen zálogjog be fog bevélni.

E) A zálogjog, melyet a Társaság a szegedi-karlsruhi vonalra bír.

(2) A szerződő Államok kijelentik, hogy amennyiben érte szükség van, elismerik és megerősítik az ezen cikk által létesített zálogjog érvényességét.

42. cikk. (1) Az Államok kötelesek magukat arra, hogy közvetlenül a Kötvényalapba fizetik be azokat az összegeket, melyekkel a jelen megegyezés értelmében tartoznak. Ezzel az Államok az ő fizetéseiket annál a banknál fogják teljesíteni, melyet a könyvnyomtatós Bizottság ki fog jelölni, legyen az akár Franciáországban, akár a szerződő Államok egyikében; továbbá intézkednek az a bank a Banque de France lesz.

(2) Fiktív kölcsön esetén a Kötvényalap javára a Bernben székelő Banque Nationale Suisse lezámolási kamatát 1%-kal meghaladó kamat, valamint a fedezés folyán szükségessé vált költségek is fizetendőek lesznek. A juttatás címén a 36. cikk értelmében teljesített fizetés esetében ezek a kamatok a juttatás alapján fizetett összeg után és a fizetés napjától számítva azt az Államot illetik, amely a fizetést mint juttatást teljesítette.

Függelék.

(1) Ha valamelyik Állam a meghatározott időben nem felelt meg fizetési kötelezettségének, ezt az Államot a fizetésre a könyvnyomtatós Bizottság kötelezni fogja.

(2) Azok a hatóságok, amelyekhez így eseten fordulni kell, jelenleg a következők: az Osztrák Kültúrasságra néve: az osztrák külügyminisztérium; a Magyar Királyságra néve: a m. kir. külügyminisztérium; az Olasz Királyságra néve: a kir. pénzügyminisztérium; a Szerbek, Horvátok és Szlovének Királyságra néve: a kir. pénzügyminisztérium.

43. cikk. (1) A könyvnyomtatós Bizottság teljes összege javára jelenleg fennálló zálog- és jelzálogjogok töröltenek a vasutak tevékenységéből.

(2) A jelen megegyezés 13. cikk értelmében a Társaság minden házáta megterhelhetik az Államnak fizetendővel joggal, feltétlen elsőbbséggel minden szolgalmi, zálog- és jelzálogjogokkal szemben.

(3) Ezenfelül a Társaság mindegyik házáta tartozóival és a hozzatartozó gondúly anyaggal együtt megterhelhetik zálog- és jelzálogjoggal, rangsorozatban követelmény az Állam üzemeltetési joga után, a könyvnyomtatós Bizottság megilleti kötelezések egy részének biztosítását, amint az a jelen megegyezésből folyik és pedig:

a) a Szerbek, Horvátok és Szlovének Királyságban fekvő házáta zálog- és jelzálogjoggal 118.237.041 2/30 (százötvennyolcmillió kétszázharmincezer hatszázegyvenegy 2/30) arany frank követelés erejű;

b) az Osztrák Kültúrasság területén fekvő házáta, a Magyar Királyság területén fekvő házáta és az Olasz Királyság területén fekvő házáta egyetemleges zálog- és jelzálogjoggal 332.828.008 2/30 (háromszázötvennyolcmillió nyolcszázhuszonezer hatszázötvennyolc 2/30) arany frank követelés erejű;

(4) A könyvnyomtatós Bizottság, mint a könyvnyomtatós Bizottságok képviselője, jogosult lesz az ő nevében gyakorolni a fennmeltett zálog- és jelzálogjogokat és pedig a követelés feltételek alatt.

Azban az esetben, ha a Szerződő Felek egyike nem fizetné be a jelen megegyezésben meghatározott

zett valamelyik esedékességi napon azon összeget, melyekkel a Kötvényalaprak tartozik a kötvénybirtokosok Bizottságának mindenekelőtt fel kell adniának ezt az államtól kötelezettségnek teljesítésére és ezt megteheti az illető Államban illetékes hatóságnak (lásd a jelen megegyezsés 42. cikkében tartozó függelék) kérelméstől bíróságon kívüli egyszerű levélben.

Ha ezen felsorolt dologra nem a Társaság, sem az illető Állam nem teljesítendő a fizetést, az ezen fizetésre megállapított esedékességi napjától számított tizenöt napon belül, úgy a kötvénybirtokosok Bizottsága a fentemlítt zálog- és jelzálogjogokat azonnal gyakorolhatja és pedig a következők módján:

a) ha oly fizetésről van szó, melyről a Szerbek, Horvátok és Szlovének Királyság tartozik, a Bizottság gyakorolhatja a 3. a) bekezdésben megállapított zálog- és jelzálogjogokat azon hálozatra, mely keresztesül ezen Állam területén;

b) ha oly fizetésről van szó, melyről az Osztrák Köztársaság vagy Magyar Királyság vagy pedig az Olasz Királyság tartozik, a kötvénybirtokosok Bizottsága a mondott zálog- és jelzálogjogokat gyakorolhatja a következők módján:

1. azon teljes lejárt összegek erejéig, melyekkel a késedelmes Állam tartozik a Kötvényalaprak, a Bizottság gyakorolhatja az egyenesleges zálog- és jelzálogjogokat a 3. b) bekezdés szerint azon hálozatra, mely azon Állam területén keresztesül;

2. azon összeg erejéig, amellyel a késedelmes Állam tartozik a Kötvényalaprak esedékessé vált és meg nem fizetett bérminimium címén, vagy abban az esetben, ha az illető Állam a járadékállomány fizetését vállalta volna, az esedékessé vált és meg nem fizetett bérminimium összegének megfelelő összeg erejéig a Bizottság gyakorolhatja a 3. b) bekezdésben körülírt egyenesleges zálog- és jelzálogjogokat azon hálozatra, amelyek a másik két Államtól szelik keresztül.

A kötvénybirtokosok Bizottsága az öt illető jogokat egyidejűleg gyakorolhatja úgy arra a hálozatra, amely a késedelmes Állam területén van (2-1), mint azon hálozatra, amelyek a másik két Állam területén vannak. (2-2)

Ha ezen egyenesleges zálog- és jelzálogjog gyakorlása következtében fizetnek teljesítettének a Kötvényalaprak javára a 4. b) bekezdésben említett Államok egyike vagy kettője részről egymásként Állam helyett, azon Állam, amely a fizetéseket teljesítette, teljes jogokkal a kötvénybirtokosok összes birtokait jogaiba és azon zálog- és jelzálogjogaira lép, melyek a késedelmes Állam vagy Államok területén fekvő hálozatra a kötvénybirtokosok összesége javára be vannak kezeelve és pedig oly körülmények erejéig, mely az általa fizetett ugyanazon összegnek, ennek konstansul és a költségekkel azonos. Azon esetben, ha a fizetés két Állam által teljesített, a hitelről, a zálog- és jelzálogjogok mindegyik Állam oly mértékben lép be, amilyen mértékben ezen Államok mindegyike fizetéseket teljesített.

(3) Ezen zálogjogok gyakorlása más esetekben is van szó.

(4) A szerződő Államok kijelentik, hogy annélkül erre szükség van, elismerik a jelen megegyezsés által létesített zálog- és zálogjogok érvényességét.

44. cikk. (1) A Társaság régi osztrák vonalaira vonatkozólag a wien polgári törvények által vezetett telekkönyv és a Társaság régi magyar vonalaira vonatkozólag Budapesti vezetett vasúti telekkönyv és a következők minden fogalmát helyettesítik:

(a) Minden területtel érdekelt Államban az állam területén fekvő társasági hálózat számára külön vasúti telekkönyv fog megnyitni. A Wienen az osztrák hálózat számára létesítendő telekkönyvben meg kell nyitni egy lapot a Társaság felhalmozta eszközre és külön lapokat a hűségalkantengelyre, a módosításhoz tartozó és a spießfeld-radkersburgi helyiértékre vasutak mindegyike részére.

(b) A Társaság elege és székhelye, valamint a hálozatra való tulajdonjoga mindazon jogokkal, melyek engedélyokirattalól a jelen megegyezséssel folyó módosításokat is figyelembe véve erednek, valamint az Állam javára való arányos jogok fel lesznek gyakorolva a vasúti telekkönyvvel.

(c) A vasúti telekkönyv kiterjedésére fel lesz jeyezendő előt helyen az Állam ízenbeveteli jogok, mint használati szolgálat (13. cikk) minden más bérminimium szolgálat, zálog- vagy jelzálog megadása felében elsőbbséggel és követelési utána, minők helyen feljeyezendő lesz, a kötvénybirtokosok a 33. cikk szerint megállított zálog- és zálogjog.

(d) Azon ingatlanok, melyek a hálózat részét képezik, továbbá a hálózathoz tartozó szolgalmi jogok és a hálózathoz tartozó radtkerék színtén feljeyezendők lesznek. Ezebből irányadók lesznek a Wienen, illetve Budapestben vezetett telekkönyv feljeyezése, számbavéve az időközben beállott változatokat.

45. cikk. (1) A jelen megegyezsés végrehajtása céljából meg van állapítva, hogy arany-frank alatt értetik a Latin Erme Unio által az 1865. évi november hó 8-án kelt egyezmény) súlyban és tömegben megállapított arany-érme, vagyis egy 6 g. 40/100 súlyú 900/1000 finomságú arany-érmének egyházas része.

(2) Magától értődik továbbá, hogy teljesítés hatályával lesz lehetősége fizetéseket eszközlőni akár arany-frankban, akár pedig azon országok pénzében, amelyekben érvényes az aranyfrankban és az érmék közöttiében nincsen köznyezteráforom. Ebben az utóbbi esetben a mondott aranyfrankjal teljesített fizetéseket a Latin Erme Unio arany-frankja szinarany tartalmának teljes paritása alapján fogadjatnak el.

(3) Fizetéseket teljesíthetőnek lesznek továbbá kereskedelmi értékekkel, váltókkal és eszékkel, különféle oly aranyozatok, melyekben tényleges aranyforom van a ahol nincs köznyezteráforom, sem pedig az aranyforom bérmi korlátozása. Magától értődik, hogy az ilyen kereskedelmi értékekkel, váltókkal és eszékkel azon ország aranyértékére kell szólni, amely országban ezek fizetendők. Ezek érte - mint a fentebb ismelt, azon értékek, melyre szólnak, a Latin Erme Unio aranyfrankjával való teljes paritása alapján fogadjatnak el. Ezek a kereskedelmi értékek, váltók és eszékkel azonban csak úgy bírnak teljesítés hatályával, ha azoknak behajtása végére végrevesen eszközlőhető lesz.

(4) A jelen cikk 3-ik bekezdésében jelzett fenntartással a Kormányok jogosítva lesznek teljesíteni oly mértékben, hogy megfizetik. Dárisban a Latin Erme Unio aranyfrankjának egyenesleges törvényes francia pénzében. A Latin Erme Unio aranyfrankjának törvényes francia pénzére való áttérítése a londoni tőrszéneg egy oly üzemi árfolyamok közpárfolyamát alapján (szinarany és francia frank) fog eszközöztetni, amely napok utoljára 8 nappal megelőzi az Államok fizetését. Az Államok tehát fizetni fognak törvényes francia pénzében oly összeget, mely egyenlő azaz, melyet ki kellett volna adni abban az esetben, ha a Latin Erme Unio aranyfrankjait, amelyek fizetésére kötelesek voltak, Londonban egy üzemi idósztás átlagos árfolyamán akár szinarany, akár a 3-ik bekezdésben említett dorizáltak vásárolták volna.

(5) A kötvénybirtokosok Bizottsága fenntartja magának a jogot, hogy a 4. bekezdésben említett jog korlátozza egy oly mennyiségre, amelyet a franciáországi kövényszolgálat előrelátással szükségletének megfelelően meg fog állapítani és közeletti magát, hogy az Államok részéről teljesített fizetéseket esedékessé 40 nappal megelőzőleg értesíteni fogja az Államokat, hogy milyen törvényes pénzmenek fogadj el azon költségekért, mely nem francia frankban fizetendő. Ez utóbbi pénzmenek a fizetések a jelen cikk 4-ik bekezdésében a francia frankban teljesítendő fizetésekre vonatkozólag foglalt határozományok szerint lesznek teljesítendők.

(6) Azon esetben, ha a Kormányok fizetéseket egyrészt a jelen szakasz 1., 2. és 3. bekezdésének értelmében teljesítik, a még hátralékos fizetések tekintetében a 4-ik és 5-ik bekezdés határozományai fognak alkalmaztatni.

(7) Abban az esetben, ha valamely fizetés írásban egy országban sem volna szabad és tényleges aranyforom, úgy a fizetés francia frankban lesz teljesítendő, számításba véve azt a feljuttat, amely-lyet a szinarany a törvényes francia pénz felől bírt, akár legyen ez a feljuttatás megállapított, akár az árfolyam figyelembe vételével kistámítva.

(8) A Kormányok a Társaság és a kötvénybirtokosok Bizottsága már most kötelek megállapítani, hogy minden előrelátással és a jelen cikk alkalmazására vonatkozó vitás kérdések azonnal arra magok a Banque d'Angleterre kormányzója tudatának, ahány a döntés egyaránt elfogadják és végrehajlik fogadják.

(9) Ha a jelen megegyezsésnek az egyes pénzmenek arany frankra való áttérítésére vonatkozó határozományai önykéges akadályok folytán nem volnának betű szerint végrehajthatók, akkor azok az érdekeltek felek között létesítendő oly egyezmények alapján fogadják végrehajlik, melyek leginkább megfelelnek ezen határozományok szellemének. Esetleges vitás kérdések a jelen cikk 8-ik bekezdés értelmében lesznek rendezendő.

(10) Magától értődik, hogy az árfolyamoknak a jelen megegyezsés határozományai szerint történő kistámítását a hivatalos közép árfolyam fog alapul szolgálni. Ha hivatalos közpárfolyam nem volna, akkor áttérítendő alapul a kistájt és kereset kistájt közpárfolyam fog szolgálni.

46. cikk. A megsemmisült, elvesztett vagy ellopott kötvényekre és szelvényekre vonatkozó összes panaszok és felszólalások ügyében az összes kötvénybirtokosok nevében Páris választott illetékes-ségi helyül és pedig a kötvénybirtokosok Bizottságánál.

Ezenk következtében a megsemmisült, elvesztett vagy ellopott kötvényekre és szelvényekre vonatkozó összes panaszok és felszólalások ügyében az illetékesek helyének ezen megválasztása által meghatározott törvény és joggyakorlat fog alkalmazást nyerni.

A kötvénybirtokosok Bizottsága meg fog állapítani a Társasággal azokban a szükséges intézkedésekben, amelyek ezen cikk rendelkezéseinek gyakorlati keresztülvitelét biztosítják, különösen azt az új rendszer alkalmazását illető az eddig érvényben volt rendszert szemben.

47. cikk. (1) A kisorsolt és az előző határozományok szerint beváltandó azon kötvényeknek, melyek a beváltásra megadott határidőt követő 30 éven belül beváltás céljából be nem mutatják, a beváltásra való jogossága elévül.

(2) A szelvényeknél ez az idő 6 é.

(3) Az 1914. évi július hó 1-je előtti kezaráll esedékessé vált címleteknél és szelvényeknél ez az időtől kezdve kétféle meghosszabbítást.

48. cikk. (1) A jelen megegyezsés és a végrehajtáshoz szükséges okmányok mentesek minden adó, illeték és díj alól.

(2) A Társaság az adókat, adóelőleket, illetékeket és díjakat és köznyezterkelés címén jézt fizetéseket, valamint minden egyéb fizetést minden esetben azon vagyonra utalva köteles teljesíteni, amelynek hozzájárul megnevelti forrását a Kötvényalaprak, valamint vagyonának azon hozzájárul és azon egyéb jövedelmek után, amelyek nem bevétel forrásai a Kötvényalaprak: nevezetesen a 33. cikkben említett összegek, valamint a Kötvényalaprak kezelésének eredményei oly természetű terheket semmi esetben nem lesznek ésszerűek. Mindazonáltal az illetékegyenérték vagy pedig minden más adó, amely az illető országban heradházott tüköt terhel, fizetendő lesz és pedig — amennyiben az a vasút üzemével kapcsolatos, — az üzem terhére.

(3) A szerződő Államok megállapodásokat fognak létesíteni annak érdekében céljából, hogy ugyan-azok a törvények, hozzájárul vagy jövedelmek, amelyek a jelen megegyezsés értelmében adókötelesek, ne terhelésesek meg adóval két vagy több Állam részéről egyetkezre. Mindazonáltal most ki-mondják azt az elvet, hogy egyik Állam sem fogja adóval terhelni a 49. cikk második bekezdésben említett üzemek eredményeit annyiban, amennyiben ezek a hozzájárul valamelyik félre vonatkozó érdekel másik Államból erednek.

(4) Amennyiben a jelen megegyezsés ez irányban nem rendelkezne, a Társaságot egyik Állam sem veheti alá adóval vonatkozó oly különleges rendelkezéseknek, amelyek nem vonatkoznak az illető Államban lévő vagyonra, illetve részvényezésre.

(5) A Társaság fizetni fog nyereségelosztás címén azon Államnak, amely nem tartja szemben a

hálózat, 25 (huszonöt) %-ot azon útsza jövedelméből, amely meghaladja a garantált összegét. (24. cikk.) Ez a jövedelméből nem lesz alávetve sem adóknak, sem adóelőállításnak, sem illetéknek, vagy másnak díjának. Nyereségéneknek nem lesz helye mindaddig, amíg a jövedelméből az Államok részére a 24. és 25. cikk értelmében teljesítendő fizetésekre fog felhasználni.

(a) A minimális adó esetleges megállapítását (Szociális kereset adó törvény 100. §. 2-k bekezdése) a törvényben említett törvény helyett a Társaság ipari vállalkozásokban, értékekben és követelésekben fekvő vagyonának értéke (a Kővénnyalap kivételével) fog alapul megjelölni azon feltevéssel, hogy ezen értékek csak annyiban fognak a fenntartások szerint alapul venni, amennyiben ezen értékek vagy hozzájárulások után járó adót, megfizetésre nem lesz a jelen cikk 2-k bekezdése értelmében kötelező megállapítások rendelkezési szerint egy másik szerződő Állam javára fenntartva.

49. cikk. (1) Ha az igazgatóság a törvény rendelkezésének betartásával elhatározza, hogy a Társaság megvalósított egy vagy több nagy létesítendő tervére átvált, az Államok ekkor hozzá fognak járulni, amennyiben az ország törvényi szerint ezt hozzájárulása szükség volna. Ebből a ténnyel kifolyólag a Társaságnak nem fog kellene fizetnie semmiféle adót, sem díjat, sem más bármilyen illetéket.

(2) E megegyezés tartománya mindegyik Állam adóinak a Társaság tulajdonában lévő részvények jövedelmére való kivetéséből, — ha ilyen megadottatást egyáltalán helyt foglalhat, — azokat a legkedvezőbb törvényrendelkezéseket fogja alkalmazni, amelyek jelenleg a társaságban lévő részvények bármelyik tagjaitól érvényben vannak, ha azok az illető törvények módosítása következtében nem volna helye még ennél is kedvezőbb rendelkezések alkalmazásának.

50. cikk. (1) A jelen megegyezés értelmében a végrehajtása körül felmerülő minden felett választott bíróság fog dönteni. A feleknek és az alperesnek egy-egy bírót választ. Ha a két-vagy több bíróságnak a feleknek, vagy alperesnek, akkor a bíró választása a két-vagy több bíróságnak képviselőire tartozik. (20. cikk.) Ha több feleknek, vagy több alperesnek van, azoknak meg kell egyezniük egy bírónak a feleknek részéről és egy bírónak az alperesek részéről. Az ilyen választott bíróságot viszont elutasíthatja a választott bíróság feleknek vagy alperesek megegyezését nem tudnak, vagy pedig ha a választott bíróság nem tudnak megegyezni az elutasított bíróságot, akkor a Nemzetközi Bíróságnak elnöke nevezi ki a bírót vagy pedig az elnököt. A választott bíróság elnöke fogja megállapítani a választott bíróság működését és a követendő eljárást.

(2) A választott bíróság döntését nem feleltethetik meg.

(3) Ez a választott bíróság egyetemesen illetékes minden ügyek eldöntésére, amelyek az 1898. évi szeptember hó 28-án kelt engedélykiról 109. §-ban említett választott bíróság van hivatalba lépése és egy tehát helyettesíti ezt a választott bíróságot.

51. cikk. A jelen megegyezés az 1923. évi január hó 1-től az 1908. évi végleges terjedő időszak tartománya érvényes.

52. cikk. (1) Jelen megegyezés mindehét joga fogja tartani. Mindegyik Állam az 5. jóváhagyását az Olasz Királyi Kormányhoz fogja eljuttatni, amely erről értesíteni fogja a többi aláíró felet.

(2) A jóváhagyások az Olasz Királyi Kormány levélirányban fognak kelte helyezni.

(3) A jelen megegyezés 1923. évi január hó 1-től visszahatólagosan joghatállyal az utolsó jóváhagyás pillanatában lép érvénybe.

Minek híreltől az aláírók képviselőik aláírják a jelen megegyezést és ellátják azt pecsétjükkel. Kiállításától időnőn 1923. évi március hó 20-án francia és olasz nyelven egy példányban, mely az Olasz Királyi Kormányának levélirányban lesz beérkezve, és melynek hiteles másolatát meg fognak küldeni az értékekben részesített valamennyi Állam Kormányának, ugyanígy a Társaságnak és a két-vagy több bíróságot képviselő Bíróságnak is.

Az olasz fordítását az Olasz Királyi Kormány gondoskodott az és aláírni, hogy a fordítás azonos az eredetivel.

(Következnek az aláírások.)

A) Függelék.

(1) A görögül anyagok az egyes hálózatok közötti kereset felosztását a Dél-Vasút nyújtásvezető társasággal létrejött Megegyezés 12-ik cikk értelmében a következő alapon kell végrehajtani:

Ausztria javára	33,8 %
Magyarországnak javára	10,6 %
Olaszországnak javára	24,3 %
Szerbia, Horvátok és Szerb-hercegi királyság javára	29,1 %
Fennmarva	0,3 %

A felosztás a jelen függelék 9-ik pontjában lefektetett rendelkezések figyelembe vételével fog történni.

(2) Olaszország hajlandó a görögül anyagokat a Társaság olasz hálózatát megillető részeit annak teljes egészében a többi hálózatot kerelő igazgatásoknak átengedni.

Az átengedés ezen igazgatások részére együttesen történik. Így ennek a görögül anyagok a felosztását illető, erre nézve az osztrák, a magyar és a szerb-hercegi-szerb hálózatokat kerelő három igazgatási kör közötti megállapodás fog történni. Ebben a megállapodásban a felosztásra vonatkozólag az értékek igazgatásának az üzem szükségleteit figyelembe fogják venni.

Olaszország a fentemlítt mondatokat és kiegészítést annak járművek üzemelésének megfelelően végrehajtásának ellenében hajlandó átengedni. Ezt az értéket a jármű-felosztási műszaki bizottság a jelen függelék 9-ik pontjában lefektetett elvek szerint fogja megállapítani.

Az így megállapított ár fizetése közzéteszik fog történni, akár egyszerre minden hálózatban előköl, akár 20 évi törlesztési időtartam és 5%-os kamat alapján számított évi járadékokkal. Törlesztési árakat akár egyszerre, akár pedig évi járadékokkal, a kamat a felek merítékben mindenkori adó, azaz a felek közötti megállapodás, amely napra a Dél-Vasút igazgatóságára költött megegyezés érvénybe lép. A felek a felekkel csak az olasz hálózatra, és összes görögül anyag együttes átengedése esetére bírnak érvényesítéssel. Abban az esetben, ha a többi hálózat igazgatásai az olasz hálózatra és járművekre nem hajlandók teljes egészében átvenni, úgy Olaszország fenntartja jogát, hogy az ezután megállapított felekkel szemben engedje át.

A fizetéseket az olasz államvasutak igazgatása részére kell teljesíteni. (3) Az osztrák, magyar és szerb-hercegi-szerb hálózatok üzemeltetői igazgatásai a fentemlítt átengedéssel vonatkozó elhatározásukat a legkisebb definitív hatállyal számított két hónapon belül kötelesek az olasz hálózat igazgatásával közölni.

(4) A tartalékalakításnak elutasított ugyanezen a Dél-Vasút nyújtásvezetőre vonatkozó megegyezés 12-ik cikkének határményait értelmében kell végrehajtani.

(5) Olaszország minden esetben fenntartja magának a jogot, hogy az olasz hálózatban üzemben lévő delvasúti jellegű görögül anyagok megfelelő tartalékalakítások nélkül és az osztrák igénybe vegye és hogy a neki járó többi tartalékalakításokat a többi hálózatok rendelkezésére bocsássa. Ennek az anyagok elutasítását azonban Olaszország részére azonnal ki kell fizetni és nem évi járadékokkal.

(6) Az önműködésnek és rajzoknak szétosztását a műszaki bizottság figyelemmel a görögül anyag megosztására kellőenosan fogja eszközölni.

(7) A görögül anyag szétosztása az 1922. évi július hó 1-től átlag alapján vétele mellett fog történni, amennyiben ez az anyag ezen a napra a Társaság tulajdonát képezte és amennyiben ugyanakkor ezen a napra a Társaság rendelkezésére állott.

A jelen függeléknek a felosztásra vonatkozó rendelkezései azokra a járművekre is kiterjednek, amelyek 1922. június 1-én mindegyik szerepeltek, de azóta megszüntek.

A felosztáskor tekintetbe fognak venni a szállításoktól kívül helyezett járművek is.

(8) A görögül anyag felosztására hivatott műszaki bizottság minden szerződő Állam két-két kiküldettségét fog állítani. Megállapított, hogy úgy az Államoknak, mint a Társaságnak egyenként csak egy szavazata van.

A Társaság osztrák, magyar és szerb-hercegi-szerb hálózatainak helyi igazgatóságai, vagy ezeknek képviselői a bizottság munkálatait tanácskozási joggal részt vehetnek.

A bizottság működése a Társasággal fog szételni.

A bizottság első ülésén való egybeesése a Társaság feladata lesz.

(9) A görögül anyag értékeinek megállapításánál, amely érték szerint a felosztásnak történnie kell a Műszaki Bizottság a következő szabályok szerint fog eljárni:

(a) először is a tényleges beszerzési ár vételek arány koronájában a vétel napjának árfolyamán, ekkor hozzáadatik az olyan értékelési vagy építési munkákért értéke arány koronájában, amely munkákért célja az illető jármű értékeinek értéke volt. Az így megállapított érték kezdő értékeknek nevezetűk;

(b) a vétele napjától számított minden elmulasztott érték a görögül anyagok a kezdő értékek 150%-ot (egy és fél szívalkot) le kell vonni. Az így eredményezett érték képezi a járművek az elosztás időpontjának megfelelő forgalmi értéke.

Minden esetben azonban ez az érték alacsonyabban nem állapítható meg, mint a megegyezéskor a kezdő érték 30%-ában (harmadik részében), a személy-, kálusz- és teherszállítók azokról kezdő értékek 30%-ában (harmadik részében).

(10) A tartalékalakítások forgalmi értéke a műszaki bizottság azok súlyának alapulvételével fogja megállapítani.

(11) A megegyezésnek azon határményait, amelyek a görögül anyagok az illető Állam által üzemben tartott hálózatban való felhasználásra vonatkoznak, nem alkalmazhatják az Olaszország által eladott járművekre.

(12) A Műszaki Bizottságnak adott esetben jogában fog állni jelen Függelék határményait kiterjesztéssel értelmezni, feltéve, hogy arra nézve teljes egyhangúság érhető el.

B) Függelék.

Tekintettel arra, hogy az A) Függelék 2. pontja szerint az Olasz királyság kézi a járművekből a Társaság olasz hálózatra és a többi hálózatot kerelő igazgatásoknak teljesén átengedi, a Társaság az Olasz Királysággal, utóbbi Kormányának a jelen megegyezés érvénybe lépésétől számított három hónapon belül kijelentendő kívánságára, meg fogja kötni az alábbi

Egyezményt:

(1) A Társaság kijelenti, hogy az Olasz Királyság eladta, utóbbi pedig megvette a Társaság igazgatási és műszaki nyújtásvezetőre vonatkozó megegyezés A) Függeléké értelmében a Társaság olasz hálózatra és görögül anyagot.

A görögül anyag eladásának körülményei akkor fog megdőlni, amikor a görögül anyagok a fentemlítt 12. cikkhez fűzött A) Függelékben foglalt határményok szerint való felosztása befizetését és az olasz hálózatra és görögül anyag kijelölése megdőlni.

(5) Az átadott gördülő anyag ellenértékét annak tényleges értéke határozza meg. Ez azonos lesz az az értékkel, amelyet az A) Függetlenség határozatának a Műszaki Bizottság megállapított.

(6) A Társaság által az Olasz Királyság tulajdonába átadott gördülő anyag ellenértéke hennfoltos taktikában abban a bérben, amelyet az Olasz Királyság a saját területén levő delvassai hálózat használatáért fizet és abban a költségekben, amelyeket az Olasz Királyság Délvassai igazgatási és műszaki ujjászervezésére vonatkozó meggyezés 24. cikkében megállapított szavatosság következtében eliegeti kien tartozik.

Az Olasz Királyság által az olasz hálózatot érintendő bérből, illetve az általa garantált összegek ből ezek következtében nem történik semmiféle levonás.

(7) Abban az esetben, ha az Olasz Királyság a Társaságnak a hálózatot visszaadja, semmiféle váltótörz sem fog beállítani sem abban a viszonyban, amely a jelen meggyezéssel és a fentemlítt jogokból kifolyólag, az Olasz Királyság és a res eoi jörmönöket megvászoló Államok között létrejött sem az Olasz Királyság és a Társaság között fennálló viszonyban.

Mindazonáltal az Olasz Királyság és az esetben írtérből az eladott jörmönök értékének 50%-évént a Társaság olasz hálózata üzletiellvi számlája javára megéri.

C) Függeléként körleírási táblázat. D) Függeléként a könyv mintája van csatolva.

Alírási Jegyzőkönyv.

Alulírottak:

I. a Deli Vaspálya-társaság igazgatási és műszaki ujjászervezésére vonatkozó Meggyezést, II. az átmeneti és a végleges szabályozásra vonatkozó Egyezményt, melyeket egymás között 1923. évi március 20-án levén keztek, aláírtak, megállapodtak a következőkben:

(1) A Deli Vaspálya-társaság igazgatási és műszaki ujjászervezésére vonatkozó Meggyezés ratifikálása 1923. évi szeptember hó 1-je előtt fog megőrizni és pedig az átmeneti és a forgalom szabályozására vonatkozó Ekegyezmény ratifikálása után;

(2) A fentemlítt Meggyezésekben és Ekegyezményben megállapított kötelezettségek csak akkor lesznek hatályosak:

a) ha a Meggyezést és az Ekegyezményt — amennyiben ez szükséges lesz, — a Jövődéli Bizottság és az Ausztriai ellenszói Bizottság jóváhagyja;

b) ha a Meggyezést és az Ekegyezményt az összes Szerződő Felek ratifikálják.

(3) A Deli Vaspálya-társaság igazgatási és műszaki ujjászervezésére vonatkozó «Meggyezés» illetéke:

a) a 15. cikk 11. bekezdéséhez: tízszáz költségmegőrzéseket képező bevételek alatt értendő; azok a bevételek is, amelyek a selejtezett, leromlott, használhatatlanná vagy feleslegessé vált anyag eladásából származnak, amelyek eladásából származó ellenérték az újonnan beszerzett hasonló anyag vételárától levonásra hozható;

b) az Államok a Meggyezés 17. cikk 6. bekezdésében említett lehetőségeket, amennyire csak lehetséges, a személyzet javára fogják alkalmazni;

c) a 17. cikk 7. bekezdésében foglalt határozatokat illetően: a Társaságunk csak azon a költségtérítésre vonatkozóan, akiknek a fizetése (Gehalt) meghaladja az illető Államvasút illetményi szabályzatában (Schema) megállapított legmagasabb fizetésének és a nyugdíjba bocsátásnál személtelők (die für die Pensionen anzurechnende Zulagen) semmi esetre sem vételezhet az ezen 7. b. kezdés alkalmazásának tekintetében;

d) önként érteődik, hogy a tényleges személyzeti megjelölése alatt (17. cikk 10. bekezdés) mindenkör a tényleges szolgálatban álló összes személyzet értendő;

e) teljes meggyezés áll fenn arra nézve, hogy a Véglegességi határozatnál alkalmazott személyzet Meggyezésére érvényre emelkedésének időpontjában, amennyiben a Társaság által a központi szolgálat részére (20. cikk) igénybe nem vettük, minden esetre azonnal átépít állampolgársága szerint; illető hálózat szolgálatba, még pedig a központi szolgálat mellett megismerve szolgálatban (20. cikk) való beosztást kizárni. Teljes egyetértés áll fenn továbbá arra nézve, hogy külföldiek kérdése a 17. cikk 2. 3. és 4. bekezdésében foglalt határozatunknak értelmében a Meggyezés érvénybe lépése után azonnal feltétlenül rendezendő;

f) meggyeztetik, hogy a 48. cikk 2. bekezdésében foglalt határozatának nem tartalmaz megleteket a föld- és építkezési utasítások alól. A vasút útjainak illetéke ezek az adók és esetleges adók üzleti kiadások fognak képezni. Hasonlóképpen önként érteődik, hogy az említett határozatnak nem érinti semmiképpen sem a járadékadóra vonatkozó törvényes rendelkezéseket, amely adók levonás után szedendők; azonban önként érteődik, hogy ily járadékok nem szedhetők azon összegek utáni, amelyek az érdekeltek Államok a jelen Meggyezés alapján kötelesek fizetni;

g) a Deli Vaspálya-társaság igazgatási és műszaki ujjászervezésére vonatkozó Meggyezés a Műszaki Felek által késedelem nélkül jóvá fog hagyatni, mielőtt az aláírt szöveget a Társaság részvényesének közgyűlésére jóváhagyja. Az Ausztriai Köztársaság Kormányja kötelezi magát arra, hogy amennyiben szükséges lesz, jóváhagyja a részvényesek azon közgyűlésének a határozatát, mely Meggyezést elfogadja.

(4) A Deli Vaspálya-társaság, valamint a könyvnyomtatásos Bizottsága kijelenti, hogy a zavaroktól való eladásból eredő annuitás tekintetében — ide értve a határozatokat is — a Magyar Királysággal szemben semmiféle követelés nem támasztható meg abban az esetben sem, ha a Szerb-

Horvátok és Szlovének Királysága évi járadékátalány fizetésének jogával élne. (Meggyezés 29. cikk 1. bekezdése.)

(5) Az Osztrák Köztársaság Külügyére és a Magyar Királyság Külügyére kijelentik, hogy abban a meggyezéskorban írják alá a Deli Vaspálya-társaság igazgatási és műszaki ujjászervezésére vonatkozó meggyezést, hogy a 43. cikk alapján az egyetemesen jelölőből eredő teljesítéssel kifolyólag a két Állam egyetemesen megállapított költségeket.

Az Olasz Királyság a maga részéről kijelenti, hogy az Olasz Királyságának — fenntartva a jogot, hogy a szabad levő államoktól azoknak az összegeknek a visszatérítését kívánja, amelyeket a 43. cikk határozatának értelmében esetleg előlegesen kellett, — gondja lesz rá, hogy az Ausztriai és Magyarországi az Egyezmény egyes helyeit fenntartás nélkül teljesítendő kötelezettségek.

(6) Mindkét fél megígéri, hogy a Szerb, Horvátok és Szlovének Királyságának a jelen Meggyezés, valamint az átmeneti és a végleges szabályozásra vonatkozó Ekegyezmény ratifikálása előtt megőrizni, hogy a közös pályaudvaroknak az érdekeltek Kormányok által való kijelölése, amennyiben lehetséges, még a Deli Vaspálya-társaság igazgatási és műszaki ujjászervezésére vonatkozó Meggyezés, valamint az átmeneti és a végleges szabályozásra vonatkozó Ekegyezmény ratifikálása előtt megőrizni.

Kelt Rómában, 1923. évi március hó 20-án francia és olasz nyelven egyetértéssel, példányban, amely az Olasz Királyság irattárában nyer elhelyezést és amelyről az aláíró felek hiteles másolatot kapnak. Az Olasz fordítását az Olasz Királyi Kormány gondoskodott és az elismeri, hogy a fordítás azonos az eredetivel.

(Következik az aláírások.)

Időleges Jegyzőkönyv

mint független a Délváspálya-Társaság hálózatiának igazgatási és műszaki ujjászervezésére vonatkozó római Meggyezéshez.

A mai napján a Délváspálya-Társaság igazgatási és műszaki ujjászervezésére vonatkozólag létrejött Meggyezés, valamint az átmeneti és a végleges szabályozásra vonatkozólag létrejött Ekegyezmény aláírása alkalmával a Szerződő Felek alulírott körben megállapodtak a következőkben:

Mind azok a jogok, amelyek a Délváspálya-Társaság igazgatási és műszaki ujjászervezésére vonatkozó Meggyezésből és az átmeneti és a végleges szabályozásra vonatkozó Ekegyezményből kifolyólag mindezt az Olasz Királyság megilletik, amelyek területén a fentemlítt Társaság hálózata északi, központi és déli részre, külön megállapodás szükséges nélkül a Fiume város területén levő vonalakra is, önmagukban elismeretnek és alkalmazhatók. Annak a módját és feltételeit, amelyek szerint ez meg fog történni, az Olasz Királyság és a Szerb, Horvátok és Szlovének Királysága között köendő Egyezség fogja megállapítani.

Az Olasz Királyság és a Szerb, Horvátok és Szlovének Királysága gondoskodnak arról, hogy még megállapodás hiányában Fiume állapítson a Társaság hálózataival északi, déli és központi részre mindennemű kötelezettséget mindaddig, míg a fentemlítt kérdések végleges rendezésére az említett Államok között Ekegyezmény nem jön létre.

a) a Meggyezés 12. cikkében és annak A) Függelékében a gördülő anyagból «fentartott» 0,3%-os részletet azon Állam rendelkezésére és használatába bocsátják, amely a Fiume területén fekvő delvassai hálózat útjait kezeli;

b) a 0,3%-os részletnek megfelelő pénzügyi terheket Fiume részéről és nevében ideiglenesen az az Állam viseli, amely a Fiume területén fekvő társasági vonalak útjait tényleg kezeli.

A fentemlítt körben végleges Ekegyezmény a jelen ideiglenes jegyzőkönyv helyére fog lépni, a fentemlítt meggyezés kiegészítő rész fog képezni és a Szerződő Államokkal közösen fog.

Kelt Rómában, 1923. évi március hó 20-án francia és olasz nyelven egyetértéssel, példányban, amely az Olasz Királyság irattárában nyer elhelyezést és amelyről az aláíró felek hiteles másolatot kapnak.

Az Olasz fordítását az Olasz Királyi Kormány gondoskodott és az elismeri, hogy a fordítás azonos az eredetivel.

3. §. Utasítunk a minisztérium, hogy arra az esetre, ha az Olasz Királyság a Meggyezés 29. cikk alapján az évi járadékátalány fizetésének jogával élne, a Meggyezés említett cikk alapján a Magyar Királyság részére fenntartott hasonló joggal szíjlen éljen.

4. §. Jelen törvény kihirdetése napján lép életbe, még pedig a 2. §-ban foglalt Meggyezés életbe lépésének napjától, vagyis 1923. évi január hó 1-ől kezdődő hatállyal.

5. §. Jelen törvény végrehajtásával a kereskedelmiügyi miniszter és a pénzügyminiszter biznatosnak arra is, hogy a Meggyezés alapján a magyar államot, illetőleg a magyar kormányt megillető jogokat közös egyetértéssel befutásnak szerint gyakorolják.

(1) A Deli Vaspálya-társaság néve az átmeneti és a végleges szabályozásra tekintetben Rómában köölt egyezményt kihirdeti a 7320/1923. M. E. sz. r. (H. p. K. 261.).

MARJANUCZ LÁSZLÓ

Makó társadalmának népességi és társadalmi viszonyai a két világháború között

A társadalmi szervezet alakulására ható tényezők közül legfontosabb a mezővárosi jelleg, a területveszteség gazdasági és népesedési következményei, a társadalmi élet különböző képződményei. Míg az első a foglalkozást tette a társadalom legfőbb tagolódási elvévé, a második Makó regionális szerepkörének visszaszorulását eredményezte, a harmadik a politikai közületeket, társadalmi egyesüléseket, a szokás és hagyomány formálta viselkedésmódokat magába foglalva adta a társadalom differenciált szerkezetét.

A LAKOSSÁG SZÁMA ÉS TERÜLETI TAGOZÓDÁSA

A társadalom életfolyamatának legfontosabb aspektusa: a népesség alakulása. A fejlődés itt szembeütő, mert Makó lakossága folyamatosan szaporodott. A növekvő népesség megélhetését csak a gabona, zöldség, hagyma, gyümölcstermelés, a tájfajta lótenyésztés fokozásával és újabb kenyérkereseti lehetőségek (tormatermelés, disznóhizlalás, libatömés) megteremtésével biztosíthatták. Ez a társadalom alkalmazkodóképességét bizonyítja, mellyel mindig megteremtette bővülésének gazdasági létalapját. Az ipar csak járulékos tényezőként jöhetett szóba.¹ Mindezen fölül kénytelen volt a szaporodó lakosság a város határain túlra, a Marostól délre, bánáti területre kirajzani, s mérföldeken megindítani a termelést. Tehát az egyre fejlődő élet kicsapott a közigazgatási határon, különösen a Maroson túlra (Bánság); szinte egy másik határ keletkezett, amely azonban elmosódott és változott.

---

¹ Palugyai Imre: *Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása*. Pest, 1855. 232.

Ezt a helyzetet rengette meg alapjaiban Trianon. Az új határ Makó tulajdonképpeni területét nem csorbította, csak érintette, mint a közös határ Fehérháznál a Maros közepén 80 öl hosszon. Azt a határt azonban, ameddig a város élete hatolt, kisugárzott, azaz a Bánát északi részét annál inkább megcsonkította. Itt tehát Makó életlehetőségeinek szűküléséről beszélhetünk. A trianoni határ azt jelentette Makónak, hogy elzárták előle az észak-torontáli területeket, s visszaszorult szűk közigazgatási határai közé. Pedig igazi történeti fejlődését, gazdasági erejét épp az mutatta, hogy termelő munkája, hasznos alkotói kapacitása túlnőtt saját adminisztratív keretein, s telepesei révén távolabbi területek „meghódítására” is sort kerített.

Ennek megfelelően alakult lakosság száma:

1869	27 759
1890	32 063
1900	33 722
1910	34 918
1920	37 141
1930	35 824
1941	35 703

1920-ban mérték a csúcsot, mely 1930-ig 1317 fővel csökkent. Ennek oka a kettős birtokosok elvándorlása, a munkakeresők elköltözése, s az áttelepülés a Kiszomborban kiosztott házhelyekre. A kettős birtokosok a Bánátba települtek át tulajdonuk megőrzése végett. Makóra sok menekült érkezett már 1918 végétől, nagy számuk magyarázza, hogy a háborús veszteségek ellenére növekedett a lakosság szám. Egy részük azonban kereseti lehetőségek híján 1920 után elhagyta a várost új munkahelyek után kutatva.² A számok nagy földrajzi mobilitásról tanúskodnak, mert a 10 év alatti fogyás oka a vándorlási különbözetben keresendő, mert a születési-halálozási index természetes szaporulatot mutatott. A természetes szaporodás arányszáma a városokban általában rendkívül alacsony volt, amit jótékonyan befolyásolt viszont a vándorlási különbözet iránya. Az ugyanis a vármegyéből a városokba való szivárgás folya-

---

² MSK Az 1930. évi népszámlálás. I. Demográfiai adatok. Bp. 1932. 45.

matát jelezte, s így országosan a vármegyéknek 2,8%-os vándorlási vesztesége, míg a városoknak 5,5% vándorlási nyereségük volt. Ez alól Makó kivételnek számított új, határszéli helyzete miatt. A szomszéd városok közül Hódmezővásárhelyről történt 1920–1930 között akkora mértékű elvándorlás, hogy azt az 1798 főnyi természetes szaporodás nem tudta ellensúlyozni.

A tényleges szaporodás, illetve fogyás demográfiai mutatói.³

1900–1910		1910–1920		1920–1930		1900–1930		1930–1941	
szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
1196	3,6	2223	6,4	-1317	-3,5	2102	6,2	-121	-0,3

Adataink szerint a természetes szaporodás iránya a csökkenés, azaz fogyásba hajló. Visszaesett a születések száma, miközben ennek mértékét nem követte a házasságkötések visszaesése. Ez azt bizonyítja, hogy a családon belüli termékenység visszafogott, az egyke általánosan követett modellt vált.

A demográfiai állapotot is befolyásoló közegészségügyi helyzet sokat javult, mikor a nép megismerte a himlőoltás hasznát. Nemcsak hogy nem „menekedett meg az oltástól”, de sokan gyermeküket is saját akaratukból beoltatták. A lakosság orvossal ellátottsága jó volt, a tanyai lakosságé kevésbé, bár a Rákosi, Igási tanyákon a királyhegyesi orvos állandó rendelést tartott.⁴

A népesség nem és kor szerinti megoszlása általános vonásokat nyújt a város társadalmi képéhez. A korcsoportok mint nemzedékek keretei jelennek meg, melyek közül a 10 éven aluliak alacsony száma (az egész népesség 17,2%-a) különösen figyelemre méltó, mert ez demográfiai bizonyítéka az egykézésnek.⁵

	1920	1930
születés	846	890
házasság	346	369
halálozás	619	674

³ MSK 1930. évi népszámlálás 22. Szabó Ferenc: Népmozgalom. In: *Makó története* 6. 159.

⁴ Alispáni jelentés 1927. 56.

⁵ MV 1927. jan. 1. 1.

A rossz gazdasági viszonyok következménye, hogy az összes születés 10%-át tette ki a halva születtek száma, miközben nőtt a halálozás is.

Makó társadalmának sajátossága, hogy jelentős külterületi népességgel bírt. A külterületet 1920-ban 4 csoportba sorolták: tanya, ugar, puszta, járandó. Részletezve csak a Sűrűtanyát és Csókástanyát tüntették fel, a többi osztályba rendezték a házsámok alapján. 4003-an éltek tanyán, 924-en az ugarban, 810-en pusztán, 1357-en járandón. Összesen 7094-en. A tanyák magas népességszáma szétszórt lakóhelyeket takart, lakossági koncentráció nem mutatható ki. Ellenben a puszta már szinte faluvá jegecesedett a rajta élők nagy száma miatt.

Az összeírásból nem derül ki, hogy közülük mennyien laktak kint állandóan, kik tartottak napi vagy heti kapcsolatot a várossal. Erdei Ferenc az állandó lakóhellyé önállósodott tanyák számát 4-500-ra tette. Egy tanyát 3 családtaggal számolva kb. 1500 főre tehető a városi házzal közvetlen kapcsolatot nem ápoló személyek száma. Ehhez számítható a cselédes tanyák állandó lakóinak száma (500 fő), így összesen 2000 főt tett ki a tanyán véglegesen megtelepedett lakosok száma. Az idénymunkák végzésére tanyákra költöző családtagok és a többi munkakerő tovább növelik a létszámot. Összesen kb. 7500 fő, a város lakosságának 20%-a tartozott a tényleges külterületi népességhez.⁶ A külső részeken lakók nem váltak le a városi társadalomról, azokkal egyetlen közösséget alkottak, lakóhelyük földrajzi különállása nem vezetett önálló községrész kialakulásához a város közigazgatási területén belül. Törvényhatóságokként nézve nagy eltéréseket találunk az országos arányszámtól (1/5). Kecskeméten a város népességének több mint fele (56,2%), Debrecenben is majdnem a fele (43,0%), Hódmezővásárhelyen és Szegeden a harmada (33%) volt külterületi lakos.

Számuk 1930-ban Makón az alábbiak szerint alakult.

Ardics tanya	43	Bogárzó tanya	1243	Csókás tanya	279
Dáli tanya	232	Dáli ugar	261	Földeákhatármenti tanyák	324
Gacsiba tanya	63	Habta-tó	44	Hatrongyosi tanya	900
Igási járandó	146	Igásitanya	211	Igási ugar	203
Ingó	63	Jángori járandó	259	Kákási járandó és Ménes	41

³ MSK 1930. évi népszámlálás 22. Szabó Ferenc: Népmozgalom. In: *Makó története* 6. 159.

⁴ Alispáni jelentés 1927. 56.

⁵ MV 1927. jan. 1. 1.

Királyhegyesi-út menti járandó	55	Kopáncs tanyai járandó	448	Lelei-út menti járandó	55
Mezőhegyesi-út menti tanyák	94	Mikocsi	44	Rákosi járandó	124
Rákosi tanya	526	Rákosi ugar	105	Semlyéki tanya	52
Sástói ugar	290	Szegedi-út menti járandó	291	Tömpös, Kotyogó, Kisújhegy	64

A külterületi helyek jellegük szerinti besorolási rendje nem változott. Ben-nünket közelebből két alaptípusa érdekelt: a nagyobb gazdaságok majorjaiban ki-alakult lakó- és telephely, illetve a városok külterületén szétszórt tanyák. Makón az előbbi nem létezett, mert a külterületi lakott uradalmi majorok a Dunántúlt jellemezték. Makó külterületén tanyás települések keletkeztek, melynek három típusát adta meg a népszámlálás: tanya, járandó és ugar, összesen 6564 lakossal. Valamennyi mezőgazdasági jellegű külterületi csoport, de eredetük szerint külön-bözhettek egymástól. Így a járandó az egykori jobbágytelek után járó kb. 28 hold-nyi szántóföld emlékeként maradt fenn. A 20. században ez gyakran csak az egy-kori fertilityos gazda 450 négyszögöl telkére vonatkozott. Az ugar a nyomásos gazdálkodás maradványa. De ekkor már nem föltétlenül az elmaradott gazdálko-dást jelentette, hanem azt az agrárszörványt, amely az egykori ugaron jött létre. A népesség területi megoszlása kül- és belterületi lakosokra a határhasználat rendjével függött össze. Statisztikai kimutatások a város közigazgatási kerületei-ként mutatták ki a népállományt, de az nem fedte pontosan a társadalmi szem-pontból elkülöníthető városrészeket. Vagyis azok önkényes adminisztratív egysé-gek, és nem a város valódi társadalmi tagozódása.⁸

Belterületi		Külterületi	
népesség 1930-ban			
szám	%	szám	%
29 260	81,7	6564	18,3

⁶ Erdi Ferenc: Makó társadalomrajza. *A Makói Múzeum Füzetei* 27. Makó 1982. 7.

⁷ Új magyar tájszótár II. E-J Bp. 1988. 401., 1134.

⁸ MSK 1930. évi népszámlálás 22.

1930-ra valamelyest csökkent a külterületen élők száma (18%), akik szétszór-
tan, különböző tanyákon laktak. A makói helyzetkép annyiban is hasonlít az óri-
ási külterülettel bíró városokéhoz, hogy itt is nagy kiterjedésű, de ritka népessé-
gű lakott helyekről volt szó.

A külterületi lakott helyek néhány demográfiai adata 1930-ban.⁹

Össznép.	Férfi	Nő	életkor						
			- 6	6-11	12-14	15-19	20-39	40-49	60+
6564	3540	3024	882	821	194	687	2520	1200	260

Különös társadalmi jelentést nyernek a nem és kor szerinti megoszlás szám-
adatai a kül- és belterület viszonyában. Belterületen a férfiak (17 125) a népes-
ség 46,7%-át, külterületen 53,9%-át tették ki. Már ez a viszonyszám is arra
mutat, hogy a tanyák egészen más szerepet töltöttek be a város társadalomszer-
kezetében, mint a belterület. Az nem a belterülettel azonos értelmű települési
egység, hanem a mezőváros alkotórésze, a termelés színhelye. A férfitöbbség ma-
gyarázata a tanyás művelés üzemmódjában keresendő.

Világosan utal erre a kormegoszlás: a munkaképes korúak (20-50 évesek)
a belterületi lakosság 44,1, a külterületi 51%-át adta.¹⁰ Tanyai népességének vi-
szonylag fiatalabb életkora azzal függött össze, hogy a gazdasági cselédek jobbá-
ra mind külterületen éltek. Föltűnő a 12 év alattiak magas arányszáma, míg a 12-
14 éves korosztály kisebb mértékben volt képviselve. Föltehetőleg iskolai vagy
egyéb foglalkozási kötelezettség miatt. A külterületi ugar általában be nem ve-
tett, de rendszeresen művelt szántóföldet jelent. Makón azonban az ugarok is la-
kott helyek, mert folyamatos művelést igényelt. Általában búzát termesztettek
rajta, mert az ugar után kitűnő termést szokott hozni. Ugyanakkor az egyévi ter-
més elmaradása miatt költséges az ugarolás, ezért gyakran ún. zöldugart alkal-
maztak, vagyis kis igényű egykaszálatú takarmányt vetettek bele, így érve el a na-
gyobb kihasználtságot.

⁹ MSK 1930. évi népszámlálás 22.

¹⁰ MSK 83. K. Az 1930. évi népszámlálás. I. Demográfiai adatok. Bp. 1932. 352.

VALLÁSI ÉS NEMZETISÉGI MEGOSZLÁS

Az egyházi törvények óta (1895) hivatalos anyakönyvezést az állami anyakönyvi hivatal végzi, de mellette megmaradt az egyházak társadalmi jelentősége. Anyaegyházi szervezetben működött a római katolikus, görög katolikus, református (1742-től anyakönyvezési joggal), az evangélikus (1853-tól anyakönyvezési joggal) egyház. Az Izraelita Hitközség ugyancsak anyaegyházat tartott fenn, míg a görögkeleti egyháznak Magyarcsanádról felügyelt filiája működött itt. A felekezeti összetételről a háború utáni első összeírás ad pontos áttekintést.

1920-ban az egyes városrészek demográfiai adatait vallási csoportosításban tették közzé.¹¹

	Össznép	6-11	R.kat.	Gkat.	Ref	E.v.	Gkel.	Unit.	Izr.	Egyéb
Belváros I ker.	5626	721	2496	118	1717	68	20	2	1171	34
Belváros II ker.	5260	651	1486	388	2691	110	38	4	513	30
Belváros III ker.	5155	544	1163	229	3298	97	25	1	323	19
Belváros IV ker.	5832	647	3258	125	1947	114	23	6	348	11
Honvéd külváros	3417	583	823	227	2322	31	2	1	1	6
Putri külváros	829	110	395	112	301	6	2	0	11	2
Cédulaház	723	113	383	29	272	27	2	0	6	1
Vágóhid	723	115	462	7	253	1	0	0	0	0
Kenyérvágó	494	72	238	12	239	5	0	0	0	0
Sovány	731	122	324	13	372	22	0	0	0	0
Kelemenhid	1227	168	918	13	284	8	1	2	1	0
Külterület	7124	1058	2948	93	3788	253	37	0	2	0

A táblázat fő tanulsága, hogy a reformátusok inkább a külterületen, a katolikusok a belterületen koncentráálódtak. Magyarázata az lehet, hogy a kálvinisták nagyobb számban éltek a mezőgazdaságból, míg a városi lakhelyhez jobban kötött iparos-kereskedő lakosság inkább katolikus volt. Föltevéünket alátámasztja az evangélikusok területi szóródását mutató adat, mely arányaiban szinte azonos a reformátuséval. Az izraelita vallásúak jelentették a tisztán urbánus elemet, mert még a városon belül is kifejezetten a központban élt 50 %-uk, lakhelyük és üzletük vonzáskörében.

¹¹ MSK 69.k. Az 1920. évi népszámlálás. I. A népesség főbb demográfiai adatai. Bp. 1923. 252.

A város egészére vonatkozó felekezeti megoszlást történeti változásában mutatja táblázatunk.¹²

	Összlakosság	Róm. k.	Gör. k.	Ref.	Ág. Ev.	Gör kel.	Un.	Izr.	Egyéb
1910	34 918	13751	1392	16968	616	187	11	1928	65
1920	37 141	14 897	1366	17 484	742	150	16	2380	106
1930	35 824	14 879	1209	16 742	719	85	–	2053	137
1941	35 703	15 321	1080	16 315	859	92	–	1881	155

(MSK 1920. évi népszámlálás 36-37., Szabó Ferenc: *Népmozgalom. In: Makó története* 6. 169.)

¹²	magyar	német	szlovák	román	rutén	horvát	szerb	egyéb
1910	34317 (98,3)	208	152	150	1	4	43	43
1920	36501 (98,3)	189	253	78	3	5	17	95
1930	35 366 (98,7)	112	246	36	–	2	11	51
1941	35 296 (98,8)	69	255	29	–	–	4	44

A város magyar jellegét e két ténnyel lehet a legjobban demonstrálni. Anyanyelvi megoszlás szerint 1930-ban 35 824 lakosból 35 366 magyar, 246 tót, 112 német, 36 román, 11 szerb, 2 horvát és 51 egyéb volt. Az össznépesség 1941-re megfogyatkozott, s ennek megfelelően az egyes etnikumok létszáma is csökkent. Míg az összlakosság csökkenése azonban 3,8% volt (1438 fő), a magyarság fogyása 1920 és 1941 között durván 3,3% (1205 fő), vagyis a magyarság aránya lassabban csökkent, mint az össznépesség száma. A többi nemzetiségnél drasztikus fogyást észlelünk: a németek majdnem 2/3-dal, a románok több mint 50%-kal fogytak. Egyedül a szlovák lakosság szaporodott minimális mértékben. A lakosság-fogyás általános demográfiai iránya mögött az egyes nemzetiségek egyenlőtlenül zsugorodtak, mert soraikat az asszimiláció ritkította, ami a magyarság abszolút fogyása mellett súlyának relatív növekedésével járt.

A vallási megoszlás már arányosabban tagolt. 1930-ban pl. az alábbi képet mutatta: 14 879 római katolikus, 1209 görög katolikus, 16 7742 református, 719 ágostai evangélikus, 85 görögkeleti, 2053 zsidó és 137 egyéb hívőt jegyeztek föl a források. A kétfajta népességet egymásra vetítve megtaláljuk a szín-

¹² MSK 1920. évi népszámlálás 44–45. Szabó Ferenc *uo.*

te teljesen magyar anyanyelvű népesség és a vallási hovatartozás összefüggéseit. A római katolikusokat és reformátusokat csaknem egészében magyar népességnek tekinthetjük, összesen 31 621 lakost tettek ki. Többségében a magyar etnikumot gyarapította az evangélikus és izraelita vallású lakosság, amelyhez még a görög katolikusok és az „egyebek” közé fölvelt népesség nagy részét is hozzászámíthatjuk. A vallási és etnikai arányok egymásra vetítésekor a szlovák és német nemzetiségűeket egyaránt sorolhatjuk a katolikusok, valamint az evangélikusok közé. Elképzelhető ugyanakkor, hogy az izraelita felekezetűek egy része magát német anyanyelvűnek vallotta. Korszakunkban csak a katolikus és az evangélikus hitű lakosok száma növekedett jelentősen, míg az izraelitáké és a görögkeletieké csökkent. A kettő összefüggését nyugtázzhatjuk a magyarság arányának növekedésében.

A katolikusok intézményi háttere nagyobb volt, mint a reformátusoké, holott a hívők számát tekintve fordítva állt a helyzet. A Belvárosi Római Katolikus Egyház vezetője dr. Csepregi Imre pápai prelátus volt. Az Újvárosi Római Katolikus Egyházat Szabó Ferenc plébános irányította. Mindkét egyház a csanádi püspökséghez tartozott. A Görög Katolikus Egyházat dr. Rohály Ferenc szentszéki tanácsos vezette, és a hajdúdorogi püspökség alá rendelték. A Református Egyház vezetője Szabó József elnök-lelkész volt, aki a debreceni tiszántúli püspökségnek tartozott felelősséggel. Benkóczi Dániel főesperes az Ágostai Evangélikus Egyház élén állt, följebbvalója a bányai püspökség volt.

1930-ban Makón erős izraelita hitközség működött dr. Kecskeméti Ármin főrabbi vezetése alatt. Mozgalmas és stabil hitközségi élet állt fenn. Kecskeméti Ármin személye és munkássága annyira kiemelkedett, hogy később, a zsidótörvények ellenére is tekintélyt biztosítottak neki és a hitközség számára.

A 4 római katolikus templom mellett 5 kápolna szolgálta a hitéletet. A görög katolikusoknál ugyanerről 1 templom és 1 kápolna, a reformátusoknál 3 templom gondoskodott. Történelmi nevezetessége csak a kopáncsi római katolikus templomnak volt, amely az utolsó Árpád-házi király idejében épült, román stílusban. Alapjai és bejáratí falai maradtak meg. Az épületet 1934-ben a Csanád vármegyei Történelmi és Régészeti Társulat restauráltatta.

A két katolikus egyháznak a csanádi püspök volt a kegyura, Makó kegyúri jogot nem gyakorolt. Sem a városban, sem a környékén nem ismertek búcsújáróhelyet, kegyhelyet, és kegyképet sem állítottak. Valamennyi felekezetnek

volt külön temetője, a római katolikust korszerű ravatalozóval is ellátták. A hitfelekezetek az általuk fenntartott temetőkben a temetkezési szabadságot nem voltak hajlandók biztosítani. Ezért a városvezetés 1926-ban egy községi temetőt rendezett be. A hatóságok szerint „a polgárság vallásos élete fokozódott, létezik a felekezeti békesség és türelem”.¹³ A külterületi lakosság többsége (3413) református volt, őket a katolikusok követték (2864), utánuk az evangélikusok (212), majd a görög katolikusok (63) jöttek. Izraelita vallású egyén 1930-ban nem élt ott.

Az egyház állami támogatásának különleges területe volt a közterhek behajtása. 1929-ben a római katolikus egyház kérelmet adott be a tanácsnak az egyházi adók befizetése tárgyában.¹⁴ Az egyházak kiadásai fedezésére pótagót szedtek. Alapja többnyire a pótlékolható egyenes adók (kereseti adó, földadó, házadó) összege volt. Közadók módjára hajtották be. Előfordult azonban, hogy a pótagó mértékét oly magasan állapították meg, hogy azt az adózók nem tudták teljesíteni. Itt is erről volt szó, s az egyház a város közbenjárását kérte. A tanács törvényadta lehetősége volt a hátralékosokat fölszólítani, ám az adózók fizetőképességét nem veszélyeztethette. Sőt a pénzügyminiszter jogában állt ilyen esetben az egyházi adó fizetési feltételeinek megváltoztatása – pl. felosztása több évre – vagy a közszolgáltatás behajtásának letiltása. A katolikus egyház kérelme azt bizonyítja, hogy az emberek nem tudtak eleget tenni e közszolgáltatási kötelezettségüknek, mert rosszak voltak az anyagi viszonyaik.

FOGLALKOZÁSI VISZONYOK

A társadalom összetételének egyik legfontosabb tényezője a foglalkozási megoszlás.

Fontos közérdek is azt pontosan ismerni, mert az egyén egyik legfontosabb tulajdonsága, hogy miből él, melyik társadalmi osztályhoz tartozik. Egyéni, gazdasági és társadalmi szempontok szerepelnek a népesség foglalkozásának

---

¹³ Alispáni jelentés 1927. 56.

¹⁴ Alisp. 5120/1929

mérlegelésénél. A forrásként használt népszámlálások elsősorban demográfiai megközelítést tesznek lehetővé: azaz kimutatja, Makó népességében hány paraszt, iparos, kereskedő van, de utal az egyes szakmákban elhelyezkedők foglalkozási viszonyaira is.¹⁵

	Östermelők		Ipari keresők		Keres. hitel		Közlekedés		Közszolgálat	
	k	e	k	e	k	e	k	e	k	e
1920	11802	11180	2796	3038	1072	1606	240	465	872	1300
1930	9763	9766	3183	3232	1326	1658	314	586	936	1342

	nyugdíjasok		házi cseléd		tőkepénzesek		egyéb	
	k	e	k	e	k	e	k	e
1920	202	163	349	299	874	18	131	100
1930	282	223	656	724	920	43	201	540

Ha a keresetet biztosító különböző munkákhoz tartozó egyének számát nézzük, az östermelés túlsúlya az egész korszakban megfigyelhető. A statisztika a keresőket és eltartottakat mindenütt különválasztotta, előbbieket a termelőkkel, utóbbiakat a keresők terhére élőkkel azonosítva. A népesség eszerinti megoszlásából jól látszik, hogy a mezőgazdaság eltartó képessége volt a legkisebb. Mindig többen dolgoztak benne, mint ahányat eltartott. Ez 1930-ban szűkölt össze a legjobban, de a korszak elején és végén markáns különbség volt közöttük: a mezőgazdasági keresők magukon kívül mást (statisztikailag vett egész embert) nem tudtak eltartani. Az ipar valamivel jobban állt, mert keresői saját létszámukat meghaladó tömegről gondoskodtak. A modern szektorok közül a közlekedés jövedelmi viszonyai voltak a legjobbak, mert ott a kereső népesség a sajátja dupláját látta el. Ehhez hasonló arányt produkált a közszolgálati és a kereskedelmi foglal-

¹⁵ MSK 1930. 130–131., Az 1941. évi népszámlálás. I. Foglalkozási adatok községek szerint. Budapest, 1975. 74–75., 544–545.

kozási ág is. Az össznépesességhez képest kevesen dolgoztak itt, de keresetük messze meghaladta az agrár bevételeket, mert arányait tekintve lényegesen többen éltek belőle.

A munkából élők fontos tulajdonsága foglalkozási viszonyuk jellege. E viszony három fő csoportja: az önállók, tisztviselők és a segédszemélyzet, nagyjából megfelelt a termelő társadalom három nagy alkatelemének: a polgárságnak, értelmiségnek és munkásságnak. A társadalmi erőviszonyokban bekövetkezett változásokat e viszony számszerűen kifejezhető időbeli alakulása mutatja a legjobban. Makón a polgárok (az önállók) száma csökkent a mezőgazdaság területén, de nőtt az iparforgalomban és különösen az értelmiségi területen (tisztviselők). A kereső népeség túlnyomó része munkás volt, 1/3-a önálló (azaz polgár), s kb. 6% a szellemi munkások, vagyis értelmiséghez tartozott. Az iparon belül az önállók 38%-ot tettek ki a keresőkön belül, a kereskedelem és hitel területén ez az arány már 41%. Ugyanitt a tisztviselők rétege 30%-ra rúgott. Viszont a közszolgálat szinte csak tisztviselőkből állt, de ilyen jogállásúak sokan voltak a szabad foglalkozások keresőinél is.

Foglalkoztatási szempontból a legnagyobb gondot az jelentette, hogy kit tekinthetünk segítő családtagnak. 1910-ben és 1920-ban nagyjából fele-fele arányban oszlott meg a mezőgazdaságban keresők és eltartottak száma. Ez azt jelenti, hogy a nők háztartásbeli szerepe háttérbe szorult segítő kereseti tevékenységéhez képest. Ha a női családtagok inkább háztartásbeliek, akkor markánsan kevesebb kereső jut az eltartottakra. Makón mindkét népszámlálási időpontban egyenlő arányok alakultak ki, amely a családi munkaerő aktív igénybevételére utal. 1920-ban pár száz fővel a keresők még többen is voltak, mint eltartottjaik. Esetükben azonban a kereső-eltartott megoszlás nem fedti pontosan a fizető munkával foglalkozó és háztartásbeli közötti választóvonalat. Ugyanis a népeség e két csoportja nagyon nehezen választható el egymástól, mert az egyes családtagok gyakran segítettek a családfőnek keresni, s ennyiben ők is keresők. Ám keresetük nem volt elegendő arra, hogy saját eltartásuk költségeit fedezze. A keresők számának megnövekedése azzal is összefügghetett, hogy kitolódott a házasságkötések átlagos időpontja. Vagyis mind több nő élt tovább szülei háztartásában, vagy férjhezmenés nélkül saját magát volt kénytelen eltartani. A kor felfogása szerint a keresők és eltartottak kívánatos aránya 1:3 illetve 1:4. Azaz egy férfi keresőre átlagosan 3-4 eltartott jusson (egy feleség, 2-3 gyerek). Minthogy a segítő család-

tagok az önálló családtagjai voltak, inkább a polgári társadalomhoz kell őket sorolni, mint a munkáshoz.

Az iparforgalmi foglalkozásoknál, ahol kevesen voltak segítő családtagok, a munkáskategória (segéd, munkás, napszámos) ellenben 50% fölött alakult. A nők foglalkoztatottsága mindegyik területen föllelhető, de legnagyobb mértékben (95,0%) a házi cselédek kerültek ki közülük, mivel ezt a szakmát szinte kizárólag nők látták el. Ugyancsak jelentős számban foglaltak helyet az őstermelésben, ez azonban annak a bizonyítéka, hogy Makó parasztsága kevésbé jómódú.

Részletesebben szól a foglalkozási szerkezetről az 1941-ben készült városi jelentés, mely az 1930-i népszámlálást vette alapul.

Foglalkozási ág	Kereső-eltartott
Őstermelés	19 529
Bányászat, kohászat	0
Ipar	6 415
Kereskedelem és hitel	2 984
Közlekedés	900
Közfoglalkoztatás és szabad foglalkozások	2 278
Véderő	129
Napszámosok	525
Nyugdíjasok, tőkepénzesek, járadékosok	1 380
Házi cselédek	963
Egyéb és ismeretlen foglalkozásúak	741

Makónak 1920-ban volt a legtöbb lakosa, így a foglalkozásszerkezet változásait csökkenő népesség mellett vizsgálhatjuk. A legnagyobb különbség az őstermelők számában mutatkozik, 1920-ban 22 982-en, 1930-ban csak 19 529-en dolgoztak e területen. Tehát csökkent a mezőgazdaságból élők száma, amely részben a népességvisszaesésből adódott, részben a foglalkozásszerkezet korszerűsödéséből. Utóbbit a modern szektorok növekvő létszámaival támasztjuk alá. 1920-ban a nagyobb népességből 6034-en foglalkoztak iparral, 1930-ban a kisebbből 6415-en. A kereskedelmi és pénzügyi terület foglalkoztatottjai is szá-

porodtak 2678-ról 2984-re, a közlekedési szakmáé 705-ről 900-ra. Nem túl látványos a fejlődés, de a 6-8%-os gyarapodás értékét növeli, hogy demográfiai hanyatlás mellett ment végbe. A közszolgálati és értelmiségi keresők száma még kevesebbel gyarapodott, 2172-ről 2278-ra. Szerény növekedést figyelhetünk meg a napszámosoknál és a házicselédekénél, de drasztikusan megnőtt a járadékosok száma: az 1920-i 645-ről 1380-ra, tehát több mint duplájára. Ennek egyik oka demográfiai, azaz nőtt a nyugdíjkorúak száma a lakosságon belül, másik, hogy általában is erősödött a személyes munkát nem kívánó, tartós jövedelemből élők rétege. Pl. többen élveztek földjáradékot, házbérijövedelmet vagy tőkeamatot. 1923-ban a kormány megszüntette a tőkeamat- és járadékadót. A járadékok az általános kereseti adó alá, a tőkeamatok illeték alá estek. Nem kizárt, hogy ez a pénzügyi rendelkezés is közrejátszott a tőke hasznából élők rétegének kiszélesedéséhez.

Az 1941-i népszámlálás a mezőgazdasági önállók számát 4081-re tette, az összes kereső kevesebb mint fele (40%) volt gazda vagy tulajdonos. A többi agrárkereső bérlőként vagy munkásként tevékenykedett az ágazatban. A segítő családtagok száma elérte az 1616 főt. Legtöbben (326) az 5-10, és (421) a 10-20 holdas üzemben dolgoztak, míg az 1 holdas törpebirtok csekély számban (137), az 1-3 holdas törpebirtokok pedig közepes mértékben (237) foglalkoztattak segítő családtagokat. Az 50 hold fölötti birtokok már nem is alkalmazták őket. Mindez azt bizonyítja, hogy a mezőgazdaságból élők családi üzemet vittek, létkérdés volt számukra különösen a kisbirtokokon, hogy az elsősorban fogyasztó család a termelésben is részt vállaljon.

Jellemző a mezőgazdaság foglalkozási viszonyaira, hogy 4414 fizikai munkás mellett csak 3 értelmiségit találunk.

Az ipari önállók, vagyis az iparüzésre jogosult mesterek száma 1941-ben 992 volt, szemben az 1345 munkással (fizikai foglalkozásával). Segítő családtagot nem alkalmazott a szektor, szellemi alkalmazottat viszont 44-et. Az önállók aránya hasonlóan alakult, mint a mezőgazdaságban (40%). A közlekedési és kereskedelmi terület foglalkoztatottjai között viszonylag magas a segítő családtagok aránya (az önállók 11%-a), ami a családi vállalkozásban vitt üzletekkel függött össze. Szellemi foglalkozású alkalmazottat viszont nem találunk.

A közszolgálat foglalkozási viszonyai azzal tűntek ki, hogy az 1323 kereső közül 702 volt szellemi, 476 fizikai foglalkozású és 145 az önálló. A közszolgá-

lat alapvetően tisztviselői szakma volt, alkalmazottként folytatták. Szellemi munkának számított, de nem önálló jogviszonynak, az önállóság ezen a területen a várossal főnnálló szerződéses viszonyt jelentett (145 fő). Fejük fölött az 1920-as évek elején ott lebegett az elbocsátás damokleszi kardja. Trianon rájuk is kedvezőtlenül hatott. Ez az osztály nem tudta kihasználni a háborús vagy háború utáni konjunktúrát, a terheket sem tudta másra áthárítani. Ugyanakkor posztjánál fogva leghamarabb látták be az igények leszállításának, az életszínvonal csökkenésének szükségszerűségét az állami szanálás velejárójaként.¹⁶

Megint más terület az akadémiai foglalkozásoké. A szabadfoglalkozású értelmiségiek (orvosok, ügyvédek, mérnökök) független szolgáltatói tevékenységet folytattak, akik saját maguk munkaadói voltak, de a köz igényeit elégítették ki piacszerűen.

Sajátosan alakult a külterületen élők foglalkozási megoszlása. 1930-ban 29 260-an éltek belterületen, 6564-en külterületen. Nem tudni, hogy utóbbiak közül hánynak volt állandó lakhelye a tanya, és hányan tartózkodtak csak a nyári mezőgazdasági munkák idejére külterületen. A jogi népességen belüli aránya magasabb az országos átlagnál: 18,5%.

Foglalkozási megoszlásuk:¹⁷

Kereső		Eltartott		Őstermelés		Ipar-forg.		Közzszolg.		Egyéb	
ffi	nő	ffi	nő	K	E	K	E	K	E	K	E
2633	622	907	2402	3039	3053	125	195	34	46	57	15

A kereső népesség több mint fele birtokos és bérlő (a segítő családtagokkal együtt), túlnyomó többsége (négyötöde) pedig önálló és napszámos. A mezőgazdasági keresők önálló csoportjai a birtokosok és bérlők, illetve a részes földművesek voltak. A külterületi lakott helyek foglalkozási viszonya alapján mezőgazdasági önállónak tekinthetünk 1235 főt, akik közül 10-50 kh közötti birtokos volt 503, 10 hold alatti 638 fő. 1-10 hold közötti kisbirtokosok, illetve kisbérlők még napszámosokkal is dolgoztattak, ami intenzív művelésre utal. Az 1 holdas

¹⁶ MV 1924 jan. 5.

¹⁷ MSK 86.k. Az 1930. évi népszámlálás. II. Foglalkozási adatok. Bp. 1934. 395.

önállóak száma 94 fő volt, ennyien birtokoltak vagy béreltek gazdálkodásra földet. A legtöbb apró birtokkal azonban a belterületek rendelkeztek (1185). A gazdálkodókra 920 női segítő családtag esett, akik ugyan nem voltak önállóak, de keresők. Velük szemben állt a mezőgazdaság tisztviselő, cseléd és munkás személyzete. A 6 tisztviselői foglalkoztatott és 13 eltartottja elenyésző a keresők rengetegében. Jelzi, hogy kevés a nagy- és középbirtok, ahol a tisztviselő szakírányítási funkciója üzemtanilag indokolt. 447 gazdasági cseléd kereső 356 eltartottal alkotta a mezőgazdasági népesség egyik munkáscsoportját. A tulajdonképpen mezőgazdasági munkások abban különböztek a cselédektől, hogy kis földjük lehetett. 253 mezőgazdasági munkás 293 eltartottal élt a külterületen. Közülük 111-en rendelkeztek 1 hold alatti birtokkal, illetve bérlettel. De a munkás keresők közül csak 122-nek volt saját háza vagy házrésze.¹⁸

A foglalkozási ágak szerinti megoszlás a keresőket és eltartottakat együtt tüntette föl. Az 1941-i jelentés a legnagyobb tömeget foglalkoztató kereseti ágat „Mezőgazdaság és kertészet” címmel tüntették fel. Ebben 19 711 fő szerepelt, közülük 729 volt a kertész. A Pestre elküldött változatban ezt a részt áthúzták, és helyette az „őstermelés” kifejezést használták, 19 529 személyt sorolva be ebbe a kategóriába.

Mezőgazdaságon mindig fölszerelt földbirtokot értettek, ahol termelés folyt, amely üzemben volt. Az őstermelés ennél tágabb kategória, mert általában a nyersanyagok megszerzésére irányuló termelést értettek rajta. Idetartozott a földművelés az erdészettel, az állattenyésztés a vadászattal és a bányászat. Az az érdekes, hogy a bányászatot és kohászatot külön is megemlítette a jelentés 0 alkalmazottal, mégis az őstermelési foglalkoztatottak száma és a mezőgazdaságból élőké nem egyezett. Valószínű, hogy a kertészek „műfaji” besorolása okozott gondot. Az ugyanis mezőgazdasági üzem, szokták mezei kertészetnek is nevezni. Ott zöldség, gyümölcs, dinnye, paradicsom stb. szántóföldi termelése folyt, amely határozottan mezőgazdaság.

De a jelentés a kisebb (1 hold alatti) területen dolgozókat kivette a gazdák sorából, mert a konyhakertészetet nem tekintette azonosnak a mezőgazdasággal. Ezért lehetett kisebb az őstermelők száma a mezőgazdaságban és a kertészetben dolgozóknál.

---

¹⁸ Az 1930. évi népszámlálás II. rész Bp. 1934. 170–171.

Az önállóságra törekvés minden kereső csoportnál megfigyelhető. Mezőgazdasági és ipari foglalkozásúak esetében ez nagy múltra tekintett vissza, hisz a kenyérkereset természetéből, az apáról fiúra öröklődött élethivatások rendjéből fakadt. Az egész iparos szakma értelme az volt, hogy a magát mesterségre adó önálló egzisztenciát szerezzen. Patriarchális felfogás ez, mely a függő, alkalmazotti státust a nagyobb értékű és társadalmi presztízsű független állással kívánta fölcserélni. A gazdasági fejlődés azonban e vágy megvalósulását mind nehezebbé tette. Ugyanis az önállósodáshoz nemcsak tudás, tapasztalás kellett, de tőke is. Sőt, az kellett elsősorban. Az önálló növekedése nagysúlyú tartalmi, gazdasági okokra vezethető vissza. Az 1-10 holdas kisbirtokos és kisbérlő napszámosokat az 1930-as népszámláláskor még abban az esetben is a birtokosok (önállók) közé sorozták, ha magukat a számlálólapon „földműves napszámosoknak” nevezték. Holott 1920-ban 10, illetve 5 hold felső határig ez a megnevezés volt az irányadó a foglalkozási csoportosításnál. Vagyis akkor pontos határvonalak hiányában ez az embertömeg a birtokosok és a segédszemélyzet között oszlott meg. Változtatott a helyzeten az azóta bekövetkezett földbirtokreform. Bár ennek helyi hatása nem volt nagy, mivel alig volt kiosztható föld.

A foglalkozási összetételre nemcsak ez, hanem a birtokvétele, öröklés, elárverezés is hatással volt. Csanád vármegyében és ezen belül Makón a kisbirtokosok szaporodása országosan is kiemelkedő volt. Nem nőtt viszont a kertészettel foglalkozók száma 1920-ban 1910-hez képest, mert Makó 1920-ig sem heverte ki a hagymakertészetét ért háborús csapásokat. Nehéz volt a birtokos és bérlő fogalom között is határvonalat húzni. A birtokosok helyzete családi adottságban gyökerezett, s a reálosztásos örökösödés kisebbsítette a gazdálkodás terét, de ha volt egy hold, már azon megpróbáltak talpon maradni. Az 1930. évi népszámlálás nagy tanulsága, hogy 1920-hoz képest nőtt a mezőgazdaság és kertészet önálló keresőinek a száma. A hagymakertészet kiheverte a háború okozta gazdasági csapásokat, a kertészet bizonyította kiemelkedő jövedelmezőségét. A létszámbeli gyarapodás ugyanakkor együtt járt a gazdasági széttagoltság fokozódásával. Ám a képviselőtestület úgy vélte, hogy a földtulajdonban részesedők gyarapodása enyhíti a szociális feszültséget az üzemtani hiányosságok ellenére. Ezek a kisbirtokosi egzisztenciák ugyanis gondoskodtak a maguk és családjuk eltartásáról, piacra termelésük másodlagos szempont volt. A földnélküli munkásoknak viszont ugyancsak tőke kellett a földvásárláshoz. Súlyos társadalmi problémát jelentett

ez, mert az embereknek a saját föld jelentette a társadalmi kiszolgáltatottság megszűnését. Makón ezért a földnélküliség, illetve a nem megfelelő nagyságú föld jelentette a legnagyobb társadalmi hátrányt.

Az inasok és legények mesterré válása is jelenlevő szociális törekvés, ám tökéletesen nehéz volt megvalósítani. De a legénynek mégis megmaradt az a reménye, hogy foglalkozási viszonya csak átmeneti, és nem állandó élethivatása. Nem így a kereskedelmi alkalmazottaknál, akiknél egyre nehezebbé vált az önállósodás, s bele kellett törődni a félig alkalmazotti szintig ment karrierbe.

Makón a mezőgazdasági munkás kategóriába sorolt egyének száma több mint 8000 volt. Közéjük tartoztak a napszámosok, hónaposok, aratók, mindazok, akik egy évnél rövidebb időre szerződtek el. Azonban nemcsak ebben különböztek a cselédektől, hanem díjazásukban is. Ugyanis a rövidebb időre felfogadottak szabad bér munkásokként dolgoztak, kialakult fizetséget. Munkájuk piaci feltételek szerint alakult, ezért közgazdaságilag szabad bér munkásoknak tekintendők. Összevetve a számokat tapasztaljuk, hogy messze több volt a munkás, mint a cseléd. A különbséget jórészt az időnyire felfogadott summások tömegéből adódott.

Más a helyzet a szakmányosoknál. Ez Makón elsősorban aratókat, cséplő-vállalkozókat jelentett. Bizonyos munkát meghatározott díjazásért végeztek el, ezért vállalkozóknak kell tekintenünk őket. Üzemtanilag mégis a munkásokhoz sorolták, mert a termelésben döntően fizikai munkájukkal vettek részt. Ezért bizonytalan a részes művelő helyzetének meghatározása. A statisztika egyik csoportjukat „részes földművesként” az önállókhöz sorolta, de ők már inkább részes bérlők voltak, s így valóban önállóak. 94 gazdálkodó tartozott ide 1930-ban. Szociálisan, néprajzilag mások a részes művelők, akik a termény bizonyos hányadáért minden mezőgazdasági munkát elvégeztek. Jellemző alakjuk Makón a feles és harmados munkások voltak, akik nem részes bérlők, de átmenetet jelentettek hozzájuk.

A mezőgazdasági munkások másik csoportját a cselédek alkották. Nem voltak sokan: 1930-ban mintegy ezren. Foglalkozási viszonyukat tekintve éves alkalmazottaknak tekinthetők. Többnyire tanyán élő béresek tartoztak közéjük, kiknek díjazását konvenciósan vagy készpénzfizetéssel oldotta meg a gazda. A díjazás módja nem tett semmilyen különbséget a cselédi minősítésben.

A munkásnép segítő családtagjait nem tüntette föl a statisztika, ennek a munkás jogviszonyban nem is lett volna értelme. A mezőgazdasági munkás ugyanis testi erőfelfejtással vett részt a termelésben, ahol családtagja csak másik munkásként szerepelhetett. Saját üzemvitel esetén volt csak értelme a keresők közé sorolni a segítő családtagokat, mert költségcsökkentéssel járultak hozzá a vállalkozás sikeréhez. Ha összevetjük a mezőgazdaság önállóinak számát (11 497) a cseléd és munkás viszonyban dolgozókéval (8000), előbbieket többségét kell regisztrálnunk. Sok apró gazdaság, de saját föld kiszolgáltatottság nélkül – ezt a mentalitást tükrözik a számok. Közgazdaságilag pedig azt, hogy elsősorban a mezőgazdasági termelés biztosította a népesség foglalkozását és megélhetését Makón.

A kereső népesség társadalmi tagozódása csak a foglalkozással egybevetve értelmezhető. Makón az önállók magas aránya nem a sok, ténylegesen független egzisztenciát jelzi, hanem a mezőgazdasági birtokmegosztás egyenletesebb voltát, illetve a modern (ipari) szektorok kezdetlegesebb állapotát. Országosan legalacsonyabb az önállók aránya ott, ahol az ipari népesség nagyszámú. Makóra ez nem érvényes, mert kevesen dolgoztak az iparban, de a modern ágazatok eltartottjainak száma itt is igazolja, hogy azok nagyobb jövedelmezőséget biztosítottak keresőinek. Fordítva: adott kereső csoport eltartottjainak csökkenése az illető szakma dolgozóinak elszegényedéséről árulkodik.

ZALAI ANITA

A spanyol baloldal pártjai a Második Köztársaság kikiáltása után

Az 1931. április 12-i községtanácsi választások sorsdöntőnek bizonyultak Spanyolország legújabbkori történetében. A több évtizede válságban lévő Bourbon monarchia végső kegyelemdöfést kapott az előretörő köztársasági mozgalomtól. A monarchisták csak vidéken tudták biztosítani győzelmüket, elsősorban a nagy hatalommal bíró helyi földbirtokosok, a „caciquék” korrupciós módszereinek köszönhetően. A tartományi központokban és a nagyobb városokban elsöprő köztársasági győzelem született. A monarchiával együtt a Restauráció rendszerének alapját képező oligarchikus kétpárti váltógazdaság is eltűnt a színről. Spanyolország történetében először a nép – szavazati jogával élve – közvetlenül is beleszólhatott a politika alakításába.

A Második Köztársaság kikiáltása 1931. április 14-én bizonyos mértékben annak a szociális fejlődési folyamatnak a politikai csúcspontja volt, amely már a 20. század elején elkezdődött, majd a '20-as évektől vett lendületet. Az 1900 és 1930 között végbement gazdasági változások következtében átalakult a spanyol társadalom szerkezete és ezzel együtt gondolkodásmódja is. Megjelent egy új középosztály, amely gazdasági pozícióinak erősödése nyomán nagyobb részvételt követelt magának a politikai életben is. Két választóvonal mentén alakultak ki a politikai csoportok: az egyik a polgárságot választotta el a munkásságtól, a másik a baloldalt a jobboldaltól. Az első elsősorban szociális alapú elkülönülést tükrözött, bár ideológiai összetevője is volt: az individualizmust állította szembe a kollektívizmussal. A második, szociális felhangokkal, de az ideológiai különbségekre koncentrált. Itt az egyházhoz való viszony volt az egyik legfontosabb differenciáló tényező.

XIII. Alfonz 1923-as alkotmányellenes fellépése, mellyel jóváhagyta Miguel Primo de Rivera tábornok katonai puccsát döntő szerepet játszott a republikánus és monarchiaellenes érzelmek felerősödésében és a tömegek politizálódásában. 1926-ban – az „Új Iskola” („Escuela Nueva”) elnevezésű haladó baloldali szellemiségű politikai és kulturális intézmény vezetőinek kezdeményezésére – létrejött a Köztársasági Szövetség, azzal a céllal, hogy koordinálja a köztársasági mozgalom szervezését. A kezdeti nagy reményeket azonban teljes passzivitás váltotta fel. Hamarosan a Szövetség megbénult és megosztott szervezetté vált.

Mindennek a legszámottevőbb következménye egy új párt, a Radikális Szocialista Köztársasági Párt (Partido Republicano Radical Socialista – PRRS) létrejötte volt, amelynek célja olyan program megfogalmazása volt, amely egye-síti a szocializmust a köztársasági eszmével egy nagy baloldali politikai mozgalom szervezeti keretében. A párt alapítói, Marcelino Domingo és Álvaro de Albornoz úgy vélték: csak ez tudja megváltoztatni az általuk erősen bírált hagyományos spanyol politika képét. Számukra a „szocializmus” nem mint dogma, hanem mint társadalmi forma fogalmazódott meg. Ezt a pragmatikus és liberális szocializmus-felfogást szembeállították a szocialisták nézeteivel is.

A Republikánus Szövetség létrehozásában kiemelkedő szerepet játszott a Köztársasági Akció (Acción Republicana – AR) elnevezésű csoport, amelyet 1925-ben alapítottak és a vezetője Manuel Azaña Díaz, a Második Köztársaság későbbi miniszterelnöke volt. Eredetileg értelmiségiekből álló baráti körként indult, ezért sem hierarchikus szervezete, sem kidolgozott programja nem volt. Egyetlen céljának a szabadságjogok helyreállítását és a köztársaság kikiáltását tekintette. 1926–30 között azonban gyakorlatilag nem működött a csoport, noha ez nem jelentette a megszűnését.

A diktatúra 1930. januári bukása után a különböző köztársasági csoportok, kihasználva az egyre feszültebb monarchiaellenes hangulatot, élénk pártszervező tevékenységbe kezdtek városon és vidéken egyaránt. Így az 1930-as év, mint felfokozottan aktív, főként a baloldal által szervezett politikai összejövetelekkel jellemezhető időszak került be a spanyol Belügyminisztérium archívumába.¹

---

¹ Archivo Histórico Nacional de Madrid (a továbbiakban AHN) Fondo Contemporáneo, Ministro Interior, Serie A, Legajo 5A núm. 5, 6, 9; Leg. 15A núm. 24; Leg. 45A núm. 7–8; Leg. 51A núm. 10–15

A radikális szocialisták kiáltványa már 1929. decemberében napvilágot látott, de csak 1930 elején került sokszorosított formában a nyilvánosság elé.² Eszerint nem újabb párt, hanem a baloldal köztársasági pártja kívánt lenni, hangsúlyozva demokratikus jellegét. A kiáltványban megfogalmazott céljuk föderalista alapon szervezett állam létrehozása volt, a helyi és a regionális önkormányzatok elismerésével, az általános választójogon alapuló demokratikus köztársaság létrehozása, az egyház befolyásától mentes, világi oktatás bevezetése, a Polgári és a Büntető Törvénykönyv reformja, amely az osztályok és a nemek közötti egyenlőség elvén alapulna. Szociálpolitikai elképzeléseiket erősen liberális, ezzel együtt egyfajta szocialista szellemiség is jellemezte. Szerepelt köztük, mint legsürgetőbb feladat, agrárreform végrehajtása, a déli latifundiumok eltörlése és az északi minifundiumok megszüntetése, a munkavállalók részvétele a politikai és a gazdasági életben. Alkotmányos jognak tekintették a munkához való jogot, a megtermelt javakból való részesedés jogát, a tanuláshoz való jogot. Megfogalmazták a család szentségét és a szociális ellátáshoz való jogot. A kiáltvány nyolcvanhat aláírója főleg a középosztályból került ki (nagy számban voltak közöttük szabadkőművesek). Mindössze egy munkás volt soraikban, ami azért sajátos fényt vetett az új párt szocialista elképzeléseire.

Röviddel Primo de Rivera lemondása után, 1930. február elején a párt körlevelet adott ki. Ebben megfogalmazták a párt alapszabályzatát, illetve azt a törekvésüket, miszerint minden hasonló gondolkodású szervezettel hajlandók együttműködni, szigorúan megőrizve identitásukat. Első lépésként a különböző köztársasági szervezetek összefogása irányában 1930. május 14-én egyezmény jött létre a radikális szocialisták és a Köztársasági Szövetség (Alianza) között. Ennek a célja közös küzdelem volt a Köztársaság létrehozására és konszolidálására, megőrizve mindkét szervezet identitását, nyitva hagyva a lehetőséget a csatlakozásra más szervezeteknek is. A PRRS felhívást intézett a munkásszervezetekhez (Általános Munkásszövetség, anarchoszindikalisták), hogy csatlakozzanak a küzdelemhez a jogállam létrehozásáért. Ez kevésbé talált visszhangra, gyümölcsözőnek bizo-

---

² Hivatkozik rá Miguel Artola: id. mű 319–322. o. – A madridi Hémeroteca Municipal őrzi a Kiáltvány egy példányát.

nyult viszont a szocialistákkal való együttműködésre tett kísérlet 1930. júliusától.

1930. július 14-i megalakulása után röviddel a DLR is csatlakozott az egyezményhez. Ezek után már csak a katalánok csatlakozása hiányzott. Ők határozott nacionalizmusuk és a Köztársasági Szövetségben részt vevő radikálisok vezére, Lerroux iránti ellenségeskedésük miatt maradtak távol. Miután azonban a Köztársasági Szövetség 1930. márciusától kiállt a regionális autonómia mellett, valamint Marcelino Domingo a radikális szocialisták nevében határozott ígéretet tett a katalán autonómiára, sikerült rábírní őket a csatlakozásra.

Végül 1930. augusztus 17-én San Sebastiánban létrejött a megegyezés a különböző köztársasági szervezetek között. Elfogadták a katalán autonómia igényt, Casares Quiroga pedig az ORGA³ (Autonóm Gallego Köztársasági Szervezet) képviselőjeként azonos bánásmódot kért Galicia és Baszkföld számára, amit szintén elfogadtak.

Ugyanitt létrehozták a Forradalmi Bizottságot (Comité Revolucionario), amelynek célja a forradalom megvívása volt. Az egyezményről írásos dokumentum nem született. Miguel Maura visszaemlékezése szerint „igazi úriemberek közötti megállapodásról volt szó, amelyet a későbbiekben mindannyian betartottak.”⁴ Az 1930. decemberi jaca-i és a madridi Cuatro Vientos katonai repülőtéri felkelések azonban kudarcot vallottak. Ennek ellenére a köztársasági egység nem szűnt meg.

PRRS is élénk propaganda tevékenységet folytattak mindenfelé az országban. Gyűléseket is tartottak és számos új központot és csoportot hoztak létre. Különösen élénk tevékenységet folytattak Zaragozában.⁵ Megszólították a munkásságnak azt a részét, amely nem volt tagja vagy szimpatizánsa a szocialista pártnak, továbbá az anarchoszindikalistákat és a kis- és középbirtokos parasztságot. Ennek a meglepően sikeres és intenzív szervező- és propagandamunkának köszönhetően a párt 1930. szeptember végén megrendezett országos kongresszusán megválaszthatták a vezetőséget és

---

³ Az ORGA 1929-ben, a diktatúra bukását megelőzően jött létre. Föderalista és autonomista pozíciót képviselt, de összességében nem volt nacionalista.

⁴ Miguel Maura: *Así cayó...* 75. o.

⁵ AHN Leg.5 n.6

megerősítették a programjukat. Ez kiemelte a Spanyol Bank, a földek és a vasutak államosításának, valamint az egyház és állam elválasztásának szükségességét.⁶

1930-ban egyetlen modern politikai tömegpárt létezett Spanyolországban: az 1879-ben alapított Spanyol Szocialista Munkáspárt (Partido Socialista Obrero Español – PSOE). A szocialisták azonban megosztottak voltak a köztársasági mozgalomhoz való viszony kérdésében. A párt elnöke, Julián Besteiro igyekezett távol tartani a szocialistákat a köztársasági erőkkel való együttműködéstől. A köztársaságot többre tartotta a monarchiánál, de attól tartott, hogy a polgársággal való szoros együttműködés csökkentené a szocialista párt hitelét a tömegek szemében. Álláspontjával azonban kisebbségbe került a Francisco Largo Caballero és Indalecio Prieto által vezetett csoporttal szemben. A szocialista párton belül győzött a köztársasági erőkkel való együttműködés híveinek az irányzata.

1931. februárjában Berenguer tábornok lemondott kormányfői tisztjéről. Utódjául a király Juan Bautista Aznar tengernagyot nevezte ki, aki április 12-re községtanácsi választást írt ki. A diktatúra bukása miatt demoralizálódott, részekre szakadt monarchista pártok túlságosan erőtlének voltak ahhoz, hogy aktívan vegyenek részt a választási küzdelemben. Ezt használták ki a köztársasági pártok, amelyek egyre intenzívebb propagandát folytattak. A baloldal az 1931-es helyhatósági választások előtt történetének legaktívabb választási kampányát vitte véghez.⁷ A tömegek mozgósítására az eszközök teljes kellékárát bevetették: a sajtót, a politikai pamflet műfaját, a politikai szónoklatokat, a tömegrendezvényeket, a felvonulásokat. Legfőbb jelszavuk a demokrácia, a szabadság, a szociális igazságosság volt. A választóknak szánt üzenetüket egyértelműen és tömören fogalmazták meg: szavazzanak a köztársaságra, amely minden bajra gyógyírt jelent. A baloldal megígérte, hogy javulni fog az alsó osztályok helyzete, leszámolnak a caciquismoval és a korrupcióval. Választási retorikájukban mindent, ami jó, a Köztársaság testesített meg, és mindent, ami rossz, a Monarchiával azonosítottak. A spanyol választópolgároknak – a baloldal véleménye szerint – e két lehetőség közül kellett választani. A korábbiakhoz képest a kisebb településeken és a falvakban is komoly erőfeszítéseket tettek a parasztság bizalmának megszer-

---

⁷ AHN Leg. 51A núm. 16–17

zésére és a caciquék befolyásának visszaszorítására. Ennek ellenére vidéken a köztársasági pártok szerepe nem volt számottevő. Katalóniában és Andalúziában a hatalmas tömegbázissal rendelkező anarchoszindikalista szakszervezet, az Országos Munkakonföderáció (Confederación Nacional de Trabajo – CNT) a választásoktól való távolmaradásra hívta fel a munkásokat és parasztokat.

A radikális szocialisták az árnyékkormány tagjainak jelölését támogatták a választásokon. A Köztársasági Szövetség március 24-i körlevelében szintén a választások népszavazás jellegét hangsúlyozta, és közös republikánus-szocialista front létrehozását szorgalmazta.⁸ Példátlan intenzitású választási kampányának gyűlésein nagyszámú és lelkes tömeg gyűlt össze olyanokból, akik egy jövőbeni köztársaságtól várták sokféle bajuk orvoslását.

Az 1931. április 12-i községtanácsi választás eredményét mind a mai napig hevesen vitatják a spanyol történetírásban. Ennek oka az, hogy hiányoznak a megbízható országos szintű végleges számadatok. Ez részint a korabeli infrastruktúra állapotára vezethető vissza. A végleges adatokra nézve az egyetlen hivatalos forrás a Statisztikai Évkönyv (Anuario Estadístico), amely szerint sokkal kiegyensúlyozottabb végeredményről lehet beszélni. Az ellenjelölt nélkül induló és az 1907-es választójogi törvény 29-es cikkelyének értelmében automatikusan győztesnek nyilvánított jelölteket is figyelembe véve a monarchista képviselők száma 40.324 volt, a republikánus-szocialista szövetség képviselőinek pedig 40.168.

A restauráció korábbi éveiben általános érdektelenség jellemezte a helyi választásokat. Ennek oka az volt, hogy a restauráció rendszerének utolsó három választásán (1917, 1920 és 1922) a választók mintegy felét megfosztották szavazati joguktól azzal, hogy a választójogi törvény 29-es cikkelyét alkalmazták. A cikkely szerint azokban a választóközrzetekben, ahol egyetlen jelölt indult, ezt automatikusan győztesnek nyilvánították. Az 1931. áprilisi községtanácsi választásokon ezzel szemben komoly változás állt be. Amíg korábban a 29-es cikkelyt a közepes és nagyobb településeken is alkalmazták, addig most csak a kisebb falvakban éltek vele. Ennek hátterében a baloldal térhódítása állt a nagyobb lélekszámú településeken. A köztársaságiak erőfeszítései és a politika iránti érdeklődés felélénkülése ellenére azonban továbbra is magas

---

⁸ El Sol 1931. március 10., illetve március 24.

maradt azok aránya, akik nem éltek szavazati jogukkal. A kortársak véleménye és a korabeli sajtó alapján azt lehet mondani, hogy az 1931. áprilisi választás Spanyolország történelmének addigi legkevésbé korrupt választása volt

Április 13.-án, a választást követő napon egész Spanyolország tele volt várakozással. A republikánusok és a szocialisták nem remélték, hogy a községtanács-i választások eredményeként azonnal a rendszert is meg tudják változtatni. Április 14.-e reggelétől azonban a tömegmegmozdulások egyre erőteljesebbé váltak. Madridban és a nagyobb városokban a nép előzőnlötte az utcákat. A baszkföldi Eibarban az újonnan megválasztott előljárók már a kora reggeli órákban kikiáltották a köztársaságot. Barcelonában egy óra negyven perckor Luis Companys, a Katalán Köztársasági Baloldal (Esquerra Republicana Catalana – ERC) vezetője a megválasztott képviselők élén a városháza erkélyéről kikiáltotta a köztársaságot, és kitűzte a háromszínű köztársasági lobogót. Mintegy fél órával később Francesc Maciá, a katalán nacionalizmus vezéralakja – rádión keresztül, katalán nyelven – már a független Katalán Köztársaságot kiáltotta ki, „mint az Ibériai Konföderáció integráns részét”. Ez is jelezte a katalán nacionalizmuson belül létező irányzatokat. Maciá ezredes függetlenségi törekvése komoly problémát jelentett az éppen hatalomra került madridi Ideiglenes Kormány számára. Végül sikerült kompromisszumot kötni a katalán vezetővel, amiben nagy szerepe volt Luis Companys közvetítő tevékenységének is. Companys, aki Maciá után a második számú katalán vezető volt, az autonómia kivívását fontosabbnak tartotta a teljes függetlenség elérésénél. A frissen hatalomra került köztársasági központi kormányzat éppen ezért tökéletes szövetségesre talált benne.

Madridban délután három órakor tűzték ki a köztársasági lobogót a Cibeles téri Postapalotára. Ezt követően a nagyobb városokban is megtörtént a köztársaság kikiáltása. A király, XIII. Alfonz még aznap este elhagyta a palotát és elindult Cartagena felé, majd onnan hajón Marseilles irányába. Hivatalos instrukció híján, amelyet hiába vártak Madridból, a baloldali szervezetek április 14-én 16 óra után elkezdtek mozgósítani erőiket a hatalom átvételének előkészítésére. Kasztília-La Manchában a mozgósítás a republikánus és a szocialista vezetők irányításával és az ő ellenőrzésük alatt zajlott. A kommunistáknak és az anarchistáknak még nem volt elég ereje ahhoz, hogy befolyásolják az események alakulását. Április 14.-én a kora esti órákban még sok helyütt kettős hatalom léte-

zett Spanyolországban. A kormány még monarchista volt, de néhány helység és a megyeszékhelyek már köztársasági ellenőrzés alatt álltak.

A békés rendszerváltást kísérő eufórikus hangulat nagy reményeket ébresztett a spanyol népben. Egyfajta „csodaszerként” tekintettek a köztársaságra, ami majd gyógyírt jelent az összes problémára. A köztársasági erők meg voltak győződve arról, hogy a demokratikus parlamentáris rendszer képes lesz megfelelni ezeknek az elvárásoknak. A „mézeshetek” azonban gyorsan elmúltak. A 20. századi Spanyolország első demokratikus rendszerének óriási problémákkal kellett szembenéznie, amelyek megnehezítették az új rendszer konszolidálását. A Második Spanyol Köztársaság a világgazdasági válság mélypontján jött létre. Az egyébként sem igazán versenyképes spanyol ipart és mezőgazdaságot érzékenyen érintette a potenciális piacok beszűkülése és egyre nagyobb mértékű protekcionizmusa. A Primo de Rivera diktatúrája idején megindult gazdasági növekedés 1930-ban megakadt. A válság elsősorban az építőipart, a vaskohászatot és a mezőgazdasági export ágazatokat sújtotta. Ennek egyik legsúlyosabb következménye a munkanélküliség volt, ami egyre fenyegetőbb méreteket öltött. A probléma azonban elsősorban a spanyol kapitalizmus sajátos, torz szerkezetéből, a gazdaság relatív alulfejlettségéből fakadt, amihez hozzájárult az előző évtizedek politikája is.⁹

A helyzetet tovább súlyosbította, hogy a mezőgazdaságban a szárazság miatt rossz termésű évek követték egymást. Ez csak fokozta a parasztok elkeseredését, akik az ország lakosságának mintegy harmadát adták. A helyzet Andalúziában volt a legsúlyosabb, ahol a földnélküli parasztok zöme csak az év egy részében jutott munkalehetőséghez és idénymunkásként dolgozott.

A baloldali munkásságot egyetlen politikai tömegpárt reprezentálta a Második Köztársaság kezdetén: a szocialista párt. Az 1921 óta létező Spanyol Kommunista Párt (Partido Comunista Español – PCE) szervezete és tevékenysége jelentéktelen volt a köztársaság első évében. Összesen mindössze 1500 főt számláló csoportjai a nagy ipari központok, Madrid, Barcelona, Bilbao, Sevilla és Valencia környékére összpontosultak. A pártot irányító Végrehajtó Bizottság vezetője,

---

⁹ Jordi Palafox: *La gran depresión de los años 30 y la crisis industrial española*. In: *Investigaciones Económicas* 11/1980 (enero-abril) 5. o. – *A spanyol gazdaság fejlődése az 1930-as években alig kutatott terület volt 1980-ig*. Palafox tanulmánya az első kimerítő munka a témában.

Bullejos a Kommunista Internacionálé elveivel összhangban alakította a párt politikáját. A kommunisták kezdettől fogva ellenségesek voltak a polgári köztársasággal. Élesen kritizálták az új rendszert, amelyet a bukott monarchiával azonosítottak, így próbálták csökkenteni a rendszerváltozás súlyát. A proletárforradalom kivívását és tanácsköztársaság létrehozását jelölték meg célként. Megkíséreltek befolyást szerezni a hatalmas tömegbázissal rendelkező anarchoszindikalista szakszervezetben, a CNT-ben, sikertelenül.

A köztársaság létrejöttékor a szocialista párt volt az egyetlen modern, szervezett tömegpárt Spanyolországban.¹⁰ Az Ideiglenes Kormányban pedig három miniszteri tárcát töltöttek be: Francisco Largo Caballero munkaügyi-, Fernando de los Ríos igazságügyi-, Indalecio Prieto pénzügyminiszterként tevékenykedett. A szocialisták sem voltak jelen az egész országban, de a köztársasági pártokhoz képest jól kiépített szervezettel rendelkeztek. Luis Arranz Notario a brit munkáspárthoz hasonlítja a spanyol szocialista pártot, mivel ez is szakszervezetének, az Általános Munkásszövetségnek (Unión General de Trabajadores – UGT) a politikai szerveként működött. Annak ellenére, hogy a PSOE hamarabb jött létre, mint az UGT, teljes mértékben alárendelődött a szakszervezet érdekeinek. Minden pártagnak kötelező jelleggel be kellett lépnie a szakszervezetbe is. Ez is mutatja, hogy a párt legitimációját kívülről, az UGT-től kapta.¹¹

A párt és szakszervezete 1930-ban, a diktatúra bukása után gyors növekedésnek indult, ami a köztársaság létrejötte után látványos méreteket öltött. A köztársaság kikiáltásakor a PSOE-nak kb. 20 ezer tagja volt, az UGT-nek pedig 300 ezer. A taglétszám 1932-re mindkét szervezetben megháromszorozódott. 1933. júniusában a pártnak 75 ezer, a szakszervezetnek pedig több, mint 1 millió tagja volt.¹² Ez az óriási növekedés komoly erőfeszítések eredményeként jött létre. A szocialista párt a köztársaság kezdetén elsősorban a nagy

---

¹⁰ Juan J. Linz: *El sistema de partidos en España*. Narcea, S. A. de Ediciones, Madrid, 1979. 18, 88. o.

¹¹ Luis Arranz Notario: *Modelos de partido*. In: Santos Juliá (Ed.): *Política en la Segunda República* Ayer 20/1995 Marcial Pons, Madrid, 1995. 97. o.

¹² Santos Juliá: *Los socialistas en la política española, 1879–1982*. Santillana, S. A., Taurus, Madrid, 1997. 161.o., Miguel Artola: *Partidos y programas políticos, 1808-1936 I. Los partidos políticos*. Alianza Editorial, S. A., 1991. 655.o., Gillespie: id. mű: 45. o., Santiago Varela Díaz: id. mű: 32. o., Juan Linz: id. mű: 80. o.

iparvidékekre koncentrálódott, mindenekelőtt a Madrid-Asztúria-Baszkföld alkotta háromszögre. Katalóniában gyakorlatilag nem volt befolyása. Ennek hátterében a CNT-vel, az anarchoszindikalista szakszervezettel folytatott rivalizálás állt. Vidéken szinte egyáltalán nem voltak jelen a szocialisták. Éppen ezért a legfontosabb feladat a júniusi parlamenti választások előtt a vidéki parasztság bizalmának elnyerése volt. Ezt célozták az Ideiglenes Kormány szocialista munkaügyi miniszterének, Largo Caballeronak április és július között hozott rendeletei.

Elsősorban a vidéki parasztság kiszolgáltatott helyzetére próbáltak megoldást találni, és egyúttal a párt vidéki támogatottságát is igyekeztek növelni. A munkaadók és munkavállalók érdekegyeztetésének megkönnyítésére létrehozták a „vegyes bíróságokat” (jurados mixtos).¹³ A parasztok teljeskörű foglalkoztatottsága érdekében bevezették a kötelező foglalkoztatást (términos municipales). Előírták a földek kötelező megművelését (laboreo forzoso). Májusban bevezették a nyolc órás munkanapot. A szocialista munkaügyi intézkedéseknek komoly következményei voltak. Mindenekelőtt gyökeresen megváltoztak a vidéki társadalmi-gazdasági viszonyok. Igyekeztek megakadályozni a visszaéléseket és javítani a munkások helyzetén, de valójában csak a szocialista munkásság helyzetén javítottak. Felhasználva törvényes lehetőségeiket, a szocialisták megpróbálták meggyengíteni a rivális munkásszervezet, a CNT pozícióját. Ennek következtében nem csak a felháborodott munkaadókat, hanem az anarchoszindikalistákat is eltávolították a köztársaságtól, ami tovább növelte a társadalmi feszültséget és a rendszer törékenységet.

A mezőgazdaságban dolgozók mozgósításában nagy szerepet játszott a Földmunkások Országos Szövetsége (Federación Nacional de Trabajadores de la Tierra – FNTT). A szervezet 1930. április 7-én jött létre 27.340 taggal az UGT agrár szervezeteként. A köztársaság létrejötte után ez a szervezet is hatalmas paraszti tömegeket vonzott magához. 1932-ben már közel 400 ezer tagot számlált.¹⁴ Főként Extremadura és Andalúzia napszámosai alkották a szakszervezet gerincét. Ezzel jelentős változás következett be a szocialista mozgalom földrajzi megoszlásában is. A súlypont az iparvidékekről áttevő-

---

¹³ Ennek előzményei a „paritások bizottságok” (comités paritarios) voltak, amelyeket Primo de Rivera hozott létre.

¹⁴ J. Linz: id. mű: 84. o.

dött a déli területekre. 1932-ben a tagság csaknem fele (44,6%) az agrárszektorból került ki.

Ez a tendencia aggodalommal töltötte el a párt vezetőségét. Ennek egyik oka az új tagság rendkívül heterogén összetétele volt. A városokban a korábban domináns munkásság mellett középosztálybeli ügyvédek, orvosok, újságírók, közalkalmazottak léptek be jelentős számban a pártba és a szakszervezetbe. Nagyobb problémát jelentett azonban a vidéki parasztok és napszámosok beillesztése a szervezett munkásság közé. A jórészt analfabéta és türelmetlen tömeg átnevelése komoly kihívást jelentett és vegyes érzésekkel töltötte el a párt vezetőit. Az eufória mellett félelmet keltett bennük az a nagy várakozás, amellyel a tömegek a köztársaság felé fordultak. A szocialista vezetők az Ideiglenes Kormány tagjaiként felelősnek érzeték magukat, hogy ne keltsenek csalódást a biza-kodó tömegekben. Éppen emiatt két irányzat bontakozott ki a vezetőségben belül. Az egyik a köztársaság és kormányban való részvétel mellett kötelezte el magát. Ennek az iránynak Largo Caballero és Indalecio Prieto volt a képviselője. A másik, Besteiro és hívei által fémjelzett álláspont óvatosságra intett. Ők úgy vélték, hogy a szocialista párt identitását komoly veszélybe sodorja a polgári köztársaság melletti elkötelezettség, de ők sem indítványozták a kilépést a koalícióból, mindössze igyekeztek határidőt szabni az együttműködésnek.

Az UGT legfőbb riválisa, az anarchoszindikalista CNT 1931 tavaszán óriási ütemben szerezte vissza korábbi, a diktatúra előtti időszakban kiépített pozícióit, helyi és regionális szakszervezetek és csoportok csatlakozásával. A szervezet vezetése rendkívül megosztott volt, már a monarchia megbuktatásáért folytatott harc kérdésében is. Amíg a szindikalista vonal képviselői hajlandónak mutatkoztak a köztársasági erőkkal összefogva aktívan részt venni a küzdelemben, addig az anarchista irányzat képviselői mindenfajta együttműködést elutasítottak. Többek között ennek tudható be, hogy a CNT a köztársaság kikiáltása utáni első hetekben várakozó álláspontra helyezkedett. Az első hivatalos állásfoglalást a Solidaridad Obrera című anarchoszindikalista lap 1931. május 14-i számában tették közzé. Ebben igyekeztek minimalizálni a rendszerváltozás súlyát, majd pedig – elvi apolitikusságuk ellenére – olyan programot fogalmaztak meg, amely számos politikai és szociális követelést tartalmazott a munkásság érdekében. Tagadták az állam létjogosultságát, de konkrét politikai, jogi, gazdasági követeléseket fogalmaztak meg a „megtagadott” állammal szemben, úgymint a polgári szabadságjogok

sérthetetlenségét és a földkérdés mielőbbi megoldását, de elutasítva a kisbirtokok létrehozását. Végül hajlandónak mutatkoztak együttműködni a kapitalista rendszerrel abból a célból, hogy „amikor eljön az igazi társadalmi forradalom pillanata, addigra Spanyolország az európai fejlett államok szintjén legyen”.¹⁵

A meglehetősen ellentmondásos kiáltvány a mérsékelt szindikalista vezetők, köztük Ángel Pestaña és Francisco Peiró véleményét fejezte ki, akik ekkor még domináns szerepet játszottak a CNT vezetésében az anarchista irányt képviselőkkel szemben. 1931 nyarára azonban megváltozott a helyzet. A libertárius eszméket hirdető Ibériai Anarchista Föderáció (Federación Anarquista Ibérica – FAI) egyre nagyobb befolyásra tett szert a CNT-ben. Ennek alapjául az 1928. januárjában született egyezség szolgált, amely a CNT és a FAI közös „akcióbizottságok” (comités de acción) keretében történő együttműködéséről határozott. Ez azonban csak a köztársaság kikiáltása után lépett életbe, amikor a két szervezet – azonos számú taggal – „védelmi bizottságokat” (comités de defensa) hozott létre, amelyek a FAI-nak a tényleges súlyához képest jóval nagyobb befolyást biztosítottak.

A belső konfliktus a CNT 1931. június 11-én kezdődő rendkívüli kongresszusán vált nyilvánvalóvá. A madridi Teatro del Conservatorio-ban megrendezett kongresszus küldöttei mintegy 511 szakszervezetet képviseltek, amelyeknek összesen több, mint fél millió tagja volt ekkor. A legfontosabb kérdés a CNT szervezeti megújítása volt. Ennek vitája kapcsán egyértelművé vált, hogy feloldhatatlan ellentét feszül a mérsékelt „reformista” vagy más néven szindikalista irányvonal és a FAI hatása alatt álló, forradalmi módszereket sürgető „szélsőségesek” között. Ennek ellenére ez utóbbiak ekkor még nem tudták magukhoz ragadni a vezető pozíciókat. A másik fontos kérdés az Alkotmányozó Gyűléshez való viszony tisztázása volt. Ennek kapcsán a májusi nyilatkozathoz hasonló jellegű álláspontot fogadtak el, amelyben hangsúlyozták a szervezet antiparlamentáris jellegét, és nem mondtak le a közvetlen forradalmi akciókról, melyeknek célja a libertárius forradalom megvalósítása volt. A CNT köztársaságellenes állásfoglalásában – ahogyan erre már fentebb utaltunk – fontos szerepet játszottak a szocialista munkaügyi miniszter, Largo

---

¹⁵ „Al proletariado español en particular y a los ciudadanos en general” Solidaridad Obrera, 1931. május 14.

Caballero által alkotott munkástörvények is, amelyek az UGT tagságának kedveztek. Emiatt az anarchoszindikalista munkások és parasztok úgy érezték, hogy a köztársaság nem akarja őket „befogadni” a rendszerbe. Largo Caballero-t egyesek azzal vádolták, hogy „megosztó és testvérgyilkos” politikájával egymás ellen uszítja a két szakszervezetet.¹⁶ Az UGT és a CNT egyre kiéleltenebb rivalizálását Manuel Azaña, a polgári baloldal vezetője egyfajta polgárháborúnak nevezte.

A FAI növekvő befolyásának és a kongresszus első szavazásain elért sikereinek ellenére a régi, mérsékelt vezetők meg tudták őrizni pozícióikat a CNT irányításában. Továbbra is Pestaña maradt az Országos Bizottság főtírkára. A kongresszus után, 1931. augusztusában a CNT tagjainak egy csoportja, köztük Pestaña és Peiró, felhívást intézett a tagokhoz. A kiáltvány, aláíróinak száma után, a „Harmincak kiáltványa” nevet kapta. Ebben elítélték a forradalmi kalandorságot, és a forradalmi akciók meghirdetésének kizárólagos jogát a CNT vezetősége számára követelték. A két irányzat közötti konfliktus nem csupán elvi szakadást eredményezett a CNT szervezeteiben, hanem területit is, a FAI befolyásának mértékétől függően. Az anarchisták azonban csak Katalóniában tudtak domináns szerepre szert tenni.

A baloldali polgárságot két köztársasági párt képviselte a Második Köztársaság kikiáltását követő időszakban. Közülük az egyik a Manuel Azaña által vezetett Köztársasági Akció (Acción Republicana – AR) nevű értelmiségi csoport, amely – viszonylag szűk tömegbázisa ellenére – jelentős szerepet játszott az első reformok megalkotásában. Az 1925-ben alakult csoport a köztársaság létrejötte után döntött párttá alakulásáról. Első Országos Gyűlésén, 1931. május 26-27-én elfogadott programja meglehetősen sematikus jellegű volt: parlamentáris demokrácia, városi önkormányzat, a régiók önálló jogi személyként történő elismerése, pacifista politika, a hadsereg csökkentése, progresszív adózás, laikus állam, egyházi rendek és intézmények szekularizációja, az oktatás állami monopóliuma, társadalmi tulajdon létrehozása, szociális gondozás, agrár-reform.¹⁷ Összehasonlítva a másik polgári baloldali párt, a radikális szocialisták

---

¹⁶ José Peirats: *La CNT en la revolución española*. Tomo I, Carvajal S. A., Colombia, 1988. 53. o.

¹⁷ Eduardo Espín: *Azaña en el poder*. Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid, 1980. 314-317. o.

programjával – az ideológiai hasonlóságok mellett – megfigyelhető, hogy a Köztársasági Akció sokkal kisebb hangsúlyt helyezett a népi ellenőrzés szerepére az állami apparátusban, illetve programjából hiányoztak a szocialista jellegű elemek. A radikális szocialistákhoz viszonyítva konzervatívabb hangvételű, az Alejandro Lerroux által vezetett radikális párthoz, illetve a jobboldali köztársaságiakhoz viszonyítva azonban radikális baloldali reformszemléletűnek mondható. A meghirdetett elvek ellenére, a párt többsége – vezetőjén, Azañán kívül – kevéssé mondható baloldali meggyőződésűnek. Tömegbázisát, szavazótáborát illetően kevés az információ. Vezetői kivétel nélkül értelmiségiek voltak, többnyire egyetemi tanárok. A homogén elitet talán lejjebb kompenzálta egy szélesebb társadalmi bázis, de ebben a témában máig nem készültek szociológiai jellegű tanulmányok. 1931 tavaszán, nyarán legfőbb feladatuknak a párt megszilárdítását tartották.

A köztársasági baloldal másik pártja, a radikális szocialisták már előrébb jártak a pártszervezésben. Shlomo Ben-Ami számításai szerint 1931. májusában már 5.261 tagjuk és 168 szekciójuk volt.¹⁸ Ennél jóval nagyobb taglétszámmal találunk utalást a madridi levéltár anyagában. Eszerint 80 helyi szervezete volt ekkor a pártnak, viszont 15.000 tagot számlált.¹⁹ Az 1929 nyarán létrejött Radikális Szocialista Köztársasági Párt (Partido Republicano Radical-Socialista – PRRS) célja olyan program megfogalmazása volt, amely egyesíti a szocializmust a köztársasági eszmékkel egy nagy baloldali politikai mozgalom szervezeti keretében. Számukra a „szocializmus” nem mint dogma, hanem mint társadalmi forma fogalmazódott meg. Ezt a pragmatikus és liberális szocializmus-felfogást szembeállították a szocialisták nézeteivel is.²⁰ A munkásságnak azt a részét szólították meg, amely nem volt tagja vagy szimpatizánsa a szocialista pártnak, továbbá az anarchoszindikalistákat és a kis- és középbirtokos parasztságot. A céljuk föderalista alapon szervezett állam létrehozása volt, a helyi és a regionális önkormányzatok elismerésével, az általános választójogon alapuló demokratikus köztársaság létrehozása, az egyház befo-

---

¹⁸ Shlomo Ben-Ami: *Los orígenes de la Segunda República española*: Anatomía de una transición. Alianza Universidad, Alianza Editorial, S. A., 1990. 394. o.

¹⁹ AHN Leg. 47 núm. 16 1931. május 11. A PRRS alicantei szervezetének tiltakozó távirata az áprilisi választási eredmények ellen.

²⁰ AHN Leg. 5 n.6

lyásától mentes, világi oktatás bevezetése, a Polgári és a Büntető Törvénykönyv reformja, amely az osztályok és a nemek közötti egyenlőség elvén alapult. Új, demokratikus hadsereg létrehozása, amelynek egyetlen feladata a haza védelme. Szociálpolitikai elképzeléseiket erősen liberális, ezzel együtt egyfajta szocialista szellemiség is jellemezte. Szerepelt köztük, mint legsürgetőbb feladat, agrárreform végrehajtása, a déli latifundiumok eltörlése és az északi minifundiumok megszüntetése, a munkavállalók részvétele a politikai és a gazdasági életben. Alkotmányos jognak tekintették a munkához való jogot, a megtermelt javakból való részesedés jogát, a tanuláshoz való jogot. Megfogalmazták a család szentségét és a szociális ellátáshoz való jogot. Programjukban kiemelték a Spanyol Bank, a földek és a vasutak államosításának, valamint az egyház és állam elválasztásának szükségességét.²¹ A párt tagjai főleg a középosztályból kerültek ki (nagy számban voltak közöttük szabadkőművesek). Mindössze egy munkás volt soraikban, ami sajátos fényt vetett az új párt szocialista elképzeléseire.

A párt Második Országos Kongresszusát 1931. május 27-31. között rendezték meg Madridban, amely azonban a párt szélsőbaloldali csoportjának kiválásával végződött. Ennek hangadója José Antonio Balbontín, a madridi csoport akkori vezetője volt. A nézeteltérés a júniusi alkotmányozó gyűlési választási szövetségek kérdése körül robbant ki. Balbontín ellenezte a konzervatív köztársasági párttal kötendő szövetséget. Véleményével azonban kisebbségbe szorult. A többség a köztársasági erők egységének fenntartása mellett döntött. 1931. június 10-én a madridi csoport úgy döntött, hogy kilép a pártból és a republikánus-szocialista koalíciótól függetlenül, más baloldali erőkkel lép szövetségre a parlamenti választásra készülve.²²

Az új párt Forradalmi Radikális-szocialista Köztársasági Párt (Partido Republicano Revolucionario Radical Socialista – PRRRS) néven alakult meg. A legfőbb céljuk az volt, hogy kapcsolatot teremtsenek a középosztály és a munkásság között. Programjuk a következőket tartalmazta: a földeket át kell adni a

---

²¹ Archivo de Salamanca, Serie Político-Social de Madrid, Leg. 2613: PRRS Ideario aprobado por unanimidad en el Congreso Nacional celebrado los días 25-27 de septiembre de 1930.

²² El Sol 1931. június 18. 8. o.

munkásoknak, munkások részvétele a vállalatok irányításában és a jövedelem elosztásában, a monopóliumok megszüntetése. Az eredeti célkitűzések ellenére – Balbontín elmondása szerint – hamarosan csak kézművesek, munkások és parasztok maradtak a pártban. Ő maga később belépett a kommunista pártba és az Alkotmányozó Gyűlés egyetlen kommunista képviselője lett.²³

A köztársaság konszolidációjának folyamatára sötét árnyékot vetettek a május 10-11-én történt, kolostorégetések néven emlegetett egyházellenes atrocitások, amelyek több okra vezethetők vissza. Része volt benne a katolikus egyház magatartásának is. Segura bíboros május 2-i provokatív hangvételű pásztorlevelében – amellet, hogy méltatta a volt uralkodó, XIII. Alfonz érdemeit – felhívta a figyelmet a köztársaság veszélyeire. A közvetlen kiváltó ok azonban egy monarchista rendezvény volt. A Nemzeti Monarchista Szövetség (Unión Monárquica Nacional – UMN) május 10-én tartotta nyitóülését Madridban, ami erőszakos utcai cselekményekbe torkollott. A felháborodott tömeg autókat gyújtott fel és megostromolták a monarchista ABC című lap székházát.²⁴ Másnap egyházi épületek ellen fordult a nép haragja. Az elkövetkező három napban számos kolostort és más egyházi épületet gyújtottak fel nem csak Madridban, hanem vidéken is, főként Andalúziában.²⁵ A tettesek kilétéről a hatóságok nem szolgáltatott hivatalos információkat. Feltehetőleg szélsőséges csoportokhoz tartozó egyénekről lehetett szó. Leginkább a kommunisták és az anarchoszindikalisták kerültek szóba, mint valószínű elkövetők. Ezt alátámasztja az a körülmény, hogy vidéken erőszakos cselekmények leginkább ott történtek, ahol erős volt az anarchoszindikalista szakszervezet.²⁶

A köztársaság létrejötte utáni időszakban – mint azt a fentebb említett események is jól példázzák – az egyik legforrongóbb tartomány Andalúzia volt. Ez a terület hagyományosan az anarchisták és anarchoszindikalisták gyűjtőterülete volt. A szocialista párt a köztársaság első hónapjaiban sem tudta jelentősen megerősíteni a pozícióit a déli országrészben. A gazdasági válság és az egymást követő rossz termésű évek is ezt a mezőgazdasági területet sújtot-

---

²³ Juan Avilés Farré: *La izquierda burguesa en la II República*. Espasa-Calpe, S. A., Madrid, 1985. 73. o.

²⁴ AHN Leg. 16 núm. 16 1931. május 10.

²⁵ AHN Leg. 16 núm. 17 1931. május 13.

²⁶ Shlomo Ben-Ami: id. mű 359. o.

ták a leginkább. A köztársaság alatt is folyamatosan nőtt a munkanélküliség, ami ideális táptalajt jelentett az anarchista és a kommunista eszmék terjedésének. Ennek tudható be, hogy a Largo Caballero által hozott munkástörvények sem javítottak az itt élők helyzetén. A munkaadók és a munkavállalók viszonya egyre feszültebbé vált. A munkaadók csak szervezett munkásokat voltak hajlandók foglalkoztatni, azaz a szocialista szakszervezet, az UGT tagjait. A két legfontosabb iparágban, az élelmiszeriparban és az építőiparban is egyre romlott a helyzet.

Sevilla főkapitánya 1931. június 1-én kelt részletes jelentésében rendkívül súlyosnak ítélte meg az andalúziai állapotokat.²⁷ Vidéken az anarchista befolyás erősödéséről, a városokban pedig a kommunisták térnyeréséről számolt be. A munkásszervezeteket öt csoportra osztotta: UGT-hez kapcsolódó grémiumok, autonóm szakszervezetek, CNT-hez kapcsolódó szindikalisták, kommunisták által szervezett társulások, amelyek még nem tartoztak egyik helyi szakszervezethez sem, illetve a Nemzetközi Vörös Szakszervezethez kapcsolódó csoportok. Számításai szerint a munkások kétharmada az utóbbi három szervezetben tömörült. Ezek a szakszervezetek pedig nem vettek részt a munkaadók és munkavállalók közötti érdekegyeztetést irányító Paritásos Bizottságok munkájában, ezért a munkaadók nem alkalmazták tagjaikat, ami a munkanélküliség további növekedéséhez vezetett. A főkapitány az andalúz falvakban uralkodó zavar és indulat okát a politikai pártok hegemoniáért folytatott küzdelmében látta, amiről úgy vélte, hogy rendkívüli módon károsította a köztársaság konszolidációját, a jogrendet, a békét és a munkát. A legsúlyosabbnak Córdoba tartomány helyzetét ítélte meg. Itt már röviddel a köztársaság létrejötte után, május 19-én ki-robbant egy mozgalom, amit csak nagy nehézségek árán tudtak leverni, de úgy vélte, a helyzet azóta csak rosszabbodott. Ebben a térségben a munkásság nagy része jól szervezett és lázadó szellemiségű volt, de apolitikus magatartás is előfordult. A május 31-én rendezett választáson a szélsőséges irányzatok, a kommunisták és anarchisták törtek előre.

A főkapitány az 1931. június 1-én Andalúziában uralkodó állapotokat az 1918-as forradalmi időszakhoz hasonlította. Jelentésének végén konkrét esz-

---

²⁷ Archivo de Ministro de Asuntos Exteriores (MAE), Archivo de Barcelona, Caja RE 131, Carp. 3, Pl.1

közöket javasolt az áldatlan állapotok megoldására: az agrárstruktúra átalakítását, a földek újraosztását, a túlélést biztosító kistermelői réteg létrehozását. A termékszerkezet kapcsán a dohány és a gyapot termesztésének fokozását, emellett a Guadalquivir folyó vízrajzának átalakítását sürgette. Úgy látta, sok paraszt visszatérne a városból, ha biztosítotttnak látná a megélhetését szülőföldjén. A reformok végrehajtásáig a hadiállapot fenntartásával vélte megoldhatónak a közrend fenntartását. Egyetlen célravezető megoldásnak a forradalmi módszereket preferáló „illegális” szakszervezetek felosztatását és tagjainak deportálását, a kommunista sajtó betiltását, a cenzúra bevezetését, a sztrájkjog felfüggesztését, és a rendfenntartó erők megerősítését tartotta. Véleményével nem volt egyedül. A Második Hadtest tábornokának 1931. július 30-án kelt levele szintén Andalúzia problémájával foglalkozott.²⁸ Saját személyes véleményének adott hangot a levél szerzője, amikor kijelentette, hogy Andalúzia problémájának gyökere abban rejlik, hogy évszázadokon keresztül – „kapzsiságból és önzésből” – tudatlanságban tartották a parasztokat, „és most félnék tőlük”.

A júniusi alkotmányozó gyűlési választás végeredményeként, 117 fővel a szocialisták vitték a legtöbb képviselőt a parlamentbe. A cortes legnagyobb létszámú kisebbsége lévén elképzelhetetlen volt a kormányzás nélkülük. Ez is jelezte, hogy a szocializmus, mint az ország fő társadalmi és politikai ereje, nélkülözhetetlen eleme az új rendszer megszilárdításának. A választásokat követően kirobbanó megmozdulások: a madridi Telefónica társaság sztrájkja és a sevillai véres összetűzések²⁹ – mint sötét előjelek a köztársaság jövőjét illetően – azonban felvetették a kérdést: milyen széles valójában a társadalmi konszenzus, amelyen a Második Köztársaság létrejött?

---

²⁸ Archivo de Ministro de Asuntos Exteriores (MAE), Archivo de Barcelona, Caja RE 131, Carp. 3, Pl. 4

²⁹ Archivo de Ministro de Asuntos Exteriores (MAE), Archivo de Barcelona, Caja RE 131, Carp. 3, Pl. 3-4

KISS GÁBOR FERENC

Rohamképzés a Magyar Királyi Honvédségben 1938 – 1941

A PROBLÉMA

A korabeli külpolitikai helyzetet és Magyarország céljait – a trianoni békeszerződés revíziója – figyelembe véve a lehetséges ellenfélként Magyarország számára a kisantant államok – Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia – jöhettek szóba. Ezen országok velünk szembeni védelmi rendszerének alapját a magyar határnál kialakított, különböző készségi fokban lévő erődrendszerek képezték. Ez a magyar-román határon a Károly-vonal védelmi létesítményeit jelentette, melyeknek fő feladatuk szabták, hogy a felvonuló román hadsereg szárnyait északon a Szamos, délen a Maros völgyében fedezze. A kiépített térségekben a védelmi irány fontosságának megfelelően a védműveket egy-két-három vonalban telepítették. A mintegy 600 betonerődből álló védelmi vonal csak részlegesen épült ki. Ennek ellenére komoly akadályt képezett egy esetleges magyar katonai akció útjában.¹

A lehetséges jugoszláv-magyar konfliktust tekintve a magyar honvédség egy esetleges támadás esetén szintén egy erődvonallal került volna szembe. A többszörös védelmi vonal műszaki akadályokból, kiserődökből és megerősített állásokból álló védelmi rendszer kiépítését jelentette. A mélységben tagolt védelmi vonalat a legfontosabb helyeken 1,2-1,8 méter falvastagságú betonkupolás erődök erősítették.²

¹ SIPOS PÉTER (főszerk.) – RAVASZ ISTVÁN (szerk.): *Magyarország a második világ-háborúban*. Lexikon A-Zs. Budapest, 1997, PETIT REAL Könyvkiadó. (Továbbiakban: Lexikon II.) 209–210.

² Lexikon II. 199.; Horváth Csaba – Lengyel Ferenc: *A délvidéki hadművelet 1941 április*. Püldo Kiadó. 57–60.

A csehszlovák-magyar határon a cseh védelem – ahogy más csehszlovák határszakaszokon is, körkörösén kiépítve – szintén egy erődvonalra épült. Nagyerődökből összefüggő védelmet itt nem építettek ki, inkább kiserődökre támaszkodva erősítették meg a határt.³ A Csehszlovákiával szembeni német külpolitikai sikerek, a müncheni egyezmény és a számunkra kedvező I. bécsi döntés háború nélkül kiiktatták ezt a védelmi rendszert. Így tehát a magyar honvédség előtt két olyan erődvonal maradt fenn 1939-re, mely még veszélyt jelenthetett volna egy esetleges magyar támadás vagy bevonulás esetén. Mind a jugoszláv, mind a román védvonalat harckocsiárkok, drótakadályok és aknamezők rendszere képezte. Ezek áttörésére kezdetben a magyar honvédség sem megfelelő eszközökkel, sem arra kiképzett személyi állománnyal nem, vagy csak korlátozottan rendelkezett.

A MEGOLDÁS

1938 márciusától, a győri hadsereg fejlesztési program meghirdetésétől, illetve a magyar haderőreform (Huba) kidolgozásától kezdve számos új fegyvernem bevezetése váratott magára. Az új fegyvernemek fejlesztése során, az igények és szükségletek meghatározásakor számításba veendő szempontok között szerepeltek a nemzetközi – főként német – haderőfejlesztési irányzatok, illetve a számításba vehető ellenséges államok hadseregeinek, védelmi rendszerének jellemzői. Ez azt jelentette, hogy a modern fegyvernemek – páncélosok, légierő – mellett tervbe vették a katonai célok megvalósításhoz szükséges speciális egységek megalakítását is. A második világháború kitörése után lehetőség nyílt az elméletek kipróbálására. Ez nemcsak a látványosabb páncélos- és légierőkre vagy ejtőernyős csapatokra igaz, hanem az újonnan – újra – felállított rohamutász- illetve rohamcsapatokra is. Mint offenzív hadműveletek folytató haderő, a német hadsereg ismerte fel, hogy az erődítések elleni harcnak van hatékonyabb és gyorsabb módja, mint a hatalmas erők bevetésével lefolytatott tömegtámadás. Az erődök, megerősített állások leküzdésére hivatott speciális alakulatok nem újdonságként jelentek meg. Az első vi-

---

³ Lexikon II.

lágháború állásharcaiból az egyik kiutat az elit jellegű rohamcsapatok bevetése jelentette. Ebben úttörő szerepet játszott a német hadsereg, s hamarosan az osztrák-magyar haderő is alkalmazta ezen alakulatokat.⁴ Ez azt jelenti, hogy a magyar honvédség számára nem volt ismeretlen a rohamcsapatok eszméje.

Az első világháborús tapasztalatok mellett a magyar katonai vezetés figyelemmel kísérte a folyó háború eseményeit és igyekezett összegezni a háborús tapasztalatokat. Ebben természetesen elsősorban a szövetséges hadseregek, különösen a német haderő tevékenysége jelenthetett mintát, hiszen közvetleből lehetett vizsgálni annak tevékenységét. A háború kezdeti szakaszában a mozgó hadviselés mellett jelentős szerep jutott az erődökre alapuló védelemnek. Ide sorolható: Maginot-vonal, a belga Albert-vonal, a német Siegfried-vonal, a Mannerheim-vonal stb.⁵

ELMÉLET

Már a lengyelek elleni német invázió és a az ún. „furcsa háború” elemzésekor előkerült a rohamjárőrök alkalmazása mind a nyugati fronton⁶, mind pedig a lengyel kiserődök ellen s a nyugati hadjárat során is alkalmaztak rohamegységeket.⁷

Markovits József a Magyar Katonai Szemlében írott cikkében vonja le következtetéseit, melyek egy része visszaköszön a kiadott kiképzési irányelvekben, segédletekben. A cikk az erődvonalak leküzdését tárgyalva számol rohamcsapatok – rohamjárőrök – bevetésével. Az erődök leküzdéséhez ezeknek olyan felszereléssel kell rendelkezniük, melyekkel a drótkadályokon képesek

---

⁴ Lásd. SZIJ JOLÁN (főszerk.) – RAVASZ ISTVÁN (szerk.): *Magyarország az első világháborúban*. Lexikon A–Zs. Budapest, 2000, PETIT REAL Könyvkiadó. vonatkozó szócikkeit; ill. BACZONI TAMÁS et al.: *Halálfejes katonák. Az Osztrák-Magyar Monarchia rohamcsapatai*. Budapest, 2006, Püldo Kiadó.

⁵ SZABÓ JÓZSEF JÁNOS: *Az Árpád-vonal. A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban 1940–1944*. Budapest, 2002, Timp Kiadó. 60–65.

⁶ PACOR ERNŐ: Hadiesemények az 1939. év végéig. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 2. sz. 297–308.

⁷ PACOR ERNŐ: Hadiesemények 1940. június 10-ig. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 7. sz. 4–17.

keresztülhatolni, s az erődöket képesek leküzdeni, ártalmatlanná tenni, vakítani (tűzfegyver, különleges kézigránatok, stb.). A járőröket rendkívüli gondossággal kell kiképezni és begyakorolni. A rohamisták csak önkéntesek, bátor és mindenre elszánt egyének legyenek, mert a siker kulcsa egyéni magatartásukban rejlik. S „*ha valahol az egyéni bátorság és rátermettség következtében rés támad, ezen keresztül a tömegek feladata lesz a siker teljes kihasználása és az eredmény végleges biztosítása*”. Az erődök leküzdésénél használhatóak gyalogsági nehézfegyverek, különösen aknavető és páncéltörő ágyú. A mélység öv leküzdésénél igénybe vehető a tüzérség és a légierő is, melyeket koncentráltan kell alkalmazni, lehetőségeik maximális kihasználása mellett. A várható közelharc miatt a támadó erőt mélységben kell tagozni s fontos a vezetés rátermettsége. Az egyes lépcsőket más és más feladatokra kell felkészíteni. A megerősítő műszaki alakulatokat, műszaki felszerelést és kiképzést nagy mennyiségben, széleskörűen kell használni. A támadást gondosan, alaposan, részletesen kell előkészíteni.⁸

Az alapos előkészítést jelenti, hogy az első világháború és a spanyol polgárháború harcai alapján más szerző a támadó sikerének kulcsának a meglepetést tartja, melynek előfeltétele, hogy a védelmi berendezéseket ismerjük.⁹

Pokorny Hermann a német-lengyel háborút elemezve az erődök ellen a gyalogságot tartja a leghatékonyabb eszköznek, mivel lefolyt hadművelet alatt a kiserődök ellen mindig a gyalogság támadása hozta meg a kívánt eredményt.¹⁰

A válogatott, elit rohamcsoport és a meglepés mellett érvel v. Nyitray Károly is: az erődrendszerek telepítési elve a földi megkerülést kizárja, tehát csak arctámadás lehetséges. Ebben az esetben a támadó részéről fontos a meglepés. Támadásra csak különleges képzettségű, nagy erkölcsi értékű csapatokkal lehet vállalkozni. Műszaki csapatok is fontos szerepet kapnak: a támadás első mozzanatától kezdve támogatják a gyalogságot.¹¹

---

⁸ MARKOVITS JÓZSEF: Harcászati feladatok erődvonalak leküzdésénél. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 2 sz. 317–325.

⁹ TEMESY BÉLA: Erődök megtámadás. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 4 sz. 28–41.

¹⁰ POKORNY HERMANN: Harcászati tanulságok a német lengyel háborúból. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 5 sz. 303–308.

¹¹ v. NYITRAY KÁROLY: Az erődrendszerek áttörése. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 5 sz. 309–315.

Az alkalmazott taktikának tehát egyértelműen a gyalogság különleges alkalmazására kell, hogy épüljön. Fontos kérdésként merült fel a bevetett erők szervezeti felépítése. Ez nemcsak az alkalmazás lehetőségeit határozza meg, hanem anyagi szempontból is fontos kérdés. A kérdést felvető tanulmány megállapítja, hogy az emberanyag megválogatása elengedhetetlen azoknál a csapatoknál, melyekre az erődökön való réstörést bízuk. Kiáll a személyi állomány elit jellege mellett. Szigorú alkalmassági vizsgálat során választaná ki a rohamalakulatban szolgálókat: nemcsak a testi, hanem a lelki tényezőket is vizsgálni kell a jelölnél. Mivel a folyó háború is azt mutatta, hogy erődökkel állandóan számolni kell a hadműveletekben, leküzdésükre létrehozott csapat sem lehet alkalmi kötelék. A szervezeti kérdéshez érve felveti, hogy a harcászati vagy hadműveleti egységeket kell rohamcsapattal ellátni? Gondolatmenetének alapja, hogy harcászati szinten egy alakulat nem fog önállóan erődvonalat leküzdeni, tehát hadműveleti szinten kellene létrehozni az egységet. Az alkalmazást megkönnyíti az ilyen szervezés, mivel az előkészítést és a végrehajtást egyaránt gördülékenyebbé teszi, ha az erődvonal elleni támadás élcsapataként bevetett rohamalakulatok közös vezetés alatt állva, a köztes parancsnoki szinteket kihagyva minél közvetlenebbül kapják a parancsokat. A válogatás igénye, a különleges kiképzés szükségessége és a speciális felszerelés is a hadműveleti szintű szervezés emellett szól. A sikeres áttörésben fontos szerepet játszik az „összetanultság”, ennek elérésében pedig az azonos „lényeglátás” szerint folytatott kiképzés. Ebből egyértelműen adódik a következtetés: állandó rohamalakulat szervezésére van szükség. Az állandó alakulatot pedig zászlóalj szinten kívánja megszervezni. A zászlóalj szervezet mellett szól még támadásban oly fontos súlyképzés elve is. Mivel a gyalogsághoz képest költséges csapatról van szó, ezért a jól képzett legénység szélesebb körű felhasználást elősegítendő célszerűnek tartja, hogy a készítsék fel őket rokonfeladatok ellátására is.¹²

A kérdés elméleti hátterének kidolgozása a kísérletek eredményeinek, a nemzetközi és saját tapasztalatok feldolgozásával, valamint a szervezés előrehaladtával egyre konkrétabb kérdések felé fordult. Ezek a kérdések az egységek konkrét taktikáját, felépítését, fegyverzetét érintik. Mivel a rohamegység feladataul a legnehezebb erődítményeken való áttörést szabták, a feladathoz

---

¹² MOUILLARD OSZKÁR: Rohamjárőr vagy rohamzászlóalj. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 7. sz. 98–107.

illeszkedő felépítést kellett kidolgozni. A hadtestenként felállítandó roham – vagy más elnevezéssel réstörő – zászlóaljon belül szállító, lefogó, romboló, robbantó, lökő részlegeket kell létrehozni.¹³

Első világháborús esetekből levezetve a tapasztalat szerint a kiképzésnek a következő ágazatokat kell felölelni: mozgás terepen, fegyverek tökéletes alkalmazása, helyzetkihasználás, merészség. Fontosak a hozzátartozó készségek: közelharckészség, kézigránátdobás fejlesztése. Ez mozgóháborúban elegendő is lenne, de az erődítések ellen alkalmazott egységek estén szorosan hozzátartoznak a kiképzéshez az átlagosnál mélyebb műszaki ismeretek is. Az erődítések ellen alkalmazott rohamjárőrök kiképzése olyan nagyfokú műszaki képzettséget kíván meg, hogy azt a kiképzést a gyalogság nehezen tudja megoldani. Erre külön szervezett és felszerelt alakulatok alkalmazabbnak látszanak.¹⁴ Az erődök elleni támadás végrehajtó gyalogságnak a legjobb emberanyaggal kell rendelkeznie, ezért egyes vélemények szerint a gyalogság és egyéb harcos fegyvernemek (páncélos, ejtőernyős, repülő szakszemélyzet, gyorscsapat) megelőzik a többi fegyvernemet az emberanyag minősége tekintetében. Ezt a műszaki csapatokra is értik.¹⁵ A műszaki csapatok háttérbe helyezése persze nem találkozott osztatlan egyetértéssel. A műszaki csapatok erődharcban játszott szerepét ismerve persze ezen nem is csodálkozhatunk, hisz a rohamcsapatban alkalmazott műszaki erősítés ugyanúgy igényli az első osztályú emberanyagot, mint a harcoló gyalogság. Ez annál inkább így van, mivel, mint láthatjuk, a műszaki csapatok tevékenysége az első világháború óta alaposan megváltozott, különösen a csapatárkászok és utászok feladatköre bővült. A német rohamárkász, rohamutász csapatok jelentősen hozzájárultak a német győzelmekhez. Ez azt jelenti, hogy a feladatkörök bővülésével a végrehajtáshoz épp olyan elsőrangú emberanyagra van szükségük, mint a gyalogságnak.¹⁶

Egyértelművé vált, hogy az erődharc összetettségénél fogva bonyolult probléma. Az erődvonal megnöveli a hadsereg lehetőségeit, de feladatát

---

¹³ KATONA SÁNDOR: Réstörő gyalogság szervezése és kiképzése. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 9 sz. 641–643.

¹⁴ TEMESY BÉLA: A rohamjárőrökről. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 9 sz. 669–676.

¹⁵ TÖMÖS JENŐ: A gyalogság jelentősége. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 11 sz. 324–329.

¹⁶ SÁRKÖZY OLIVÉR: Műszaki csapatok. *Magyar Katonai Szemle* 1941. 1 sz. 113–115.

csak a mögötte diszlokáló, offenzív akcióra is készen álló csapatokkal tudja igazán ellátni. A német katonák túltették magukat a hagyományos eljárásokon. A támadás súlyát nem a hosszadalmas tüzérségi távolharcra, hanem az erődítések elleni közelharcra fektették. Rájöttek, hogy a hagyományos eljárások hosszú ideig tartanak és befektetett erőhöz képest csekély eredménnyel bírnak. Tehát a honvédségnek anyagi szempontból és a gyors lefolyású háború igénye miatt is célszerű a különleges csapat felállítása. Szervezeti szempontból az egyes erődművek ellen szakasz erejű rohamoszlopok alkalmazása látszik célszerűnek. Tagozódásuk: akadályrobbantó csoport, lőrésrobbantó csoport, fedező csoport, utánpótló csoport, tartalék csoport, lángszóró csoport. A csoportok 5-10 főből állnak. Felszerelésük feladatuknak megfelelően nyújtott töltetetek, robbanóanyag, kézigránátkötegek, lángszórók, acélvédőpajzs, egy-egy zsák kézigránát, gázálarc, puska golyószóró vagy géppisztoly. Az összműködésük és kölcsönös támogatásuk súlykolásszerűen begyakorolva. Kiemelkedően fontos a tüzérséggel, légi erővel való együttműködés.¹⁷

A műszaki csapatok megújulását jelzi az új harcos műszaki katona, a rohamutász. A műszaki csapatok szerepének ártértékelődést mutatja az is, hogy arányuk a hadseregben belül egyre növekszik, persze más, technikai jellegű fegyvernemekkel együtt. A lefolyt harcokból nyilvánvalóvá vált, hogy technikai eszközök ellen csak technikai eszköz szembeállítása hozhat eredményt. A légierő alkalmazása több szempontból is korlátozott (pl. időjárás) s ugyan ez vonatkozik a páncélosokra is (terep). A műszakiak feladata immár nem csak a harcoló alakulatok támogatása, hanem maga is azzá válik, mikor a támadó erők előtt vetik be, kiserődök, aknamezők semlegesítésére, más egységek számára harcra nem vagy kevésbé alkalmas környezetben. Az erre alkalmazott erők – ahogy a korabeli szerző írja – jogosan érdemlik meg a rohamutász elnevezést. Ahogy a német harctéri újság, a *Westwall-Bote* írja: „*Utászok! Talán ők vannak a legsokoldalúbban kiképezve, a háborús mesterség igazi mesterei. Ott harcolnak az utolsó lehelletig a legelső vonalban, az ember ember elleni küzdelemben.*”¹⁸

---

¹⁷ POKORNY HERMANN: Korszerű erődítések. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 12. sz. 624–638.

¹⁸ v. NYITRAY KÁROLY: A rohamutász. *Magyar Katonai Szemle* 1941. 3. sz. 638–653.

GYAKORLAT

A megoldást tehát olyan speciálisan kiképzett rohamcsoportok felállítása jelentette, amelyek kiképzettségüknél, felszerelésüknél fogva alkalmasak erődök elleni harcra. Ez megjelent a Huba haderőfejlesztési tervzetben is. A debreceni VI. hadtest 1939 áprilisában kelt javaslata szerint a honvédség állományában hadtestenként 1-1 rohamzászlóaljat állítanának be.¹⁹ A javaslat szerint, mivel ilyen nagyságrendű erő felállítása hosszabb időt venne igénybe, célszerűbb a gyalogságot, főleg határvadászdandárok állományában lévő egységeket kiképezni kiserődök elleni harcra. A javaslat a továbbiakban kitér a debreceni VI. hadtest területén lezajlott hadijátékra, ahol az erődök leküzdését gyakorolták. A gyakorlatot nem véletlenül a hadtest területén rendezték meg: elhelyezkedésük révén elsősorban ezek az alakulatok vettek volna részt egy Románia elleni katonai akcióban. A gyakorlat tapasztalatainak összegzése után megállapították, hogy kiserődök csak különleges összetételű rohamosztagokkal küzdhetők le, amelyeket válogatott és összegyakorolt legénységből kell összeállítani. Egy osztag összetételét is meghatározzák. E szerint egy rohamosztagban egy fő tiszti rangú parancsnok, 1-2 rohamjárőr (járőrönként 3-4 fő kézigránátdobó, 1-2 golyószórós valamint 2-3 puskás vagy géppisztolyos). A gyalogságtól ezenkívül egy 4-5 fős ködösítőrészleg, 3-4 fő lőréstömő részleg illetve lángszórósok. Ezeken kívül az árkász vagy utászalakulatok állományából 2 robbantójárőr. Szükség esetén még gázfelde-rítő járőr, aknakutató járőr.

A tervzet szerint gyalogoszázadonként egy ilyen rohamosztag felállítása már a kívánalmaknak megfelelő lenne. Fontosnak tartja még, hogy az ilyen osztagot alaposan el kell látni modern gyalogsági tűzfegyverekkel (géppuska, aknavető, nehézpuska, páncéltörő ágyú). A rohamosztagok felállítása kétségtelenül megnöveli az adott gyalogsági egység hatékonyságát, de a rendelkezésre álló elégtelen fegyvermennyiség miatt az osztagoknak jutott fegyverek a hagyományos gyalogsági egységek tűzerejét csökkentették.

---

¹⁹ Rohamcsapat szervezési javaslat. 3731/el. Vkf 1.1939.

A rohamcsapatok felállítására vonatkozó kísérletek Várpalotán folytak, ahol a honvédség komoly kiképző bázissal rendelkezett a gyalogság és tüzérség számára. Itt állomásozott az elit alakulatnak számító 201. gyalogos tanzászlóalj, amely az ilyesfajta kísérletek egyik bázisául szolgált.

A 2. hadsereg parancsnokság feladatául tették, hogy a gyalogsági gyakorló és kiképző tábor keretén belül felállított rohamtanfolyam felhasználásával kísérletezze ki az erődök elleni támadási módokat és elveket. Az erről szóló tanulmányt a hadsereg be is terjesztette a vezérkarhoz. A munka az erődrendszer elleni támadást hadtest kötelékben tárgyalja és a román erődrendszeren mutatja azt be. Támadás során tisztán kivehető a művelet összefegyvernemi jellege. Konkrétan kidolgozza az egyes fegyvernemek feladatát. Az erődök elleni támadást, az áttörést a rohamcsapatokra bízta. Kiképzési szempontból kiemeli, a kiképzés alaposságát, azon belül az „öntevékenységet” és „fortélyosságot”. Hangsúlyozza a műszaki kiképzés, illetve az erkölcsi tényező fontosságát.²⁰

A gyakorlatok tapasztalatai alapján összeállítottak egy ideiglenes segédletet a rohamegységek kiképzésére. A segédlet szerint a rohamcsoport egységeit nem lehet rögtönözni, már a békekiképzés során meg kell őket alakítani. A feladatmeghatározás szerint fő cél az erődítések elleni harc, de ugyanakkor képeseknek kell lenniük a hagyományos gyalogsági alkalmazásra is. Bevetésükre vonatkozóan azt a kitétele teszik, hogy ilyen különleges egységet csak ott alkalmazzanak, ahol a hagyományos gyalogság kiképzésénél és felszerelésénél fogva nem boldogul, vagyis elkerülendő, hogy a drágán felállított különleges csoportok erejét elpazarolják.

Nem csak a csoportok felszerelését, hanem személyi állományát is kitűntett figyelemmel kell kezelni. Elsősorban a fizikai alkalmasság követelményeit határozták meg. E szerint rohamcsoport személyi állományát erős, egészséges, nem túl magas, mozgékony jó kezűgyességű honvédekből kell összeállítani, akik már az alap kiképzés folyamán jó eredményeket tudnak felmutatni. Fontos jellembeli tulajdonságként határozták meg az öntudatos fellépést és az erős akaratot.

A rohamosztagosok kiképzése is lényegesen eltér az egyszerű gyalogos alap kiképzéstől. Már a lökiképzés során is megemelt lőszerjavadalmazással, harcse-

---

²⁰ Erődrendszer elleni támadás. 3605/el. 1. Vkf 1940

rú körülmények között végrehajtott lögyakorlatokkal készítik fel a várható harc-feladatokra a harcosokat. Pl.: a puskás csatárok lökiképzéshez fejenként 200 töltényt, 30 kézigránátot, 5 lángkézigránátot, 10 db 10 dkg-os robbanótöltetet, 2 db 1 kg-os robbanótöltetet tartanak szükségesnek; géppisztolyosoknál 600 töltényre; golyószórósoknál 1000 töltényre van szükség. Az átlagosnál sokkal intenzívebb testnevelés szolgálja a várható, magas fizikai megterheléssel járó feladatokra való felkészülést. Kiemelt helyen szerepel a közelharc, a test-test elleni küzdelem gyakorlása (cselgáncs). Nagy hangsúly helyeződik a kézigránát használatára, elsősorban az erődök leküzdésére való felkészülés tekintetében: nagy távolságra, pontosan elhajítani. Emellett a terepfelderítés, műszaki kiképzés és a tűztámogató egységekkel való együttműködés gyakorlása is szerepel a kiképzési segédletben.

Felállítandó alakulat számára speciális felszerelések is kialakításra kerültek. A felszerelés használatát megkönnyítendő kialakítottak ún. rohammellényt. Ennek lényege, hogy a mellényen található speciális zsebek lehetővé teszik a különféle speciális felszerelések praktikus viseletét és a könnyű hozzáférést, még közelharcban is. A kor magyar hadseregében lévő anyagi hiányosságokat jelzi, a különleges rohamcsoport felszerelését képező rohammellényt kiselejtezett zubbonyokból, köpenyekből tervezték kialakítani.

A fegyverzet, ha összehasonlítjuk a hasonló feladatokra kiképzett és alkalmazott német alakulatokkal, sok tekintetben elmaradt a kívánalmaktól. Nagy hiány mutatkozik a közelharc legfontosabb egyéni fegyveréből, a géppisztolyból. A korlátozott lehetőségekre, illetve azok tudomásulvételére utal, hogy a rohamcsoport már a tervezetben sem kapott nagyobb mennyiségű géppisztolyt.²¹

ÖSSZEGZÉS

Megállapítható, hogy a honvédség és annak vezetése felismerte a lehetséges katonai kihívásokat. Ez azonban kevésnek bizonyult, mivel azokra a meglévő erőforrások korlátozott volta miatt képtelen volt hatékony választ adni. A hadtudomány újításai – páncélosok, légierő, ejtőernyősök. stb. – nem kerül-

---

²¹ Ideiglenes segédlet a rohamcsapatok kiképzésére. 4067/el. Vkf I. 1940.

ték el a kor magyar hadseregét, de az azokra tett hatékony válaszlépések elmaradtak vagy nem teljesen kerültek megvalósításra. Ez a sors jutott a tervezett magyar rohamcsoporthoz is. A megindult elméleti és gyakorlati munkát 1940 nyarán felfüggesztették. Ennek talán legfontosabb oka lehetett, hogy a rohamcsoporthoz létrehozásának fő indoka, a román Károly-vonal áttörése, már nem létezett, mivel a magyar-román viszály német közvetítéssel a megoldás felé indult és a II. bécsi döntés révén ideiglenesen nyugvópontra jutott. A Jugoszlávia elleni katonai akció szintén lekerült a napirendről. Amikor újra szóba kerül a déli szomszéd elleni támadás, arra az időre a rohamalakulatok tervezett méreteiben való alkalmazása már nem olyan létszükséglet, hiszen ekkor már a német hadsereggel szövetségben harcol a honvédség, így az ilyen fajta hiányosságok nem érződnek a magyar honvédség hatékonyságán.

Irodalom jegyzék

- BACZONI TAMÁS et al.: *Halálfejes katonák*. Az Osztrák-Magyar Monarchia rohamcsapatai. Budapest, 2006, Püldo Kiadó.
- HORVÁTH CSABA–LENGYEL FERENC: *A délvidéki hadművelet 1941 április*. Püldo Kiadó.
- SIPOS PÉTER (főszerk.)–RAVASZ ISTVÁN (szerk.): *Magyarország a második világháborúban*. Lexikon A–Zs. Budapest, 1997, PETIT REAL Könyvkiadó.
- SZABÓ JÓZSEF JÁNOS: *Az Árpád-vonal*. A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban 1940–1944. Budapest, 2002, Timp Kiadó.
- SZIJJ JOLÁN (főszerk.)–RAVASZ ISTVÁN (szerk.): *Magyarország az első világháborúban*. Lexikon A–Zs. Budapest, 2000, PETIT REAL Könyvkiadó.

Folyóiratok

- KATONA SÁNDOR: Réstörő gyalogság szervezése és kiképzése. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 9 sz. 641-643.
- MARKOVITS ÁRPÁD: Csődöt mondtak-e az állandó erősítések? *Magyar Ka-*

- tonai Szemle 1941. 1 sz. 29–35.
- MARKOVITS JÓZSEF: Harcászati feladatok erődvonalak leküzdésénél. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 2 sz. 317–325.
- MOUILLARD OSZKÁR: Rohamjárőr vagy rohamzászlóalj. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 7. sz. 98–107.
- v. NYITRAY KÁROLY: A rohamutász. *Magyar Katonai Szemle* 1941. 3 sz. 638–653.
- v. NYITRAY KÁROLY: Az erődrendszerek áttörése. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 5 sz. 309–315.
- PACOR ERNŐ: Hadiesemények az 1939. év végéig. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 2 sz. 297–308.
- PACOR ERNŐ: Hadiesemények 1940. június 10-ig. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 7. sz. 4–17.
- POKORNY HERMANN: Harcászati tanulságok a német lengyel háborúból. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 5 sz. 303–308.
- POKORNY HERMANN: Korszerű erődítések. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 12 sz. 624–638.
- SÁRKÖZY OLIVÉR: Műszaki csapatok. *Magyar Katonai Szemle* 1941. 1 sz. 113–115.
- TEMESY BÉLA: Erődök megtámadás. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 4 sz. 28–41.
- TEMESY BÉLA: A rohamjárőrökről. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 9 sz. 669–676.
- TÖMÖSY JENŐ: A gyalogság jelentősége. *Magyar Katonai Szemle* 1940. 11 sz. 324–329.

Hadtörténeti Levéltár

- Rohamcsapat szervezési javaslat. 3731/el. Vkf 1.1939.
- Erődrendszer elleni támadás. 3605/el. 1. Vkf 1940
- Ideiglenes segédlet a rohamcsapatok kiképzésére. 4067/el. Vkf 1. 1940.

FORRÓ LAJOS

Magyarellenes atrocitások a Délvidéken

A mai történettudomány számára már ismert, hogy 1944 végén és 1945 elején az OZNA¹ egységei, partizánalakulatok és néhány helybéli szerb nemzetiségű polgár népirtást hajtott végre a magyarok között a Délvidéken. Történt mindez a főparancsnok, Tito tudtával és beleegyezésével.

A kutatások alapján mára nyilvánvalóvá vált, hogy az anyaország is tudott az 1944–45-ös vérengzésekről², de egészen a rendszerváltozásig – néhány bátor kivételtől eltekintve – nem történt komolyabb írásbeli összegzés az eseményekről.

A témával eleinte kizárólag a nyugatra menekült visszaemlékezők foglalkoztak. Az első írásos munka, amelyben utalásokat találunk a témára, Nagy Ferenc száműzött miniszterelnök visszaemlékezése.³ A könyvben csupán egy mondatban történik utalás a „németek kivonulását követő tömeges magyarmészárlás heteiről...”

Sulyok Dezső is írt a délvidéki eseményekről összefoglaló munkájában.⁴ Sulyok tévesen úgy tudja, hogy a magyarellenes megtorlásokat Tito kommunista partizánjai és a csetnikek⁵ hajtották végre. A tévedés oka az lehet, hogy a jugoszláv

---

¹ Odeljenje za zaštitu naroda – Népvédelmi Osztály. 1943-ban hozták létre Aleksandar Ranković vezetésével. Feladata a hírszerző szolgálato kiépítése a kémek és az ötödik hadosztály felderítése és megbüntetése érdekében.

² A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. 329–331.; Dr. Balla Ferenc: Egy bezdáni magyar diplomata. In: *Rémuralom a Délvidéken*. Szerk. Csorba Béla, Matuska Márton, dr. Ribár Béla. Atlantis Kiadó. Újvidék, 2004. 43–50.

³ Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. Európa, Budapest, 1990. Eredeti kiadás: *The Struggle behind the Iron Curtain*, MacMillan, New York, 1948.

⁴ Sulyok Dezső: *A magyar tragédia. A trianoni béke és következményei*. A szerző kiadása, Newark, 1954.

történetírás éveken át próbálta ráfogni a háború minden negatív epizódját a csetnikekre. Az ellentmondás onnan is származhat, hogy sokan az egykori csetnikek közül már mint partizánok vettek részt a megtorlásokban.⁶ Időnként a magyarországi történetírás is segédkezik abban, hogy elhitesse olvasóival: ezeket a kegyetlen gyilkosságokat a csetnikek követték el. Balogh Sándor 1982-ben megjelent műve⁷ megemlíti ugyan a megtorlásokat, de a felelősséget a csetnikekre hárítja.

A nyugati emigránsok által készített írásos dokumentumok közül fontosnak tartom megemlíteni Szigety György munkáját⁸, amely 1956-ban jelent meg Clevelandban. A szerző '44 őszétől 1947-ig mondja el, amit szemtanúként Újvidéken ez idő alatt átélt. Szintén értékes – sajnos csekély visszhangot kiváltó, angol nyelvű röplap – Homonnay Elemér munkája.⁹ Szerinte az áldozatok száma – a deportáltakon kívül – 30 ezer volt, de legalább ugyanennyien elmenekültek.¹⁰

Érdekes, és a rendszerváltozásig egyedi regényt¹¹ jelentetett meg a témával kapcsolatban Illés Sándor temerini születésű újságíró Budapesten 1977-ben. Művében regényes változatban meséli el a temerini vérengzés történetét a tömegsír pereméről megszökött Horvát István¹² kisbíró elbeszélése alapján. Illés Sándor a későbbiekben is foglalkozik a témával. 1991-ben újabb könyve –

---

⁵ A második világháborúban csetnikeknek nevezték a német megszállás után a polgári emigráns kormányt támogató, angolbarát, de 1942-től a megszállókkal is megegyezést kereső, a kommunisták ellen is harcoló Draža Mihajlović egységeit.

⁶ Idősebb Forró Lajos a vele készült beszélgetésben említi, hogy gyakran látták a Kojić családfőt a két világháború között Martonoson, sapkáján a csetnik jelvénnel. Említett fia partizánként 1944-ben részt vett a martonosi magyarok kínzásában és legyilkolásában. Sőt, a zentai helyőrség parancsnoka, Stanko Radulović 1944. november 16-án Kojić Petar elvtársat az adai Népőrség parancsnokává nevezte ki.

⁷ Balogh Sándor: *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája, 1945–1947*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982.

⁸ Szigethy György: *Szemtanúja voltam Tito délvidéki vérengzésének*. KMV, Cleveland, 1956.

⁹ Homonnay Elemér: *Atrocities Committed by Tito's Communist Partisans in Occupied Southern Hungary*. Cleveland, Ohio, 1957.

¹⁰ Homonnay Elemér: A Tito partizánjai által elkövetett atrocitásokról (részletek). In: *S nem törődtek vele, a holnap mit öröl... Források a Délvidék történetéhez 3*. Szerk. Csorba Béla. Hatodik Síp Alapítvány, 1999. 215.

¹¹ Illés Sándor: *Sírató*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977.

¹² A regényben Szlovák Pista néven említi.

szintén főleg a temerini eseményekkel kapcsolatban – jelent meg *Akikért nem szólt a harang* címmel.¹³

Jugoszláviában két olyan munka látott napvilágot a rendszerváltozásig, amelyet mindenképpen meg kell említenünk. Az első Burány Nándor *Összeroppanás* című könyve,¹⁴ melyben a szerző a zentai vérengzésekről számol be. Saját bevallása szerint „*A magyarok ellen 44-45-ben elkövetett atrocitásokban a családomon keresztül személyesen is érintve voltam. Tudtuk, mi történik nap mint nap a zentai Amerika Szálló pincéjében. Egymás között titkon beszéltünk a történesekről, írni azonban senki sem mert róluk. Senki sem akart emiatt börtönbe kerülni vagy munkanélkülivé válni.*” Könyvének hatására határozat született az atrocitások kivizsgálásának szükségességéről. Később azonban mindez feledésbe merült.¹⁵

Isa Jovanović, a Jugoszláv Kommunista Párt tartományi szervezőtitkára 1987-ben kiadott emlékirataiban ballépésként emlegette a katonai közigazgatás bevezetését. Szerinte sok ártatlan ember is áldozatul esett, és ezekben a gyilkosságokban a katonaság is részt vett. Egyébként azt állítja, hogy nem tudott a vérengzésekről, és amikor Tito magához rendelte – félve a nemzetközi botránytól –, szemére vetette a túlzásokkal terhes megtorló hadjáratot. Szerinte „*Ezt egyes parancsnokok követték el,*” főként a helyiek, de gyakran az aktivisták kezdeményezésére. Ezekről a kilengésekről nem volt tudomása a katonai közigazgatásnak sem.¹⁶

Az 1990. esztendőben megtört a jég. A Magyar Szó című vajdasági napilap 1990. április 20-i számában „*Kivizsgálni a vajdasági háborús és háború utáni történetéseket*” cím alatt közölte a VMDK tanácsának döntését: levélben fordulnak a Vajdasági és a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiához, hogy vizsgálják ki tudományos módszerekkel, mi történt azokkal a magyarokkal, akiket a háború végén bírósági eljárás nélkül kivégeztek. Ez volt az első írás, amely magyar nyelvű lapban jelent meg a Délvidéken. Ezt követően a lap egy 1990.

¹³ Illés Sándor: *Akikért nem szólt a harang*. Tevan Kiadó, Budapest, 1991.

¹⁴ Burány Nándor: *Összeroppanás*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1968.

¹⁵ Kovács Nándor: A látszat mögött húzódó feszültség. In: *Hét Nap*. Szabadka, XII. évf. 5. szám

¹⁶ Isa Jovanović: *U službi revolucije*. Novi Sad, 1987. 198–199.

október 14-től 1991. február 27-ig tartó sorozatban, 130 részben közölte olvasóival és a világ nyilvánosságával az események vázlatos menetét, valamint részleteket az 1944-45-ös vérengzés lefolyásáról. A sorozat Matuska Márton újvidéki újságíró tollából született, és a *Negyvenöt nap negyvennégyben* címet kapta. Matuska kutatásai során meglehetősen sok áldozat neve előkerült, és képet lehetett alkotni a történetek méreteiről. A sorozat később könyv formájában is megjelent 1991-ben Újvidéken¹⁷, és még ugyanebben az évben Budapesten¹⁸ is. Matuska könyvében a délvidéken történt összes megtorlást próbálja feldolgozni, azonban a dokumentumok hozzáférhetetlensége és nemléte, valamint a téma kiterjedésének nagysága miatt igen sok a pontatlan adat. Felhasználja ugyan az akkor hozzáférhető dokumentumokat, sőt a többi hiányszógot megpróbálja pótolni a szemtanúkkal készített beszélgetésekkel, előtérbe helyezve az oral history módszerét, de a téma nagysága miatt a könyv csupán bepillantást enged az események menetébe, és semmiképpen nem tud mindenütt pontos, megcáfolhatatlan tényeket adni. A könyv erejét mégis leginkább a szemtanúkkal folytatott beszélgetések adják, valamint az, hogy tulajdonképpen konkrét bizonyítékokkal alátámasztva elsőként veti fel Tito és a jugoszláv partizánok felelősségét, valamint a haláltáborok (Járek, Gákovó, Krusevlye) létét.¹⁹

Időközben az anyaországban megjelent Cseres Tibor *Vérbosszú Bácskában* című könyve.²⁰ Az író a hatvanas években megírta az 1942-ben Újvidéken és környékén lejátszódó razzia történetét²¹, és saját bevallása szerint azt várta, hogy akadjon egy becsületes szerb nemzetiségű író vagy történész, aki tényyszerűen beszámol az 1944-45-ös eseményekről. Mivel ez addig nem történt meg, így 1991-ben kiadta az 1944-45-ös eseményekről szóló könyvét. Cseres összegyűjtötte, feldolgozta a bácskai magyarirtásra vonatkozó elszórt publikációkat, olvasói leveleket és egyéb dokumentumokat. Valószínűleg felhasznál-

---

¹⁷ Matuska Márton: *A megtorlás napjai*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1991. (továbbiakban: Matuska)

¹⁸ Matuska Márton: *A megtorlás napjai*. Montázs Könyvkiadó, Budapest, 1991.

¹⁹ Matuska Márton, 369-381.

²⁰ Cseres Tibor: *Vérbosszú Bácskában*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991. (továbbiakban: Cseres, 1991.)

²¹ Cseres Tibor: *Hideg napok*. Budapest, 1969.

ta Matuska Márton Magyar Szóban megjelent cikksorozatát is. Ez a munka hiteles és tudományos történelmi képet nem fest az eseményekről, inkább regényes változat, amelyben a szerző írói átéléssel ábrázol. Nyersen, realizisztikusan, döbbenetesen fogalmaz, ám kétségtelen, hogy a könyv nem tudományos mű. Valahol a regény és a dokumentum határán van, de ez utóbbi minősítés esetében megállapítható fogyatékosága a számadatok pontatlansága. Emellett hibája, hogy nem ad pontos képet az egész régióban történekről. (Ez sajnos Matuska könyvének is hiányossága.) Cseres állításait elsősorban statisztikai adatainak pontatlansága miatt lehet könnyen cáfolni. A könyvében közölt adatok szerint Csurogon 3000, Zsablyán pedig 2000 áldozat volt '44-ben, holott egyik faluban sem volt összesen ennyi magyar lakos.²² Az 1944-45-ös periódus vajdasági eseményeinek kutatását végző Ankét Bizottság szerint Cseres műve szerbellenes színezetű, és sok történelmi pontatlanságot tartalmaz.²³

Az anyaországban a témával kapcsolatos áttörést jelenti A. Sajti Enikő 2004-ben megjelent könyve²⁴, melyben egy fejezetet szentel a délvidéki vérengzéseknek. Az első igazán tudományos igényességgel készült mű, amely a dokumentumok, levéltári adatok, korabeli újságok összesítésével világít rá a történekre. Teszi ezt – nagyon helyesen – mindenféle érzelmi megnyilvánulás nélkül, magukra a konkrét tényekre alapozva. Az áldozatok számát is meglehetősen tág határok közé helyezi, mert a feltárt adatok ezt teszik lehetővé számára. Konkrét helységekre ugyan nem tér ki a szerző, az események egészéről ad inkább képet tudományos igényességgel. Műve mindenképpen alap a téma helytörténeti kutatóinak számára.

Nem időrendben haladva még két összefoglaló munkáról kell szólni, amelyek megpróbálnak pontos képet adni az eseményekről (ez idő alatt megjelent néhány monografikus munka, amelyekre a későbbiekben térek ki részletesen).

Először Dr. Mészáros Sándor adta ki 1995-ben a kutatásait tartalmazó könyv első kötetét.²⁵ A könyv csak a Bácskára vonatkozó adatokat tartalmazza, és az áldozatok névsorának tekintetében nem a teljesség igényével készült.

---

²² Cseres 1991, 245, 247.

²³ Istina... *Međunarodni naučni skup*. Skupština AP Vojvodine. Novi Sad, 2004. 101.

²⁴ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.

²⁵ Mészáros Sándor: *Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–45. I. Bácska*. Budapest, 1995. (továbbiakban: Mészáros)

Elképzelése arra alapult, hogy Jugoszlávia Hivatalos Lapjának holtta nyilvánítási hirdetéseiből megkísérelje név szerint összeírni a tárgyalt idő alatt, tehát az 1941–1945 között elveszett délvidéki magyarok közül azokat, akiket nem írtak be a halotti anyakönyvekbe, hanem a hozzátartozók kezdeményezésére, utólag, bírósági eljárás útján holtta nyilvánítottak. Az akkori jugoszláv törvények értelmében ugyanis az eltűnt személyeket a hozzátartozók kérésére holtta lehetett nyilvánítani, és az erről szóló bírósági végzést hirdetés formájában közölni kellett az akkori hivatalos közlönyben, a Föderatív Jugoszláv Népköztársaság Hivatalos Lapjában, ugyanúgy, mint mindenkit, aki a háborúban eltűnt. Sajnos ez nem adhat hiteles képet a kivégzett magyarokról, mert sok helyen egyáltalán nem történt holtta nyilvánítás. A hivatal pedig a bejelentésig eltűntként kezelte az illetőt, nem pedig halottnak.²⁶ Időnként hiába nyilvánították holtta a kivégzettet hozzátartozói, a halál időpontját jóval későbbre helyezi a gondos jugoszláv adminisztráció.

A mű jó néhány településsel kapcsolatban nem tartalmazza a kivégzettek névsorát. Kanizsa is ezek közé tartozik. Ezzel összefüggésben megemlíti, hogy „1944 tragikus őszén 300 embert végeztek ki. Állítólag az egyik kanizsai ítéletvégrehajtó Ugranov Dušan – Dusko a 300. hulla láttán a következő szavakkal tiltakozott: »Eltársak, hagyjuk abba. Ha megölünk minden magyart, ki fog nekünk dolgozni?» Ezeket az adatokat kétségkívül Cseres könyvéből veszi át, mégha ezt nem is jelzi. A későbbiekben megemlíti néhány kanizsai áldozat holtta nyilvánítását, de konkrétan csak néhány esetet említ. A háromszáz kivégzett magyarra vonatkozó adatot az 1941. évi őszi magyar népszámlálási adatok és a katonai közigazgatás 1944. december végi adatainak összehasonlításával magyarázza.²⁷ Sajnos könyvéből teljesen kizárja az oral history módszerét, így még csak meg sem próbálja ellenőrizni adatait a visszaemlékezők által. Mészáros Sándor nem tudta folytatni kutatásait időközben bekövetkezett halála miatt. Könyvének második kötetét²⁸ 2000-ben adta ki felesége. Ez a mű a bánási, szerémségi, baranyai és muravidéki adatokat tartalmazza az első kötethez hasonló módon.

---

²⁶ Matuska Márton: *Számvetés*. Hunsor Info Media – HHRW. www.hunsor.se/delvideki-holokausz/

²⁷ Mészáros 68.

²⁸ Mészáros Sándor: *Holtta nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–45. II. Bánás, Szerémség, Baranya, Muravidék*. H. n., é. n.

A negyedik és eddig egyben az utolsó átfogó munka Alaksandar Kasaš nevéhez fűződik.²⁹ Az újvidéki történész 1996-ban megjelent könyvében mintegy ötezer főre becsüli a „háborús bűnösök” elleni akció áldozatainak számát. Kasaš korabeli jugoszláv adatokra hivatkozik, de konkrét forrásokat nem nevez meg. Illetve adatainak forrását a „*Knjiga evidencije streljanih ratnih zločinaca 1944/45-ből*” veszi. A mások által végzett helytörténeti kutatásokból pedig világosan kiderül, hogy adatai pontatlanok és nincsenek leellenőrizve.³⁰ Szintén könyve hiányossága, hogy gyakorlatilag sehol nem említi, hogy itt tulajdonképpen számtalan ártatlan áldozat is van. Ahol van arra vonatkozó adat, hogy miért lettek kivégezve az emberek, ott megemlíti,³¹ ahol nincs, ott egyszerűen átsiklik e tény felett.³² Van, ahol a kivégzések okaként le nem ellenőrzött tényeket ír le.³³ A szerző gyakran beleesik abba a hibába, hogy bizonyos eseményekkel, vélt vagy valós bűnökkel próbálja igazolni a negyvennégyes történeteket. Időnként az olvasónak olyan érzése támad, mintha egy védőügyvéd szájából hallaná a védenca által elkövetett bűnök részrehajló megmagyarázását. Történelmi objektivitásról szó sem lehet, hiszen a magyar részről elkövetett gonosztetteket a nevéen nevezi, míg a bosszúval kapcsolatban lényegesen árnyaltabban fogalmaz. Továbbá sehol nem említi, hogy számtalan délvidéki helységben nem csak arról volt szó, hogy az OZNA egységei kivégezték a helyi magyarokat, hanem előtte néhány helyi szerb lakossal együtt heteken át tartó

²⁹ Aleksandar Kasaš: *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, Filozofski Fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 1996.

³⁰ Martonossal kapcsolatban 39 nevet említ (hogy honnan veszi ezeket az adatokat, nem jelzi), holott a faluban kivégzettek száma 25. Az erre utaló hivatalos iratot a Martonossal kapcsolatos fejezetben tárgyalom. Sajnos rengeteg települést egyáltalán nem említ könyvében a kivégzésekkel kapcsolatban.

³¹ Teszi ezt pl. Óbecsével kapcsolatban, ahol megjegyzi, hogy a kivégzett 98 áldozat közül 66 részt vett a razziában, 19-en a Nyilaskeresztes Párt tagjai, 4-en a Vitézi Rend tagjai, 5 besúgó, 3 erőszakelkövető és egy fegyverrejtegető volt.

³² Martonos, Horgos, Magyarkanizsa, Adorján esetében csupán egy (leellenőrizetlen) listát közöl az áldozatokról.

³³ Könyvének 167. oldalán említi, hogy Adorjánon a bosszúra akkor került sor, „miután két partizánt lelőttek”. Nem lehet tudni, honnan veszi ezt az adatot. Adorjánnal kapcsolatos kutatásaimból kiderült, hogy két oromhegyesi (tresnjevaci) szerbet – sehol nem bizonyított, hogy partizánokról van szó – és egy kanizsai zsidó malmost valóban kivégezték a magyar katonák és két nemzetőr, de az eset nem Adorjánon, hanem a falut a főúttal összekötő mellékúton történt.

kínzásnak is alávetették a szerencsétleneket.³⁴ Számadatai is pontatlanok. Könyvében arra a téves következtetésre jut, hogy tulajdonképpen '44-45-ben kiegyenlítődött a szlávok és más nemzetiségűek elleni, valamint a magyarok elleni vérengzések mérete, áldozatainak száma.³⁵ Ennek tükrében Aleksandar Kasaš könyve semmiképpen nem tekinthető tényszerű és a kutatás minden területére kiterjedő munkának. Értékét azonban mindenképpen növeli, hogy az első szerb nyelvű munka a témával kapcsolatban.

Mint láthatjuk, a téma nagysága, az adatok hiányossága szükségessé tette, hogy a teljesség igényével kutassuk az 1944-45-ben elkövetett gyilkosságokat. Nagyon nehéz a kutatóknak az egész terület vonatkozó adatait összegyűjteni. Célszerűbbnek tartom a kutatást régiókra bontani. A kutatók egy-egy szeletet kiragadva, egy-egy település adatait megvizsgálva (természetesen a teljesség igényével) lényegesen pontosabb képet kaphatnak az eseményekről, az áldozatok számáról. Az így feltárt települések adatait a későbbiekben összesítve talán képet kaphatunk az események egészéről. A helyi levéltárak anyagából is rengeteg érdekes adat kerül elő erre a témára vonatkozólag. A helyi monográfiák készítőinek ezeket a levéltári adatokat is tanulmányozniuk kell. Továbbá a régiókra bontott kutatás könnyebben alkalmazhatja a – véleményem szerint ebben az esetben kihagyhatatlan – műfajt, az oral historyt. Hiszen nehezen elképzelhető, hogy egy-egy kutató az összes bácskai településre ellátogatva beszélgessen a szemtanúkkal. A többi átfogó tanulmány készítőivel ellentétben Matuska Márton ezt legalább megpróbálta. Könyvének ez adja az egyik legnagyobb értékét. Hiszen amit nem képes megoldani a levéltár, könyvtár, adattár, azt pótolhatja a szóbeli közlés. Az 1944-es téma pedig olyan, aminek kutatása során nem elég csak az írott forrásokra hivatkozni, hiszen a témát a fennálló rendszer titkolta, elkente, a történelmet pedig hamisította. Vannak olyan adatok, olyan áldozatok³⁶, amelyek soha sehol nem lettek lejegyezve. Ezeket az adatokat csak a szemtanúk visszaemlékezéseiből tudhatjuk meg. Ugyanez a helyzet a gyilkosokkal kapcsó-

---

³⁴Helytörténeti kutatásaimból kiderül, hogy Magyarokizsán és Martonoson is heteken át kínozták a begyűjtött magyarokat, mielőtt kivégezték volna őket.

³⁵Matuska Márton: *Meddig jutottunk?* In: Rémmuralom a Délvidéken. Atlantis Kiadó, Újvidék, 2004. 19.

³⁶Többek között a Martonoson kivégzett nagyapám sem soha, semmilyen iratban név szerint nem szerepel.

latban is. Az ő kiletüket talán még inkább homály fedi. A történelmi hitelességhez viszont az ő személyazonosságuk feltárása is hozzátartozik. Enélkül nem lehet teljes a kutatómunka. Ebben is segítségünkre lehetnek az egykori, még élő szemtanúk. Az e témát kutatók – történészek és nem történészek egyaránt – semmiképpen nem kerülhetik ki ezt a műfajt, ha munkájukat a teljesség igényével kívánják elvégezni.

Sajnos az idő is az oral historyt alkalmazó kutatókat szorítja. Míg a levéltárak dokumentumai megmaradnak, addig a szemtanúk, egykori visszaemlékezők az idő múlásával meghalnak.³⁷ Olyan veszteség ez, amit a későbbiekben nem lehet pótolni.

Természetesen ennek a módszernek is vannak buktatói. Sajnos amikor szóbeli közlésre hagyatkozunk, időnként belefuthatunk olyan tényközlőbe is, aki nem pontos adatokat szolgáltat számunkra. Adódhat ez egyszerű feledékenységéből, a téma iránti érzékenységéből, vagy egyszerűen rosszakaratból is. Ezért ezeket az információkat alaposan le kell ellenőrizni, hiszen a kellően leellenőrzött adatok mindenképpen segítik a történelemtudományt a tények feltárásában.

A kutatók szerencsére hamar felismerték ennek fontosságát, így megkezdődött a téma helytörténeti kutatása is. Az ilyen jellegű munkák készítői között sajnos kevés – gyakorlatilag nincs is – a történész. Ennek ellenére olyan, helységeket átfogó munkák születtek, amelyek szinte tökéletes képet adnak a kutatott településekről. Az ötletet azonnal felkaroló Matuska Mártonnak, Csorba Bélának és az időközben elhunyt Dr. Ribár Bélának köszönhetően megszületett az első tanulmánykötet, amelyben egyfajta összesítés készült az eddigi kutatásokról.³⁸ Matuska Márton a kezdetektől gyűjti az adatokat, hogy a későbbiekben meg lehessen valósítani a téma adattárát, ezzel is közelebb hozva a tények feltárását. Az így összegyűjtött számadatokat, neveket már nem lehet megcáfolni, a szőnyeg alá seperni, letagadni.

A magyarírtást tagadók kezdettől fogva arra hivatkoztak, hogy a kutatók nem tudják állításukat az áldozatok névsorával alátámasztani. A kutatás je-

---

³⁷ Jómagam a kutatásokat 1992-ben kezdtem. Az ezidáig megkérdezett szemtanúk kb. 70%-a elhunyt időközben.

³⁸ *Rémuralom a Délvidéken*. Szerkesztette: Csorba Béla, Matuska Márton. Dr. Ribár Béla. Atlantis Kiadó. Újvidék, 2004.

lenlegi állása szerint harminchárom helységben a kivégzettek száma így alakul: Bajmok (Bajmokon kivégzett pacséri, nagyfényi, györgyéni áldozatokkal együtt. Meg kell jegyezni, hogy az itt zárójelben említett helységeknek ez nem a teljes veszteséglistája.): 229 személy, Magyarkanizsa: 69³⁹, Martonos: 25, Adorján: 53, Csurog: 498, Zenta: 151, Szabadka és az együtt említett 15 más helység: 852, Szivác: 66, Szenttamás: 503, Temerin: 220, Bezdán: 150, Zsablya: 395, Kula: 49, Bácsföldvár: 59, Muzslya: 6, Gombos: 20, Topolya: 50, Sajkás-lak: 31. A harminchárom helységben tehát összesen 3426 likvidált személyt lehetett eddig számba venni.⁴⁰ Olyan adatok ezek, amelyeket a helytörténeti kutatások derítettek fel, és ezeket már nem lehet letagadni. Mintegy további kilencven helységre vonatkozóan vannak még adatok, ám ezek konkretizálása további helytörténeti kutatásokat igényel.

A monografikus munkák közül elsőként Mojzes Antal nyugalmazott bajmoki tanító könyve jelent meg 1994-ben, *Halottak napja Bajmokon* címmel.⁴¹ A szerző 112 magyar áldozatról tesz említést. Mojzes a monográfia megjelenése után tovább gyűjtötte az adatokat, és az azóta készített összegzése szerint a bajmoki földbe összesen 229 személy van eltemetve. Legnagyobb részük az ismert tömegsírban nyugvó helybeli, de igen sok pacséri is van köztük, aki Bajmokon lett kivégezve és ott is lett eltemetve. Rajtuk kívül nagy számban vannak még Nagyfényről és Györgyénből. Meg kell jegyezni, hogy közöttük körülbelül 85 német és három-négy egyéb nemzetiségű is van.

1995-ben jelent meg *Jelöletlen tömegsírok Magyarkanizsán, Martonoson és Adorjánon*⁴² című munkám, amely az említett három helység eseményeit tárgyalja, interjúkkal és levéltári forrásokkal kiegészítve. Akkori adataim szerint 53 magyarkanizsai lett kivégezve, köztük 11 elfogott honvéd. Később még négyen belehaltak a fogvatartásuk idején elszenvedett verésbe. A környékbeli tanyákról

---

³⁹ Magyarkanizsával kapcsolatos kutatásaim szerint a leellenőrzött áldozatok száma 54. Lényegesen több volt a kivégzettek száma, de sajnos konkrét adatok csak az említett 54 esettel kapcsolatban állnak rendelkezésünkre. Matuska Márton adataiban valószínűleg benne van a környékbeli falvak felderített áldozatainak száma is.

⁴⁰ Matuska Mártonnál összegzett kutatások alapján.

⁴¹ Mojzes Antal: *Halottak napja Bajmokon*. Bajmok, Cnesa Kiadó, 1994.

⁴² Forró Lajos: *Jelöletlen tömegsírok Magyarkanizsán, Martonoson és Adorjánon*. Magánkiadás, Szeged, 1995.

még 12 személyt kivégeztek Kanizsán. Ez összesen 69 áldozat. A martonosi bűntetőexpedíció során a partizánok 24 személyt végeztek ki, akiket előtte a helyiek heteken át kínoztak. A hivatalos irat, amely elismeri a kivégzéseket, 25 személyt említ. A „gondos jugoszláv jelentés” nem felejtette el az áldozatokhoz hozzáírni az október 11-én agyonvert Németh József leventeoktatót. Adorjánban 1944. október 31-én a Tisza-parton 50 személyt lőttek le. Balassa Istvánt, Csanádi Imrét, Gazdag Albertet november 7-én a városvezetőség által megbízottak elfogták és elvitték, ahonnan soha nem kerültek elő, Szecsei Jakabot pedig a háza előtt lelőtték. A kutatásokat azóta természetesen folytattam, melynek eredményeiről a következő fejezetekben számolok be.

Teleki Júlia 1996-ban *Visszatekintés a múltba*⁴³ címen megírta a csurogi eseményeket, melynek bővített kiadása 1999-ben jelent meg *Keresem az apám sírját* címmel. A szerző személyes élményként élte át a második világháború végén lezajlott eseményeket (egyéves csurogi lakos volt, amikor édesapja áldozatul esett). Megható szavakkal szólt a könyv elkészítésének történetéről, a saját, valamint a csurogi, zsályai és mozsori magyarok szomorú sorsáról. Teleki Júlia 14 tanúval készült beszélgetést és 7 levelet is közöl munkájában. Mára tett összegzése szerint a faluban 1944 utolsó hónapjaiban és 1945 januárjában a hónap huszonharmadikáig a megmaradt magyarokat a járeki gyűjtőtáborba terelték, ahol halálra kínoztak, agyonverték és lelőttek 377 személyt. A táborban meghalt 39 felnőtt és 40 csecsemő. Ezzel azonban nem teljes a lista. Teleki Júlia közlése szerint a faluban kivégezték azt a mintegy húsz főt kitevő leventecsapatot, amely a sors furcsaságaként akkor éppen ott tartózkodott. Szintén Teleki Juliától származik az az információ, hogy sok csurogit kényszermunkára tereltek a Szerémségbe, s ott mintegy húszan a táborban kitört tifusz áldozatai lettek. S végül még egy információ a szerzőtől: Szivácon kivégeztek két csurogi lakost. A csurogi veszteség tehát 498 fő.⁴⁴

A Zentán történt borzalmakról Szloboda János nyugalmazott tanár írt 1997-ben.⁴⁵ Könyvének címe: *Zentán történt '44-ben*. A bevező után a szerző leközli a Zentai Történelmi Levéltárban megtalált hivatalos áldozati névsort⁴⁶,

⁴³ Teleki Júlia: *Visszatekintés a múltba*. Napló. Újvidék, 1996.

⁴⁴ Az adatokat Teleki Júlia juttatta el Matuska Mártonnak.

⁴⁵ Szloboda János: *Zentán történt '44-ben*. Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék, 1997.

⁴⁶ A listát jómagam is láttam levéltári kutatásaim során.

mely 65 személy nevét tartalmazza. Könyvében ezen felül még 21 név szerint említett áldozat kivégzéséről van bizonyíték. De kiderült az is, hogy abban az időben a partizánok elvittek még két név szerint említett személyt, akik sosem tértek haza. A szerző közli még, hogy a partizánok elfogtak és kivégeztek egy szakasz honvédet, információi szerint körülbelül harminc személyt. Mindezen felül a város szélén egy meszesgödörben, majd ezt követően egy ideiglenes fogolytábor udvarában el lett temetve körülbelül ötven személy. Ha ezeket mind összeadjuk, kiderül, hogy Zentán akkoriban 170 személy esett áldozatul. Szloboda azóta bővítette adatait és megjelentette könyvének átdolgozott kiadását⁴⁷, amelyben 98 nevet említ név szerint, ezen felül pedig még 53-at.

Ez a mi kálváriánk címmel Papp Imre, az újvidéki rádió nyugalmazott újságírója jelentette meg a Szivácon történt eseményeket 1999-ben.⁴⁸ Sajnos a könyv megjelenését követően a szerző elhunyt, így a kutatásokat már nem tudja folytatni. Művében 66 áldozatot említ.

A temerini razzia című könyv Ádám István, Csorba Béla, Matuska Márton és Ternovác István⁴⁹ közös munkája, 2001-ben jelent meg, amely egy átfogó mű a temerini eseményekről. Eddig ez a legteljesebb feldolgozás a helyi monográfiák közül. Levéltári adatokat, interjúkat, fotókat tartalmaz, a végén pedig közöl egy összesített listát az áldozatokról és haláluk körülményeiről.

A szabadkai áldozatok listája 1994-ben *Memento* címen jelent meg, amely nemcsak Szabadka, hanem a környékbeli helységek áldozatainak névsorát is tartalmazza. Folyamatosan bővülő kiadványról van szó, amely új nevekkal kiegészítve megjelent 2001-ben (Az áldozatok száma helységenként; Szabadka: 412, Radanovac: 13, Palics: 27, Hajdújárás: 7, Ludas: 3, Nasa: 7, Királyhalma: 7, Somsicstanya: 1, Csantavér: 20, Nagyfény: 35, Györgyén: 2, Pacsér: 26, Bajmok: 113, Tavankút: 50, Sebestyén: 1, Kunbaja: 71, Kelebija: 8, Hadikliget: 43; összesen: 846.), majd 2003-ban is (6 új szabadkai áldozattal bővült a névsor).

Szabadkával kapcsolatban van még egy mű, amely tartalmazza a városban kivégezettek névsorát. Címe: *A szabadkai község II. világháborús áldozatainak*

⁴⁷ Szloboda János: *Zentán történt 1944-ben*. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2005.

⁴⁸ Papp Imre: *Ez a mi kálváriánk*. Újvidék, 1999.

⁴⁹ Ádám István – Csorba Béla – Matuska Márton – Ternovác István: *A temerini razzia*. VMDP Történelmi Bizottsága, Temerin, 2001.

névsora. Ebben azonban minden második világháborús áldozat neve szerepel, ezért igen nehéz kiválogatni belőle a '44-es áldozatokat.

A Bezdánban történeteket dr. Balla Ferenc és dr. Balla István dolgozta fel a falu monográfiájának készítése során. Ennek eddig három kötete jelent meg. A harmadik kötet *Bezdán története a jugoszláv katonai közigazgatás bevezetésétől a termelő parasztszövetkezetek felbomlásáig (1944–1953)* címen⁵⁰ a helységben elkövetett megtorlások leírását tartalmazza. A kutatások szerint Bezdánban 150 magyar vált a megtorlás áldozatává.

A zsablyai eseményeket dolgozta fel visszaemlékezők segítségével Matuska Márton. Könyve 2004-ben *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?* címmel⁵¹ jelent meg. Beszámol arról, hogyan hajtották a megmaradt falubelieket 1945 januárjában, farkasordító hidegben, gyalogmenetben a járeki koncentrációs táborba; azokat, akiket 1944 októberében és novemberében nem kínoztak halálra vagy nem végeztek ki a partizánok. Eddigi kutatások szerint háromszázkilencvenöt magyar vált – csecsemőktől aggastyánokig – a partizán genocídium áldozatává Zsablyán.

Pintér József nyugalmazott bírósági tisztviselő buzgalmának köszönhetően elkészült a Szenttamáson kivégzettek névsora, amelyen 503 fő szerepel.⁵²

Vannak már kutatások Temerinről is. Először 203 személy kivégzéséről volt adat. Ezt a listát az adatgyűjtők 1000 példányban szétosztották a helység lakói között, aminek köszönhetően 17 újabb áldozat neve került elő. Temerinben tehát összesen mintegy 220 kivégzett személyről beszélhetünk.⁵³

A kutatás azóta is folyik, és hasonló publikációk sokasága segítségével kiteljesedhet a Délvidék területén történt vérengzés teljes képe, dokumentumként mellékelve a legfontosabb bizonyítékot: a kivégzettek névsorát.

⁵⁰ Dr. Balla Ferenc és dr. Balla István: *Bezdán története a jugoszláv katonai közigazgatás bevezetésétől a termelő parasztszövetkezetek felbomlásáig (1944–1953)* 3. köt. Logos, Tótfalu, 2001.

⁵¹ Matuska Márton: *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?* VMDP Történelmi Bizottsága, Temerin, 2004.

⁵² Matuska Márton adatgyűjtése

⁵³ Matuska Márton adatgyűjtése

BABOS LÁSZLÓ

Az iraki-iráni háború rövid története (1980–1988)

Az iraki-iráni háború a második világháború utáni korszak egyik legnagyobb, leghosszabb és legtöbb áldozatot követelő helyi háborúja volt. A háborút megelőző problémákat tulajdonképpen a háborúval nem sikerült megoldani, és nem hozott megoldást a háborút követő tűzszünet sem. Sőt a háború lezárása csak átmenetileg biztosította a békét a térségben. Mindkét állam tovább folytatta fegyverkezését. A megerősödött Irak problémáinak a megoldását Kuvait lerohanásával próbálta megszüntetni 1990. augusztus 2-án. De Szaddam Husszein ezúttal is elszámította magát. Nem oldódott meg a kurdok kérdése sem, elnyomásuk, az ellenük alkalmazott diszkrimináció továbbra sem szűnt meg, egyes csoportjaik tovább folytatták a harcot. Irán is tovább támogatta a különböző Izrael-ellenes iszlám szervezeteket. Ennek a 8 éven át tartó hiábavaló háborúnak a főbb katonai eseményeit szeretném felvázolni az alábbiakban.

A HÁBORÚ OKAI, ÉS A FELEK CÉLJAI

A háború egyik oka a Shatt-el-Arab feletti ellenőrzés kérdése volt. A Shatt-el-Arab folyó a Tigris és az Eufrátesz összefolyásából keletkezik és a két ország közös határának déli szakaszát képezi. A folyó fontos vízi út, mivel összeköti az olajkikötőket a Perzsa-öböllel. Partja mentén található a legnagyobb iraki kikötőváros Baszra, és két jelentős iráni kikötő, Abadan és Khorramshahr. Még 1937-ben Irak és Irán megállapodott, hogy a határ a folyó iráni oldalán húzódik, kivéve Abadan, Khorramshahr, és Khosrowabad kikötőknél, ahol 7-7 km-es szakaszon a folyó vízfelületének közepe lett a határ. 1958-ig komolyabb incidensre nem is került sor, ettől az évtől viszont a helyzet egyre romlott a két ország közt.

1974-ben a felek már tűzértséget, harckocsikat és repülőket is bevetettek a február 10-i határincidens során. Végül is az ENSZ közvetítésével még ebben az évben megszűntek az ellenségeskedések. Majd 1975-ben, Algírban az OPEC értekezlet idején megállapodást kötött a két fél. Ennek értelmében a határ a folyó medervonalának a közepén húzódik, helyreállítják a normális kapcsolatokat, kiutasítják Irakból a Khomeini vezette iráni ellenzékét, és cserébe Irán beszünteti az iraki kurdok támogatását. E megállapodással a területi vitát átmenetileg sikerült megoldani. Khomeini a kiutasítását az iszlám elleni lépésnek tekintette, és ezt sohasem bocsátotta meg Szaddam Husszeinnak, s így személyes konfliktus is jelentkezett a területi mellett. Ennek egyelőre nem volt jelentősége, hiszen Iránban a sah uralma szilárdnak tűnt.¹

1979 februárjában aztán mégiscsak megbukott az Amerika-barát sah rendszere, s Khomeini ajatollah lett Irán vezetője. Khomeini a belső hatalmi harccal egyidejűleg meghirdette az egész iszlám világra kiterjedő iszlám forradalmat. Mivel a siíta Irán hirdette meg, így leginkább a siíták körében találhatott visszhangra. Így tehát különösen Irak került veszélybe, ugyanis lakosainak 55%-a ekkor siíta volt. Vagyis a vallási ellentét is megjelent a két ország konfliktusában, – bár ez korántsem volt olyan fontos, mint a területi vita, – de azért a háború alatt propagandaként felhasználták.

Közben az algíri egyezmény óta Irakban is belpolitikai változásokra került sor. Az 1969-ben elnökké lett Bakr Ahmed Hasszántól 1979-ben Szaddam Husszein vette át a hatalmat. Hatalomátvétele után gyorsan semmissé tette a szíri iraki megállapodásokat (többek közt a két ország egyesülését tervezték), és likvidálta a párton belüli ellenzékét. E tevékenységét a későbbiek folyamán is előszeretettel folytatta.

Az ellentétek miatt a határincidensek már 1980 áprilisában megkezdődtek. Közben Irán az iraki siíta lakosságot próbálta fellázítani, míg Irak az iráni Huzisztán arab lakosait próbálta megnyerni magának, de ebben mindkét állam tevékenysége sikertelen volt. 1980. szeptember 17-én Szaddam Husszein felmondta az algíri szerződést, majd szeptember 22-én megindult az iraki támadás.²

---

¹ IVANYENKO, VLAGYIMIR: *Iszlám, hadsereg, politika*. Budapest, 1985, Zrínyi Katonai kiadó. 70.

² Uo. 70

Irak a háborút számára kedvező külpolitikai helyzetben indította meg. Az iszlám forradalom exportjának a hangoztatása miatt Szaúd-Arábia Irakot támogatta. A túsz ügy (a teheráni USA nagykövetség dolgozóinak fogva tartása) biztossá tette, hogy Irán volt szövetségese, az USA nem fogja támogatni Khomeinit, s rendszerét. A Szovjetunióval pedig Irak ekkor „baráti” viszonyban volt. A bagdadi vezetés számított arra is, hogy a forradalommal elfoglalt s meggyöngyült Irán nem fog tudni hathatós ellenállást kifejteni, és Khomeini rendszere gyorsan összeomlik majd.³

Irán háborús célját a politikai vezetés 1980. szeptember 26-án tette közzé. Követelték az iraki agresszió következményeinek felszámolását, az iraki csapatok feltétel nélküli kivonását Irán területéről, hogy Irak ismerje el bűnösségét, és fizessen háborús kártérítést. A vallási vezetés ezt még megtoldotta Szaddam Husszein uralmának a megdöntésével is. E célokhoz lényegében a háború végéig makacsul tartották magukat, amivel nagymértékben megnehezítették a háború lezárását.

Irak követeléseit Szaddam Husszein 1980. szeptember 28-án jelentette be. Ebben szerepelt az algíri megállapodás revíziója, Irak belügyeibe való beavatkozás tiltása, s hogy Irán ismerje el a jószomszédi viszony elvét Irakkal, és adja vissza a még a sah által elfoglalt 3 szigetet az Egyesült Arab Emírségeknek.

Irak már a háború előtt megtette a szükséges intézkedéseket. Növelték a hadianyagok beszerzését, felemelték a hadsereg létszámát, javították a kiképzést, növelték a Népi Milícia létszámát. A szárazföldi erőket a hadműveleteknek megfelelően átcsoportosították.

Íránt ekkoriban a belpolitikai küzdelmek kötötték le. Az új rendszer egyik célpontja épp a hadsereg volt. Mivel a sah uralma vége felé fokozottan a hadseregre próbált támaszkodni, így most ennek soraiban jelentős tisztogatásokat hajtottak végre. Ezek a tisztogatások a haditengerészetet kevésbé érintették, de a másik két fegyvernem harcképességét jelentősen csökkentették.

---

³ D. HORVÁTH PÁL – TÖRÖK LÁSZLÓ: *Olaj és háború*. Budapest, 1986, Zrínyi Katonai kiadó. 79.

AZ ERŐVISZONYOK

A háború kezdetén Irak szárazföldi erői kb. 200 000 főt számláltak 12 hadosztályba szervezve 2800 harckocsival. Légierjük 332 db harci repülőgépből állt. Iránnak ezzel szemben 150 000 fős szárazföldi hadserege volt 6 hadosztállyal és 2000 harckocsival. Az iráni légierő viszont fölényben volt a maga 445 db harci repülőgépével, köztük: 80 db F-14, kb. 200 db F-4 Phantom, és kb. 150 db F-5 Tiger.⁴ Az iráni hadsereg, és főleg a légierő harcképességét azonban jelentősen csökkentette az amerikai szakértők távozása (1978-ban már 25 000-en dolgoztak az iráni hadseregnél), továbbá a tisztogatások. Így például amikor megkezdődött a háború, a teheráni vezetés 200 pilótát volt kénytelen kiengedni a börtönökből.⁵

Irak a fő támadó erőit Amara és Baszra között összpontosította, és kisegítő csapatokra készültek Szulejmánia és Kanakin térségéből. Irak légitámadásokkal még a repülőtereken akarta megsemmisíteni az iráni légierőt, s ezáltal kívánta biztosítani a támadó hadműveletekhez szükséges légi fölényt. A szárazföldi erőknek a feladata Szulejmánia és Kanakin térségében a visszakövetelt területek elfoglalása, és az iráni erők lekötése volt. A délen támadó egységeknek viszont el kellett foglalniuk Khorramshahr, Abadan, Dezful és Ahváz városokat.

A HÁBORÚ KEZDETE, IRAK TÁMADÁSA

1980. szeptember 22-én az iraki légierő több hullámban bombázta az iráni repülőtereket és bázisokat, majd szeptember 23-án megindultak a szárazföldi csapatok. A légierő is újabb nagyarányú támadást hajtott végre (mintegy 25 várost és katonai bázist bombáztak). A Szulejmánia körzetéből támadó iraki erők elfoglaltak egy keskeny iráni területet, a Kanakin körzetéből kiinduló erők pedig elfoglalták Qasr-e-Shirint, és Bagdad védelme szempontjából fontos magaslatokat szálltak meg a körzetben. Így tehát ez a két támadó csoportosítás végrehajtotta feladatát.

---

⁴ A hadseregekre vonatkozó részletesebb adatokat lásd: PAPP TAMÁS: *Kadisziya Szadám I. rész.*, Haditechnika, 2006/2. 25–30.

⁵ D. HORVÁTH–TÖRÖK: id. mű: 81.

A déli főerők Amara-Dezful, Bustan-Ahváz, Baszra-Ahváz, és Khorramshahr-Abadan irányban támadtak. Az iráni reguláris erők kezdetben nem fejtettek ki komoly ellenállást, erők fokozatosan visszavonultak. Az iraki fő csapás Khorramshahr-Abadan irányban bontakozott ki. A két várost az Iszlám Gárda és az önkéntesek védték, s bár rosszul felszereltek és kiképzetlenek voltak, mégis majdnem egy hónapba telt míg a fanatikus ellenállásukat legyőzve az irakiak elfoglalták Khorramshahrt. Október végén az irakiak átkeltek a Karun folyón s megkísérelték elfoglalni Abadant is, de a majdnem teljesen körülrzárt várost nem tudták bevenni. Az iráni ellenállás fokozatosan erősödött. A bagdadi vezetés novemberben nagy erőket vont össze Dezful, Ahváz és Khorramshahr körzetében, de jelentősebb eredményeket már nem sikerült elérniük. A front megmerevedett egy időre.⁶

A háború első szakaszában Bagdadnak tehát sikerült elfoglalnia egy keskeny területet, mely Qasr-e-Shirintől Abadanig terjedt, szélessége 5 és 60 km között váltakozott, és összesen mintegy 12 000 km²-t tett ki. Az iraki erők az elfoglalt területeken beásták magukat s felkészültek a védelemre. A háború menetében ezzel változás állt be.⁷

IRÁNI ELLENTÁMADÁSOK

Hamarosan Irán vette át a kezdeményezést. Az első támadás már 1981. január 5-én megkezdődött Susangerd körzetében, ám ekkor még csúfos kudarcot szenvedtek az iráni csapatok. Az irakiak törbe csalták a támadókat, akik kb. 250 harckocsit vesztek a harcok során. E fiaskó után a nagyobb támadásokban hosszabb szünet állt.⁸

1981 májusától helyi jellegű iráni ellentámadások indultak. Ennek során az iráni csapatok első győzelme az Allah Akbar nevű magaslát visszafoglalása volt. Ez a siker lehetővé tett egy a Bustan irányába indítandó támadást. Egy

---

⁶ Uo. 82.

⁷ IVANYENKO: id. mű: 70.

⁸ Dunn, Brian J.: *The First Gulf War (Iran and Iraq at war in the 1980s)*
<http://www.geocities.com/biranjamesdunn/fgwsummaryforweb.html> (2002.11.06)

másik iráni támadás 1981. szeptember 29-én Abadannál viasszaszorította az iraki csapatokat a Karun folyó mögé, majd a november 25. és december 5-e között tartó hadművelet során az iráni csapatok visszafoglalták Bustant. Ezzel a hadművelettel az irániak elvágták a Dezful és Ahváz városok közti összeköttetést. Az iraki csapatok néhány sikertelen kísérletet tettek Bustán visszafoglalására, támadásaikkal viszont meggyengültek az Ahváz és Susangerdet körülzáró erők. Az iráni csapatok hamarosan áttörték az Abadan körüli blokádot és jelentős támadást hajtottak végre Susangerd város körzetében is. Az iraki csapatokat újabb és újabb csapások érték. Az 1981-es év ezekkel a támadásokkal telt el. De a következő évben is tovább folytatódtak az iráni offenzívák.

1982. március 21-22-én éjszaka kezdődött az újabb iráni támadás. Ezt megelőzően jelentős létszámfölényt hoztak létre a térségben. A „Fath” (ragyogó győzelem) fedőnevű hadművelet során az iráni erők váratlan éjszakai támadást hajtottak végre. Az iráni egységek Dezful körzetében betörték az iraki állásokba. A hadműveleten belüli második támadás során pedig sikerült kiverniük az iraki csapatokat az Ahváz városától délnyugatra levő kiszögelésből. Bár az irániaknak a hadművelet során nem sikerült szétverni a déli front északi szárnyán elhelyezkedő iraki egységeket, de teret nyertek az országhatár irányában, s a hadművelet során mintegy 20 000 iraki foglyot ejtettek, s nehézfegyvereket zsákmányoltak. Az iraki csapatok egy részét bekerítették, s ezek közül a kitörések során sokan a környező mocsarakba veszték, illetve felszerelésük egy része is (harckocsik, lövészpáncélosok) a mocsarakban rekedt.⁹

AZ IRÁNI TÁMADÁSOK TECHNIKÁJA

Teherán a támadásokat a váratlanságra építette. Gyakran tüzéségi és műszaki előkészítés, illetve légi támogatás nélkül támadtak, s mindig döntő fölényben voltak élőerőben. A támadásaik, az első világháborút idézve, gyakorlatilag egymást követő élőhullámokból álltak. Az élőhullámok emberanyagát vallásilag fanatizált emberek adták, közöttük sok volt a 13-15 éves gyerek. Ezek a fanatizált, gyengén vagy egyáltalán nem kiképzett emberek alkották az

---

⁹ D. HORVÁTH-TÖRÖK: id. mű: 84.

első hullámokat, ők tisztították meg az aknamezőket (többnyire a testükkel), majd őket követték a páncélosok.¹⁰

AZ IRAKI CSAPATOK TELJES KIÚZÉSE IRÁN TERÜLETÉRŐL

A Fath kedvező lehetőséget teremtett egy, a Khorramshahr felé indítandó offenzívára. Így hát a teheráni vezetés a Fath sikerén felbuzdulva, s a Fath harcászati elveit követve újabb támadást készített elő. Az offenzíva célja már Khorramshahr visszafoglalása volt. Az iráni csapatok még a hadművelet előtt hídfőt alakítottak ki a Karun folyón. Majd 1982. április végén – miután kisebb iráni egységek „átszivárogtak” az iraki vonalakon – megkezdődött a támadás. Az irániak elfoglalták az Ahváz-Khorramshahr út egy szakaszát, s a Karun folyó nyugati partján támadtak Khorramshahr felé. Az iráni rohamok május közepére Khorramshahr külvárosáig szorították vissza az iraki csapatokat. Miközben az irakiak az itt bekerített csapataik kimentésével foglalkoztak, ezzel párhuzamosan jelentős erőket vontak össze egy ellentámadásra. Az iráni csapatok szintén egy újabb támadásra készültek, de végül is az irakiak voltak a gyorsabbak. Támadásuk azonban egy váratlan viharban összeomlott. Ezt a szerencsét Iránban természetesen Allah csodájának tartották. Maga Khorramshahr ostroma már a hadművelet harmadik szakasza volt. Az iraki csapatok nagy részének végül sikerült a Shatt-el-Arabon átívelő hídon visszavonulni, de a város elestekor így is 12 ezer iraki katona esett fogságba.¹¹ Hogy az iráni támadást lefékezzék az iraki erők most Szolemgé térségében indítottak elterelő támadást, s bár az ellenlökés elakadt, de így is tehermentesítette a Khorramshahr térségében harcoló iraki csapatokat. A hadművelet eredményeként Irán területén szinte nem maradtak iraki egységek, s az iraki katonák harci szelleme is megtört.

Khorramshahr eleste után egy hónappal Szaddam Husszein abban a reményben, hogy Irán tűzszünetet köthet és befejezheti a háborút, bejelentette, hogy tíz napon belül kivonja csapatait a még megszállt Iráni területekről. A békülékeny hangnem és a csapatok kivonása azonban nem hozta meg a várt eredményt.¹²

---

¹⁰ IVANYENKO: id. mű: 79.

¹¹ Dunn: id. mű.

¹² Uo.

IRÁNI KÍSÉRLETEK IRAK TERÜLETEINEK ELFOGLALÁSÁRA ÉS A HÁBORÚ GYÓZTES BEFEJEZÉSÉRE

A következő iráni hadművelet célja már Baszra, a második legnagyobb iraki város elfoglalása volt. A távlati cél pedig Irán politikai célkitűzéseinek megfelelően Irak „felszabadítása” és Szaddam Husszein uralmának megdöntése. Ennek elérésére offenzívák sorozatát indította a teheráni vezetés.

A „Ramadán” hadművelet 1982 júliusában indult. A támadás 48 órás tüzérségi előkészítéssel kezdődött, s ezt egy éjszakai roham követte. Teherán mintegy 100 000 katonát, pazdart, önkéntest vetett be. Áttörték az iraki védelmet, és július 16-ról 17-ére virradó éjjel átkeltek a Shatt-el-Arabon, majd 9 km-re megközelítették Baszrát. Az iraki csapatok azonban az átkelt iráni erőket egy tűzsákba engedték benyomulni, majd bekerítették, és majdnem teljesen meg is semmisítették őket.¹³

Az iraki katonák harci szelleme ekkora már újra helyreállt, hiszen most már a hazájukat védtek. Az iraki parancsnokok pedig olyan taktikát alkalmaztak, amelyben érvényesült az iraki hadsereg technikai és képzettségi fölénye. Védelmüket mélyen lépcsőzve, műszaki akadályokkal jól megerősítve alakították ki, s az iráni betörések felszámolására, ellencsapások végrehajtására páncélos egységekből tartalékot képeztek. A külpolitikai helyzet alakulása szintén Irak túlélését segítette, mivel a Szovjetunió felújította iraki fegyverszállításait, s az USA is hajlott Irak megsegítésére.¹⁴

Az irániak az offenzíva során a már bevált eljárást követték, vagyis nagy tömegekben támadtak. Erről a technikáról a Ramadán hadművelet alatt csak az ötödik nagy rohamuk kudarca után mondtak le, s tértek vissza az erők szétbontakoztatásának hagyományos elvéhez, s az újabb támadást már így indították. Az újabb roham során kb. 20 km-t sikerült előrenyomulniuk, de egy újabb iraki ellentámadás ismét visszavetette őket. Az iráni csapatok csak az utolsó támadás alatt 2000 halottat vesztek.¹⁵

A Ramadán hadművelet végül is kudarcot vallott, de a fronton továbbra is Irán maradt a kezdeményező. 1982 őszére egy felmorzsoló jellegű állóháború

---

¹³ IVANYENKO: id. mű: 88.

¹⁴ Dunn: id. mű.

¹⁵ IVANYENKO: id. mű: 88.

alakult ki a határ teljes hosszában. Irán – számolva Bagdad előerő utánpótlás gondjaival, – a határ különböző pontjain kezdett támadásokat. 1982 októberében kezdődtek a harcok Hadzs-Omrán térségében melyek 1983 tavaszáig tartottak. Itt Irán oldalán jelentős Kurd erők is részt vettek.¹⁶

1983 elejét a harcok újabb felélénkülése jellemezte. Február 7-én indították meg az irániak a „Fadzs” (hajnal) nevű hadműveletet. Célként a Baszra-Bagdad közti út elfoglalását határozták meg. Az iraki erőknek ekkor már nem okozott meglepetést az iráni támadás, felkészülten várták, sőt időpontját is tudták. A védműveiket mélyen tagolták, s megpróbálták minél jobban kihasználni technikai fölényüket. A hadművelet alatt az iraki légierő napi 150-160 bevetést hajtott végre, (Iraknak 1983. július végére kb. 300 hadrafogható repülőgépe volt) melyeknek fele esett a harci helikopterekre. Ilyen körülmények között az iráni támadás a kezdeti előretörés után összeomlott. Az irániak mintegy 5000 halottat veszítettek, 2000 irakival szemben.¹⁷

Az újabb kudarc ellenére július-augusztus folyamán lezajlott a Hajnal-2 hadművelet. Ennek során az irániak egyszerre indítottak támadást a front középső és északi szakaszán. Középen az iráni offenzíva visszaverése után iraki ellentámadás bontakozott ki. Az iraki csapatok átlépték a határt, s blokádnál voltak több iráni települést, köztük Mehrán városát is. A támadás célja csupán Irak katonai erejének demonstrálása volt, s miután visszaverték az iráni ellentámadásokat, az iraki csapatok vissza is vonultak. Északon az irániak ismét Hadzs-Omrán térségében támadtak, de a hegyes terep itt nem tette lehetővé jelentős iráni erők szétbontakozását, ugyanakkor akadályozta az irakiakat is a technikai fölényük érvényesítésében. A térségben elkeseredett harcok dúltak. Az iraki légierő napi 200-400 bevetést hajtott végre. A front északi és középső szakaszán indított támadáshoz hamarosan egy délen indított támadás is csatlakozott. Ez volt a Hajnal-3 offenzíva. Végül is mind a három helyen kudarcot szenvedtek az iráni csapatok. De sem a sikertelenség, sem a veszteségek nem szegték kedvüket. Az újabb iráni támadás már 1983. október 25-26-án megindult, a front északi szakaszán próbálkoztak, természetesen ismét hiába.

---

¹⁶ D. HORVÁTH-TÖRÖK: id. mű: 84.

¹⁷ IVANYENKO: id. mű: 92.

1983-ban összesen négy Hajnal nevű hadműveletet indított az iráni hadsereg, melyeknek összes eredménye egy 10 km²-es terület elfoglalása volt Hadzs-Omrán térségében (Irak területe: 438 317 km²). Az iráni csapatok harci szelleme a támadó hadműveletek első szakaszához képest jelentősen romlott. De a Teheráni vezetés nem adta fel.¹⁸

1984. februárban kezdődött az évre esedékes első iráni offenzíva. Ez volt a háború kezdete óta az egyik legnagyobb iráni támadás. Teherán célja az volt, hogy a határ déli részén elvágják a Baszra-Bagdad útvonalat. A felek 200 km-es fronton legalább félmillió katonát vontak össze. Február 16-án hajnalban kezdődött a „Fadzs-5” (Hajnal) offenzíva.¹⁹ Az iráni jelentések a támadás sikeréről szóltak (több falu és két város elfoglalása), de ezt Bagdad cáfolta. Majd a teheráni rádió sikertelen iraki ellentámadásról szólt, amiről Bagdad nem tett említést. Február 22-én, nem sokkal éjfél után indult a „Fadzs-6” nevű támadás. A támadási irányok a front középső szakaszán Dehlorántól délre, illetve Bostánnál voltak. Az offenzíva 90 km szélességben folyt. Az offenzívák során az utat végül is nem sikerült elvágniuk az iráni egységeknek, de sikerült hídfőállást foglalniuk a Madzsun-szigeteken.²⁰ A támadások abbamaradása után mindkét fél erősen lőtte és bombázta a másik állásait. Az iraki csapatok szerették volna visszafoglalni a szigeteket, de az irániak szívósan tartották megszerzett pozícióikat (a Madzsun-szigetek alatt volt Irak olajkészletének egytizede).

A „TANKHAJÓ HÁBORÚ” KEZDETE 1984-BEN

A háború menete eddig a megszokott mederben zajlott. A sorozatos iráni támadások elvérezték Irak technikai és harcászati fölénye ellenében. Ez az év viszont újat hozott, bár nem a szárazföldi harcok menetében.

A februári iráni támadás után Irak bejelentette, hogy blokádnak alá veszi az Iránhoz tartozó Kharg-szigetet, s a Perzsa-öböl északkeleti zónáját hadműveleti övezetté nyilvánította (az iráni olajexport mintegy 90%-át a Kharg-szigeten hajózták be). Válaszul Irán kilátásba helyezte a Hormuzi-szoros lezá-

---

¹⁸ Uo. 94.

¹⁹ Hajnal-6. Magyarország, 84/10. 7.

²⁰ Uo. 7.

rását (de erre a háború alatt nem került sor). Ezekkel az eseményekkel a háború új szakasza kezdődött meg, az úgynevezett „tankhajó háború”.

A háború gazdasági alapját mindkét fél számára az olaj exportja jelentette. De az iraki olajkitermelés a békeállapottal összevetve az egyharmadára esett vissza,²¹ ugyanis 1982-ben a Szír-Iráni gazdasági egyezmény alapján Szíria lezárta a területén keresztülhaladó szír-iraki olajvezeték, az iraki olajkikötők pedig a harcok miatt megbénultak.²² Bagdad helyzetén csak némileg enyhített, hogy szövetségesei, Kuvait és Szaúd-Arábia napi 350 000 hordónyi olajat, mint iraki olajat értékesített. Irak kénytelen volt bővíteni a Törökországon keresztülhaladó csővezeték, és hozzákezdtek egy Szaúd-Arábián keresztül a Vörös-tengerhez futó vezeték kiépítéséhez is. Ezeknek a megvalósulásához viszont idő és főleg sok pénz kellett. Irak tehát átmenetileg olajexportját tekintve gazdasági hátrányba került Iránnal szemben, hiszen Irán az Öböl partján fekvő, s harcoktól nem sújtott kikötőin keresztül nyugodtan folytathatta olajexportját. Ezért ellenlépésként Irak elkezdte támadni az Öbölben az iráni kikötőkbe tartó tartályhajókat. Az első ilyen támadások már 1981-ben bekövetkeztek, de csak 1984-től váltak igazán veszélyessé.

Irak ugyanis április közepétől támadni kezdte a Kharg-sziget felé tartó tankhajókat. Iránnak hasonló célpontjai nem voltak, hiszen az iraki olaj csővezetéken távozott,²³ így válaszként Irak szövetségeseinek a hajói – elsősorban Kuvait és Szaúd-Arábia – ellen intézett hasonló támadásokat. Fennállt a konfliktus kiszélesedésének veszélye, melynek jeleként június 5-én a szaúdiak lelőttek egy iráni Phantom F-4-es harci repülőt.²⁴

A „TÜZÉRSÉG MÁRCIUSA”

A felek a következő évben sem akartak kifogni az ötletekből. A harcok eddig tulajdonképpen egy 80-120 km-es határövezetre korlátozódtak, s a két hátország lényegében sértetlen maradt (nem érték légitámadások a két fővárost, az

---

²¹ RÉTI ERVIN: *Csőbörből Öbölbe*. Magyarország, 84/22. 8.

²² Egyedül nem megy?! *HVG* 86/27. 14–15.

²³ GÖMÖRI ENDRE: *Az Öböl*. Magyarország, 87/33. 5.

²⁴ Lélegzetvétel? *Magyarország*, 84/26. 10.

utakat, gazdasági létesítményeket, raktárakat). Még 1984 júniusában mindkét fél kötelezettséget vállalt, hogy nem támad polgári célpontokat,²⁵ s ezt eddig be is tartották. De elérkezett 1985.

Március 5-én, miután az irániak előzőleg már felszólították Baszra lakosait a város elhagyására, megkezdtek a város bombázását. Az irakiak válaszul 24-30 iráni városra mértek ellencsapást (Dezful, Ahváz, stb.). Irán azt állította azonban, hogy már Baszra bombázása is válasz volt Ahváz március 4-ei bombázására.²⁶ Az első célpontok után újabb és újabb városokat ért támadás, köztük Tabrizt, Iszfahánt, illetve újra és újra Baszrat. Bagdadot március 11-én, Teheránt március 14-én bombázták először. Teherán Bagdad támadásakor föld-föld rakétákat is bevetett. Ezeket a szórványos bombázásokat 2-3 iraki vagy iráni gép hajtotta végre, így a második világháború szőnyegbombázásainak a méreteit meg sem közelítették.

ÚJABB IRÁNI OFFENZÍVA

A szárazföldi hadműveletek is kiújultak. Március 11-én Teherán megkezdte a „Badr” fedőnevű támadását (a próféta egyik csatájának a neve). A hadszíntér a Havize mocsárvilág volt, mely a Tigris két oldalán húzódik. A hadművelet célja, hogy a csapatok beékelődve a 3. és 4. iraki hadtestek közé, Al Amarah környékén elérjék a Tigrist, átkeljenek rajta, s biztos hídfőállásokat építsenek ki a másik parton (ezzel esetleg elvághatták volna a Baszra-Bagdad útvonalat). Körülbelül 5 hadosztály és 9 dandár vett részt a támadásban 120 000 fővel. Az átmeneti iráni sikerek után – melyek során az iráni egységeknek sikerült egy-két helyen hídfőt létesíteniük a folyó túlszárnyán – az irakiak sikeres ellentámadást indítottak s visszaszorították az iráni csapatokat. A háború eddigi egyik legvéresebb ütköztette volt ez. Nyugati becslések szerint a két fél összesen kb. 43 000 halottat veszített a harcok során.²⁷

Közben március 18-án Irak bejelentette, hogy nem felel az iráni légtér bizton-

---

²⁵ A tűzérség márciusa. *Magyarország*, 85/13. 9.

²⁶ Uo. 9.

²⁷ Öböl háború. *Magyarország*, 85/23. 9.

ságáért. Teheránban az Iszlám szerint március 21-én tartották az újévet, de az ünnepséget légiriadó zavarta meg.²⁸ A szárazföldi harcok lassan elcsitultak, s április elején a „városok háborúja” is alábbhagyott. Ennek érdekében az ENSZ is fellépett. A felek lassan ismét visszatértek az állóháború, és a korlátozott légi tevékenység korszakához. Majd az Iszlám Konferencia Szervezete felhívta a feleket, hogy a Ramadán alatt tartsanak tűzszünetet (a harcosok számára egyébként nem kötelező a böjt). Ám érdekes módon ez a harcok újbóli felélénkülését hozta.

Irak elfogadta a fegyverszünetet, de Irán nem, így később Bagdad is visszalépett, és hét hetes megszakítás után újrakezdődött a városok bombázása. Az első célpontok erőművek, szivattyúállomások voltak, majd ismét sor került a fővárosok bombázására, illetve a kuvaiti emír ellen elkövetett merénylet ürügyén 6, mélyen Irán belsejében fekvő várost támadott az iraki légierő.²⁹

A június újabb légi támadásokat hozott, köztük a Teherán elleni eddigi legsúlyosabbat. Szintén júniusban jelenti be Bagdad, hogy helikopterekkel támogatott szárazföldi erői több szigetet is elfoglaltak a Havize mocsarakban, s több iráni ponton és híd került a kezükre.

1985 szeptemberéig az olajcsatában 143 külföldi hajót ért találat, s Irak a Kharg-sziget ellen eddig 5 légitámadást indított (a szeptember 5-i alkalmával 4 tonna bombát dobtak a szigetre). A front a nagy déli iráni támadás összeomlása után újra elcsendesedett. Az 1985-ös évben az erőviszonyok a következő képpen alakultak: az iraki hadsereg 642 000 emberével szemben iráni oldalon 555 000 ember tartozott a reguláris erőkhöz és 250 000 az Iszlám Gárdához. A haditechnika szempontjából a légierőnél 6:1, a páncélosoknál 5:1, és a tüzérségnél 3:1 volt az iraki fölény.³⁰

VÁRATLAN IRÁNI SIKEREK 1986-BAN

Az év eleje ismét a harcok felélénkülését hozta a már szokásos iráni offenzívával, viszont váratlan iráni sikerekkel. A „Val Fadzsr-8” (Hajnalpír vagy Hajnal) február 9-én indult. A 77. iráni hadosztály az éjszaka leple alatt, heves, oly-

---

²⁹ A tüzérség márciusa. Magyarország, 85/13. 9.

³⁰ Öböl háború. Magyarország, 85/23. 9.

³¹ RÉTI ERVIN: Hatodik esztendő. Magyarország, 85/38. 7.

kor viharos esőzések közepette átkelt a Shatt-el-Arab déli szakaszán. Majd az iráni erők elfoglalták Umm-er-Raszász szigetét, és február 11-én bevették Fao városát;³¹ összesen mintegy 325 km²-t foglaltak el az iráni csapatok.³² Ez volt a legmélyebb benyomulásuk iraki területre a háború kezdete óta.

Az esős évszak akadályozta az iraki páncélosok és a légierő bevetését. Az irániak az elfoglalt területen állásokat létesítettek a Hor Abdallah folyónál a kuvasi Bubjan szigetekkel szemben is (Teherán ugyan biztosította Kuvait területi sérthetetlenségét, de megtorlást helyezett kilátásba, ha nem védik meg a szigetet Iraktól, engedélyezik iraki csapatok mozgását). Irak a stratégiaileg értéktelen terület visszaszerzése érdekében bevetette tartalékai egy részét, köztük elitalakulatokat (az elnöki gárda egységeit) is. Ez Iránnak kedvezett, hiszen az előerő veszteségeket Teherán jobban bírta. A várost viszont így sem sikerült visszafoglalniuk az iraki csapatoknak. Sőt ezen a kis területen kikiáltották az „Iraki Iszlám Köztársaságot” egy iraki ajatollah irányításával.³³

Az irakiak májusban indították meg négy év óta az első támadó hadműveletüket az iráni siker ellensúlyozására. Az offenzíva közvetlen célja Mehrán városának elfoglalása volt, mely 1 km-re fekszik az iráni határon túl. A város stratégiaileg jelentéktelen volt, Teherán még helyőrséget sem állomásoztatott benne. Az iraki csapatok így nagyobb nehézség nélkül el tudták foglalni Mehránt és azt tervezték, hogy itt meg ők kiáltanak ki egy iráni ellenkormányt. A júliusban megindult ellentámadás eredményeként viszont visszafoglalták a várost az iráni erők. Az iraki offenzíva így kudarccal végződött. Még ebben az évben az iráni erők a front északi szakaszán is támadást indítottak, iraki kurd erők támogatásával. Augusztus 2-án Szaddam Husszein nyílt levélben tett békeajánlatot Teheránnak, amit Iránban a gyengeség jeleként értékelték.

A 1986-os évig az iraki légitámadások tulajdonképpen nem bírták megbénítani a Kharg-szigeti olajterminált. Iraknak ugyanis, bár sok korszerű harci repülőgép állt a rendelkezésére, kevés kiképzett pilótája volt. A pilóták nem merték vállalni a kockázatos légi támadásokat, s ezért bombákat nagy magasságból dobták le, kevés eredménnyel. Ebben az évben viszont átszervezték az

---

³¹ A határ. *Magyarország*, 86/8. 8.

³² MAKAI GYÖRGY: Kallódó évek. *Magyarország*, 86/33. 7.

³³ Uo. 7.

iraki légierőt és új, külföldön jól kiképzett pilótákat vetettek be, minek következtében a bombázások eredményesebbek lettek. 1987 elejére az iráni olajexport a felére esett vissza, napi 6-800 000 barell-re (Bagdad napi 1,6-1,7 millió barellt exportált ebben az időben).

Az iraki légi fölény ekkor 8:1 arányú volt a gépek számát tekintve, Irak 615 harci repülőgéppel, 65 szállító repülőgéppel és 435 helikopterrel rendelkezett. A teheráni olajexport visszaesésével a háború gazdasági háttere került veszélybe.³⁴

1987, AZ UTOLSÓ IRÁNI OFFENZÍVÁK

Az 1987-es év elejére esedékes nagy iráni offenzíva tulajdonképpen már 1986 végén megkezdődött. 1986. december 24-én Irán megindította Baszra térségében a „Kerbala-4” offenzívát. Az iráni erőknek sikerült bizonyos területi nyereségre szert tenniük a várostól délre. Átkeltek a Shatt-el-Arabon és Baszratól 18 km-re délre, Abu el Kashibnál hídfőállást létesítettek az iraki parton. Kiszélesíteniük azonban már nem sikerült.

A „Kerbala-5” nevű támadás 1987. január 6-án kezdődött. Közvetlen célként az iraki hadsereg jelentős erőinek a felmorzsolását jelölte meg a teheráni vezetés. A harcok főleg Baszra körzetében zajlottak. A támadás következtében a frontvonal 10 km-re megközelítette Baszrat, és az iráni erőknek sikerült elfoglalniuk Halamseh városát (Baszra eleste lélektanilag rendkívül súlyos hatással lett volna Irakra, s bevétele után esetleg ellenkormányt is felállítottak volna). A terepviszonyok a térségben a védőknek kedveztek, s az évek során jelentős erődítményrendszert építettek ki az iraki csapatok. Azonkívül itt állomásozott a 3. iraki hadtest is, melyet az elitalakulatok közé soroltak. A harcok során az iraki harci repülő és helikopterek napi 600 bevétést hajtottak végre.

Január 13-án megindult a „Kerbala-6” is. A támadásra Mandalitól északra – mintegy 120-150 km-re Bagdadtól – került sor. A cél itt inkább az erők megosztása volt, mintsem az áttörés. Ezzel az offenzívával együtt az iráni csapatok 20 nap alatt 3 nagy támadást hajtottak végre.

---

³⁴ MAKAI GYÖRGY: Párhuzam. *Magyarország*, 87/22. 10.

A harcok során a két fél összes veszteségét 96 000 halottra becsülték. A frontok megélénkülésével párhuzamosan kiújult a városok háborúja is. Irán föld-föld rakétákkal támadta Bagdadot, míg Iraknak a légierije bombázta Teheránt és más városokat (a hadijelentésekben természetesen katonai célpontokról volt szó).³⁵

A HÁBORÚ KISZÉLESEDÉSÉNEK A VESZÉLYE

Irán továbbra sem tudott megfelelően válaszolni az olajexportját ért sikeres iraki támadásokra, ezért fokozta az Irakkal szövetséges államok tankhajóinak a támadását. Ennek következtében a tankhajó-háború egyre hevesebb lett, s ez lett az első év, amikor Irán hajók elleni támadása meghaladta az irakit. 1987 februárjában Teherán bejelentette, hogy megbünteti Kuvaitot, mivel az Irakot támogatta. Az iráni légitámadások elsősorban a kuvaiti és a szaúd-arábiai kikötőkbe érkező, illetve az onnan távozó hajókat érték. Kuvait szorongatott helyzetében ez év áprilisában az Egyesült Államokhoz – az Öbölben ekkor 9 amerikai hadihajó volt³⁶ –, és a Szovjetunióhoz fordult segítségért. Kuvait a Szovjetuniótól azt kérte, hogy hajói szovjet zászló alatt futhassanak, az Egyesült Államoktól pedig, hogy 12 tartályhajójuk (a kuvaiti tanker flotta több mint a fele) amerikai zászló alatt hajózhasson. A Szovjetunió ehelyett 3 tankerjét bérbe adta Kuvaitnak, s védő kíséretet biztosított melléjük. Az Egyesült Államok kedvezően fogadta a kérést, de ekkor még nem egyezett bele a kuvaiti hajók átlobogozásába. A térségben ekkor már öt államnak voltak hadihajói (Egyesült Államok, Franciaország, Nagy-Britannia, Szovjetunió, és Pakisztán), s erőik fokozatosan növekedtek.

Május 18-án két iraki repülőgép megtámadta a Stark nevű amerikai fregatot. A támadásban 37 tengerész meghalt, további 21 pedig megsebesült. A hajó nem alkalmazta elhárító rendszereit. Az incidens után az Egyesült Államok elfogadta a kuvaiti kérést, és 11 kuvaiti tartályhajót átlobogóztak, ezek a hajók amerikai védőkíséretet kaptak.

---

³⁵ Kerbala-sorszárok. *Magyarország*, 87/5. 7.

³⁶ ESZES TIBOR: Kockázatnövekedés. *Magyarország*, 87/30. 9.

1987. július 20-án a Biztonsági Tanács meghozta 598. számú határozatát, mely követelte a tűzszünetet és a békétárgyalások megkezdését, s javasolta, hogy nemzetközi bizottság vizsgálja ki, ki a felelős a háború kirobbantásáért. Irak elfogadta a határozatot, de Irán nem adott rá választ. Teherán részéről nem hangzott el sem igen, sem nem a tűzszüneti felhívásra.³⁷

Július 22-én először hajóztak kuvaiti tartályhajók amerikai lobogó és védőkíséret alatt, aminek következtében a nemzetközi helyzet az Öbölben igen feszültté vált, hiszen Irán már azt is békesértőnek tekintette, hogy amerikai hadihajók állomásoztak a térségben.³⁸ Most pedig egyenesen az ellenségeit védte az amerikai flotta.

A BT határozatát követő átmeneti lanyhulás után ismét felerősödtek a harcok. Bagdad a tűzszüneti javaslat iráni elutasítására hivatkozva felújította a másik fél olajlétesítményei elleni támadásait. Mivel az idei esztendőben Iraknak először sikerült felülmúlnia az iráni olajkivitelt, ezért fokozott jelentőségre emelkedett az Öbölben folyó tanker háború (1987-ben 178 hajót rongáltak meg vagy süllyesztettek el)³⁹. A feszültséget tovább fokozta, hogy július 31-én Mekkában vérfürdőt rendeztek iráni zarándokok között.

Növelte a bizonytalanságot az idegen flották fokozódó jelenléte is. Az amerikai erők hamarosan 47 hadihajót, és 25 000 embert számláltak (közéjük tartozott a Missouri csatahajó, és ide készült az Iowa csatahajó is). A második legnagyobb erejű a francia kontingens volt 14 hajóval (köztük a Clemenceau repülőgép-hordozó 40 repülőgéppel), 4000 emberrel. Anglia már a háború kezdete óta itt állomásoztatta az Armilla-őrjáratot (2 fregatt, 1 romboló, 1 üzemanyagotöltő hajó), de most ide irányították a Tupperware egységet is (4 aknakuatató, 3 kísérő hajó). Más országok, köztük a Szovjetunió hajóival együtt, hetvennél több nem térségbeli hajó volt már ekkor itt.⁴⁰

A térség ingatag helyzetére az sem hatott stabilizálóan, hogy a konvojokat kísérő amerikai hadihajók maguk szabták meg a feltételeket, s nyílt rádiócsatornákon állandóan közölték, hogy milyen távolságon belülre nem engednek hajót a konvojok közelébe.

---

³⁷ MAKAI GYÖRGY: Kis igazságok. *Magyarország*, 87/39. 4.

³⁸ VÁRAI GYÖNGYI: Öbölálmok. *Magyarország*, 87/13. 11.

³⁹ MAKAI GYÖRGY: Tervek és tények. *Magyarország*, 88/6. 7.

⁴⁰ MAKAI GYÖRGY: Kis igazságok. *Magyarország*, 87/39. 4.

Ilyen körülmények között szeptember-október folyamán amerikai-iráni tengeri incidensekre került sor, melyek során amerikai helikopterek elsüllyesztettek 3 iráni naszádot. Ezután átmenetileg enyhült az amerikai-iráni összecsapás veszélye. Irán ugyanis Kuvait felé fordult s október 22-ével kezdve, egyetlen hét alatt 3 iráni rakétatámadás is érte az országot. Teherán a „Selyemhernyó” típusú kínai rakétákkal (hatótávolsága 75 km) a Fao-félszigetről lőtte többek közt a „Tengeri sziget” olajterminált (az egyetlen, melyről a szupertankerekbe olajat lehetett átszivattyúzni), és egyéb célpontokat. Kuvait ellenlépésként Hawk légvédelmi rakétákat kezdett telepíteni a közeli Fajlaka-szigetre.⁴¹

Végül október 26-án az USA kereskedelmi embargót rendel el Irán ellen, s feloldását az 598. számú határozat elfogadásához kötötte. Bár az Egyesült Államok által szorgalmazott teljes embargó gyakorlatilag megvalósíthatatlan volt, Iránt így is súlyosan érintette, ugyanis eddig az USA második legnagyobb olajszállítója volt (értéke meghaladta az évi fél milliárd dollárt).

A HÁBORÚ UTOLSÓ ÉVE

Iránban egyre nehezebb volt a sorozás. 1987-ben 500 000 új katonát akartak besorozni, de csak a felét sikerült kiállítaniuk. Ezért 1988. január 5-én 24 hónapról 28 hónapra emelték a katonai szolgálat idejét. Teherán állandó, de korlátozott nyomást fejtett ki az egész front mentén.⁴² Ennek enyhítésére Irak felújította a városok elleni harcát (1987 január-februárban volt az utolsó ilyen párbaj).

1988. február 27-én iraki vadászbombázók támadták Teheránt, mire válaszul 28-án Bagdadban két iráni rakéta csapódott be. Bagdad február 29-én újabb fejezetét nyitotta meg a „városok háborújának”. Ezen a napon ugyanis Irak rakétákkal támadta Teheránt, majd később más városokat is (az iraki rakéták eddig nem érték el Teheránt, mivel hatótávolságuk 300 km volt, míg Teherán 500 km-re fekszik az iraki határtól). Az új iraki rakéták neve Husszein lett, a siíták 3. imámja után. Teherán az iraki rakétatámadásokra nem a várt módon a nagy offenzíva megindításával válaszolt – így az iráni hadsereg ismét elvérzett volna,

---

⁴¹ MAKAI GYÖRGY: Megkötött kezek. *Magyarország*, 87/45. 9.

⁴² MAKAI GYÖRGY: Rakéták a városokra. *Magyarország*, 88/12. 8.

– mivel Teheránnak ekkor már nem volt fölösleges katonája, szintén rakétákkal kezdte támadni Irakot. 1988. áprilisában a hosszú évek után végül is a fronton is változás következett be. Az iraki csapatok támadásba lendültek, s az iráni hadsereg 1982 óta először szorult defenzívába. Az április 15-én kezdődő „Ramadan” hadművelet során kevesebb, mint 48 óra alatt az iraki csapatok visszafoglalták a Fao félszigetet, s visszavetették az ellenséget a Shatt-el-Arab túlsópartjára. Majd május 25-én felszámolták az iráni állásokat a Shatt-el-Arab nyugati partján Shalamchehnél is. Június 19-én pedig már Irán területére hatoltak be az iraki csapatok, amikor újból bevették Mehrán városát. Majd hat nappal később visszafoglalták Madzsun-szigeteket is.⁴³

Még áprilisban újabb amerikai-iráni incidensekre került sor. Az iráni provokációkra válaszul amerikai hadihajók elpusztítottak két iráni olajplatformot, elsüllyesztettek vagy megrongáltak hat iráni hajót. Júliusban pedig északon is támadásba lendültek az iraki egységek, és Teherán kénytelen volt visszavonulni az összes elfoglalt iraki területről.⁴⁴

1988. július 3-án az amerikai Vincennes hadihajó tévedésből lelőtte az Öböl fölött repülő iráni Airbus utasszállító repülőgépet, mely támadásnak 290 személy esett áldozatul.⁴⁵ A gazdasági problémák, a nemzetközi elszigeteltség és a katonai vereségek hatására július 18-án Irán elfogadta a Biztonsági Tanács 598. számú fegyverszüneti határozatát. De ennek ellenére Bagdad mozgósított, és átfogó támadásra készült, Irán pedig megpróbált ismét önkénteseket toborozni szétzilált frontvonalának stabilizálására.

Most Irak késlekedett a fegyverszünet elfogadásával s erejét fitogtatva csapatai iráni területre hatoltak be (Iraknak ekkor már lényegesen több embere volt fegyverben, mint a háromszor akkora lakosságú Iránnak). Végül is a hadviselő felek kéthetes, külügyminiszteri szintű tárgyalásai augusztus 8-án a fegyverszünet kezdetének a megállapítására vezettek. A fegyverszünet 1988. augusztus 20-án kezdődött, de a hadműveleteket már ez előtt abbahagyták. A békétárgyalások augusztus végén kezdődtek meg Genfben. A megegyezést a szomszédos államok, és az ENSZ segítette elő.

---

⁴³ Dunn: id. mű.

⁴⁴ MAKAI GYÖRGY: Holtpont után. *Magyarország*, 88/34. 5.

⁴⁵ VÁRKONYI TIBOR: Diplomáciai aknamező. *Magyarország*, 88/31. 8.

A háború végére az iraki hadsereg egyértelműen fölénybe került ellenfelével szemben, s a térség vezető katonai hatalma lett. Ennek azonban súlyos ára volt. Bár Irakot szövetségesei (főleg Kuvait és Szaúd-Arábia) jelentős anyagi támogatásban részesítették – becslések szerint 180 milliárd dollár értékben⁴⁶ –, a háború végére így is, mintegy 60 milliárd dollárnyi adósságot halmozott fel.⁴⁷ Irán helyzete a háború alatt jóval nehezebb volt. Fegyvert jószerével csak a fekete piacon tudott vásárolni, természetesen jóval drágábban.⁴⁸ A háborúhoz szükséges összegeket javarészt saját maga préselte ki a gazdaságából. Hiteleket nemigen vett fel, így adóssága csak kb. 5 milliárd dollárt tett ki, viszont a hazai ellátás tönkrement, a legfontosabb cikket jegyre adták és 70%-os volt az infláció.⁴⁹ Iránnak a háborús kiadások évente 8-9 milliárd dollárjába kerültek.⁵⁰ Nemzetközileg szinte teljesen elszigetelődött, csupán Szíria és Líbia volt vele jó kapcsolatban. A háború utolsó évében látványosan jelentkező katonai gyengeség mellett a gazdasági bajok, és a nemzetközi elszigeteltség volt az, ami végül is a tűzszünet elfogadására készítette Iránt.

A háborúban a becsült összes veszteség a harcok során mintegy 200 000 iraki, és 300 000 iráni halott, és 600 000 iráni, és 400 000 iraki sebesült. Ezek a számok ugyan kisebbek, mint az egyes offenzívák végén közzétett becslések eredményei, de így is mutatják, hogy ez volt az egyik legvéresebb háború a második világháború óta.

A KURDOK

Az irak-iráni háborúval párhuzamosan egy másik háború is folyt a térségben. Ezt a háborút az iraki és az iráni hadseregek vívták a kurd felkelők ellen. Mindkét államban jelentős kurd kisebbség él. Irakban a lakosság 23%-át, Iránban 10%-át adják.

---

⁴⁶ RÉTI ERVIN: Látótávolság. *Magyarország*, 87/36. 5.

⁴⁷ Ugrásra készen. *HVG*, 88/30. 10.

⁴⁸ MÉSZÁROS GYÖRGY: Ki bírja tovább? *HVG*, 86/50. 12–13.

⁴⁹ Számháború. *HVG*, 88/35. 15–16.

⁵⁰ Egyedül nem megy?! *HVG*, 86/27. 14–15.

1979-ben Iránban a sah bukása lehetőséget kínált a kurdoknak, hogy autonómiát követeljenek, a kurd vezetés azonban megosztott volt. A következő hónapokban tárgyalások és fegyveres összecsapások zajlottak a felek között. Végül '79 júliusában az iráni hadsereg elfoglalta Mahabad és Sardash városát, de a kurdok ennek ellenére nem szenvedtek döntő vereséget, és hamarosan hozzákezdtek területeik visszafoglalásához. Az Irak-iráni háború kezdetére így mintegy 192 000 km² volt a kezükben Irán területéből.

Irakban a hatvanas évek óta folyamatosan háború dúlt a hadsereg és a kurdok között, melyben körülbelül 300 000 ember vesztette el az otthonát, és 60 000-en meghaltak vagy megsebesültek. Végül 1970 márciusában Bagdad békét kötött a kurdokkal. A nyugalom nem tartott sokáig. 1974-ben a kurdok iráni támogatással újramezték a harcot, s e harcok intenzitása egyre fokozódott. A teheráni vezetés az algíri egyezményben viszont megvonta támogatását az iraki kurdoktól, így a felkelés hamarosan összeomlott. A felkelés eredményeként 600 000 ember elvesztette otthonát, 50 000-en pedig meghaltak és megsebesültek. A kurdokat az iraki vezetés ezután „mintafalvakba” telepítette át.

Az iraki-iráni háború újra lehetőséget adott arra, hogy a kurdok független enklávét alakítsanak ki, ám a határ két oldalán élő kurdok nem tudtak meg egyezni. Az Irán területén élő kurdok nem tudták kihasználni az 1980-as iraki támadást, s Iránban 1984-re gyakorlatilag felszámolták a kurdok ellenőrzte területeket. E harcokban becslések szerint 27 000 kurd vesztette életét, de ebből csak 2500 volt a katona. A kurdok területeik elvesztése után a speciális éjszakai rajtaütésekre tértek át.

Az iraki kurdok sikeresebbek voltak. A háború alatt a Kurd Demokrata Párt és a Kurdisztáni Hazafias Unió egységei megbénították az iraki hadsereg egynegyedét, és megakadályozták az iraki csapatok sötétedés utáni mozgását. A háború után viszont az iraki csapatok jószerevével kiűzték a kurd erőket iraki Kurdisztánból. Sikereik titka a gáz, a bombázás, és az a fenyegetés volt, hogy mindenkit agyonlőnek, akit tiltott területen találnak. Még a háború alatt 1988. március 16-án a főként kurdok lakta Halabja városát vegyi fegyverekkel megtámadták s a támadás során 6350 embert – javarészt polgári személyt – öltek meg. 1988. augusztus végére több mint 3000 falut töröltek el a föld színéről az iraki csapatok. Több mint 60 000-en menekültek Törökországba és ugyanannyian Iránba. A kurd kérdést tehát a háború végére látszólag mindkét fél „megoldotta”.

A HÁBORÚ, MINT ÜZLET

A két szenvedő fél kivételével minden fegyverszállító országnak jó üzlet volt a háború. A háború alatt mintegy 50 állam szállított fegyvert a két államnak. Kína például a T-69-es harckocsijából több száz darabot adott el Iraknak, míg Iránnak több mint ezer darabot szállított, de adott el Kína Iránnak F-5, F-6, F-7 típusú harci repülőgépeket is és különböző fajta rakétákat. A francia Mirage F.1 típusú repülőgépnek Irak volt a legnagyobb külföldi megrendelője, s a 100 darabon felüli megrendelés különböző változatokból állt. Vásárolta és használta Irak a szintén francia AM.39 Exocet hajó elleni rakétákat is. Sőt a franciák amíg nem tudták szállítani a Mirage F.1-et, kölcsönadták az iraki légierőnek 5 darab Super Etendard típusú repülőjüket, amikkel Irak megkezdhetette a tankhajók elleni háborúját 1984-ben. A legnagyobb fegyverszállító azonban a Szovjetunió volt. De természetesen nem maradt ki a fegyverszállításokból az Egyesült Államok és Izrael sem, akik a velük ellenséges viszonyban lévő Iránnak szállítottak titokban fegyvert.⁵¹

Felhasznált irodalom

- BOKOR IMRE – PAPP IVÁN – VÁRHEGYI ISTVÁN: *Elektronikus hadviselés*. Budapest, 1992, Műszaki Könyvkiadó.
- DAVID MILLER: *Korszerű harckocsik és harcjárművek*. 1994, Kossuth Könyvkiadó.
- Etnikumok Enciklopédiája* 1993, Kossuth Könyvkiadó.
- D. HORVÁTH PÁL – TÖRÖK LÁSZLÓ: *Olaj és háború*. Budapest, 1986, Zrínyi Katonai Kiadó.
- MIKE SPICK – TIM RIPLEY: *Korszerű harci repülőgépek* 1993, Kossuth könyvkiadó.
- Officina Világévkönyv* 94/95. Officina Nova.
- VLADYIMIR IVANYENKO: *Islám, hadsereg, politika*. Budapest, 1985, Zrínyi Katonai Kiadó.

---

⁵¹ ANTHONY H. CORDESMAN – ABRAHAM R. WAGNER: *The lessons of Modern war. Volume II: The Iran-Iraq war*. Boulder and San Francisco, 1991, Westview Press. 354–355.

DILIP HIRO: *The Longest War*. New York, 1991, Routledge.

ANTHONY H. CORDESMAN – ABRAHAM R. WAGNER: *The lessons of Modern war*.

Volume II: The Iran-Iraq war. Boulder and San Francisco, 1991, Westview Press.

J. NAGY LÁSZLÓ – FERWAGNER PÉTER ÁKOS: *Az arab országok története: 1913–2003*. Szeged, 2004, Jatepress.

EFRAIM KARSH: *The Iran-Iraq War 1980–1988*. 2002, Osprey Publishing.

TOM COOPER – FARZAD BISHOP: *Iran–Iraq War in the Air 1980–1988*. Atglen, 2000, Schiffer Military History.

JANCSÁK CSABA

Az átalakuló magyar tanárképzés és a felsőoktatási hallgatók világának változásai*

TRENDEK AZ EURÓPAI FELSZŐOKTATÁSBAN ÉS PEDAGÓGUSKÉPZÉSBEN

Európa új formája – az úgynevezett tudás alapú társadalom – egyre inkább testet ölt, s mindennek a folyamatnak központi szereplője a felsőoktatás. Először az 1999-es Bolognai Nyilatkozat szögezte le, hogy a folyamat fontos célja egy Európai Felsőoktatási Terület kialakítása. E szándékot a felsőoktatásért felelős európai miniszterek 2003-as berlini találkozóján is megerősítették Az egyetemek szerepe a tudás Európájában címmel. A reformok előfeltétele azonban nem csak a tanulmányi rendszer megváltoztatása, hanem bizonyos korlátok legyűrése, amik a tanulást övező különböző társadalmi, gazdasági körülményekből fakadnak a bolognai folyamathoz csatlakozott országokban. Éppen ezért sürgős e társadalmi, gazdasági dimenziók láthatóvá tétele – megkönnyítendő beépítésüket az európai felsőoktatási térség megtervezésével kapcsolatos párbeszédbe. A politikai küzdőtér szereplői az európai felsőoktatás ezen dimenziójára sokkal később lettek figyelmesek (Az európai felsőoktatási térség társadalmi dimenzióinak fölfedezése, 2003, Athén), és végül új politikai célként fogalmazták meg a Bolognai Folyamat továbbfejlesztése kapcsán. A 2003-as úgynevezett Berlini Kommunikében a felsőoktatás társadalmi dimenzióját már hivatalosan is megemlítették a Bolognai Folyamat munka-programján belül, mint valami mindenben átívelő művelési irányt. A későbbi vitákban bekerült a köztudatba, hogy a versenyképesség növelésének szükségességét egyensúlyba kell hozni a felsőoktatási térség szociális kondícióinak fejlesztési céljával (Az európai felsőoktatási térség társadalmi dimenziója és a világméretű verseny, 2005, Párizs).

A szakemberek számára az is világossá vált, hogy komoly vita csak akkor bontakozhat ki, ha új információk állnak rendelkezésre a társadalmi dimenzió kérdésköréről, mely információs bázist az 1997-ben induló Eurostudent¹ program, mint a változó társadalmi dimenzió folyamatos megfigyelésének egyik alapvető eszköze látja el. A program célja lényegi információk továbbítása az európai diáklét szociális-gazdasági állapotáról, illetve az információhalmaz összevethető indikátorokká sűrítése. A kutatók kiemelik, hogy a fölismerések relevanciája azon múlik, mennyire hasznosítják az indikátorokat a politikai irányvonalak kijelölésekor. A jelentéseket olvasva azt látjuk azonban, hogy a kutatásba bevont országok közül csak néhányban sikerült cselekedni valamit a társadalmi csoportok közötti hasadékok betöméséért, és a társadalmon belüli egyenlőtlenségek továbbra is korlátozzák a diákokat szabad mozgásukban. (Eurostudent 2005) Ugyanakkor az európai hallgatófinanszírozási rendszerek országról országra egyértelmű strukturális különbségeket mutatnak. Még ha csak a tizenegy érintett országot látjuk is, ha csak annyit veszünk alapul, hogy mekkora összeg fölött rendelkezhet egy diák tanulmányai ideje alatt – számottevő minőségi különbségek mutatkoznak. Ha viszont a hallgatófinanszírozás strukturális elemeit vetjük össze, az egyik oldalon a teljes eltartottság (szülői anyagi háttér, együtt lakás, stb.), míg a másik oldalon a szinte teljes önellátás (diákmunka) jellemzi a mérleg két oldalát, miközben a hagyományos függés – mint a szülőktől függés vagy a teljes körű állami támogatás – számos uniós országban mutat csökkenő tendenciát. A hallgatók támogatási rendszereiben egyaránt megfigyelhetjük a közvetett (pl. adókedvezmény) és a közvetlen támogatás (ösztöndíj, diákhitel) jelenlétét, ez utóbbi elsősorban a felsőoktatásba kerülés nem hagyományos útjait nyitja meg a nem

---

¹ A kutatás vezetői Klaus Schnitzer, Eva Küster és Elke Middendorff (HIS Hochschule-Informationen-System, Hannover, Németország). Az EUROSTUDENT projekt az oktatáspolitikai mezőben releváns információk „kitermelését” tűzi ki célul a diákélettel kapcsolatos nemzetközi (társadalmi és gazdasági) adatok összevetése során. A 2000-es vizsgálatban kilenc uniós tagállam (Ausztria, Belgium, Finnország, Franciaország, Hollandia, Írország, Németország, Olaszország, Portugália) vett részt. A második vizsgálatba már több ország kapcsolódott be: Ausztria, Egyesült Királyság (Anglia és Wales) Finnország, Franciaország, Hollandia, Írország, Lettország, Németország, Olaszország, Portugália és Spanyolország. További 14 ország vállalt megfigyelői szerepet. Az eredmények 2005 júniusában láttak napvilágot.

hagyományos értelemben vett hallgatók számára, mivel azonnal jelentkezik a hallgató költségvetésében, de problémát itt meg az okozhat, hogy a diploma megszerzése után vissza kell fizetni ezeket az összegeket, miközben a pályakezdő munkaerő-piaci biztonsága nem erős.

„Annak ellenére, hogy Magyarországon a felsőfokú képesítést szerzők aránya viszonylag magas, és emelkedő tendenciát mutat (az adott korosztályban a felsőfokú képesítést szerzők aránya 32 százalék, ami öt százalékponttal magasabb, mint az 1996-ban mért szint), a 25-34 éves korosztályban mégis alig nőtt a diplomások aránya. 2002-ben is csupán 15 százalék.” (Tót 2004: 516)

Európában az 1970-es évektől kezdődően feltérképezett, tanárképzést érintő szerkezeti reformok általában a képzési időt, a megszerezhető képesítést és a képzési modellt célozták meg. A reformok célja az alapképzés minőségének javítása volt. (Szabó 1998, 2001; *The Teaching profession in Europe* 2002) A neveléstudomány elméleti és oktatástudományi új tudományos megközelítések, valamint az oktatás-szociológiai kutatások és az „ifjúság helyzetének mind jobb megértését” (mint az Európai Unió Ifjúsági Fehér Könyvében meghatározott prioritást) célzó ifjúságkutatások alapján azt mondhatjuk, hogy tanári pálya ma már nem tekinthető csupán a tudásátadó szerepek összességének. Ma már „új kihívásoknak kell megfelelni, amelyek egyben új készségek elsajátítását is jelentik.” (Orbán 2004: 519)

Magyarországon „a tanárképzés és a tanári professzió felértékelődésének jeleként a fokozott állami és társadalmi érdeklődés ellentmondásos folyamatokat indított el. Egyfelől a tanári mesterség professzionalizálódását munkálta, amelynek jelei: a képzési szint emelkedése; az elméletigényes stúdiumok hangsúlyossá válása; törekvés a magasan kvalifikált diplomások megnyerésére e pálya számára; a pályakezdés, a beilleszkedés nehézségeinek oldását célzó eljárások intézményesülése; a tanári pálya mint szakmai karrier előmeneteli lehetőségeinek, belső differenciáltságának gazdagítása. Azt mondhatjuk tehát, hogy a tanári professzió a »korlátozott szerepelvárás« felől a »kiterjesztett tanári szerep« irányába fejlődik.” (Szabó 1998: 84)

Napjainkban a képzési modellek közül kettő tekinthető általánosnak: a párhuzamos (concurrent) modell, mely során a szaktárgyi valamint a pedagógiai-pszichológiai elméleti és gyakorlati képzés párhuzamosan folyik, valamint a követő (consecutive) modell, aminél a fentebbi pedagógiai képzésre a szaktárgyi tanulmányokat követő időszakban kerül sor. Függetlenül a köve-

tett modelltől a képzések egy általános értelmiségi és egy tanári-szakmai képesítő szakaszból állnak. A legtöbb ország központilag szabályozza az alsó középfokú (ez a tanulóknál 10-12 és 15-16 életév közötti oktatási ciklust jelent) tanárképzésbe belépők számát, hogy befolyásolja a „munkaerő-piaci fölösleg termelését”. (The Teaching profession in Europe, 2002)

„Tanári-tanítói pálya mindenütt általában a társadalmi felemelkedés legfrekvenciáltabb útját jelenti: a pálya tömegessége és más értelmiségi pályáknál kevésbé szakképző jellege lehetőséget ad a nem hagyományosan értelmiségi családok gyermekeinek az értelmiségivé válásra.” (Nagy 2001: 106) Ezt a „trambulin-pálya” jelleget mutatja az is, hogy „sok az elsőgenerációs értelmiségi, bár az utóbbi időkben csökkent a fizikai származásúak aránya, nőtt a középhelyzetű alkalmazotti rétegek leányainak aspirációja és pályára kerülése.” (Papp 2001: 301)

A tanárképzésbe bekerülők általában a következő kiválasztási szempontoknak kell, hogy megfeleljenek: a párhuzamos modellen alapuló képzések esetében az emelt szintű középfokú eredmény, a felvételi vizsgán nyújtott teljesítmény és egy személyes elbeszélgetés alapján nyer felvételt a jelölt, míg a követő modell alapján szerveződő képzéseknél két időszakban van „felvételi”, az általános képzés előtt a középszintű képzésben elért eredményt, majd a tanárképzési szakaszba való bekapcsolódás előtt az általános szakaszban elért eredményt vizsgálják. (The Teaching profession in Europe 2002)

„Európa számos országában viták tárgya, hogy milyen készségeket kell elsajátítania egy végzett, diplomás tanárnak. Ez két szempontból is fontos. Először azért, mert a tanári hivatás társadalmi megbecsültsége nagymértékben összefügg a végzettség minőségével, másodszor pedig azért, mert a társadalomnak biztosítaniuk kell, hogy a képzőintézményeket olyan pedagógusok hagyják el, akik már pályafutásuk elején is képesek megfelelő szakmai teljesítményt nyújtani a diákok oktatásában”. (Orbán 2004: 520)

Szabó László Tamás 1998-ban az európai oktatási térségről (a képzési programok, a képzési időarányok és a minősítési követelmények harmonizálásáról) szólva fogalmazta meg, hogy „Az Európai Unió léte tény. Az ebből származó »euroharmonizációs« késztetések régióinkban modernizációs stratégiaként (kényszerként?) értelmeződnek.” (Szabó 1998: 83)

AZ ÁTALAKULÓ MAGYAR FELSŐOKTATÁS ÉS TANÁRKÉPZÉS

Magyarországon az 1980-as évek végén drámai társadalmi-politikai-gazdasági változások történtek. Ezek közül a fontosabbak: oktatás depolitizációja, vagyis a véget ért rendszer merev ideológiai kontrollja és orientációja, annak elismerése, hogy a diákoknak és szüleiknek jogában áll megválasztani útjukat az oktatási rendszerben képességeiknek megfelelően és szándékaik szerint; az oktatás adminisztratív és menedzselési hátterének decentralizációja, illetve az iskolai autonómia kialakulása. (Kozma 2004)

A kilencvenes évek kezdetétől jól megfigyelhető a magyarországi felsőoktatás jelentős mértékű átalakulása. Új képzési helyek, a korábbiaktól eltérő képzési formák jelentek meg, jelentősen bővült a felsőoktatási intézményekbe felvett hallgatók száma. Európában az oktatásban és különösen a felsőoktatásban résztvevők száma rendkívüli módon növekedett az utóbbi évtizedekben. E növekedés mozgatórugói a gazdaság és az oktatáspolitikai modern tendenciái, illetve maguk a fiatalok és szüleik voltak. (Polónyi 2000, Gábor 2000, Kozma 2004) „A tömegessé válás kapcsán átalakult felsőoktatás alapvető sajátossága a rendkívüli komplexitás.” (Hrubos 2000: 23)

A XXI. század embere számára már nem kérdés, hogy a technikai fejlődés és a gazdasági növekedés fenntartása miatt egyre több magasan (főiskolai, egyetemi) kvalifikált szakemberre van szükség. Sőt azt figyelhetjük meg, hogy a bizonytalan munkaerőpiac növekvő követelményei ismeretében megnő a fiatalok oktatási, illetve tudásigénye (minőségi és mennyiségi értelemben egyaránt), ezzel kívánva erősíteni munkavállalói kilátásait. „A felsőoktatás (s benne a tanárképzés) mennyiségi expanziója, tömegessé válása következtében erőteljes jelei vannak annak, hogy a képzési ágazat az ipari termelés technológiai folyamataira modellálódik. Ez főként egy olyan nyelvhasználatot, fogalmi apparátust jelent, amelyben az oktatáspolitikai az input-output fogalmaiban gondolkodik, a képzésről mint az „emberi erőforrás fejlesztéséről” beszél alapvetően olyan fogalmak használatával, mint minőségi kontroll, a hatékonyság emelése, standardítás. A globalizáció jelensége egyúttal a versengés fokozódását is eredményezi, ami közvetlenül az iskolai teljesítmény, közvetve a tanárképzés felértékelése irányába hat.” (Szabó 2001: 291)

A magyarországi felsőoktatási intézmények előtt is „új elvárások jelennek meg, nem elitképzés, egyidejűleg oktatás, kutatás, szakképzés, regionális innováció, tanácsadás, szakértés, kisebbségek és a nők támogatása, a kisvállalkozók, az innováció, a diákéletmód szolgáltatásként való nyújtása, vagyis a felsőoktatás hagyományos céljai, elitképző céljai eltűnésével új meg új igények jelennek meg.” (Lukács 2004) Mindez a felsőoktatási intézményt szolgáltatói tevékenységének kialakítására és folyamatos fejlesztésére motiválja (hallgatói szolgáltató cégek, diák „szórakoztatóipar”, tanulási, életút-tervezési és karriertanácsadó szolgálatok).

Ugyanakkor mindez arra hívja fel a figyelmünket, hogy a pedagógushallgatók vélekedéseinek vizsgálatakor két tényezőt fokozottan figyelembe kell venni: az egyik amikor a hallgatók elkezdik főiskolai-egyetemi tanulmányait, a képzésbe belépők kialakult nézetekkel rendelkeznek leendő szakmájukkal és önmagukkal kapcsolatos kérdésekről (Falus 2004, Kozma 2004), másik a „nézetek a tanárrá válás folyamatában meghatározó jelentőségűek, filterként funkcionálnak, befolyásolják a szakma tanulását, a képzés eredményességét és a későbbi tanári gyakorlatot.” (Dudás 2005: 25) „Az értékelő rendszer alapvetően a korábbi tapasztalatok alapján, a tanuló állandóan formálódó személyiségének szűrőjén keresztül, a szerepelvárások figyelembevételével alakul ki. Az így kialakult értékelő rendszer lényeges hatást gyakorol arra, hogy a tanárjelölt a képzés során rendelkezésére bocsátott elméleti ismeretekből és gyakorlati tapasztalatokból mit épít be saját tudásába, s hogyan fogja a gyakorlati tevékenységet végrehajtani. [...] Az értékelő rendszer folytonosan változik az azt erős tapasztalatok és újonnan szerzett elméleti ismeretek hatására. Ez a változás nem minden esetben következik be, jöllehet e változások előmozdítása a pedagógusképzés lényegét alkotja. A változtatás nehézsége legfőképpen abból fakad, hogy a belépő hallgató nézetrendszere hosszú évek tapasztalatai nyomán épült ki és szilárdult meg.” (Falus 2004: 361)

Kozma Tamás szerint „A pedagógusképző intézmények szervezeti klímája sajátosan eltér más felsőoktatási intézmény klímájától” (Kozma 2004: 135). Ezzel mi magunk is messzemenően egyetértünk, azonban ezen felül azt is nagyon fontos tudnunk, hogy ez a klíma a képzés kétciklusúvá válása után változik-e, más lesz-e, és ha igen, mennyiben más, mint korábbi diákévfolyamok esetében volt. Tehát az egyik legfőbb kérdéssé itt az válik, hogy milyen jellemzőkkel

lehet leírni a bolognai folyamat pedagógusszakos fiatalságát, hiszen az a világ, ahová készülnek, az a pálya amire fel szeretnék készíteni őket – a taneszközöktől a képzési tartalmakig – jelentős átalakuláson esik át. Jelzi ezt az az egyszerű tény is, hogy ha napjainkban megkérdezzük a tanárokat, hogy miknek tartják magukat, akkor azon válaszokat kapjuk, hogy hivatalnoknak, adminisztrátornak (Kozma 2004), továbbá kereskedőnek, bábművésznek, bírónak, állatorvosnak, showman-nek, karmesternek, állatidomárnak (Szivák 2002), továbbá – a legújabb módszertanok alapján – trénernek, coach-nak, mentornak, mediátornak, animátornak, facilitátornak (is). Mindegyik kép szimbolikusan egy szolgáltató szerepet ábrázol. Napjaik magyar iskolája tehát már nemcsak a tudás átadásának tere, hanem egyfajta szolgáltatóház is, ahol a formális oktatási események mellett megjelennek és egyre fontosabbá válnak a nem-formális oktatási és nevelési, szabadidő-eltöltési, rekreációs események is.

Lukács Péter és Nagy Péter Tibor a diploma várományosok körében 2002-ben végzett felmérése azt mutatja, hogy „mind a tanítók, mind a tanárok mintegy háromnegyede a diploma megszerzése után tovább kíván tanulni”. Ezért tehát a pedagógushallgatók a többkarú intézmények számára továbbiakban is „oktatási-képzési célközönséget” jelentenek. Ugyanerre az eredményre jut Nagy Mária *A tanári pálya választása* (2001) című tanulmányában.

A magyar felsőoktatás átalakulásának folyamata a következő években jelentős mértékben felgyorsul. Ez a jelentős átalakulás fokozottan igaz a tanárképzésre, amelyben az 1997/111 rendelettel meghatározott tartalomhoz képes igen nagy változásokat hozott a két ciklusra való áttérés törvényi háttere. A 2006/2007. tanévtől kezdődően a hallgatók a tanulmányaik flexibilis módon való szervezésével tulajdonképpen a maguk számára választják meg a felsőoktatási életútjuk majdminden elemét és egy saját stratégia alapján mozognak a felsőoktatás berkeiben.

A pedagógusképzés átalakulásában a „magyar Bologna” számos vitát gerjesztett, számos kérdést figyelmen kívül hagyott. Az egyik legfontosabb ilyen kérdés, hogy nem összhangban történt a BA/BsC szakok kidolgozása a MA/MsC szakokkal. Tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy a helyzet bizonyultságát nehéz szavakba önteni, ezért tapasztalhatóak azok a leggyakrabban az információhiányból eredő vélekedések, melyek a jelenlegi felsőoktatási polgárokat jellemzik. A felsőoktatás rendszerében az utóbbi időszakban némiképpen erősödött egyfajta Bologna-szkepticizmus, melyek

feltételezhetően erőltetett tempójú törvényalkotás, az oktatáspolitikai és a szakmai közélet vitáinak feszült légköre, a modell-kísérletek hiánya miatt alakultak ki. Ugyanakkor maga a folyamat nagy lehetőség a pedagógusképzés fejlesztésére, modernizálására: „hatalmas esélyek vannak arra, hogy ezt az emberismereti, pedagógiai értelemben bizony nem igazán jól képzett pedagógustársadalmat egy új program szerint a tanári cselekvőképességében valóban jobban ki tudja képezni.” (Educatio 2004: 479)

VÁLTOZÁSOK A TANÁRKÉPZŐS HALLGATÓK VILÁGÁBAN

A pedagógushallgatók világa kettős ok miatt is önálló figyelmet érdemlő, így a hazai felsőoktatás kutatásokban külön fejezetekben elemzett dolog: egyrészt a hallgatók igen nagy létszáma okán, másrészt, mert egy részük az oktatási rendszerben maradvá a rendszer számára egyfajta utánpótlást is jelent. (Kozma 2004) A pedagógushallgatók a többkarú egyetemek számára az élethosszig tartó tanulás kívánalma miatt a jövőben is jelentenek szakmai kihívást, és oktatási-képzési feladatot, hiszen megfelelő marketing mellett a szakmai tudást jelentő tanfolyamok, az egyetemi kiegészítő és master (MSc) képzések, a tanártovábbképzések, a szakvizsgára felkészítő képzések és más szakirányú továbbképzések tekintetében is számíthatnak a jelenleg rendszerben még nem lévő hallgatókra. (Nagy 2001, Brezsnýánszky 2006)

A hallgatók életpálya-követése, ugyanakkor az intézménnyel való folyamatos, élő kapcsolat – az intézmény részéről való – fenntartása a magyar felsőoktatás egyik hiányterülete. Az adatbázisokra épülő szolgáltatások és civil szervezetek (alma mater kör, diplomások köre, öregdiák-szövetség, stb), de ugyanakkor az úgynevezett kortárs-csoport is egyre erősödő hatást fejthet ki a hallgatói rekrutáció és forrásfeltáró-forrásgyűjtő tevékenységek (szponzoráció, mecénatúra) során.

A felsőoktatás expanziója, a rendszerben való elnyújtott részvétel, a pedagógushallgatók körében is olyan életmódtípust alakít ki, amely túlmutat az egyetem hagyományos, oktató-hallgató közösségi tudástökrét átörökítő lényegén. Az ifjúsági életszakasz kiterjed azon kívüli életterületekre is, és láthatóan létrejön a századvégi-eleji egyetemista-főiskolás lét, melyben a résztvevőknek az iskola határozza meg lényegében a további életkarrierjét és hozzáigazodva, aztán ki-

tolódik az állandó jellegű munka vállalása, és szintűgy a házasodás és a gyerek-vállalás, családalapítás. (Kozma 2004, Gábor 2004, Lukács 2004)

A kutatások igazolják, hogy az iskolai ifjúsági korszak fontos jellemzője – amellet hogy felerősödik a fogyasztói ipar és a média szerepe – az, hogy csökken a családi és hagyományos kapcsolati viszonyoknak ellenőrző szerepe, a fiatalok korábbi életévekben mutatnak önállósodási tényezőket. Mindez meghatározza a felsőoktatásba való jelentkezés motivációit is. Sőt életkorban egyre korábbra helyeződik a szexuális tapasztalatszerzés, az önálló szórakozás, utazás, így, tehát korábban válnak fogyasztóvá is. Ez az önállósodás, önállóság igen komolyan meghatározza a fiatalok norma- és értékrendszerét. (Gábor 2000) A fiatalok az iskolai ifjúsági korszakban a felnőtt lét kötöttségeitől mentesülnek. A kulturális tőke begyűjtése azzal, hogy az oktatási időszak kitolhatóvá válik, lassabban és ugyanakkor mélyebbre beágyazottan (tudatosabban) történik: azt állíthatjuk tehát, hogy az ifjúsági életszakasz és ezen belül különösen a mai egyetemista-főiskolás fiatalok jellemzője, hogy megpróbálnak minél több papírt begyűjteni az oktatásban és a szakképzésben, különféle egyéni karriertervekkel és stratégiákkal készítik elő magukat a munkaerőpiacra való kilépésre, és próbálják fejleszteni felnőtt identitásukat, új életstílust kialakítani, új barátokat szerezni, szexuális és kollegiális kapcsolatokat létesíteni, eljutni bizonyos szintű pénzügyi függetlenségig, s – ha erre lehetőség mutatkozik – elhagyni a családi otthont. (Ifjúság 2000, Ifjúság 2004)

A fiatalokról általában gyakran azt gondolják, hogy bőségesen rendelkeznek szabadidővel, ugyanakkor azt kell mondjuk, hogy annak mértéke valójában folyamatosan csökken, mivel a fiatalok egyrészt az „iskolai tudás” kiegészítését is a szabadidő rovására teszik (különórák, nyelvtanulás), másrészt – főként az oktatási életszakasz későbbi részében – részmunkaidőben munkát is végeznek. A fiatalok szabadidejüket gyakran és szívesen töltik olyan készségek fejlesztésével, amelyeket életük sikerességéhez fontosnak tartanak (ezek nagy része olyan készség, amelyek alapja a kötetlen csoportos oktatás). Mindez arra enged következtetni, hogy fokozott igény áll elő az úgynevezett iskolán kívüli oktatási-nevelési intézmények és a nem formális neveléssel kapcsolatban. Ez a különféle speciális képzések, tanfolyamok szervezése esetében róhat feladatokat az intézményre.

A fiatalok mai generációi egy sajátos társadalmi környezetben szocializálódnak, ahol a legfontosabb tájékozódási pont a média által „megcsinált” sztár-

rok, a diszkók és a presztízsfogyasztásra épülő áruvilág által alkotott, és folyamatosan működtetett, fejlesztett, behatárolt tér. (Horkai 2004) Az úgynevezett piaci szabadidő-eltöltési forma mintái egyre inkább elterjednek, azonban ebből – mivel számos fiatal rekesztődik ki a pénzforrások hiánya miatt – új és új sebezhetőségek nőnek ki.

A felsőoktatási életutak (életkarrier-tervek) hihetetlen diverzifikálódása jön létre a továbbiakban, amely átrendezi a felsőoktatási intézmények belső életét, a hallgatói életkeretek, kulturális fogyasztási szokások az oktatás hagyományos szervezeti és munkaformái, illetve az érdekképviselő (pl. HÖK) felé való igények terén is.

A szegedi hallgatók körében való vizsgálatok azt mutatják, hogy az infokommunikációs technológiák hihetetlen mértékű elterjedésének vagyunk tanúi. Ezt megerősítik az Ifjúság 2000 és 2004 vizsgálatok eredményei is. Feltételezhető az tehát, hogy a közeljövőben, a felsőoktatásban az információk áramlásának hatékony eszközeivé válnak a legmodernebb technológiák (tömeges sms, „kör e-mail” hírcsatornák) és átveszik a hagyományos (üzenőfal a Tanulmányi Osztályon, kollégiumi rádió, plakátok) csatornáktól a stafétát.

A fiatalok egyre aktívabbnak mutatkoznak a világháló alkotta kibertér legmodernebb elemeinek használatában. (A Szegeden folytatott vizsgálat azt mutatja, hogy 2003-óta megduplázódott azok száma, akik az e-mail szolgáltatásokat naponta használják.) A gyakori használat azonban (leginkább e-mail, hírolvasás és képnézegetés történik a neten) még nem érte el a globális világ adta lehetőségek széles tárházát, (online vásárlás, banki szolgáltatások).

Az 1998-as érettségizettkre Csákö Mihály vezetésével készült adatfelvétel alapján az érettségi évében felvett hallgatók között az anyák és az apák iskolai végzettségének hatása a felsőoktatási intézmény választására, a tanárszakokra felvettek körében igazoltnak tekinthető, Lukács és Nagy 2002-es kutatása azzal egészíti ezt ki, hogy érvényesültnek mutatja azt a társadalmi egyenlőtlenségek kutatásában gyakran megjelenő dolgot, hogy az „apa iskolázottsága érvényesebb mutató, mint az anyáé” (Lukács–Nagy 2002: 49), a kérdést a szerzők úgy zárják le, hogy a „szülők közül inkább az apák iskolai végzettsége az, ami jól ki-mutathatóan összefügg a leendő pedagógustársadalom belső rétegzettségével.” (Lukács–Nagy 2002: 50) A pedagógushallgatók pályaválasztási motivációi terén ez úgy jelenik meg, hogy van, aki tudatosan választja ezt a pályát, és a má-

sik végletként van, aki startpontként (ugródeszkaként) kezeli a többkarú intézmény pedagógusképző szakát, de természetesen a két nézet között számos terv létezik, például van – aki Kozma Tamás szavával élve – „belesodródott”, ám az egyéni választási háttereken túl némi szabályszerűség is kimutatható (például a gondoskodás iránti vonzódás vagy például a tudományterület iránti elkötelezettség), ugyanakkor meghatározó lehet az intézmény regionális „elérhetősége”, marketingstratégiájának „hívóereje” és a kortárscsoport valamint a család hatása is (pl. tanárdinasztiák). (Kozma 2004) Feltételezhető, hogy a felsőoktatási rendszer változásai e kérdésben komoly változásokat okoznak, a pályaválasztási tudatosság és a hallgatói rekrutáció terén is.

Lukács Péter és Nagy Péter Tibor a diploma várományosok körében 2002-ben végzett felmérése azt mutatta, hogy a tanárképző főiskolára járók 38,4%-a nem szándékozik tanítani (ahogyan az egyetemista tanárszakosok 42,2%-a, és a tanítóképzősök 25,7%-a sem). A szegedi tanárképzősök körében a szerző által végzett kutatás eredményeiben, még a tanulmányok megkezdése előtt (!) nagyobb „elkötelezettséget” láthatunk 60,8% (2003) és 68,9% (2005) szeretne tanár lenni, ugyanakkor mindössze 19,6% (2003), illetve 14,6% (2005) nyilatkozta azt, hogy nem szeretne tanár lenni. Ezért tehát feltételezhetjük, hogy a következő években – miközben a munka státusz útvonala nyitottabbá válik és ugyanakkor bizonytalanabbá és kockázatosabbá – a munka világába való átmenetről alkotott vélekedések is változnak a pedagógusképzésben résztvevő hallgatók körében.

** Készült a Debreceni Egyetem nevelés- és művelődéstudományi doktori programja keretében.
Témavezető: Kozma Tamás*

Irodalom

- 1) BREZSNYÁNSZKY LÁSZLÓ (2006) *A maga vájta meder. Gondolatok a formálódó tanárképzésről*. Budapest: Gondolat
- 2) DUDÁS MARGIT (2005): *A tanárképzésbe belépő hallgatók nézeteinek feltárási lehetőségei*. In.: Pedagógusképzés 2005/3 23-43
- 3) *Educatio 2004* (Mihály Ottóval, Brezsnýánszky Lászlóval és Hunyadi Györggyel készült interjúk) 2004 ősz 463–494
- 4) *Education at a Glance – OECD Indicators* (2004.) Paris: OECD

- 5) Eurostudent http://www.his.de/Abt2/Auslandsstudium/Eurostudent/index_html Utolsó letöltés: 2006.05.30. 10:21
- 6) FALUS IVÁN (2004): *A pedagógussá válás folyamata*. In.: *Educatio*, 2004 ősz, 359–375
- 7) GÁBOR KÁLMÁN (2004): *Globalizáció és ifjúsági korszakváltás*. In.: *Ifjúsági korszakváltás – ifjúság az új évezredben*. Szeged: Belvedere Meridionale 28–73
- 8) GÁBOR KÁLMÁN (2000): *Társadalmi átalakulás és ifjúság*. In.: *Társadalmi átalakulás és ifjúság*. Szeged: Belvedere Meridionale 13–37
- 9) HRUBOS ILDIKÓ (2000): *Új paradigma keresése az ezredfordulón*. In.: *Educatio*, 2000 tavasz, 13–27
- 10) HRUBOS ILDIKÓ – SZENTANNAI ÁGOTA – VEROSZTA ZSUZSANNA (2003): *A „Bolognai Folyamat”*. Budapest: Új Mandátum
- 11) *Ifjúság 2000 – Gyorsjelentés*. [szerk. Bauer Béla és Szabó Andrea] Budapest: Mobilitás 2001
- 12) *Ifjúság 2004 – Gyorsjelentés*. [szerk. Bauer Béla és Szabó Andrea] Budapest: Mobilitás 2005
- 13) KOZMA TAMÁS (2004): *Kié az egyetem?* Budapest: Új Mandátum
- 14) LUKÁCS PÉTER (2004): *A felsőoktatás expanziója*. In.: *Ifjúsági korszakváltás – ifjúság az új évezredben*. Szeged: Belvedere Meridionale 19–25
- 15) NAGY MÁRIA (2001): *A tanári pálya választása*. In.: *A tanári pálya*. [szerk. Papp János] Debrecen: Debreceni Egyetem 103–122
- 16) ORBÁN IRÉN (2004): *Tanárképzés Európai szemmel*. In.: *Educatio* 2004 ősz, 517–522
- 17) PAPP JÁNOS (2001): *Tézisek. Összefoglaló*. In.: *A tanári pálya*. [szerk. Papp János] Debrecen: Debreceni Egyetem 301–304
- 18) POLÓNYI ISTVÁN (2000): *Egyre többet, egyre kevesebbet?* In.: *Educatio*, 2000 tavasz, 43–62
- 19) SZABÓ LÁSZLÓ TAMÁS (1998): *Európai dimenziók a tanárképzésben*. In.: *Euroharmonizáció*. [szerk. Kozma Tamás] Budapest: *Educatio* 79–86
- 20) SZABÓ LÁSZLÓ TAMÁS (1998): *Tanárképzés Európában*. Budapest: *Educatio*
- 21) SZIVÁK JUDIT (2002): *A pedagógusok gondolkodásának kutatási módszerei*. Budapest: Műszaki
- 22) TÓT ÉVA (2004): *Mérőszámok és trendek*. In.: *Educatio* 2004 ősz, 514–516

SZÉNÁSI ÉVA

A demokrácia megújításának lehetőségei az ezredfordulón

Általában elmondható, hogy a demokráciáról szóló politikai filozófiai, politológiai és politikai szociológiai irodalom jelentős mértékben megosztott a demokrácia, participáció és a reprezentáció kérdését illetően. Gyakran szembeállítja egymással a közvetlen és a közvetett demokráciát: azaz többségében nem tudja feloldani a demokrácia mint eszmény és a demokrácia mint valóság, a demokrácia mint elmélet és a demokrácia mint megvalósult gyakorlat, valamint az antik demokrácia és a modern demokrácia között feszülő ellentmondásokat.

Az ellentétek – mint ahogy Robert A. Dahl *A pluralista demokrácia problémái* című munkájában rámutat – az antik és a modern demokrácia eltéréséből, a városállami formában létrejött, majd jóval később a nemzetállami keretek között megvalósult demokráciamodellből adódnak. Különösen szembetűnő e két demokráciatípus szembeállítása Giovanni Sartorinál, aki a témáról szóló ma már klasszikusnak számító munkájában a demokráciának két alaptípusát különbözteti meg: a közvetlen vagy részvételi demokráciát és a közvetett vagy képviselői demokráciát. Az elsőt, amelyet az athéni demokráciával azonosít, képviselők és képviselő nélküli demokráciaként határoz meg, amelyben a döntéseket közvetlenül a démosz hozza.¹ Benjamin Constant hatására és Fustel de Coulanges történeti leírása nyomán olyan erősen átpolitizált politikai rendszerként, „totális demokrácia”-ként jellemzi, amelyben összemosódik magánember és közember, a polgár és állampolgár, és az egyén teljes egészében a politikai tevékenységnek, a politikában való részvételnek rendeli magát alá. Arisztotelész az állampolgárokat pontosan e részvétel alapján definiálja, amikor azt mondja,

---

¹ Vö. Sartori, Giovanni: *Demokrácia*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 115.o.

hogy „a teljes polgár nem határozható meg jobban, mint azzal, hogy *részt vesz* a bíraskodásban és a vezetésben”.² Ugyanakkor az egyén, a „teljes polgár” csak mint a közösség része rendelkezik politikai jogokkal. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagynunk, hogy az athéni demokráciában egyfelől a közvetlen részvétel egyenesen a politikai közösség működésének feltétele volt, másfelől pedig az adott korban nem ismerték a szabadság nem kollektív formáját. Mégis azt kell mondanunk, hogy a demokrácia bizonyos szükségszerű elemei, formái és mechanizmusai az athéni demokráciában alakultak ki (mint a jogegyenlőség a szabad polgárok számára, a törvények általi kormányzás, a nép beleszólása a politikai életbe, a választás bizonyos módjai és technikái, a tisztviselők ellenőrzése, stb.), még ha ezek közvetlenül nem is hozhatók összefüggésbe a közel kétezer ötszáz évvel később kialakuló képviselői demokráciával. Sartori a modern demokrácia előképét a középkori itáliai önkormányzatokban és városállamokban véli felfedezni, ám a későbbiek során a középkori városi önkormányzati és az itáliai városállami modell kevésbé jelentett referenciapontot a mai demokráciák számára, mint az athéni.

Vagyis amikor a demokrácia nemzetállami keretek közötti megvalósítása színre került, akkor teoretikusai – akár pozitív, akár negatív előjellel – mintegy szükségképpen az antik modellhez nyúltak vissza mint a történelemben már kipróbált működőképes modellhez. Az új típusú demokrácia elméleti alapjait Locke és Montesquieu fektették le, ám a demokráciát Montesquieu is csak kisebb állami keretek között tartotta megvalósíthatónak. A közvetlen demokráciához való visszacsatlás gondolata különösen markánsan jelent meg Rousseau munkásságában, aki csak bizonyos, az athéni modell működésére jellemző feltételek mellett és a köz érdekeit előtérbe helyező és azzal maximálisan azonosulni képes egyén esetében vélte megvalósíthatónak a demokráciát. Az általános akarat érvényesítése érdekében pedig károsnak ítélte és elvetette a kisebb társulások jelenlétét a társadalomban. Egy abszurdumig végiggondolt „erényes” demokrácia kivitelezhetőségét azonban ő maga is átértékelte, amikor kijelentette: „a szó szigorú értelmében véve igazi demokrácia soha nem létezett, és nem is fog létezni soha. Ellentmond a dolgok természetes rendjének, hogy a sokaság kormányozzon és a kevesek kormányoztassanak. Elképzelhetetlen, hogy a nép sza-

---

² Arisztotelész: *Politika*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1969.154.o.

kadatlanul gyülekezzék a közügyek elintézése végett, s könnyűszerrel beláthatjuk, hogy mihelyt bizottságokat állítanak föl ebből a célból, a közigazgatás formája megváltozik”.³

Az athéni demokrácia ideálja és a modern demokrácia gyakorlati megvalósításának nehézségei így egészen más és országonként is eltérő történelmi kontextusban csúcsosodnak ki a demokratikus forradalmak idején. Jól tükrözik a demokrácia és fogalomrendszere (demokrácia, köztársaság, képviselőlet, népszuverenitás, szabadság egymáshoz való viszonya) körüli elméleti tisztázatlanságot a francia forradalom konstitucionalista vitái, vagy Hamilton és Madison írásai. E tekintetben tanulságos idézni Sieyes abbé egyik parlamenti beszédét a két demokráciatípus meghatározásáról: „az állampolgár közös érdekből nevez ki képviselőket, akik nála sokkal alkalmasabbak a közös érdek felismerésére. (...) A másik mód, hogy a törvényalkotás jogát gyakorolja az, hogy saját maga közvetlenül cselekedjen. Az igazi demokráciát a közvetlen részvétel jellemzi. A közvetett részvétel jelöli ki a közvetett kormányt. A különbség a két politikai rendszer között óriási”.⁴

Eredetileg tehát a demokrácia és a reprezentáció kérdése nem kapcsolódott össze, és hosszú csatározásoknak kellett végbemennie ahhoz, hogy feloldódjon az ellentét, és megteremtődjön a harmónia e témánk szempontjából fontos két gondolat között, vagyis a demokrácia feladja a közvetlen demokrácia központi elemét, az aktív részvételt, és a rendi képviselőleten keresztül a cenzusos választójog fokozatos lebontásával elfogadja az általános választójogot és a képviselőlet elvét. A direkt participációs modellel való szakítás egyik első XIX. századi megfogalmazójának Benjamin Constant tekinthető. Constant a demokrácia egyik központi kategóriájának tekintett szabadság fogalmából kiindulva a régiek és a modernek szabadsága közötti különbséget a kollektív és közvetlenül gyakorolt, valamint az individuális és közvetett szabadságjogok között húzza meg. Jelentőségét témánk szempontjából az adja, hogy felismeri, a modernek már nem lehetnek úgy szabadok, ahogy a régiek voltak, az ország területének növekedésével ugyanis fordított arányban áll „az egy személyre eső politika jelentősége”.

---

³ Rousseau, Jean-Jacques: *A társadalmi szerződésről*, In *Értekezések és filozófiai levelek*, Magyar Helikon, Budapest, 1978. 532. o.

⁴ idézi: Lavau, Georges: *La démocratie*. In *Traité de science politique*, PUF, Paris, 1985. tome II. 55. o.

E tényből vezeti le a képviseleti demokrácia szükségességét. Mégis Constant – akit szívesen neveznek anti-Rousseau-nak –, minden individualista liberalizmusa ellenére érzi, hogy a magánérdek utilitarista-hedonista érvényesítése közben csorbát szenvedhet a közérdek, a politikai életbe való beleszólás jogáról való lemondás pedig veszélyt jelenthet a demokrácia számára: „a modern szabadságot az a veszély fenyegeti, hogy elmerülve egyéni függetlenségünk élvezetébe, egyéni érdekeink érvényesítésének hajszolásába, túltúlnál könnyen lemondunk a politikai hatalomban való részvétel jogáról”.⁵

Alig több mint egy évtizeddel később Alexis de Tocqueville lesz az a gondolkodó, aki először használja modern értelemben a demokrácia szót, és különbséget tesz a demokrácia mint tökéletesítésre szoruló társadalmi állapot és a demokrácia mint politikai rendszer között. Egyben megsejti azokat a problémákat, amelyekkel a demokráciának a későbbiekben kell konfrontálódnia. Az amerikai minta szociológiai alaposságú vizsgálata során felhívja a figyelmet a szélsőséges individualizációra, a társadalmi nivellálódásra, a többségi vélemény érvényesítésének veszélyeire. Elfogadja, hogy a többség uralma „a demokratikus kormányzatok lényegéhez tartozik”, de elfogadhatatlannak tartja a többségnek a gondolkodás és a szabad véleménynyilvánítás feletti hatalmát. Ez utóbbi kérdésben hasonlóan vélekedik Benjamin Constant és J. St. Mill is. Ugyanakkor a demokrácia amerikai modelljében – a lokális szerveződésekben, szabad társulásokban, az állampolgárok aktív részvételén alapuló autonóm formációkban – megtalálja azokat az erőket, amelyek hatékonyan működhetnek közre az előbb jelzett negatív tendenciák kiküszöbölésében, és a többség hatalmának ellensúlyozásában. Felfedezi – mint ahogy erre éppen Tocqueville-re hivatkozva Dahl is utal –, hogyan lehet beépíteni a nagyléptékű demokráciába a kisléptékű demokrácia elemeit, nevezetesen azt, hogy a részvételt és a szabadság pozícióit a képviseleti demokrácia keretei között a helyi demokratikus szerveződésekkel lehet erősíteni. Mindezzel lényeges aporttal szolgál a későbbi demokráciaértelmezések számára is.

A XIX. század végére, XX. század elejére kialakulnak a parlamentáris demokrácia főbb komponensei: az általános választáson alapuló választási rend-

---

⁵ Constant, Benjamin: A régiek és a modernek szabadsága, Atlantisz Kiadó, Budapest, 1997. 258.o.

szer, a hatalom képviseleti átruházása, a többségi elvű kormányzás, összességében a demokratikus politikai rendszernek az az architektúrája, amelynek keretében több-kevesebb módosulással a demokráciák tulajdonképpen napjainkban is működnek. Ezzel együtt a civil társadalom és az állam között létrejönnek a közvetítő mechanizmusok, az érdekközlés szervei, a politikai élet olyan stabil szereplői, mint a pártok, a szakszervezetek, a nyomásgyakorló szervezetek, amelyek a demokrácia szükségszerű képződményei. A választópolgár szerepe, hogy szavazattá formálja az egyéni akaratnyilvánítást, hatalma pedig arra terjed ki, hogy megválaszthatja képviselőit. A képviselők pedig a választópolgárok szavazataiért folytatott küzdelemben szerzik meg a felhatalmazást, a jogot a döntési folyamatban való részvételre. Vagyis elválí az egyéni akarat a hatalom birtoklása és a hatalom tényleges gyakorlása: a „régiek” szabadságát, a politikában való közvetlen részvételt végleg felváltja a „modern” szabadsága, a rousseau-i általános akarat pedig csaknem szükségszerűen a többségi akarral azonosul. Ezzel egy időben már a múlt század fordulóján megmutatkoznak a demokráciából való kiábrándulás első jelei, megszületnek a képviseleti demokrácia első kritikái, amelyek egyfelől a többségi uralom és kisebbségi kormányzás problémáira, a demokráciában jelentkező oligarchizálódási tendenciákra, a hatalmi elit kialakulásának veszélyeire utalnak, másfelől pedig az állampolgári ellenőrzés és a képviseleti rendszer kontrolljának fontosságára hívják fel a figyelmet.

Témánk szempontjából a kérdés tehát az, hogy miként építhetők be a közvetett demokráciába bizonyos közvetlen, részvételi, plébiszcit elemek, illetve ezzel összefüggésben hogyan módosulnak participáció formái a parlamentáris demokráciában. Nyilvánvaló, ahogyan a kisléptékben létrejött demokrácia eltér a nagyléptékben megvalósult demokráciától, úgy a participációnak is meg kell találni a nagyléptékben kialakítható új formáit. Nyilvánvaló az is, hogy egy rendszer annál demokratikusabb, minél több személy vesz részt közvetlenül vagy közvetve a döntési folyamatokban. Egyfelől a képviseleti demokráciák az általános választójogon kívül is kialakítottak és jogrendszerükbe beiktattak olyan országokként változó plébiszcit elemeket, amelyek visszajelzéssel szolgálnak a választópolgárok, az állampolgárok véleményéről egyes, a közvéleményt fokozottan érdeklő kérdésekben. Hans Kelsen, az ismert osztrák alkotmányjogász a demokráciáról írt munkájában ezeknek két formáját külön-

bözteti meg és elemzi: egyrészt az alkotmányos referendum szisztémáját, amelynek keretében a parlament által megszavazott, de még be nem iktatott törvényeket ajánl népszavazásra bocsátani. Abban az esetben pedig, ha az állampolgárok a törvényjavaslattól eltérő véleményt fogalmaznak meg, lehetségesnek tartja a parlament felosztatását és új választások kiírását. A másik formaként a népi kezdeményezést említi, amikor is „bizonyos számú választó – és állampolgár törvényjavaslatot nyújthat be, amelyet a parlamentnek meg kell tárgyalnia”.⁶

Bonyolultabb a kérdés, ha nem a hatalom oldaláról, hanem az *állampolgári részvétel* oldaláról közelítjük meg. Azt hihetnénk, ahogyan a képviseleti demokrácia elképzelt modellje és formája is szükségképpen módosult a történelem során, úgy a részvétel fogalma is átalakult, vagyis a modern demokráciaelméletek is szakítottak a participáció klasszikus (direkt) fogalmával. Pedig ha a demokrácia történetének utóbbi évszázadát nézzük, azt kell mondanunk – és itt a téma körül napjainkban is zajló elméleti vitákra gondolunk –, hogy nem tisztázta a képviseleti demokrácia és politikai részvétel egymáshoz való viszonyát. Már a részvétel fogalmi meghatározásával is problémák mutatkoznak. A politikai részvétel sokkal komplexebb és problematikusabb jelenség, mint ahogyan azt első látásra gondolhatnánk: eltér egymástól az empirikus felméréseken alapuló meghatározás és az elméleti szempontú megközelítés, ami azt eredményezi, hogy a politikai részvétel a konkrét és aktív politikai tevékenységtől a szavazáson keresztül a politikai elkötelezettség különböző formáig terjed. Vagyis a részvétel határainak horizontális kiterjedése maga után vonta a fogalom pontatlanná válását és újradefiniálásának szükségességét.

Sartori már említett munkájában a részvétel fogalmának meghatározásában továbbra is annak aktív jellegét emeli ki, amikor azt a közvetlen részvételhez köti: „a részvétel – hangsúlyozza – ha személyesen, szabad elhatározásomból és *aktívan részt veszek* valamiben. Tehát nem passzív „jelenlét”, s nem is „kikényszerített” részvétel”. Ebből következően a szavazást sem tartja a részvétel formájának. „A szavazás az szavazás és kész; nem elég ahhoz, hogy „részvételnek” minősüljön, ami bekapcsolódást, aktív elkötelezettséget jelent.”⁷ Pedig a politoló-

⁶ Kelsen, Hans: *La démocratie. Sa nature – sa valeur*, Éditions Économica, Paris, 1988. 47–48.o.

⁷ Sartori, Giovanni: *i. m.* 66. és 67.o.

giai szakirodalomban általánosan elterjedt nézet szerint a képviseleti demokráciákban a szavazás mint a népszuverenitás kifejeződése a politikai részvétel legfontosabb konvencionális formájának tekinthető. Egyrészt kapcsolatot jelent a kormányzók és kormányzottak között, amelyben – a hatalomra jutásra gyakorolt hatása folytán – az állampolgárok nagy többsége vesz részt, és eltűnik benne a különbség az aktív és a passzív állampolgár között.⁸ Bár a választáson való részvétel továbbra is megőrzi centrális szerepét a részvételi formák között, napjainkban előtérbe kerülnek a politikai részvételnek egyéb, úgynevezett nem konvencionális formái is, mint a politikai véleménynyilvánítás, a politikai kapcsolatfelvétel, a párt érdekében kifejtett tevékenység, a politikai gyűlésen való részvétel.

Összességében azt kell mondanunk, hogy a politikai pártok, a politikai cselekvés és benne a politikai részvétel, elkötelezettség és szerepvállalás átalakulásának korát éljük. E jelenség összefügg a tradicionális jobb- és baloldali törésvonal gyengülésével, a catch all típusú pártok elterjedésével, az ideologikus pártok válságával és a pragmatikus megoldások felértékelődésével. E „csendes forradalom” – ahogyan Ronald Inglehart a jelenséget nevezi – nemcsak a klasszikus pártformációkat és hagyományos pártstruktúrákat érinti, hanem maga után vonja a rekrutáció és militantizmus válságát és az állampolgári aktivizmus átalakulását. Annyi bizonyos, hogy a XIX. századi klasszikus demokraciaelemek még a politikailag aktív, jól informált, a köz ügyeiért tevékenykedő állampolgárral számoltak, és túlértékelték a részvételi erényeket. E koncepción alapulnak bizonyos, az ideális állampolgárt középpontba állító participációs elméletek is. Egészen az 1960-as évekig e demokratikus ideálnak megfelelő racionális viselkedést feltételeztek, az egyén mint „racionális stratégia” jelent meg, aki alapvetően az érdekeinek megfelelően szavaz.

A politikai részvétel és magatartás tekintetében az 1960-as évektől figyelhető meg jelentősebb változás. Politológusok és szociológusok az amerikai példát elemezve először hívták fel a figyelmet a politikai aktivitás csökkenésére, a párthoz való stabil kötődés, a párttal való azonosulás gyengülésére és ezzel együtt a politikai magatartás területén zajló átalakulási folyamatra.

---

⁸ Vö. Mayer, Nonna – Perrineau, Pascal: *Politikai magatartások*, In Válogatás a francia politikatudományból (szerk. Haskó Katalin – Szénási Éva), Villányi úti könyvek, Politikatudományi sorozat, Budapest, 1998. 213–220.o.

Az elmúlt évtizedek amerikai és nyugat-európai empirikus felmérései azt látszanak igazolni, hogy az állampolgár inkább passzív, gyakran politikailag közömbös, választásokon való részvételtől gyakran tartózkodó, vagy éppen közvetlen érdekeinek, esetleg pillanatnyi érzelmeinek megfelelően szavaz. Általában inkább egy-egy aktív csoport körül szerveződik, időleges, epizodikus jelleggel vállal csak elkötelezettséget, és egy-egy a társadalmat érintő fontosabb közérdekű kérdésben (mint gazdasági válság, munkanélküliség, környezetvédelem stb.) mobilizálható. Politikai részvételét gyakran a kínálat és a pártok stratégiájának függvényében elsősorban a kihívásokra, a gazdasági problémákra adott politikai válaszok minősége és milyensége határozza meg. Vagyis a részvétel fogalmába egyre inkább beletartozik minden szervezett vagy szervezetlen, epizodikus jellegű vagy folyamatosan gyakorolt akaratlagos politikai tevékenység, amelynek célja a politikai vezetők kiválasztásának befolyásolása lokális és nemzeti szinten egyaránt.

A szavazás tehát ma már a demokrácia intézményi-procedurális részét képezi és ezzel elveszti azt a fajta privilegizált szerepet, amelyet korábban betöltött. E folyamatokkal egy időben a politikai cselekvés klasszikus terepei (parlament, párt, utca) áthelyeződnek, új helyszínei és politikai magatartásnak új formái vannak kialakulóban, amelyek azt jelzik, hogy a politikai szféra újabb mutációs fázis előtt áll. A politikai részvétel fokozatosan átalakul: egy eredetileg egységesnek s viszonylag homogénnek tűnő részvételnek különböző részvételi magatartási formákra, modellekre való „szétesésének” vagyunk tanúi. Mindez szükségessé teszi a demokrácia megújítási lehetőségeinek újragondolását a reprezentáció és a participáció tekintetében egyaránt. Az elemzők a demokrácia bizonyos válságtüneteit a képviseleti rendszer hiányosságaival, diszfunkciójával, túlbürokratizált jellegével, bizonyos rétegek alulreprezentáltságával, a politikai társadalom és a civil társadalom (hatalmi elit és a választópolgár) egymástól való eltávolodásával magyarázzák. A több vagy kevesebb demokráciát kérdésre nehéz választ adni. A több demokrácia, a demokrácia határaink további tágítása sebezhetővé, kormányozhatatlanná teheti a demokráciát – vallják egyesek. Mások pedig a „maxi” demokrácián belüli „mikro” demokráciában, a közvetlen részvételi oldal erősítésében, a részvételi jogok további kiterjesztésében keresik a megoldás kulcsát. A demokráciának egyszerre kell tehát megbirkóznia a hatalom ellenőrzésének problémájá-

val és újraértelmeznie a politikai részvétel fogalmát. Mindenesetre Dahl a demokráciában jelenleg végbemenő átalakulások horderejét egyenesen a kisléptékű városállami demokráciának a nagyléptékű demokráciává való átalakulásához hasonlítja, amikor azt írja, hogy „éppoly alapvető s maradandó átalakulásnak (vagyunk tanúi) amilyen akkor zajlott, amikor a városállambeli népi kormányzás intézményei átváltoztak volt a nemzetállambeli poliarchia intézményeivé”.⁹

---

⁹ Dahl, Robert, A.: i.m. 91.o.

SULYOK HEDVIG

Cégérek és patikák¹

1.1. A régi korok hírverésében – mikor még ritka volt a betűvetés tudománya – igen nagy szerep jutott a cégéreknek. A fogadók, csárdák cégére az utazók, a boltok, kézművesek cégerei pedig a potenciális vásárlók figyelmét kívánták felkelteni: fontos, információhordozó szerepüket talán a piktogrammokéhoz hasonlíthatjuk. Fából, fémből készült jelképek voltak ezek valaha, de előfordultak kőből is – portálon, házfalon, kapuk zárókövén –, helyettesítették a házszámozást, útbaigazítottak, tudatták, ki a ház lakója, birtokosa, milyen tevékenységet folytat. Szerepük olykor több, olykor kevesebb volt mint a főúri címereké; azt is mondhatjuk, a cégérek funkciójukat, kialakulásukat tekintve szoros rokonságot ápolnak a heraldikai elemekkel. A fogadók, boltok, kocsmák egy része azé volt, akié a föld, azaz valamely földesúré, vagy a városé, akinek – vagy aminek – a címere felkerülhetett a fogadóra (vö. Csatkai 1971:8). Később, az idő múlásával, vagy egy esetleges tulajdonosváltással elégségesnek tűnt a címer egy jellegzetes részének, a *címerképnek* a feltüntetése is. A cégér tehát utalhatott a birtokosra, a birtokos tevékenységére is; ám a cégérhez, majd később a cégtáblára kerülő alakokhoz – amely lehetett állat, növény, ember, azok része, vagy tárgy – a z idők folyamán bizonyos hiedelem járult. Szimbolizáltak valamit, mintegy védő jelleggel ruházódtak fel, és az informáló funkción kívül sokukhoz bajelhárító, védelmező funkció is tapadt.

1.2. Az eltűnő csárdák, fogadók és bolti cégérek, figurális cégtáblák, az árut *eladó* találó üzletnevek lehanyagló világában a patikák voltak azok, amelyek legtovább megtartották évtizedeken, netán századokon keresztül használt titulussukat, az 1949-ben történt államosítások után azonban legtöbbjüknek nevet kellett változtatnia; jellegtelenebb, fakóbb elnevezést,

---

¹ Szegfű Tanár Úrnak, a patikus heraldikusnak, onomasztikusnak.

gyakran (mint a budapesti patikák esetében, a kerületre utaló, lokalizáló típusú) számozást kaptak.

2.1. Mióta ember él a Földön, vele él a fájdalom is; a gyógyítás, a gyógyulásra való törekvés pedig egyidős az emberiséggel. Letűnt birodalmak és nomád társadalmak egyaránt nagy becsben tartották orvosait, sámánjaikat. Míg a kora középkorban az orvosi és „gyógyszerész” tevékenység nem vált külön, Itáliában már II. Frigyes, az iszlám kultúrával is jó viszonyt ápoló német-római császár és szicíliai király, a már 1224-ben kiadott *Ordinanza Medicinale* szerint a nápolyi egyetem orvosi karán szétválasztotta az orvosi és gyógyszerész tevékenységet. Arról is tudunk, hogy egyik elődje, I. Roger 1140 körül már polgári patikát állíttatott fel (Sciortino: 5; Vida 1996:16).

Magyarországon is korán írásos nyoma van a gyógyításnak; a Szent István által behívott bencések pécsváradi monostorukban 1015 körül ispotályt létesítettek, ahol *armarium pigmentarium* – korabeli patika – és gyógynövénykert is volt. A 12-13. században is vannak nálunk betegápolással foglalkozó rendek, lovagrendek is; a Lázár lovagok zöld keresztet viseltek, a templomosok palástján *vörös kereszt* van, az ispotályos lovagok ruházatát pedig fehér kereszt díszítette. (Ezek a jelképek később a patikák elnevezésében tűnnek fel, jellegzetes csoportját alkotva ezáltal a klasszikus patikaneveknek.)

Az első, név szerint is ismert orvosunk (1303) egy bizonyos *Petrus physicus et apothecarius Budensis* volt (Nékámné 1971: 7), a *physicus* szó jelentését talán a mai ’tisztiorvos’ adná vissza legjobban. Első patikáink a 15. század végétől, a 16. század elejétől eredeztethetők (Ördög 1980, Sulyok 2004: 178–179); de nálunk az orvosi és patikus hivatás elkülönítésére az itáliainál – s általában a nyugat-európainál – később, az 1644-es *Lex sanitaria Ferdinandaban* kerül sor (Csanád 1988: 436). Mária Terézia az Országos Egészségügyi Bizottság (*Commissio in Re Sanitati Stabiliter Ordinata*) létrehívása nyomán rendelkezik úgy, hogy állíttassék fel vármegyénként legalább egy patika (Vida 1996: 24).

A 17. században összesen 27 patika működik az országban, s ezek – ahogy máshol is bevett szokás volt – nemcsak gyógyszereket, gyógytermékeket árusítottak, hanem különféle fűszereket, kvintesszenciákat, aszalványokat, szeszes párlatokat – *aqua vitae*-t – is forgalmaztak. Itáliában a patikus neve ezért gyakran *speciarius*, *speziale*, vagy *aromatarius* is a már ismert *apothecarius* mellett. Trieszt városának 1315-ös statútumai (*Statuta civitatis Tergesti*) pedig

egyenesen *stationarius*ként aposztrofálják, és általában a boltosok osztályába sorolják őket, sem privilégiumot, sem kisebb adóterhet nem kapnak még ebben az időben, ugyanúgy súlyos büntetés jár nekik az áruhamisításért, súlycsonkításért, fals mértékek használatáért, mint akármelyik boltosnak, kereskedőnek, mesterembernek (Sciortino 1968: 9).

Ahogy a 13-14-15. századi Itáliában a patikus nemritkán idegen – német vagy mór eredetű, mint például *Solimano speciale* (op. cit. 12.) –, úgy a 16-17-18. századi Magyarországra is többnyire Itáliából és Németföldről jönnek, magukkal hozva a szülőföldjükön meghonosodott cégér- és patikaneveket is. Ezért tehát, ha valamilyen rendszerbe szeretnénk sorolni e tulajdonneveket, azt tapasztalhatjuk, hogy nagy részük Európa-szerte közel azonos elvek alapján csoportosítható; sőt, a 18–19. századi Monarchia nagyvárosainak patikanév típusai nagyon közel állnak egymáshoz, gyakran egymás tükörfordításainak tűnnek. Lehet ez azért is, mert ekkorra a patikanevek elválnak a cégérnevektől, mintegy külön osztályt alkotva az intézménynevek között, de lehet azért is, mert az idegenből jött *patikáros* hozza hazája, kultúrája szokásait, áruját, a magyarországi boltok, patikák pedig utánozzák a nyugati példákat, a kisvárosok a nagyvárosokat. Csatkai (1971:13) kifejti, hogy ha egy városban a nem mindig leleményes „keresztiszülők” miatt több azonos cégér szerepelt, akkor a megkülönböztetés céljából színekkel is dolgoznak (innen a sok fehér, vörös, arany és ezüst jelző); esetleg megkettőzik a cégér jellemző vonását: két oroszlán, három rózsza stb. Ehhez azt fűzhetjük még hozzá, hogy a színek nem feltétlen véletlenszerűek vagy esetlegesek, gyakran éppen a címerábrázolásokból is eredeztethetőek (Fehér Szarvas, Arany Oroszlán stb).

3. A patikanevek típusait alapvetően két nagy csoportra, *vallási* és *világi* témájú nevekre szokás osztani (Csatkai 1971, Ördög 1996); ezeken belül aztán – a feldolgozandó korpusztól függően – több alcsoport különböztethető meg. Bár (ahogy említettük) 1949 után a patikáinknak csak kisebb része tudta megtartani, vagy tarthatta meg eredeti nevét, a rendszerváltást megelőző években, illetve a fordulat éve után a meglévő üzletek nagy része visszavette, visszakapta azt, az újabban nyíltak közül pedig sokat neveznek el – jó érzékkel – az e nevek rendszerébe illeszkedő tulajdonnévvel. A vallási és világi témájú nevek között időnként lehetnek átfedések, gyakran ugyanis egy-egy világihoz sorolható állat- vagy növénynév (*Unikornis-Egyszarvú*, *Gránátalma* stb.) olyan szimbolikával bír,

amely szerint egykor bízvást a vallási témájú nevekhez is sorolhattuk azokat, mára azonban ez a szimbolikus jelentés halványodik.

3.1. Az alábbiakban a vallási témájú nevekhez sorolandó (a *patikamagazin.hu/index.php?modul=gyogyszertarak* nevű adatbázis szerint) ma is működő egységek nevét vizsgáljuk meg.

Szettek nevét hordozó gyógyszerárak. (A név mellett található szám azt mutatja, hány ilyen nevű intézmény található az adatbázisban. Az elnevezésekben – néha ugyanannak az egységnek a nevében is – felváltva szerepel a *gyógyszertár* és *patika* lexéma. Amíg 1949-1989 között a névben szinte kizárólagos volt a *gyógyszertár* elem, addig ma már „feljövőben” van a *patika* is. A több mint 2000 név között 1359 ’gyógyszertár’ és 648 ’patika’ található, ez utóbbi szó hangulati értékével régebbi korok atmoszféráját képes felidézni.)

Szent Ágota 1, Ágnes 1, András 1, Anna 12, Antal 9; Balázs 2, Benedek 2, Bernát 3; Damján 5, Demeter 1; Endre 1, Erzsébet 5; Fábán 1, Ferenc 7, Filoména 1, Flórián 2; Gellért 2, György 18; Hedvig 1, Hermina 1, Hildegard 1, Hubertus 3; Ignác 1, Ilona 3, Imre 10, István 36, Iván 1; Jakab 2, Jób 1, József 2; Katalin 3, Klára 3, Kozma 1, Kristóf 2; László 11, Lőrinc 2, Lukács 2; Margit 8, Márk 5, Márton 5, Mihály 2, Miklós 2; Orbán 1, Pál 1, Péter 3; Rita 1, Rókus 7, Rozália 11, Teréz 3, Vid 1.

Az adatok között nagyobb számban találkozhatunk a nálunk népszerű Árpád-házi szentekkel (*István, Imre, László, Erzsébet, Margit*), a segítő szentek közül pedig gyakori a *Szent Antal* oltalmába ajánlott patika. Az is többször előfordul, hogy a nevükben a templomuk titulását hordozó városok, községek patikája hasonló nevet visel, vagy kapcsolódik a helységnévhez: Bakonyszentlászlón *Szent László* Patikát, Szigetszentmiklóson, Kunszentmiklóson *Szent Miklós*, Fábánsebestyénben *Szent Fábán*, Tatárszentgyörgyön és Bánokszentgyörgyön *Szent György* gyógyszerárát találunk. Kevésbé szembeötlő, de a helység és gyógyszerár közti közvetlen kapcsolatra utal, hogy Szombathelyen van *Szent Márton*, Szandaszőlősen *Szent Orbán*, bányák vidékén *Szent Borbála* gyógyszerár, Zircen pedig a ciszterciek *Szent Bernátja* után kapta nevét egyik helyi patika. A szegényeket gyámolító Assisi *Szent Ferenc*nek, *Kozma* és *Damján* orvosszenteknek, *Rókus*nak, a járványok idején segítő szentnek is több patikánk állt, és áll az oltalma alatt. A ritkábban előforduló nevek közül mára már kevésbé ismert, hogy *Szent Vid/Vitus* az epilepsziás, többszörösen sérült emberek védőszentje. A bin-

geni *Szent Hildegárd* bencés apátnő – a középkor nagy női szentje – pedig a lélekre és testre egyaránt ható gyógyító tudományáról volt híres, tanítása, receptjei ma reneszánszukat élik.

3.2. Az Isten anyjához, Máriához címzett patikákat *Szűz Mária* 1, *Segítő Mária* 4, *Boldogasszony* 4, *Patrona Hungariae* 1, *Ave Maria* néven találjuk meg. A vallásos témájú nevekhez sorolhatjuk a *Gábrriel Arkangyal* 1, *Szentháromság* 13, *Szentlélek* 9, *Jézus Szíve* 1, *Jó Pásztor* 1, *Üdvözítő* 2 titulusú patikákat is. (Ez utóbbinak majdnem minden nagyobb itáliai városban – így a Monarchia-beli és a mai Triesztben is – *Redentore*ként ismerjük a megfelelőjét.)

A *Megváltó*hoz címzett patikák (15) eredetileg az országban 1561-től jelen lévő, feloszlásukig, 1773-ig számtalan patikát alapító jezsuita rend emlékét őrzik (vö. Csanád i.m.). A *Salvator* patikák is e rendhez köthetők eredetileg: *Iesus Hominum Salvator* – betűszóként IHS – Jézus az emberek megváltója. (Hozzá kell tenni: e betűszónak több feloldása is lehet, pl. *In Hoc Signo/E jelen...*, de nálunk – hatalmának tetőpontján – a jezsuita rend használta.) E mai intézmények már nem feltétlenül mind jezsuita alapításúak, de a névtípus nagyon elterjedt volt a történelmi Magyarországon, így Erdélyben is (Péter H. 2002: 51-64). Az Istenes Szent János alapította irgalmasrendi testvérek is számottevő mennyiségben hoztak létre patikákat, gondozták, gyógyították a betegeket, szegényeket. Rendjük szimbóluma – egy szép legenda nyomán – a gránátalma lett; ma Pécsen és Pápán ismerünk *Gránátalmához* címzett gyógyszerházakat.

A szerzetesrendek e jelképe után a vallási jelképek, fogalmak körébe olyan elnevezések sorolhatók, mint *Szent Kereszt* (Bodrogkeresztúron, Ráckeresztúron található ilyen titulusú gyógyszerházak), *Szentvér*, *Angyal/Őrangyal* 22, *Isteni Gondviselés* 9, *Háromkirályok* 2, *Angyalszív* 1, *Védangyal* 1, *Arkangyal* 1, *Kafarnaum* 1, *Betániai Patika* 1.

A gyógyulásba vetett hit, a reménység mindig kitartásra buzdították a szenvedőt; gyakori patikanév volt a *Remény/Reménység* (26) *Jóreménység* is. A *Fehér Kereszt* patikák – ebből ma három funkcionál – egy 1882-ben alapított osztrák-magyar karitatív szervezettől kapták a nevüket (Ördög 1996), ám ahogy fentebb már utaltunk rá, a különböző gyógyító és ispotályos rendek köpenyén volt fehér, zöld és vörös kereszt; a karitatív szervezetek elnevezése innen is eredhet. A *Vörös Kereszt/Vörös Kereszt* gyógyszerháznév ma már nem engedélyezett, 1912 óta a

Genfi Egyezmény értelmében a név foglalt, az ilyen titulusú patikáknak nevet kellett változtatniuk.

4.1. A világi témájú nevek legnagyobb és legrégebb csoportja számunkra a heraldikából, s a cégek világából ismeretes (Csatkai 1971, Ördög 1996), ám – ahogy az előzőekben már említettük – előfordul, hogy egy-egy a címereken, cégekben oly gyakori állathoz, növényhez az antik és a keresztény szimbolikából is tapadnak jelentések. Míg régebbi korokban a vallási tárgyúakhoz is sorolhattuk volna egyeseket – szimbolikus jelentésük mára már elhalványodván – a világi, vagyis a cégér típusú patikanevek sorát gyarapítják. Egyik ilyen név az Unikornis/Egyszarvú – ma *Arany Egyszarvú* Debrecenben, *Unicornis Gyógyszertár* Budapesten és Dunakeszin. A jezsuiták is kedvelték ezt az elnevezést: a fehér egyszarvú ott hordja a szarvát, ahol a *harmadik szem* található, így az intuíció, a tisztánlátás jelképe is, de a keresztény szimbolikában nevéhez még a tisztaság, mértékletesség erénye és erős gyógyítóképeség is tapad. Jelképezheti Szűz Máriát, Diánát, az alkímiában Mercuriust (a higanyt), az asztrológiában a Holdat is. Gyakran szerepelt címerekben, s amikor még világos volt jelképi értelme – a patikákon is.

Az *Oroszlán*, *Aranyoroszlán*, *Arany Oroszlán*, *Két Oroszlán* patikanév máig gyakori (25), egykor kedvelt címeralak, fogadók, éttermek portálján is feltűnő név. Az ókortól az erőt, fenséget, uralkodást szimbolizálja; az asztrológiában a Napot, a kereszténységben magát Krisztust is jelenthette, de attribútuma Szent Márk evangélistának is. Német származású patikusaink is hozzák magukkal a Löwen Apotheke típusú neveket, csakúgy, mint az *Einhorn*, *Adler*, *Hirsch Apotheke*-t (Csanád 1988: 400-401), így ezek nálunk is könnyen megonosodtak.

Kígyó (*Arany Kígyó*, *Fehér Kígyó*, *Koronás Kígyó*, *Ezüst Kígyó*, *Fekete Kígyó*, *Réz-kígyó*) nevű gyógyszertárunk – az adatbázis szerint – 60 is van. Asclepios/Aesculap szent berkeiben kígyókat tenyésztettek, e kígyót valamikor botra tekeredve ábrázolták, majd Aesculap egyik lánya megjelenítésekor tűnik fel: Hygieia a baljában tartott csészéből itatja a kígyót. A kígyó – évenkénti vedlésével – a megújulás jelképe, de ugyanakkor képes a bölcsességet, a halhatatlanságot, másrészt az alattomos halált is megtestesíteni; e kettősségében összekapcsolja a földi és égi szférát. Szimbolikájának kódrendszerét különböző korok, a keleti és nyugati kultúrák, vallások más-más módon tudják megfejteni, értelmezni.

A sas a levegő királya, a rómaiak hadijelvénye: erőt, gyorsaságot, hatalmat is szimbolizál. Királyi, nemesi címereken, de a cégérekben is korán megjelenik, így régebbi, de mai (35) patikaneveink között is nagyobb leterheltséggel találkozunk vele; Ördög (1980) a legrégebb világi fogantatású nevek közé sorolja. A sas a kereszténységben Szent János evangélista attribútuma, ábrázolásával itáliai (Párma, bencés kolostori patika) és 17. századi magyar főúri patikában, a Pálffyak vöröskői várában is találkozhatunk (Nékámné 1971:17, Sulyok 2004:180). Az említett nagyszámú *Sas Patika* egy része – ahogy azt már az *Oroszlán* esetében is láttuk – jelzős szerkezetű nevet visel (*Aranysas, Arany Sas* 16, *Fekete Sas* 8, egy-egy *Királysas, Kósas, Három Sas*); ha nem lenne mellette a *gyógyszertár, patika* szó, akár fogadó, étterem nevének is gondolhatnánk. Ma is működő patikáink között ilyen cégér típusú nevet viselnek még a *Fehér Galamb, Aranyszarvas, Ötöröny, Országalma, Hétkorona, Aranykorona, Holló/Fehér, Holló, Griff, Fehér Elefánt, Szerecsen* patikák is; a *Főnix* (*Phoenix, Phőnix*) a *Holló, a Hattyú* és a *Pelikán* pedig még külön szimbolikával is bírnak.

A *főnix* az antikvitásban az újjászületés, így a halál legyőzésének a szimbóluma, a keresztény kultúrában az örök élet és a feltámadás jelképe, Krisztus-szimbólum; a teológiai erények közül a Remény allegorikus alakjának attribútuma. Ósrégi Krisztus-szimbólum a *pelikán* is; a fiókáit saját vérével tápláló madár a kereszténységben Krisztus szeretetáldozatára utal, arra, hogy saját vérével váltotta meg az emberiséget (A. Molnár 1989, Sulyok 2004). A *holló* – bölcs, intelligens madár – tolmács az emberi és állati síkok között; már az antikvitásban is gyógyító hatalmat tulajdonítottak neki, a különböző kultúrákban más és más jelentéssel bír. A germán Wotan követői is hollók voltak, Hugin a Gondolkodás, Munin az Emlékezés. A kereszténységben a holló Szent Vid egyik állataként jelenik meg; címerek, cégérek gyakori madara. A *hattyú* ugyancsak kitüntetett szerephez jut a germán mitológiában (ne feledjük, cégéreink egy része németföldi); de tekintik – többek között – Vénusz madarának is, a kereszténységben pedig Máriához köthető (Jankovics 2003).

4.2. A világi nevekhez sorolhatjuk A) azokat a mitológiai és történelmi neveket is, amelyek kapcsolatban állnak a gyógyítással; B) a már a középkorban *ars libera* rangú gyógyszerész szakma jelképeit, eszközeit vagy a gyógyításhoz kapcsolódó fogalmakat, szimbólumokat; C) gyógynövények, gyógyítással kap-

csolatos szerek nevéből eredeztethető neveket; D) történelmi vagy állami személyiségek, jelképek nevét viselő intézményeket.

A) *Aesculap* patikából 4, leánya, *Panacea* – akit a 'mindent gyógyító' panacea nemzetközi vándorszó is ismertté tett (Ördög 1996) – nevéből másik négy, *Hygieia*ról egy patikát neveztek el. A görög-római mitológiára több gyógyszerárunk neve is visszanyúlik: *Apolló*, *Diána*, *Herkules*, *Uránia*, *Minerva*, *Helios*, *Ízisz*, *Iris*, *Aurora* nevét viselik gyógyszerárak. *Van Galenus*, *Galenika*, *Avicenna*, *Paracelsus Patika* is (7), de itt sorolhatnánk fel híres gyógyszerészeink nevét őrző intézményeket, a *Páriz Pápai*, *Csontváry* (!), *Kabay* Gyógyszerárát is, ezek úgynevezett emlékeztető funkciójú nevek.

B) *Kehely* (Arany, Ezüst) 25, *Amsfora* 2, *Tégely*, *Mérleg/Aaranymérleg* 16, *Aranyomzsár*, *Pirula*. Érzelmek, gyógyításhoz kapcsolódó fogalmak, szimbólumok, anyagok nevét viseli az *Azulén*, *Aqua*, *Ambrózia*, *Balzsam*, *Elixír*, *Egészség*, *Forrás*, *Fontana*, *Fidencia*, *Fortuna*, *Gyógyforrás*, *Harmat*, *Humanitas*, *Igazság*, *Lege Artis*, *Magister*, *Materia Medica*, *Medicina*, *Medicinale*, *Mixtura*, *Pax*, *Pax Corporis*, *Patientia*, *Sors Bona*, *Vitamin* patika. Azon túl, hogy helyesírásuk sem követ egységes elveket (vö. *Patientia*, *Fidencia*), a laikus számára nehézséget okozhat a latin nevek ejtése, leírása, esetleg pontos megjegyzése is.

C) A gyógynövények, fűszerszámok nevét viselő patikák közül a *Hárs* (Arany, Ezüst) 20, *Hársfa*, *Hársfavirág*, *Borostyán* 29, *Kamilla* 19, *Fagyöngy* 15, *Menta/Mentha* 12, *Árnika* 5, *Calendula* 5, *Salvia* 5/*Zsálya* 5, *Levendula* 4, *Mályva* 4, *Rozmaring* 3 névvel van jelen, de találkozhatunk *Ezerjófű*, *Fehér Üröm*, *Szenna*, *Székfű*, *Bojtorján*, *Hérics*, *Encián*, *Verbéna*, *Hunyor*, *Hanga*, *Rebarbara*, *Koriander*, *Lestyán* nevű patikával is. A kérgükben, termésükben, virágzatukban hatóanyagot hordozó fák, bokrok közül – a már említett *Hársfán* kívül – a *Boróka*, *Cédrus*, *Diófa*, *Kőrisfa*, *Nyírf*a nevével találkozhatunk; romantikus hangulatot idéz fel a *Mandulavirág* és a nem éppen patikanévszerű *Lila Akác*. Az újabb típusú elnevezésekhez sorolható *Magnólia*. Míg a *Mentha*, *Valeriana* (macskagyökér) *Calendula* (körömvirág) nevek nem jelentenek különösebb nehézséget, az *Atropa Belladonna*, (maszlagos nadragulya), *Achillea* (cickafark), *Plantago* (utifű), *Althaea* (orvosi ziliz), *Salix* (fűzfa) patikák neve inkább csak a szakember számára kínál információt, a laikus nehezen tudja észben tartani, kimondani vagy leírni ezeket: számára ugyanis nem motiváltak. A *Melissa Gyógyszerár* – három is van belőle – pedig inkább a ma divatos le-

ánynevekre emlékeztet, kevésbé asszociálunk róla a citromfűre, pedig azt jelenti. Találkozhatunk *Amarillisz, Árvácska, Ibolya, Fehér Tulipán, Jázmin, Rózsa, Viola* nevekkal is, s mivel mellettük van a gyógyszer-tár vagy *patika lexéma*, így talán nem keverjük őket a virágüzletek nevével...

D) A gyógyítással kapcsolatba kerülő neves személyiségekről már szoltunk, de gyakori az a gyógyszer-tárnév típus is, amely az alapítója, tulajdonosa nevét viseli, vagy egyszerűen csak az intézmény, üzlet elhelyezkedéséről ad információt, esetleg jogállására utal (pl. a *Széchenyi Patika* Győrben, az *Opera Gyógyszer-tár* Budapesten, vagy a nem ritka *Városi/Városháza Gyógyszer-tár*). Történelmi személyiségek, állami jelképek, a romantika korában – vagy Trianon után – feltámadó nemzeti érzés is motiválhatta a következő elnevezéseket: *Árpád, Attila, Csaba vezér, Mátyás király, Árvavár, Hunnia, Hargita, Neme-re, Kárpát, Kerecsen, Turulmadár, Stephanus Rex* (de részben idesorolhatók még Árpád-házi királyaink nevét viselő patikák is).

Gyakori a női névvel jelölt gyógyszer-tár is; míg az *Anna, Mária, Erzsébet, Margit* patikákat akár a vallási indíttatású nevekhez is sorolhatnánk, addig az *Edina, Mara, Tünde, Karina* stb. elnevezést hordozók – a *privacy* megsértésének szándéka nélkül írom – kevésbé illenek az évszázadok alatt kialakult rendszerbe, ahogy az 50-es, 60-as évek *Atom* vagy *Rekord* nevű erdélyi gyógyszer-tárai is kilógtak belőle (vö. Péter H. 2002), ma legfeljebb a korhangulatot jellemzik.

A kéttagú, többnyire minőség- esetleg mennyiségjelzős szerkezetű gyógyszer-tárnevek előtagja szinte mindig szín-, ritkábban számnév (*Arany Oroszlán, Ezüst Kehely, Fehér Kereszt, Vörös Rák, Három Sas*). A régebbi típusú cégér vagy patika elnevezésekben még a heraldikában használt színek (és mázak) szerepelnek, az újabbakban már több is, más is. Elemzésük egy másik dolgozat tárgyát képezhetné, s ugyancsak egy másik tanulmány anyaga lehetne az egykori Monarchia jelentősebb városai gyógyszer-tárneveinek komparatív elemzése is.

Rövid összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a patikanevek kialakulásával, névélettani fejlődésével való foglalkozás nemcsak egyetlen tudományág feladata; kutatásukban az ipar- és helytörténeten, művelődéstörténeten kívül a nyelvtudomány, a szakrális és tárgyi néprajz, az orvoslás története és még számtalan részdiszciplína tapasztalatai összegződhetnek. E téma művelése pedig – többek között – abban is segíthet, hogy a jövőben lehetőleg csak olyan nevek kerüljenek fel a patikák homlokzatára, amelyek beleillenek az évszá-

zadok alatt kialakult rendszerbe, s a nagyközönség részére is információval szolgálnak, mert érthetők, leírhatók, kiejthetők. (Kívánjuk magunknak – mindnyájunknak – ne csak eltűnt, hanem megőrzött, élő patikanevek között bogarászassunk a jövőben is...)

Irodalom:

1. A. MOLNÁR FERENC (1989): *Névtan, szótörténet és művelődéstörténet*. In: Balogh Lajos-Ördög Ferenc (szerk.): *A IV. Magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. Zalaegerszeg, 360–367.
2. CSANÁD VILMOS (1988): *A történelmi Magyarország patikáinak elnevezései és alapítási évei*. In: *Savaria: a Vas megyei múzeumok értesítője/17–18*. Szombathely.
3. CSATKAI ENDRE (1971): *Cégérek*. Budapest, Corvina.
4. ELIADE, MIRCEA (1995): *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Budapest, Osiris.
5. JANKOVICS MARCELL (2003): *A rejtelmes sziget*. In: *Új Horizont*, XXXI./3.
6. NÉKÁM LAJOSNÉ (1971): *Régi magyar patikák*. Budapest, Corvina.
7. ÖRDÖG FERENC (1980): *A patikanevek keletkezésmódjai*. In: Hajdú Mihály-Rácz Endre (szerk.): *Név és társadalom*. Veszprém, 235–239.
8. ÖRDÖG FERENC (1996): *Eltűnt patikaneveink nyomában*. In: *Pannon Tükör*, II./4.
9. PÉTER H. MÁRIA (2002): *Az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásai*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
10. SCIORTINO, T.(1968): *Arte Farmaceutica e farmacisti a Trieste*. Milano, Società Editoriale Farmaceutica.
11. SULYOK HEDVIG (2004): *Patikanevek Szegeden tegnap és ma*. In: Navracsics Judit-Tóth Szergej (szerk.): *Nyelvészet és interdiszciplinaritás*. I. Szeged-Veszprém, Generalia, 178-182.
12. VIDA MÁRIA (1996): *Patikamúzeumok-Műemlékpatikák Magyarországon*. Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum.

KOVÁTS ZOLTÁN

A magyar népesség fogyási folyamata a XIX. század végétől, következmények

1. EZER LAKOSRA JUTÓ NÉPMOZGALMI ARÁNYOK¹

Évtized	Franciaország			Magyarország			Ausztria		
	Sz.	H.	Term szap	Sz.	H.	Term szap	Sz.	H.	Term szap
1870-79	25,6	24,2	1,4	43,4	40,7	2,7	39,3	32,6	7,7
1880-89	24,2	22,1	2,1	44,4	33,4	11,0	37,8	29,2	8,6
1890-99	22,2	21,6	0,6	40,9	30,4	10,5	37,0	25,6	11,4
1900-09	20,8	19,8	1,0	37,1	25,9	11,2	35,0	23,8	11,2
1910-19	15,1	18,6	-3,5	27,5	23,1	4,4	23,8	22,2	1,6
1920-29	19,1	17,2	1,9	28,3	19,1	9,2	20,5	15,7	4,8
1930-39	15,9	15,5	0,4	21,7	15,1	6,6	15,0	13,7	1,3
1940-49	17,4	15,4	2,0	19,5	14,4	5,2	17,1	12,8	4,3
1950-59	18,8	12,2	6,6	19,5	10,9	8,6	15,9	12,4	3,5
1960-69	17,6	11,1	6,5	14,0	10,3	3,7	17,9	12,7	5,2
1970-79	15,2	10,5	4,7	16,0	12,2	3,8	12,8	12,7	0,1
1980-89	14,1	9,9	4,2	12,4	13,7	-1,3	11,8	11,7	0,1
1990-99				11,1	14,1	-3,0			

Bevezető gondolatok

A történelmi Magyarország egészére bár néhány évről rendelkezünk népmozgalmi arányokra vonatkozó számítással, mégis az 1870-s évtized az, ame-

¹ MITCHELL, BRIAN R.: European historical statistics. London 1980. 114-130. p.; Monthly Bulletin. New York. Bár 1947-től jelenik meg, mégis időben több országról közöl népmozgalmi arányszámokat.

lyikre a modern követelményeknek megfelelő biztonsággal. Ezek az arányszámok lesznek az alapjai annak az előrebecslésnek, melyet két évtizeddel korábban már elvégeztünk. Sajnos előrebecslésünk bevált.

Mielőtt évtizedről évtizedre haladva a fontosabb történelmi hatásokkal egybevetnénk a folyamatot bemutató legfontosabb arányszámokat, szólunk kell pár szót a népességfejlődés korábbi évszázadairól. Az európai történettudományban – ismereteim szerint – a franciák tették a legnagyobb lépést, egy új tudományágat fejlesztettek ki, a történeti demográfiát. Ez a tudományág részben a történelem igen színes ismeretére épül, részben a XX. században felépült tudomány, a demográfia ismeretanyagát használja fel. Úgy is mondható, hogy interdiszciplináris tudomány. A népességfejlődési folyamatról az elmúlt években egy kibővített négy kötetes monográfiát tudtak kiadni.² A második kötetben (XVI–XVIII. század) igen lényeges, hogy széles körben feldolgozták az egyházi anyakönyvek adatait név szerint. 1956-ra kidolgozták az anyakönyvek név szerinti feldolgozásának módszerét (Henry Fleury³). A monografikus feldolgozásban e módszerrel és eredményeivel majd száz tanulmányt közölnek. Oly mennyiségű adat feldolgozására van szükség, hogy egy-egy kutató több segítséggel tudja az adatokat összegyűjteni. Én először a Somogy megyei Csurgó anyakönyvének 12 családnevére gyűjtöttem ki az adatokat.⁴ Igen jelentős volt Andorka Rudolfnak Vajszlóra és Besencére gyűjtött anyaga.⁵ A módszerrel 60-70 demográfiai összefüggést lehet megközelíteni. Andorka Rudolf észrevette, hogy a halálozási bejegyzések hiányosak csecsemők, gyermekek, szegények esetében. Így csak egyetlen összefüggést mutat be, a házasságon belüli termékenység alakulását. Ez egy igen fontos mutató. Magyarországon eddig hét tanulmány készült e módszer segítségével, a franciáknál majd száz. Próbáltam egyetlen településre, Somogysámson összegyűj-

---

² *Historie de la population française*. II. vol. De la Renaissance a 1789. Ed. Dpoaquer – Gaboumndin-Lepetitousou, etc. Paris, 1988.

³ FLEURY, MICHEL – HENRY, LOUIS: *Nouveau manuel de depouillement et d'Exploitation de l'état civil nacio*. Paris, 1965. 182 p.

⁴ KOVÁTS ZOLTÁN – CS. TÓTH PÉTER: *Csurgói jobbágycsaládok demográfiai viszonyai. 1720-1950*. In Statisztikai Évkönyv 1961 – 62. 48–89.

⁵ ANDORKA RUDOLF: *Születéskorlátozás az Ormánságban a 18. század vége óta*. Demográfia 1970. 1-2. sz. 73–85. p.

teni az adatokat. Három nyáron át hétszáz munkaórát fordítottam az anyaggyűjtésre, de még a befejezésig ötszáz munkaóraára lenne szükségem. Ezt a munkát már – életkorom előre haladtával – nem tudom elvégezni.

Az említett francia monográfia második kötetének eredményei közül azokat szeretném kiemelni, mely elemzésünk történelmi előzményire utal. Ez azért fontos, mert a francia kutatási eredményeket az eddigi magyarországi – szerény számú – történeti demográfiai tanulmány is megerősítette.

A középkorra vonatkozóan szórványos kutatási eredményekre támaszkodva a franciák is, az angolok is arra következtetnek, hogy átlagát tekintve évi 2-3 ezreléknél nagyobb népességnövekedésre nem számolhatunk. Az 1347/49-es nagy pestis a nyugat-európai népesség 20-25 %-át elpusztította. A városokban nagyobb, kisebb helyeken, a pásztornépesség körében nem volt ilyen mérvű pusztulás. A XVI. századra igen minimális (1-2 ezrelék) természetes szaporodást tételeznek fel. A XVII. századtól pontosabbá válnak az adatok. Franciaországra nézve azt állapítják meg, hogy a nagy járványok miatt nincs természetes szaporodás.

A XVII. század második felétől kezdve a XVIII. század egészén át az anyakönyvi adatokra támaszkodó ún. családrekonstrukciós vizsgálatok megmutatják, hogy a nagy járványok mellett más járványos betegségek, ún. endémiák rendszeresen pusztítják a lakosságot (torokgyík, himlő, tifusz, tuberkulózis, vérhas). Rendszeres a magyar anyakönyvekbe a bejegyzés, epilepszia. Ez nem azonos a ma diagnosztizált betegséggel. Annyit ír bele az egyetemet végzett plébános vagy lelképásztor, hogy magas láza volt. A francia történeti demográfiai kutatás azt állapítja meg az ország egészére, hogy a nagy járványok, epidémiák (1708/09, 1738/39) valamint az állandóan jelenlevő fertőző betegségek miatt az endémiák miatt évi 4 ezreléknél nem lehet több Franciaország természetes szaporodása.

Amikor 1800-ban Napóleon megszervezi a statisztikai hivatalt, akkor már a természetes szaporodás nem több évi 4 ezreléknél. Az, hogy ebben az időben ilyen alacsony Franciaország természetes szaporodása, már az is szerepet játszik, hogy egyes társadalmi rétegekben, városon és községekben egyaránt terjed a születéskorlátozás. A francia demográfiai szakirodalom azt a szakkifejezést használja, hogy a születéskorlátozás kezdete előtt vagy a születéskorlátozás elindulása után.

A családrekonstrukciós vizsgálatok egyaránt megmutatták, hogy a születéskorlátozás előtti időszakban az epidémiák és endémiák miatt az átlagos természetes szaporodás nem lépheti túl az évi 2-3 ezreléket. De ahhoz, hogy tudatos

születéskorlátozás, családtervezés elinduljon igen sok egyéb tényező szükséges. Az erkölcsnek, az erkölcsi igazságok elmélyítésében mindenütt az egyházaknak volt nagy szerepük. Az általános szokásvilág kialakulása, pl. az arab népeknél, nagyon erősen befolyásolja szinte a mai napig a családonként vállalt gyermekek számát. Ma már az európai népek mindegyikében a családtervezés következtében nincs biztosítva a törzsnépesség fennmaradása. A folyamat megértéséhez az alapvető népmozgalmi arányok bemutatásán kívül a vándormozgalom hatásával is számolni kell. Tanulmányukban nem foglalkozunk a bevándorlásokkal, ahogy a statisztika mondja, a mechanikus népmozgalommal, csak a természetes szaporodás kérdésével. Tanulmányunk végül arra a kérdésre kíván majd feleletet adni, hogy a feltárt, bemutatott népmozgalmi adatok alapján a törzsnépesség száma hogyan fog alakulni. Az, hogy mennyi bevándorlót fogadunk be, majd mennyit tudunk asszimilálni, ez teljesen nyitott kérdés. Erre majd a következő évek népesedéspolitikája fog választ adni.

Meg kell jegyeznünk, hogy országonként, népcsoportonként másként és másként alakul a születéskorlátozás elterjedése, mértéke. Ezzel a kérdéssel a konferenciák sora foglalkozott mind Magyarországon, mind Európa több országában. Egy szakkifejezés született majd két évtizeddel korábban: a demográfiai átmenet. A kifejezés tulajdonképpen félmondat, nem mondja meg, hogy az átmenet hová vezet. Egy évtizede már kimunkálták a demográfiai átmenet első, majd a demográfiai átmenet második szakasza szakkifejezést. Az első szakaszban még kisebb mértékű a természetes szaporodás mértékének csökkenése, a második szakaszban nagyobb. Láthatjuk táblázatunkból, hogy e második szakaszba mi már 1981-be beléptünk, amikor Magyarországon már 1700-nál többen haltak meg, mint születtek. Azóta láthatjuk, évtizedről évtizedre csökken a természetes szaporodás. Az 1989-es politikai változások előtt úgy hozzávetőlegesen 70-80 ezer bevándorlót fogadtunk be.

A táblázatunkban bemutatott népességfogyás mértékénél a törzsnépesség jobban fogy, de ezt a fogyást a beköltözések ellensúlyozzák. Történeti demográfiai elemzésünket lényegében az 1890-s évtizeddel fogjuk kezdeni. Ebben az évtizedben két demográfiai folyamat jelentkezik egyszerre. Egyik az, hogy a születéskorlátozás tömeges elterjedésére több megyében a demográfusok már figyelnek. Ugyanakkor ott van egy másik, a népességnövekedést nagymértékben elősegítő folyamat: az egészségügy fejlődése. A fertőző betegségek le-

küzdése következtében a megszületett gyermekek életben maradnak. Igen magas természetes szaporodás mutatható ki az ország nagyobb részében. Sok-sok előadásom utáni megbeszélésen mondják el az emberek vagy bárhol, ha a témáról beszélgetek, hogy a mi időnkben még szüleim, nagyszüleim 6-8 gyermekes családokban nőttek fel. Igen, mert a korábbi évszázadokhoz képest a megszületett gyermekek túlnyomó többsége még életben maradt. Ez az az időszak (1880–1910), amikor átlépjük azt a bűvös határt, az évi 10 ezreléknél magasabb természetes szaporodást. Ezt a demográfiai szakirodalom demográfiai ollónak (demographic gap) nevez. A születési arányok lassan csökkennek, a halandósági arányok gyorsan javultak.

2. A magyar viszonyok egybevetve Franciaországgal és Ausztriával

1880–89. Az 1870–79 közötti évtized még az előző évszázadokhoz hasonlóan egy hatalmas járvánnyal, a kolerajárvánnyal terhelt. Ez az évtized még átmenet ahhoz az időszakhoz, melyben a közegészségügy az orvostudomány a járványok leküzdésében nagy lépést tesz előre. Az 1873-as országos kolerajárványban meghaltak számát 130 ezerre teszik, az újabb kutatások megmutatták, hogy ebben az évben az elhunytak száma megközelíti a 200 ezret. Ebből adódik, hogy az 1000 lakosra jutó születések aránya az előző évtizedekhez hasonlóan még igen magas, az évtized átlaga 43,4, de rendkívül magas még a halandósági arány. Olyan magas, mint amelyet a családrekonstrukciós vizsgálatok alapján a XIX. század első évtizedeiben mértünk: 40,7. A halandóságot tekintve ez jellegzetesen a „születéskorlátozás előtti időszak halandósága”.

Az 1880–89-es évtizedben változatlanul magas a születési arány, de a halandósági arányok még csak keveset javulnak: 33,4 ezrelék. A demográfiai olló kezd kinyílni. A születési arányok még magasak, de a halandóság javul. A természetes szaporodás mértéke 11,0 ezrelék. Ez már az a csúcs, amit Anglia hét évtizeden át elért; Németország öt évtizeden át (1860–1910); Magyarországon ez három évtized.

Érdeemes egy pillantást vetnünk további európai összehasonlítás érdekében az itt vázlatosan ismertetett két évtizedre Franciaország és Ausztria esetében. Franciaországban már igen széleskörűen elterjedt a születéskorlátozás.

Itt csak az 1870-s évtizedben 25,6 ezrelék a születési arány; a helyzet tovább romlik az 1880–89 évtizedre: 24,2 ezrelék. Itt fontos megjegyeznünk, hogy a XIX. század első évtizedében, amikor először vannak országos adatok a természetes szaporodás mértékére, az már csak akkor 4,0 ezrelék. Franciaország sohasem fogja elérni, még a nagy méretű bevándorlások után sem az évi 10 ezreléket. Franciaország természetes szaporodása az 1870-s évtizedben már csak 1,4 ezrelék. A következő évtizedben is csak 2,1. A születési arányok tovább romlottak, de a járványok leküzdése következtében a halandóság kicsit javult. Ausztria esetében már az 1870-s évtizedben a magyarországihoz képest kicsit alacsonyabb a születési arány: 39,3; a halandóság 32,6 ezrelék. A természetes szaporodás 7,7. Ausztria még messze van a 10 ezreléktől. Ha kisebb mértékben is, de a nagy kolera járvány ott is pusztított. Ez mutatkozik meg a 32,6-s halandósági arányban. Az 1880-as évtizedben még magas a születési arány, de az előző évtizedhez képest csökken: 37,8. A természetes szaporodás mértéke 8,6 ezrelék. Ez alacsonyabb a magyarországihoz képest.

Az elmondottak bevezetésnek tekinthetők az 1890–1899 közötti évtized viszonyainak elemzéséhez. Ez azért lényeges, mert a XIX. század utolsó évtizedében figyelnek fel a statisztikusok arra a demográfiai jelenségre, hogy Magyarország egyes területei között lényeges eltérés van a születési arányok és ezzel összefüggésben a természetes szaporodás arányai között.

1890–99. Ebben az évtizedben két egymásnak ellentmondó demográfiai jelenség ütközik. Az ország nagyobbik részén még a régi szokások vannak érvényben. Az anyák nem foglalkoznak születéskorlátozással. Ha a kisbaba életben marad a szülés utáni hónapokban, akkor az anya a 26, 28. hónapra szüli a következő gyermekét. Sok-sok elemzés alapján egyértelmű, hogy a szoptatásnak fogamzásgátló hatása van. A kisbaba 3 vagy 4 nap múlva, egy hónapon belül meghal, ami nagyon sokszor bekövetkezik, akkor az édesanya már a 13, 14. hónapra megszüli a következő gyermekét. A korábbi évszázadokban a 40 ezreléknél is magasabbak lehettek a születési arányok. Sem a koraszülöttek, sem a szülés utáni napokban elhunyt csecsemők nem kerültek anyakönyvezésre. Ha a bába válságosnak látta a kicsi helyzetét, maga is keresztelhetett. Ez azonban csak a XIX. század második felében volt lehetséges. A franciaországi demográfiai elemzések közül egyik legrégebbi a Szent Lőrinc folyó mellé telepedett ún. kanadai népességről

szóló elemzés. A XVII. század végétől meglévő anyakönyvek alapján megállapítják, hogy egy ideig a 60 ezreléket is elérte a születési arány. Nálunk azért „csak” 40 ezrelék körüli az anyakönyvek alapján megállapítható születési arány, mert a megszületés után több nap telt el a keresztelésig. Például Debrecenben a XVIII. században mindig szombaton kereszteltek a templomban. Ha a hét előző napjaiban született a kicsi nem biztos, hogy megélte a keresztelést. A statisztikusok megfigyelése alapján egyértelmű, hogy az ország több területén már élnek a születéskorlátozás valamilyen eszközével.⁶ Ha országos átlagban 40,9 ezrelék a születési arány, abban az is benne van, hogy az ország 6-8 megyéjében – a 63 közül – már előrehaladott a családtervezés: a szászok lakta erdélyi megyékben, a románok lakta Szörény és Krassó megyékben. E megyékben a transzhumáló románság leköltözött a folyóvölgyekbe, megélhetésének fő forrása nem a pásztorkodás, hanem a földművelés. A föld nagysága határozza meg életkörülményeit, tehát családot tervez, egykezik. Természetesen Baranya, Tolna és Vas megye is az erősen születéskorlátozó megyék közé tartozik. A szlovákság egy része már a XVIII. században lehúzódt a jobb életkörülményeket biztosító Alföldre: Szarvas, Békéscsaba, Tótkomlós és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye egyes községeibe.

A korszak neves statisztikusa Ráth Zoltán. Az 1890–99-es évtized elemzései vagy a még korábbiak alapján a következőket állapítja meg: „Népesedésünk jövője attól függ, hogy azt a lidércnyomást, mellyel a megélhetés nehézsége népesedésünkre nehezedik meg tudjuk-e szüntetni vagy nem. Ha igen, Magyarország nagy és erős lesz, ha nem a lassú vérzés és összezsugorodás szegyeteljes jövője vár reánk.”⁷

Ráth Zoltán valami igen lényegest mondott ki az 1901-ben megjelent tanulmányában. Aki az élet törvényének engedelmeskedve gyermek vagy gyermekek felnevelését vállalja, az az általános terhek viseléséből többet vállal. A sok-sok konferencia hazánkban és másutt, hogy mi minden lehet a fogyás irányába mutató „demográfiai átmenet” oka, a sok-sok tényező közül a legfontosabb a családra nehezítő sokféle anyagi tényező. Elkezdődik a kisbaba várásával el-

---

⁶ *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Első rész. A népesség általános leírása. Budapest, 1902. Bevezető összegzés.

⁷ RÁTH ZOLTÁN: *Népszaporodásunk kérdése a XX. század közepén*. Értekezések a társadalomtudományok köréből. Budapest, 1901, MTA. 46 p.

telt kilenc hónappal, majd a megszületés, a pelenkázás és így tovább. E terhek komplexusa elől Európa népe már kitér. Előbb úgy tűnt, hogy az albánok, az írek, a lengyelek ez alól kivételek. Előbb a lengyelek váltak le, majd az írek, s ma már csak az albán hagyományok olyan erősek, hogy a nép fennmaradásának jövője biztosított. A többi nagy ország is fenn áll, de hogyan. Különböző népek telepednek be az európai országokba. Az albánoknak ma még három országuk van: Albánia, Koszovó és Macedóniában egy autonóm terület. Franciaországban a XX. század tömeges betelepülései révén egy nagy nemzeti átalakulásnak vagyunk a tanúi. E betelepült népesség követeléseit meddig nem lehet teljesíteni, nem lehet tudni.

Európában Franciaország népességi összetételének megváltozása a legszembetűnőbb. A korábbiak alapján ennek egyik oka az, hogy a honi népesség nem tudja biztosítani a gazdasági élet fejlődéséhez a kellő munkaerőt. E demográfiai ok mellett az idegenek befogadásának oka gazdasági. A fejlődéshez szükség van – lehetőleg olcsó – munkaerőre. Angliában hét évtizedig tart az a demográfiai olló, mely tíz ezreléknél magasabb természetes szaporodást mutat. Anglia népessége a megszerzett gyarmatokon talál megélhetést. Németországban is megközelíti a demográfiai olló az évtizedenkénti 10 ezreléket. Németország is próbál gyarmatosítani az I. világháborúig. A belső feszültség levezetése megtörténik az I. világháborúval. Az össznépességhez képest a háborús veszteséget jobban kiheveri.

1900–1910. Láthattuk, hogy a demográfiai kérdésekre is figyelmet fordító statisztikusok már az 1890–1899 közötti évtizedben felfigyeltek arra, hogy az ország több megyéjében alacsonyak a születési arányok. Ráth Zoltán azt is látta, hogyha a csökkenési folyamatot nem állítjuk meg, akkor ez a magyar nép összezsugorodásához vezet. Az 1900–1909 közötti évtizedben láthatjuk, hogy országos átlagban tovább csökkennek a születési arányok: 40,9 ezrelékről 37,1-re. Igen, de a halandósági arányok lassabban csökkennek. Ennek következtében még mindig igen magas az 1000 lakosra jutó természetes szaporodás: 11,2. Ez a 10 ezreléken felüli születési arány többet már a magyar népesedéstörténetben nem fordul elő. A nemzetközi statisztikai irodalom alapján mondhatjuk, hogy egy ország számára, belső erőit tekintve az a kedvező, ha 5 ezreléket nem lépi túl e természetes szaporodás. A gazdasági élet fejlődése nem tud lé-

pést tartani az 5 ezreléknél nagyobb természetes szaporodással. Ilyen esetben, ha 5 ezreléknél nagyobb a természetes szaporodás, akkor a nemzeti jövedelem ugyan ennél gyorsabb mértékben növekedhet, de a népességnek az a rétege, mely nyomorog, e tömeg aránya növekszik. Az előző évtized elemzésénél már előrefutottunk. Bemutattuk azt, hogy ahol a népességnövekedés, a természetes szaporodás évi átlagban az 5 ezreléket túlhaladja, azokban az országokban (Anglia, Németország) mi a megoldás.

Az 1900–1909-es évtizedben az ország politikai vezetői megértették, hogy a születési arányok csökkenése a nemzet jövője, fennmaradása szempontjából fontos. Ezért 1912-ben az állami alkalmazottak részére családi pótlékot vezettek be. Franciaországban is voltak kedvezmények (pl. lakbértámogatás állami alkalmazottak számára). Még csak egy szűk réteget érintett ez a kedvezmény, de kifejezte a szolidaritást azokkal, akik gyermeket vagy gyermekeket nevelnek. A közéletet kezdte áthatni az, hogy mily fontos a család és a családok számára kedvezményeket kell adni.

A közéleti sajtó anyagát nehéz lenne áttekintenünk. Csak egyetlen egyre utalunk, Ady Endre publicisztikájára. A ma már elrománosodott Szilágy megyéből, Érdszentről indulva látta, hogy a földből élő népesség mennyire fél az elszegényedéstől. Ady Endre látva a folyamatot, olyat ír le, hogy én úgy érzem „... én vagyok az utolsó magyar.” Nem csak a baloldali liberálisok, ilyen volt Ady Endre, hanem a nemzet sorsáért aggódó vezetők is fontosnak tartották a népesedés ügyét. Nem voltak nacionalisták, csak az ország sorsáért aggódó magyarok.

Bármennyire is a közélet a túlzott születéskorlátozás ellen emelt szót, az anyagi világ a többgyermekes családokat különösen megterhelte. A születéskorlátozás terjedésének folyamatát falvakban tudjuk megragadni. Akár a kisebb, a nagyobb városokban vagy a fővárosban, kik, milyen mértékben korlátozzák a fogamzást, nem tudjuk. A városokról csak összességében tudjuk megmutatni, hogy hol tart a családtervezés. A történeti Magyarországnak 25 szabad királyi és törvényhatósági jogú városa volt. E 25 városon belül legalacsonyabb a születési arány Pozsonyban, utána Pécsen. Ugyanakkor magas a születési arány Kecskeméten, Debrecenben, Szegeden. E városokhoz hatalmas tanyavilág kapcsolódik. E városok mezőgazdaságban élő népességének még van a terjeszkedésre lehetősége, így ebben az évtizedben e városokban csak kismérvű a születéscsökkenés.

Franciaországban az erőtlén népesedéspolitikai intézkedések nem hatottak a fogamzásgátlás visszaszorítására. A XX. század első évtizedében is a születési arányok országos méreteken tovább csökkennek a XIX. század utolsó évtizedéhez képest: 22,2-ről 20,8 ezrelékre. Az általános előregedés következtében, ez a döntő, a halandósági arányok a magyarországihoz képest kedvezőbbek: 19,8. A természetes szaporodás a magyarországihoz képest elképesztően alacsony: 1,0. Ez a történelmi folyamat következménye. Ekkor még csak kismérvű az idegen, színesekből álló bevándorlás.

Ausztriában a születési arányok tovább csökkennek, 37,0 ezrelékről 35,0-re. A természetes szaporodás mértéke a halandósági viszonyok javulása következtében 11,2 ezrelék. Tehát Ausztria is túllépi a rendkívül magas 10 ezreléket.

Ez volt az utolsó ún. béke évtized. Az Osztrák Magyar Monarchián belül a belső önállóságot nyert Magyarország igen gyors fejlődést ért el. A gyors népességnövekedéssel a gazdasági fejlődés nem tudott lépést tartani. „... kitántorgott Amerikába másfélmillió emberünk.” A XX. század első évtizedében „felülről nézve” még megvolna az ország. Werbőczy utódok toldozzák-foldozzák. Igen, az optimális gazdasági fejlődéshez képest nagyobb a népességnövekedés, de már a jó statisztikusok látják, hogy elindult a népességcsökkenés folyamata. A francia példán látják, hogy ennek súlyos következményei lesznek. Jó lenne ezt a folyamatot megállítani vagy lassítani. A népességfogyás folyamatához nagyban hozzájárul a következő évtized, mely magában foglalja az I. világháború emberpusztító négy évét.

1910–1919. Az évtizedben, a háborús években 16 ezrelékig csökken a születési arány, az évtized azonban magában foglal 5 békeévet és az 1918-as feltétel nélküli megadás után egy békeévet. A 6 békeév és a 4 háborús év együttes mérlege, hogy még 27,5 ezrelék a születési arány, de a halandósági arányok csak minimálisan csökkennek 23,1 ezrelékre. A 6 békeév ellenére a természetes szaporodás 1000 lakosra 4,4-re süllyed.

1920–1929. A liberális Károlyi-kormány ugyan rövid időre megszerezte a hatalmat, de a Tanácsköztársaság hamarosan kilökte abból. Közben a wilsoni elvekben bízó Károlyi feloszlatta a hadsereget. E kiszolgáltatott helyzetben bevonulhattak a románok egészen Budapestig, a cseh légionáriusok

Kassáig. A Beneš-Masaryk uszítás a feudális Magyarország ellen igen eredményes volt. A németektől mind 1870-ben, mind 1914-től sokat szenvedett franciák a gyűlölt németekkel szövetséges Osztrák-Magyar Monarchiára tesszöleges „békét” mérhettek. 1920. június 4. után először ki kellett hevernünk azt, hogy a 7,9 milliós trianoni Magyarországra több, mint 300 ezer menekült érkezett. Egész gazdasági életünket át kellett szervezni, hiszen bányáink, vas-kohóink, sorolhatnánk még mi minden, az elcsatolt területre került.

Az első demográfiai elemzések a háborús pusztításról 1923-tól (Scheller Károly) jelennek meg. Ő foglalkozik először azzal, hogy az I. világháborúnak nemcsak véráldozata volt, hanem erkölcsi, genetikai gyengülés is bekövetkezett. A XX. század első évtizedében elkezdődött családokat támogató népese-déspolitikát a kormányzat még nem tudta vállalni, vagyis csak szavakban. Ebben a helyzetben minden elgondolást megtört a nagy gazdasági világválság.

Ebben az évtizedben nem csökken a születési arány az utolsó békeévtized-hez képest. Ennek magyarázata az, hogy az 1900–1909-es évtizedben még 37,1 volt a születési arány. Az akkor született sok gyermektől még a házasságra lépők több gyermeket hoztak létre. A születéskorlátozás gyakorlata csak las-san terjedt. A XX. század első évtizedéhez képest a halandóság csak kismér-tékben javul, 25,9-ről 19,1-re. Elemzésünkben az 1910-1919-ig tartó időszakot át kell ugorunk, mert abban vannak békeévek is, háborús évek is. Az első vi-lágháborús négy év hatása, majd az 1930-as évtizedben mutatkozik meg. Franciaországban, ebben az évtizedben megkezdődik a színesek bevándorlá-sa. Ők ugyanúgy megkapják, ha gyermekeik születnek, a családtámogatást. A korábbi évtizedek tömeges születéskorlátozása miatt még a jelentős tömegű beköltözések sem emelik a születéseket olyan szintre, mint amelyet Magyaror-szágon mérhetünk. Magyarországon 10 ezrelék felett volt a természetes szapo-rodás a XX. század első évtizedében, míg Franciaországban 1,0. Ausztriában jóval alacsonyabb az 1000 lakosra eső születési arány, a családtervezés az or-szág egészen gyorsabban halad előre, mint nálunk.

1930-1939. A gazdasági világválság leküzdése, hitelek felvétele, a nagy építkezé-sek: debreceni egyetem, szegedi Dóm építésének befejezése. Klebelsberg Kunó a nemzeti jövedelemnek nem 0,9 %-át, hanem 4 %-át fordítja tanyasi iskoláktól kezdve még 24-féle intézményre. S ekkor jön a döbbenet. Az I. világháborús évek

(1914–1918) születéskiesése adja ennek az évtizednek a rendkívül alacsony születési átlagát. Az előző évtizedhez képest 28,3 ezrelékről a születési arány 21,7-re csökken. A halandóság csak 15,1-re csökken. A végső következmény az, hogy ebben az évtizedben a természetes szaporodás csak 6,6.

Már az 1920-as években Kodolányi János megírja *Baranyai utazás* című munkáját. Döbbenetes erejű írás. Jellemző, hogy a népességpusztulást látva Huszár Károlyhoz, az országgyűlés alelnökéhez fordul. A magyar népességpusztulásról szóló írásra Huszár Károly úgy reagál: Mit tegyék? Küldjek egy huszárszázadot az Ormányságba? Borzalmas. Az országgyűlés alelnöke csak szexuális problémát lát a magyarság fogyásában. Ez a kormányzat.

Az 1930-as évtized közepén a magyar értelmiség legjobbjai szólalnak meg. Kovács Imre megírja *A néma forradalom* című munkáját. Hidvégi János *A hulló magyarságot*; a Tanácsköztársaság után lelkeszi állást vállalt a Baranya megyei Zengővárkonyban a kiváló művészettörténész, Filep Lajos. Megjelenik a kákicsi református lelkész, Kiss Géza munkája: *Az Ormányság*. Néprajzi, nyelvészeti munka, csak egy fejezet szól a népességhatározásról. Móricz Zsigmond nem érti a problémát, mélyen elítéli az egyikét. Máshogy gondolkodnak ott, ahol a gyermek már 8 éves korában kötélverő lehet, s más ott, ahol az életnívót a föld nagysága határozza meg. A legfontosabbak közül Illyés Gyula cikkeit kell kiemelnünk. Németh László is ír e kérdéstről közvetve. Ezeket a megnyilatkozásokat nem lehet egyszerűen, sokszor lekezelően a „népi írók” kategóriájába degradálni. Ők képviselik a valódi progressziót, a haladást.

„Ezernyi fajta népbetegség,
szapora csecsemőhalál,
árvaság, korai öregség,
elmebaj, egyke és sivár

bűn, öngyilkosság, lelki restség,
mely, hitetlen, csodára vár,
nem elegendő, hogy kitessék:
föl kéne szabadulni már!

S a hozzáértő dolgozó
nép gyülekezetében
hányi-vetni meg száz bajunk.

Az erőszak bővületében
mint bánja sor törvényhozó,
hogymint pusztul el szép fajunk!”

(József Attila: Hazám)

Andorka Rudolf tanulmánya megmutatta, hogy az Ormánságban már a XVIII. század utolsó évtizedében nincs lehetőség újabb jobbágytelkek szerzésére. Az egyke az Ormánságban és másutt is törvénnyé vált. Az országgyűlés jegyzőkönyveit végigolvasva láttam, hogy a kormányzat részéről alig van reagálás a népességfogyási folyamatra.

A Horthy-korszak népességgpolitikájáról Hoóz István kiváló monográfiát írt: *Népességgpolitika és népességfejlődés Magyarországon a két világháború között* (Budapest, 1970). Elismeri, hogy a rendszer mind a családi pótlék területén, mind a sokgyermekes parasztcsaládok számára házak építéséhez kölcsönöket biztosított. (ONCSA házak) Jön a II. világháború, a pénz elértéktelenedik. Minimális részletfizetés után a parasztcsaládok a házak tulajdonosaivá váltak a megkapott kerttel együtt.

A 200 oldalas könyv elemzésének végső konklúziója a Horthy-korszak népesedéspolitikájáról: „Nyilvánvaló, hogy gazdasági – tehát létet meghatározó – tényezőkkel szemben adminisztratív intézkedésekkel vagy olyan mértékű gazdasági kedvezményekkel, amelyek alatta maradnak értékben annak, amelynek hatása ellen küzdünk, eredményesen harcolni nem lehet.” (220. p.) Franciaország népmozgalmi arányaival nem érdemes foglalkozni. Ott a 30-as években is folytatódik az idegen népesség beköltözése. Ez a bevándorlás nálunk még nem indult meg. Ausztriában tovább folytatódik az egész országra kiterjedő születéskorlátozás. Míg Magyarországon az 1930–39-es évtizedben 21,7 ezrelék, addig Ausztriában csak 15,0. A halandósági arányok a magyarországihoz képest csak kismértékben jobbak. De ha belegondolunk abba, hogy

Ausztriához képest mennyivel kedvezőbbek nálunk a születési arányok, akkor a demográfiai helyzetet nálunk sokkal kedvezőbbnek kell ítélni. A több gyermek születése nálunk kihat a halandóságra. A mérleg kedvezőbb. Magyarországon 6,6 ezrelék a természetes szaporodás, addig Ausztriában csak 1,3.

1940–1949. Ebben az évtizedben a háború okoz vérvesztést. Már nemcsak a férfínépesség, hanem az egész lakosság körében. Itt az 1944-s esztendő az, amelyik a magyarsággal együtt érző és együtt dolgozó zsidósággal együtt hatalmas vérvesztést hoz. Erről Für Lajos írt kiemelkedően értékes tanulmányt: *Menynyi az a sírkereszt?* Címmel, mely az Alföld című folyóiratba jelent meg.

Magyarország, Németország és Ausztria az a három ország Európában, melyben e borzalmas háború után nem következett be a születési megélénkülés, amit a szakirodalom „baby-bum”-nak nevez. Az okok elemzése messzire vezetne. Magyarországon egy kis mérvű születési megélénkülés után megindul újra a születési arányok csökkenése, úgy ahogy ez 1922 után bekövetkezett. Az évtized egésze azt az eredményt hozza, hogy a születési arányok tovább csökkennek (19,5), a halandóság még minimális mértékben javul. Ennek együttes következménye, hogy még 5,2 ezrelék a természetes szaporodás.

Franciaországban egyre nagyobb tömegű a beköltözés. Nálunk is van valamelyest. Részben Erdélyből, részben Romániából, Jugoszláviából menekülnek, de legtöbben a jogfosztottá tett magyar tömegek jönnek Csehszlovákiából. Az erőszakos lakosságcsere még mindig nem eléggé tisztázott kérdés. E kellően nem ismert betelepülések okozhatják azt, hogy az 1940–49-es évtized még viszonylag kedvező képet mutat népesedési szempontból. Ausztriában ebben az évtizedben hozzánk képest csak kisebb a születési arányokban az eltérés.

1950–1959. Ha 1945-öt tekintjük történelmi korfordulónak, akkor ez az évtized már nem történelem, hanem jelenünk. Rákosi Mátyás tudta, hogy a gazdasági élet fejlődése szempontjából, a boldog szocialista jövő szempontjából friss munkaerőre van szükség. Amikor jelentették számára, hogy 1922 óta folyamatosan csökkennek a születési arányok, s ez a csökkenési folyamat határozottan kimutatható 1946 után, döntött. Utasította egészségügyi miniszterét, Ratkó Annát, hogy hozzon intézkedést az abortusz tilalmáról.

Az abortusz törvényt ugyan 1953-ban hozták, de hatása 1954-től mutatható ki. 1954-ben 23 ezrelékre emelkedett a születési arány. A törvény három évig volt életben. 1956 júniusában vonták vissza. „Az anya döntse el.” Ettől kezdve napjainkig folyamatosan csökkennek a születések. Az 1950-es évtized egészét tekintve a „Ratkó-korszakkal” együtt a születési arányok igen magasak: 19,5 ezrelék. A halandósági arányok még csökkennek: 10,9 ezrelékre. Az adminisztratív intézkedések következtében az évtized természetes szaporodása magas: 8,6 ezrelék. Ausztriában nem volt „Ratkó-korszak”, így a születések aránya 15,9 ezrelékre csökkent.

1960–1969. Adminisztratív beavatkozás nélkül ebben az évtizedben a születési arányok 14,0 ezrelékre zuhannak. Ausztriában ugyanakkor a családvédő intézkedések következtében a születési arányok 17,9-re emelkednek. 1870-től az 1950-es évtizedig Magyarországon mindig jobbak voltak a születési arányok.

A halandóság az évtized egészében, még a korábbi évtizedhez képest igen kis mértékben javul 10,9-ről 10,3-ra. Van azonban egy rendkívül fontos fordulat. 1961-től kezdve mondhatni napjainkig a halandósági arányok romlanak. 1961 a halandóság tekintetében a fordulat. Ekkor csak 9,6 a halandósági arány, azóta ez emelkedik. Egyre nagyobb részben idős korosztályok teszik ki a népességet. Az időskorúak arány növekszik, vele együtt nőnek a halandósági arányok. Az egészségügy javulása már nem tudja ellensúlyozni az öregedési folyamatot.

1970–1979. Az abortusztilalom feloldása után a születési arányok elképesztő mértékbe csökkennek. Ilyenre az európai népesedéstörténetben nincs példa. Általában a termékenységgel kapcsolatos szokások, elvárások állandósulnak és a változások lassan következnek be. Amikor kiderül, hogy Európa legalacsonyabb termékenységgű országává váltunk (1972) a vezető értelmiségiek is megszólalnak. Kiemelkedik ebből a sorból Fekete Gyula munkássága, melyből csak egy munkáját emelünk ki: *Éljünk magunknak?* Igen összetetten, sokféleképpen tárgyalja az egyén felelősségét, de ez nemzeti ügy, ország sorsáért, jövőjéért a népben, a nemzetben, a távlatban gondolkodóknak tenni kellene. Erre az évtizedre esik egy kis demográfiai hullám, melyről az újságok azt írták, hogy demográfiai robbanás. Az történt, hogy az 1954-től 1956-ig tartó

„Ratkó-korszak” következményeként még van egy kis születési megélénkülés 1974 – 1977 között. Ennek következménye, hogy az évtized születési aránya 16,0 ezrelék. Ausztriában, mivel nem volt Ratkó-korszak, a népesedéspolitikai intézkedések elveszítették hatásukat, így Ausztriában 12,8 ezrelékre csökkent a születési arány.

1980–1989. Ebben az évtizedben vártuk, hogy az 1974-1978 közötti „demográfiai robbanásnak” lesz kedvező születési aránya. A vezető demográfus, Klinger András is a Magyar Nemzetben megjövendölte a születési arány megélénkülését. Nem gondolhatott Bokros Lajos gazdasági intézkedéseire. Bokros Lajos nagyon helyesen a gazdasági romlás lassítása érdekében értékes intézkedéseket hozott. Bokros Lajos azonban hozzányúlt a családokat támogató intézkedésekhez. Több konferencián mutatták be fiatal demográfusok, hogy intézkedései nyomán hozzátétőlegesen a tervezetthez képest 50 ezernél kevesebb gyermek született. Így elmaradt a Klinger András által is beharangozott és várt utolsó születési megélénkülés.

1990–1999. Az 1980-as évtizedhez képest tovább romlanak a születési arányok; az egyre növekvő idős korú népesség miatt a halandósági arányok is tovább növekednek. A természetes fogyás mértéke -1, 3-ról -3-ra emelkedik.⁸

3. Következmények

Sok-sok tudományos elemzés készíthet fel bennünket arra, hogy a következményeket szerteágazóan feltárják. Engem Szabó Istvánnál tett doktori vizsgám óta (1959) egy kérdés foglalkoztat, a népesedési folyamat. A doktori disszertációmat a XVIII. századi Somogy megye községeiről és egészéről írtam. Először sok-sok vitám volt a Központi Statisztikai Hivatal demográfusaival, hogy nem készítenek jó előrebecsléseket a trianoni Magyarország népesedési

---

⁸ Magyarország népesedési viszonyai, majd Demográfiai Évkönyvek 1963-tól 2000-ig.

⁹ KOVÁTS ZOLTÁN: Népesedési előrebecslés új elmélete az 1996-os adatok figyelembevételével. Demográfia 1997. 4. sz. 375–382. p.

jövőjéről. 1957 óta két évenként újakat kellett készíteni, mert a legrosszabb variáns sem teljesült.⁹

Ekkor kezdtünk a szegedi matematikus kollégákkal együtt (Szederkényi Antal és Mágoriné Huhn Ágnes) egy olyan módszert kidolgozni, mely megbízható a jövőt illetően. Ezt a módszert az 1970-s évek végén kezdtük kimunkálni. Előrebecsléseinket azóta ellenőrizzük és beváltak. Meg kell jegyeznünk, hogy a mi előrebecslésünk az 1980-as évtized törzsnépességére vonatkozik. Nem számoltunk az 1980-as évtized illegális és legális bevándorlóira, nem számoltunk a Délvidékről beköltözőkkel, s ahogy Tóth Pál Péter és mások szakkikéi szólnak az egyéb bevándorlókról. A kínaiakat már látjuk. Az elcsatolt területről érkezők szépen beilleszkednek. Számításaink szerint az 1980-as törzsnépesség már csak 9 millió 700 ezer 2005-re. Az, hogy 10 millió felett vagyunk, a bevándorlás következménye.

Számításunk alapját lényegében azok az adatok teszik, melyeket az 1. alfejezetben bemutatunk. 1870-től kezdve az évenkénti születési arányokból trendet számítottunk. Ha ismerjük a trendet 1980-ig, akkor a születési arányokból lehet függvény alkalmazásával előrebecsülni. A gazdasági életben minden bróker ezt teszi, amikor a vállalat különböző mutatói alapján előrebecsül. Általában egyszerű függvénnyel számolnak. Ha ezt tettük volna, akkor azt mutatná előrebecslésünk, hogy sokkal kevesebbnek kell lennünk. Grémi-umunk úgy találta, hogy azt az adatsort, ami rendelkezésünkre áll, azt exponenciális függvénnyel lehet leírni. Miért? A XX. század első évtizedétől kezdve a gyermeket és gyermekeket nevelő családokkal szolidáris a népünk sorsáért felelős – választott – kormányzat. Különböző formában segítséget ad. Ahogy Hoóz István leírta, az eszmei segítség a két világháború között megvolt, de kevés, amit a családoknak nyújtott. A születési arányokban bekövetkezett változásokat legjobban az ellipszis alakú görbület leírására alkalmas exponenciális függvény segítségével tudtuk megtenni.

Nehezebb volt a halandóság alakulásának leírására alkalmas függvényt megtalálni. A halandósági arányok következetes romlása 1961-től kezdődött. Itt sem alkalmazhattuk a lineáris függvényt. Matematikusaink tanácsára legjobban a Gauss-féle legkisebb négyzetek elméletét alkalmazva $2/3$ kitevőjű hatványfüggvénnyel végzett számítás közelítette meg a későbbi évtizedek arányát 2005-ig.

A magyarországi és nemzetközi kutatási eredményeket felhasználva én csak egyetlen következményre végeztem el a számításokat, az össznépességre. 2005-re 9 millió 746 ezer; 2010-re 9 millió 547 ezer; 2020-ra 8 millió 840 ezer; 2030-ra 8 millió 40 ezer és 2040-re 7 millió 202 ezer. Ez egyetlen következmény az össznépességben bekövetkezett változás. Másik fontos kérdés lenne a népesség korösszetételének változása.

Ezekről a kérdésekről a *Népesség és Népességgpolitika Magyarországon* című konferencián elhangzott korreferátum hangzott el részemről. (1998. november. 16. délután 5.) E konferencián rajtam kívül e kérdéssel három jeles kutató foglalkozott: Dányi Dezső, Valkovics Emil és Habclicsek László. Más-más megközelítésben, de mind a négyen arra a következtetésre jutottunk, hogy a törzsnépesség elfogyási folyamata visszafordíthatatlan, ahogy az orvostudomány mondja, irreverzibilis. A kérdés az, hogy a népességcsökkenés folyamatát megfelelő családpolitikával mennyire tudjuk lassítani, valamint az, hogy a gazdasági élet követelményének megfelelően mennyi bevándorlót fogadunk be. A konferencia anyagának megjelentetését előbb kötetben ígérték, majd a demográfiai folyóiratban. Egyik sem következett be.

Az össznépesség csökkenésének, népünk elöregedésének következményei már láthatók. Óvodák, iskolák bezárása, kisebb települések teljes megszűnése (Gyűrűfűről, amikor az utolsó kocsi kigördült, arról már írt az újság, a továbbiakról nem) Olyan kifejezéseket hallunk: a határ menti és más települések ellehetetlenülése. E kérdések vizsgálata, a további következményekre való felkészülés sok elemzés elvégzése után valósulhat meg.

Szegfű László szakirodalmi munkássága

(Balog Éva)

1968

Olvasókönyv Békés megye történetéhez. I. (ism.)

Tiszatáj, 22 (1968.) 1163.

Eretnekség és tirannizmus.

Irodalomtörténeti Közlemények, 72 (1968.) 501–516.

1969

KARÁCSONYI BÉLA: *Chronica Hungaro-Polonoca. Pars I.* (Textus cum varietate lectionum.)

Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, 26 (1969.)

(Biblikus concordantiák a kiadvány margójegyzeteiben, vö.: p. 7.)

Adalékok a Deliberatio eszmetörténeti hátteréhez. On the ideologico-historical background of „Deliberatio” by Saint Gerhard, bishop of Csanád.

Doktori disszertáció. Szeged, 1969. 232 p.

A Tanácsköztársaság Békés megyében. (ism.)

Tiszatáj, 23 (1969.) 554–555.

Anonymus és a kománok.

Magyar Könyvszemle, 85 (1969.) 220–238.

1972

Az Ajtony-monda.

Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, 40 (1972.) 3–30.

1973

Mezőberény középkori története.

Mezőberény története. I. Szerk. SZABÓ Ferenc. Mezőberény, 1973. 59–79.

La missione politica ed ideologica di San Gerardo in Ungheria.

Venezia e Ungheria nel Rinascimento. A cura di Vittorio BRANCA, Firenze, 1973.
Leo S. Olschki Editore, 23–36.

Szemponatok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. (társszerzőkkel)
Hadtörténelmi Közlemények, 20 (1973.) 639–660.

Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I. (társszerzőkkel)
Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, 44 (1973.)
95 p., 1 térk.

1974

Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. II. (társszerzőkkel)
Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, 48 (1974.)
55 p., 1 térk.

Sarolta.

Középkori kútforrásaink kritikus kérdései.

Szerk. HORVÁTH János és SZÉKELY György. Bp. 1974. Akadémiai K. 239–251.

A Thonuzoba-monda. (Interpretációs kísérlet Janus Pannonius két sorához.)
A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1974. I. rész. 275–285.

1976

Gellért, marosi püspök.
Világosság, 17 (1976.) 91–96.

Szemelvények Gellért Deliberatio-jából. (társszerzővel)
Világosság, 17 (1976.) 97–99.

Nyugati források. (társszerzővel)
Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I/2. Szerk. HAJDÚ Péter-
KRISTÓ Gyula-RÓNA TAS András. Bp. 1976. Tankönyvkiadó, 169–186.

1977

A kerlési (cserhalmi) ütközet leányrablás epizódjának nyomozása.
A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. I. rész. Szeged,
1997. 21–31.

1978

I. László alakja a középkori forrásokban.

A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. I. rész. Szeged, 1978. 37–46.

Az államszervező harcok során keletkezett hőségekről.

Mítosz és történelem. (Előmunkálatok a magyarság néprajzához 3.) Szerk. HOPPÁL Mihály és ISTVÁNOVITS Márton. Bp. 1978. 48–54.

Tájékoztató a történelem szakos hallgatóknak.

Szerk. NAGY István. Szeged, 1978. JGyTF (soksz.) 18–20, 22–25, 34–38.

1979

Gellért püspök halála.

Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, 66 (1979.) 19–28.

On the Heroic Epic from the Times of the Organization of the Hungarian State. Myth and History. Ed. HOPPÁL Mihály. Bp. 1979. 14–18.

Néhány XI. századi „liber portabilis” nyomában. (Gellért püspök kézikönyveiről.) Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Bibliothecaria, 8 (1979.) Fasc. 1. 60 p.

1980

A József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtárának Egyetemi Gyűjteményében található doktori disszertációk jegyzéke. Doctoral Dissertations in the Library of the Attila József University to the University of Szeged. 1945–1975. (társszerzőkkel) Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Bibliothecaria, 9 (1980.) Fasc. 2. 136 p.

Az „első mártír Pannóniában”.

História, 2 (1980.) 3. sz. 15–16.

Vata népe.

Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, 67 (1980.) 11–19.

A latin írás.

Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. III.

Szerk. HAJDÚ Péter–KRISTÓ Gyula–RÓNA TAS András. Bp. 1980. Tankönyvkiadó, 29–34.

A felszabadult Szeged sportéletének megindulása. (A korabeli sajtó tudósításai alapján.) I. (társszerzővel)

A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, I. rész. Szeged, 1980. 39–46.

1981

Pogányság és kereszténység a XI. századi Magyarországon.

Fejezetek a régebbi magyar történelemből. Szerk. MAKK Ferenc. Bp. 1981. Tankönyvkiadó, 73–95.

A felszabadult Szeged sportéletének megindulása. (A korabeli sajtó tudósításai alapján.) II. (társszerzővel)

A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. I. rész. Szeged, 1981. 39–45.

1982

Megjegyzések Thonuzoba históriájához.

Századok, 116 (1982.) 1060–1078.

III. Béla emlékezete. Bp. 1981. (ism.)

Századok, 116 (1982.) 1103–1105.

III. Béla és Szeged.

Délmagyarország, 72 (1982.) 1. sz. (01. 03.) 4.

1983

A város kialakulása (895–1242). (társszerzőkkel)

Szeged története. Szerk. KRISTÓ Gyula. I. A kezdetektől 1686-ig. Szeged, 1983. 219–343.

A bogumil eretnekség hatása a XI. századi magyarság ideológiai fejlődésére.

Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Dissertationes Slavicae, 14 (1983.) 39–68.

Szent Gellért családjáról.

Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, 75 (1983.) 11–18.

Adalékok félreértésből keletkezett helyneveink históriájához.

Névtani Értesítő, 8 (1983.) 3–7.

A „láthatatlanok”. (Adatok mezővárosaink XVI. század eleji lélekszámának kutatásához.)

A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. I. rész. Tanulmányok a Marxizmus-Leninizmus és a Történettudomány Köréből, Szeged, 1983. 47–58.

San Gerardo vescovo di Csanád apostolo e missionario instancabile. (Primo martire della Chiesa in Ungheria.)

L' Osservatore Romano, 123 (1983.) no. 102 (37.292) 4. maggio. 6.

Kézikönyvek a történelem tanításához. (ism.)

Módszertani Közlemények, 23 (1983.) 207–208.

1984

GELLÉRT PÜSPÖK: *Elmélkedés a tudós Isingrimus számára a három ifjú himnuszáról. (Részletek.)* (társszerzővel)

A magyar középkor irodalma. Szerk. V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1984. Szépirodalmi K. 615–638.

Útmutató a történelem szakos hallgatóknak.

Szerk. NAGY István. Szeged, 1984. JGyTF (soksz.) 19–20, 23–26, 28–31, 37–38.

1985

Szent Gellért prédikációi.

Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, 82 (1985.) 19–29.

Gondolatok Baja nevének eredete kapcsán (avagy: interpretatio Latina).

Név és névkutatás. Az Inczeffi Géza halálának 10. évfordulóján rendezett emlékülés előadásai. Szeged, 1984. április 13–14. Szerk. BÉKÉSI Imre. Bp. 1985. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 170. szám. 111–117.

Pogánykori hőseink utolsó évszázada.

A magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, 1981. augusztus 10-14. Szerk. BÉLÁDI MIKLÓS–JANKOVICS JÓZSEF–NYERGES JUDIT. Bp. 1985. 47–50.

Gondok és gondolatok Szeged keletkezéstörténete kapcsán.

Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Szerk. FODOR ISTVÁN–SELMECZI LÁSZLÓ. Bp. 1985. 13–27.

Adalékok Szent Gellért görög műveltségének kutatásához.

A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. I.rész. Tanulmányok a Marxizmus-Leninizmus és a Történettudomány Köréből. Szeged, 1985. 43–49.

Baja és birtokosai a középkorban (1323–1526).

Kandidátusi disszertáció. Szeged, 1985. 296 p.

1986

Kortörténeti problémák Gellért püspök Deliberációjában és legendáiban.

Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, *Acta Historica*, 83 (1986.) 11–21.

György, Crissafan fia, aki megjárta a túlvilágot.

Irodalomtörténeti Közlemények, 90 (1986.) 1–21.

Rák virágkoszorúval. (Egy történettudományi kézikönyvről.) (ism.)

Módszertani Közlemények, 26 (1986.) 321–322.

Baja és birtokosai a középkorban (1323–1526).

Kandidátusi értekezés tézisei. Szeged, 1986. 17 p.

From Saint-King to Saint-King.

Chapters from Hungarian History. I. (Ed. PETROVICS István) Szeged, 1986. 12–26.

Szeged, 1944.

MSZBT Híradó. (Különkiadás Szeged felszabadulásának évfordulójára) Szeged, 1986. JGyTF (soksz.) 2–18.

1987

Magyarország szent koronája.

Kincskereső, 14 (1987.) 2. sz. 40–42.

A jogar.

Kincskereső, 14 (1987.) 4. sz. 40–41.

A koronázási palást.

Kincskereső, 14 (1987.) 6. sz. 42–43.

Útmutató a történelem szakos hallgatóknak.

Szerk. NAGY István. Szeged, 1987. JGyTF (soksz.) 18–19, 22–24, 27–30, 36–37, 47–51.

Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. (ism.)

Irodalomtörténet, 69 (1987/88.) 329–334.

Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről. (Descriptio Europae Orientalis.) (társszerzővel)

A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. I. rész. Tanulmányok a Marxizmus–Leninizmus és a Történettudomány Köréből. Szeged, 1987–1988. 13–27.

Vita Magyarország története III. kötetről.

Századok, 121 (1987.) 687–705. Kováts Zoltán bírálata: 694–695., 703–704.

1988

Szent István és a népmesék.

Tiszatáj, 42 (1988.) 8. sz. 60–67.

Károly Róbert emlékezete.

Szerk. KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc. Bp. 1988. Európa K. 67–69, 106–107, 147–149, 155–157, 159–160, 162–163, 177–179, 190–191.

A régmúlt ígésében. (Beszélgetés Kristó Gyulával.)

Tiszatáj, 42 (1988.) 1. sz. 66–79.

Szent István családja.

Az államalapító. Szerk. KRISTÓ Gyula. Bp. 1988. Zrínyi K. 17–43.

Szent István-kori epikánk és az oklevelezési gyakorlat.

Az államalapító. Szerk. KRISTÓ Gyula. Bp. 1988. Zrínyi k. 209–260.

Koronázási jelvényeink a Szent István-kultusz kialakulása tükrében.

Az államalapító. Szerk. KRISTÓ Gyula. Bp. 1988. Zrínyi K. 261–302.

BLAZOVICH László: A Körös-Tisza-Maros-köz középkori településrendje. (ism.)
Levéltári Szemle, 38 (1988.) 3. sz. 69–72.

Az országalma.
Kincskereső, 15 (1988.) 1. sz. 39–41.

A királyi kard.
Kincskereső, 15 (1988.) 9. sz. 43–45.

1989

Honfoglalás, megtelepedés. A táj az Árpádok korában. (társszerzővel)
Baja története. I. Szerk. KŐHEGYI Mihály. Baja, 1989. Akadémiai K. 48–76.

Az Árpád-ház kihalásától Mohácsig.
Baja története. I. Szerk. KŐHEGYI Mihály. Baja, 1989. Akadémiai K. 77–158.

Equus fabulosus.
Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára. Szerk. KULCSÁR Péter és MÁDER Béla. Szeged, 1989. 31–46.

Címerek és pecsétek.
Szeged, 1 (1989.) 5. sz. 28–29.

Tisztelete sohasem sorvadhat el. (Szent István aktualitása.)
Délmagyarország, 79 (1989.) 195. sz. (08. 19.) 5.

1990

Anjou-kori oklevéltár.
Documenta res Hungaricas tempore regnum Andegavensium illustratia. I. (1301-1305)
Szerk. KRISTÓ Gyula. Bp.–Szeged, 1990. 527 p.

Útmutató a történelem szakos hallgatóknak.
Szerk. SZEGFÜ László. Szeged, 1990. 42–43, 50–52, 55–56, 64–65, 81–87.

1991

Csongrád megye címeréről.
A Csongrád Megyei Önkormányzat Közlönye, 1 (1991.) 6. sz. 9 p.

Megnyitó.

Széchenyi István. Emlékezés születésének 200. évfordulóján. Szerk. ANNUS Gábor – SZEGFŰ László. Belvedere Meridionale Kiskönyvtára 2. Szeged, 1991. 3–4.

„Ez egy vérre menő presztizsharc...”

A Tű, 2 (1991.) 10. sz. 5–7.

A trónviszályok korának uralkodói.

Bp. 1991. Pátria K. 348 p.

1992

Köszönőlevél Füle Zsuzsának, a JGyTF Tanulmányi Bizottsága tagjának.

A Tű, 3 (1992.) 1. sz. 13–14.

Középkori históriák oklevelekben. (1002–1410). (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.) Szerk. KRISTÓ Gyula. Szeged, 1992. Szegedi Középkorász Műhely–Gondolat K. 134–147. A 97–102, 104–110 és 112. sz. tételek

A pápaság és kelet.

A tatárok kivonulásának 750. évfordulójára. (Belvedere Meridionale Kiskönyvtára 4.) Szerk. ANNUS Gábor – SZEGFŰ László. Szeged, 1992. 14–24.

Anjou-kori oklevéltár. *Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium Illustrantia.* I. (1301–1305) Szerk. KRISTÓ Gyula. Bp.–Szeged, 1990. 527,2 p. (ism.) Magyar Nyelv, 88 (1992.) 494–495.

Lehetett-e Kolumbusz magyar?

Belvedere Meridionale, 4 (1992.) 17–18.

Útmutató a történelem szakos hallgatóknak.

Szerk. SZEGFŰ László. Szeged, 1992.

1993

Idegenek, külföldiek Magyarországon a pogánylázadások korában.

Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. I. Szerk. BÉKÉSI Imre – JANKOVICS József – KÓSA László – NYERGES Judit. Bp. – Szeged, 1993. 378–386.

Gondolatok a történeti (ál)objektivitásról.

A Tű, 4 (1993.) 2. sz. 8–9.

Röszke község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1993. 2 p.

Kisszállás község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1993. 2 p.

Mártély község címere, zászlaja, pecsétje.

(Leírás és lektori vélemény) 1993.

Mindszent város címere, zászlaja és pecsétje.

(Leírás és lektori vélemény) 1993.

Szakovélemény a Zeykfalvi Zeyk és a Csíkszentmihályi Sándor család címeréről. (Leírás. Kézirat) 1993. 3 p.

A szegedi József Attila Tudományegyetem címere.

(Pályadíjas mű. Tervezés, leírás. Kézirat) 1993. 2 p.

1994

In memoriam Benda Kálmán.

Délmagyarország, 84 (1994.) 72. sz. (03. 28.) 7 p.

A másik fél észrevétele.

Magyar Fórum, 6 (1994.) 16. sz. (04. 21.) 3 p.

Zametki ob isztorii vengerszkogo Alfelda IX-go veka.

Hungaro-Bulgarica, 5 (1994.) 35-69.

Az életút.

„Nem búcsúzom...” *Emlékkönyv Benda Kálmán tiszteletére.* (Belvedere Meridionale Kiskönyvtára 7.) Szeged, 1994. Generalia, 5–6, 97 p.

Hunyadi fegyvertársa: Dawud-Celebi.

„Nem búcsúzom...” *Emlékkönyv Benda Kálmán tiszteletére.* (Belvedere Meridionale Kiskönyvtára 7.) Szeged, 1994. Generalia, 67–71.

Egy vadkan vagy egy vad kan?

Száz rejtély a magyar történelemből. Szerk. HALMOS Ferenc-KATONA Imre József. Bp. 1994. 28-29.

Tiltott mesék a misén.

Száz rejtély a magyar történelemből. Szerk. HALMOS Ferenc – KATONA Imre József. Bp. 1994. 30–31.

Kakukkfőka az Árpád-házban?

Száz rejtély a magyar történelemből. HALMOS Ferenc – KATONA Imre József. Bp. 1994. 40–41.

A röszkei szultán.

Száz rejtély a magyar történelemből. Szerk. HALMOS Ferenc – KATONA Imre József. Bp. 1994. 66–67.

In memoriam Benda Kálmán.

Belvedere Meridionale 6 (1994.) 3–4. sz. 4–5.

Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század). Szerk. KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc. Bp. 1994.

Címszavak:

Ajtony, Aposztázia, Becsei Imre, Bogumilizmus, Boszorkányok, Család, Csanád vezér, Csósz, Deliberatio, Életfa, Gellért püspök, Gyula, Határvármegye, Janus, Karizma, Királylándzsa, Koppány, Koronázási jelvények, Koronázási jogar, Koronázási kard, Koronázási palást, Lövő, A magyar történet latin nyelvű forrásai, Magyarok, Magyarország, Magyarországi irodalom, Ménfői csata, Oroszlámos, Országalma, Őr, Péter király, Pogánylázadások, Regős, Sámuel király, Sarolta, Striga, Számmisztika, Szépasszony, Tonuzoba, Totem, Vata.

Zákányszék község címere, zászlaja és pecsétje.

(Leírás és lektori vélemény) 1994. 2 p.

Pusztamérges község címere, zászlaja és pecsétje.

(Leírás és lektori vélemény) 1994.

Katymár község címere, zászlaja és pecsétje.

(Leírás és lektori vélemény) 1994.

Dusnok község címere, zászlaja és pecsétje.

(Leírás és lektori vélemény) 1994.

Fertőhomok község címere, zászlaja és pecsétje.

(Leírás és lektori vélemény) 1994.

Nádudvar város címere, zászlaja és pecsétje.

(Leírás és lektori vélemény). 1994.

Barcs város címere, zászlaja és pecsétje.

(Leírás és lektori vélemény) 1994.

Forráskút község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1994.

Csanádpalota község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1994.

Ópusztaszer község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1994.

Bonyhádvarasd község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1994.

Gellénháza község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1994.

Ruzsa község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1994.

Kozármisleny község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1994.

Öttömös község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1994. 3 p.

1995

Dr. Karácsonyi Béla.

Szegedi Napló, 1 (1995.) 13. sz. (05. 27.) 4 p.

Gondolatok a helytörténészek képzéséről.

A tanítványait szerető, tisztelő, megbecsülő ember. (Belvedere Meridionale Kiskönyvtára 8.) Szerk. JANCSÁK Csaba–NAGY Tamás–SZEGFÜ László. Szeged, 1995. 28–30.

„Iam te premet nox fabulaeque Manes” († Karácsonyi Béla).

Belvedere Meridionale, 7 (1995.) 3-4. sz. 28.

János velencei pap.

A honfoglalás korának írott forrásai. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 11.) Szerk. KRISTÓ Gyula. Szeged, 1995. 239–240.

Leo Marsicanus.

A honfoglalás korának írott forrásai. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 11.) Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged, 1995. 259–260.

Fábiánsebestyén címere.

Fábiáni Objektív, 1 (1995.) 6. sz. (augusztus) 3 p.

Baks község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1995.

Egyházasharaszti község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1995.

Felsőszentiván község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1995.

Foktő község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1995.

Kübekháza község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1995.

Üllés község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1995.

Sándorfalva község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1995.

Szatymaz község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1995.

Vilonya község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1995.

1996

Hová tűntek az avarok?

Belvedere Meridionale, 8 (1996.) 1-2. sz. 32–33.

Gondolatok a Kárpát-medence IX–XI. századi kereszténységéről.

Honfoglalási emlénapok. Szerk. JANCZÁK Csaba – KÓSA Kinga – NAGY Tamás – NYULASSY Ágnes. (Belvedere Meridionale Kiskönyvtára 9.) Szeged, 1996. 29–46.

Ősi szellemi örökségünk. I. (Gondolatok az ősi magyar hitvilágról.)
(Belvedere Meridionale Kiskönyvtára 10.) Szeged, 1996. 134, 5.

A pogány magyarok hitvilága.

Árpád előtt és után. Szerk. KRISTÓ Gyula–MAKK Ferenc. Szeged, 1996. 85-94.

A honfoglalástól a mohácsi vészig.

Röszke földje és népe. Szerk. PÉTER László. Szeged, 1996. 79-115.

Néhány földrajzi vonatkozás magyar címerekben.

Határon innen-határon túl. Szerk. PÁL Ágnes–SZÓNOKYNÉ ANCSIN Gabriella.
Szeged, 1996. 85-93.

A pogány magyarok hitvilága.

Szeged, 8 (1996.) 10. sz. (október) 4–9.

Kain rehabilitációja.

Belvedere Meridionale, 8 (1996.) 5-6. sz. 12–16.

Magyar Katolikus Lexikon II. Főszerk. DIÓS István. Bp. 1996.

Címszavak: Címer, Címerbővítés, Címerlevél, Címerfordítás, Címerjog, Címerpalást Címersátor, Címertan, Címertartók, Címertörés

Hozzászólások

Kristó Gyula: *A korai magyar államról.* Bp. 1996. 30–31.

Üllés község címere, zászlaja, pecsétje.

Üllési Körkép, 1 (1996.) 7. sz. (szeptember) 2.

Csongrád megye településeinek címerei.

Csongrád Megyei Önkormányzat Évkönyve, 1995. Szeged, 1996. 46–69.

Cibakháza címere.

Cibaki Hírek, 6 (1996.) 5. sz. 24. és 6. sz. 2.

Röszke címere, zászlaja, pecsétje.

Röszke földje és népe. Szerk. PÉTER László. Szeged, 1996. 409-411. és fotó.

Battonya város címere.

Battonyai Hírek, 9 (1996.) 16. sz. 2.

Csém község címere, zászlaja és pecsétje.
(Tervezés és leírás. Kézirat) 1996.

A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola címere.
Főigazgatósági Tájékoztató, 1995/1996. 6. sz. 21-23.

A Széchenyi István Gimnázium és szakközépiskola címere.
(Tervezés és leírás. Kézirat) 1996.

Hantos község címere, zászlaja és pecsétje.
(Tervezés és leírás. Kézirat) 1996.

Kunbaja község címere, zászlaja és pecsétje.
(Tervezés és leírás. Kézirat) 1996.

Miske község címere, zászlaja és pecsétje.
(Tervezés és leírás. Kézirat) 1996.

Nagykarácsony község címere, zászlaja és pecsétje.
(Tervezés és leírás. Kézirat) 1996.

Pálmonostora község címere, zászlaja és pecsétje.
(Tervezés és leírás. Kézirat) 1996.

Sarkad város címere, zászlaja és pecsétje.
(Tervezés és leírás. Kézirat) 1996.

Szabadegyháza község címere, zászlaja és pecsétje.
(Tervezés és leírás. Kézirat) 1996.

Szabadkígyós község címere, zászlaja és pecsétje.
(Tervezés és leírás. Kézirat) 1996.

Tiszasziget község címere, zászlaja és pecsétje.
(Tervezés és leírás. Kézirat) 1996.

1997

Ajtony, Marosvár ura.
A Makói Múzeum Füzetei, 87 (1997.) 15-20.

Gondolatok a X–XI. századi kettős névadásról.

Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai, Miskolc, 1995. augusztus 28–30. I. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209.). Bp.-Miskolc, 1997. 23–31.

Ásotthalom község leendő címeréről.

Közhír-halom, 7 (1997.) 1.

Bököny község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1997.

Cserkeszőlő község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1997.

Csátalja község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1997.

Dávod község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1997.

Eplény község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1997.

Gyulaháza község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1997.

Kiszombor község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1997.

Klárafalva község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1997.

Kétegyháza község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1997.

Petőfiszállás község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1997.

Ásotthalom község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1997.

Zsombó község címere, zászlaja és pecsétje.

(Tervezés és leírás. Kézirat) 1997.

A Kárpát medencei „szlávok” különös tekintettel Megalé Moráviára.
Honfoglalásunk előzményei: keresztény egyházak és történelmi szerepük a Kárpát-medencében. Szerk. CSIHÁK György. Bp. – Zürich, 1997. 142–148.

SZÖMtól MÖSZig. (A Szegedi Őstörténeti Munkacsoporttól a Magyar Őstörténeti Kutatócsoportig.) (ism.)
Iskolakultúra, 7 (1997.) 10. sz. 106–109.

Gondolatok a Kárpát-medence IX–XI. századi kereszténységéről.
Honfoglalási emléknepok. 2. kiadás, Szeged, 1997.

A honfoglalók hitvilága.
A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. 1100 godina doszelenja magyara i Vojvodina. Főszerk. ROKAY Péter. Újvidék – Novi Sad, 1997. Fórum K. 95–104.

1998

Szent Gellért világképéről.
Szent Gellért Vértanúságának 950. Évfordulóján. (Konferencia a Szegedi Hittudományi Főiskolán és a JGyTF Történettudományi Tanszékén 1996. szeptember 19–20.) Szerk. DÖBÖR András – JANCSÁK Csaba – KISS Gábor Ferenc – NAGY Tamás – SZEGFÜ László. (Belvedere Meridionale Kiskönyvtár 11.) Szeged, 1998. 57–68.

A honfoglaló magyarság joggyakorlatáról.
Dél-Alföld, 4 (1998.) 7. sz. (11. 13.) 6.

In memoriam László Gyula.
Belvedere Meridionale, 10 (1998.) 3–4. sz. 158.

Gellért, Szt. OSB.
Magyar Katolikus Lexikon IV. Főszerk. DIÓS István. Bp. 1998. 34–38.

A kezdetektől a 18. század végéig.
Öttömös. (A település földje és népe.) Szerk. JUHÁSZ Antal. Öttömös, 1998. 37–56.

Házunk tája. (ism.)
Belvedere Meridionale, 10 (1998.) 5–6. sz. 154–156.

Ferencszállás község címere, zászlaja és pecsétje.
(Tervezés és leírás. Kézirat) 1998.

Kerepes község címere, zászlaja és pecsétje.
(Tervezés és leírás. Kézirat) 1998.

Lőszőháza község címere, zászlaja és pecsétje.
(Tervezés és leírás. Kézirat) 1998.

Nagylók község címere, zászlaja és pecsétje.
(Tervezés és leírás. Kézirat) 1998.

Pitvaros község címere, zászlaja és pecsétje.
(Tervezés és leírás. Kézirat) 1998.

Pusztaszer község címere, zászlaja és pecsétje.
(Tervezés és leírás. Kézirat) 1998.

1999

A várossá válás folyamatának kezdeteiről.
A régió kulturális központja, Szeged. (Fejezetek Szeged város kultúrtörténetéből. Az 1997. május 5-i felolvasóülés előadásai.) Szerk. T. MOLNÁR Gizella. Szeged, 1999. 13–18.

Gellért: Elmélkedés a három fiú himnuszáról. [szemelvények] (társszerzővel)
Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged, 1999. 188–212.

Szentbeszéd az Úr megtestesüléséről és a Boldogságos Szűzről.
Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged, 1999. 405–407.

Le monde spirituel des Hongrois païens.
Les Hongrois et l'Europe: conquête et intégration. Ed. Sándor CSERNUS et Klára KOROMPAY. Paris-Szeged, 1999. 103–120.

Pogányság és kereszténység a 10. századi Kárpát-medencében.
Vigilia, 64. (1999.) 827–838.

Még egyszer Gellért prédikációiról.
Aetas, 1999. 3. sz. 12–21.

Gellért egy tervezett vagy elveszett művéről.
Ötvenéves a szegedi szlavisztika. Pjätgyeszját let szegedszkij szlavisztike. Szerk. BIBÓK Károly – FERINCZ István – H. TÓTH Imre. Szeged, 1999. 165–176.

Deliberatio Gerardi Moresanae ecclesiae episcopi Supra hymnum trium puerorum. Ed et transt. Béla KARÁCSONYI–László SZEGFÜ. Szeged, Scriptum Ed., 1999. XII, 765

Szép-e valóban a délszaki kilátás?

Belvedere Meridionale, 11 (1999.) 3-4. sz. 75–77.

Csongrád megye külkapcsolati térképe.

Szeged, 1999. Az általa tervezett címerek elszórtan 1–76.

Gondolatok Szeged címeréről.

Belvedere Meridionale, 11 (1999.) 3-4. sz. 62–63.

Csongrád megye településeinek címerai.

Csongrád Megyei Önkormányzat Évkönyve, 1999. Szeged, 1999. 80–116.

Történettudományi Tanszék.

Juhász Gyula Tanárképző Főiskola. Szerk. GALAMBOS Gábor. Szeged, [1999], 43–44.

Történettudományi Tanszék. (társszerzővel)

Szegedi Tanárképző Főiskola. 1873–1998. (Tanszéktörténet). Főszerk. BÉKÉSI Imre. Szeged, 1999. 207–229.

2000

Gellért püspök filozófiája.

Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk. KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc. Szeged, 2000. 387–402.

Családtörténet, helytörténet. (Pályázatok a magyar államalapítás ezredik évfordulója tiszteletére. (Annotált bibliográfia) (*Belvedere Füzetek* 1.) (társszerzőkkel) Szeged, 2000. 78 p.

Messze volt-e Makó Jeruzsálemtől? (Gondolatok Makó város címeréről.)

„Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendőes Makk Ferenc tiszteletére.* Szerk. PITI Ferenc – SZABADOS György. Szeged, 2000. 537–558.

Ideál és kolléga.

Bajai Honpolgár, 11 (2000.) 8 (118.) sz. (augusztus) 10–11.

Egy Délkelet-Európát leíró földrajzi munka a XIV. század elejéről. (Részlet.)

Magyar történeti szöveggyűjtemény (1000–1526). Szerk. BERTÉNYI Iván. Bp. Osiris. 2000. 191–194.

Az istennek ajánlott gyermek. (Szent Gellért elmélkedései magyar földön.)
Szeged, 12 (2000.) 9. sz. 6–8.

Előszó.

Karácsonyi Béla: *Retroversio. (Latin grammatika a gyakorlatban.)*. Szerk. SZEGFŰ László. Szeged, 2000. 5–7. és 252–253. – (Belvedere Segédkönyvtár 1.)

Címertár – unikum és címertárlat a millenniumra.
Önkormányzat, 10 (2000.) 4. sz. (április) 46–47.

Veszprém város címere.
Önkormányzat, 10 (2000.) 4. sz. (április) 2.

Gellért püspök, Szent István munkatársa.
Bajai Honpolgár, 11 (2000.) 9 (119.) sz. (szeptember) 3–6.

Vata népe.
Híd (Novi Sad) 44 (2000.) 1078–1090.

Magyar jelképek és történelem.
(Kiállítás az államalapítás millenniumára: 46 tablón, másfél ív terjedelmű szöveggel 22 nyelven.)

Magyarország megyéinek, településeinek címer- és jelképtára. Arms and Signs of Hungary's Counties and Settlements. I. (1990–2000) (elektromos dokumentum)
Szeged, 2001.

2001

L' eredita spirituale più antica. I. (Riflessioni sulle antiche credenze ungheresi.)
(Belvedere Meridionale Kiskönyvtár 13.)
Szeged, 2001. 133 p.

A ruzsai táj története a török kiűzéséig.
Ruzsa története és népelete. Szerk. MARJANUCZ László. Szeged, 2001. 52–64. (ill. a címer: 194–196.)

Szent Gellért csanádi püspök és a pogányság.
A Makói Múzeum Füzetei 98 (2001.) 45–49.

Messze volt-e Makó Jeruzsálemtől? (Gondolatok Makó város címeréről.)
Szeged, 13 (2001.) 1. sz. 25–29.

Gellért püspök munkássága.

Államalapítás, társadalom, művelődés. Szerk. KRISTÓ Gyula. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27.) Bp. 2001. MTA Történettudományi Intézete. 119–128.

Gondolatok a Kárpát-medence IX-XI. századi kereszténységéről.

Professoribus Salutem. (Találkozások neves történészekkel.) Szerk. DÖBÖR András-JANCSÁK Csaba–KISS Gábor Ferenc–NAGY Tamás. Szeged, 2001. 61–83.

Rex et sacerdos.

Tiszatáj, 55 (2001.) 11. sz. 57–63.

2002

Az Avar Kaganátus végnapjai (Az avarok 9-10. századi történetéről.)

Tudományos Felolvasóülés 2002. Szerk. TÓTH Szergej. Szeged, 2002. 15–16.

Az ezredfordulás Délvidékről Szent Gellért tevékenysége kapcsán.

A honfoglalástól Mohácsig. (Millenniumi visszapillantás a délvidéki magyar kultúra első félezredére.) Szerk. BOSNYÁK István. Újvidék–Novi Sad, 2002. 93–108.

Szatymaz vidéke a középkorban.

Szatymaz földje és népe. Szerk. PÉTER László. Szatymaz, 2002. 51–122.

Szatymaz címere, zászlaja, pecsétje.

Szatymaz földje és népe. Szerk. PÉTER László. Szatymaz, 2002. 803–805.

A kancelláriák kialakulása és működése Magyarországon Mátyás király trónra kerüléséig.

Belvedere Meridionale, 14 (2002.) 7–8. sz. 4–8.

A kárpát-medencei „szlávok”, különös tekintettel Megalé Moráviára.

Magyar történelem (Tízezer év-ezer oldal.) Szerk. Csihák György. Zürich–Bp. 2002. 333–344.

2003

Magyarország megyéinek, településeinek címer- és jelképtára. Arms and Signs of Hungary's Counties and Settlements. I. (1900–2002) Szeged, 2003. (elektromos dokumentum)

Magyar művelődéstörténeti lexikon.

Deliberatio supra hymnum trium puerorum. (elmélkedés a három fiú himnuszáról) (2. köt. 2004.)

Gellért marosi püspök, teológus, szent (980 k. – 1046. aug. 29). (3. köt. 2005.)
Kancelláriák a középkorban [1526-ig] (társszerzővel) (5. köt. 2006.)

2004

A középkori település.

Üllés története és népelete. Szerk. MARJANUCZ László. Szeged, 2004. 69–121.

Kristó Gyula (1939-2004).

Belvedere Meridionale, 16 (2004.) 1–2. sz. 100–106.

Gyula Kristó (1939-2004).

Chronica (Annual of the Institute of History University of Szeged). 4 (2004.) 4–7.

Itemus ispán, a nagy – comes Itemus magnus.

Belvedere Meridionale, 16 (2004.) 5–6. sz. 97–100.

Gondolatok a biológiai hadviselés hajdanáról.

Belvedere Meridionale, 16 (2004.) 5–6. sz. 100–102.

Krizsafán, a királyi társzekerek mestere (magister plaustorum).

Belvedere Meridionale, 16 (2004.) 102–104.

Magyar jelképek és történelem. 1.

Comitatus, 14 (2004.) 11–12. sz. 140–146.

2005

Emlékezés dr. Czuth Béláné főiskolai docensre.

Belvedere Meridionale, 17 (2005.) 5–6. sz. 127–128.

A középkori hadi terminológiából: „machina Priapus dicta”.

Belvedere Meridionale, 17 (2005.) 5–6. sz. 112–114.

A tyúktolvajlásról és ami mögötte van.

Belvedere Meridionale, 17 (2005.) 5–6. sz. 114–116.

A kun kérdés Anonymus Gesta Hungarorumában.

Jogszabályok – jogszokások. Szerk. Bánkiné Molnár Erzsébet. (A Jászkunság kutatása, 2005.) Kiskunfélegyháza, 2005. 11–25.

2006

San Gerardo sulla vita quotidiana del tempo.

Annuario, 2006. a cura di Simone Meriggi–Ferenc Szénási. Szeged, 2006. 13–22

A tanulmányok szerzői

- ALMÁSI TIBOR történész, egyetemi docens, dékán (SZTE BTK)
BABOS LÁSZLÓ történelemtanár, Általános és Zeneiskola (Gyöngyös)
BALOG ERIKA történész, főiskolai adjunktus (SZTE JGYPK)
BÍRÓ CSABA történelemtanár, Csonka János Gimnázium és Szakiskola (Szeged)
BLAZOVICH LÁSZLÓ történész, igazgató (Csongrád Megyei Levéltár)
DÖBÖR ANDRÁS történész, főiskolai tanársegéd (SZTE JGYPK)
FORRÓ LAJOS történész, újságíró (SZTE JGYPK)
JANCSÁK CSABA szociológus, főiskolai tanársegéd (SZTE JGYPK)
KISS GÁBOR FERENC történész, főiskolai tanársegéd (SZTE JGYPK)
KORDÉ ZOLTÁN történész, egyetemi adjunktus (SZTE BTK)
KOSZTA LÁSZLÓ történész, tanszékvezető egyetemi docens (SZTE BTK)
KOVÁTS ZOLTÁN történész, ny. főiskolai tanár (SZTE JGYPK)
KRUPPA TAMÁS történész, főiskolai adjunktus (SZTE JGYPK)
MAKK FERENC történész, egyetemi tanár (SZTE BTK)
MARJANUCZ LÁSZLÓ történész, egyetemi docens (SZTE BTK)
MÉSZÁROS CSABA történész, archívumvezető (Lakiteleki Népfőiskola
Rendszerváltó Archívum)
MÉSZÁROS FERENC történelemtanár, Dugonics András Piarista Gimnázium (Szeged)
NAGY TAMÁS történelemtanár, Bárdos László Gimnázium (Tatabánya)
NYULASSY ÁGNES történész, művészeti igazgató (Ópusztaszeri Nemzeti
Történelmi Emlékpark)
PAPP SÁNDOR történész, egyetemi docens (KRE BTK)
PETRUSÁN GYÖRGY irodalomtörténész, ny. főiskolai tanár (SZTE JGYPK)
RÁCZ LAJOS történész, egyetemi tanár (SZTE JGYPK)
SULYOK HEDVIG nyelvész, történész, főiskolai docens (SZTE JGYPK)
SZÉNÁSI ÉVA politológus, főiskolai tanár (SZTE JGYPK)
T. HORVÁTH ÁGNES történész, főiskolai tanár (SZTE JGYPK)
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ történész, egyetemi docens (SZTE BTK)
ZAKAR PÉTER történész, főiskolai tanár (SZTE JGYPK)
ZALAI ANITA történész, főiskolai adjunktus (SZTE JGYPK)

PETROVICS ISTVÁN
történész, egyetemi adjunktus (SZTE BTK)

Megrendelhető:

terjesztes@belvedere.meridionale.hu

Kiadta: BELVEDERE MERIDIONALE
6725 Szeged, Hattyas sor 10.
belvedere@jgytf.u-szeged.hu
szerk@belvedere.meridionale.hu
www.belvedere.meridionale.hu
Felelős kiadó: JANCÁS Csaba kiadóvezető
Műszaki szerkesztő: SZUPERÁK ATTILA
Nyomta: BABA NYOMDA
Felelős vezető: DR. MAJZIK ISTVÁN

Almási Tibor
Babos László
Balog Erika
Bíró Csaba
Blazovich László
Döbör András
Forró Lajos
Jancsák Csaba
Kiss Gábor Ferenc
Kordé Zoltán
Kosza László
Kovács Zoltán
Kruppa Tamás
Makk Ferenc
Marjanucz László
Mészáros Csaba
Mészáros Ferenc
Nagy Tamás
Nyulassy Ágnes
Papp Sándor
Petrusán György
Rácz Lajos
Sulyok Hedvig
Szénási Éva
T. Horváth Ágnes
Tóth Sándor László
Zakar Péter
Zalai Anita

BELVEDERE
MERIDIONALE